ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ
„L'Ukraine", revue des études de l'Ukraine, sous la direction de M. Hrushevsky

Sommaire voir *verso*

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ПІД РЕДАКЦІЄЮ
АКАД. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Кн. 4 1927

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Sommaire.

Le XXV-me anniversaire de la mort de A. Lazarevsky.

M. Hrushevsky, membre de l' Académie, Quelques observations sur l'oeuvre historique d' A. Lazarevsky (avec son portrait) 3
N. Wassylenko, membre de l' Académie, Alexandre Lazarevsky (1834—1902). Matériaux biographiques (avec illustrations). 18
C. Lazarevska, A. Lazarevsky et l'ancien art ukrainien 83
Ign. Jytetsky, La correspondence d' A. Lazarevsky et de N. Kostomarov 98
T. Ossadtchy, L'activité de Lazarevsky dans le rayon de Konotop 105

Matériaux pour servir à l'histoire sociale et littéraire d' Ukraine au XIX et au debut du XX s.

Notes pour l'histoire du thèatre à Poltava (1852—1882), par **D. Hrakhovetsky** (p. 107). Quelques details sur la réforme de 1861. Une lettre de G. Halagan, par **A. Stepovytch** (p. 111). Sur le mouvement revolutionnaire ukrainien en 1870—80. Le groupe d'Elisavetgrad, par **A. Riabinine-Sclarevsky** (p. 112). Quelques lettres de M. Dragomanov à A. Souvorine, par **D. Abramovitch** (p. 123). I. Franko, souvenirs, par **N. Romanovytch-Tcatchenko** (p. 151). A propos d'un necropole ukrainien: Le tombeau de Serge Podolinsky, par. **Th. Maksymenko** (p. 155).

Revue bibliographique. Les publications scientifiques dans la République Ukrainienne pendant l'année 1926: **A. Popov,** L'économie politique (p. 157). **K. Doubniak,** L'agronomie (p. 162). **K. Syminsky,** La technique (p. 165). **A. Tcherniakhovsky,** L'hygiène et la médecine (p. 175).

Bibliographie critique (p. 192-208).

Chronique (209—320): Les institutions historiques de l'Académie des Sciences: les études éthnologiques et sociologiques. Les séances de la commission pour l'histoire de l'Ukraine occidentale par le directeur de la commission **Th. Savtchenko.** Les solennités en honneur du 25-me anniversaire de la mort de Lazarevsky à Konotop, par **P. B.** Une fête de la science ukrainienne. Les Instituts slaves à l'étranger, par **M.** J. A propos des lettres de V. Hnatióuk à M. Hrushevsky.

NECROLOGIE: E. Stern, par **P. Kourinny** (p. 220).

ПЕРЕДПЛАТА НА РІК 1927 НА НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК

„УКРАЇНА“

з додатком

„НАУКОВОГО ЗБІРНИКА ЗА РІК 1927“

за цілий рік, за шість чисел „України“ (в п'яти книгах) з додатком „Наукового Збірника“ за 1927 рік,—8 крб.; за півроку 4 крб. 25 к.; окрема книжка коштує 2 крб.

За доплату **2 крб. 85 коп.** замість **5 крб. 70 к.** передплатники „України“ одержать **дуже важне для українїстів і краєзнавців** видання:

„Перевісне громадянство та його пережитки на Україні“

Вже вийшли: перша книжка його (випуск 1 і 2) та книжка друга (випуск 3) і будуть вислані за доплатою зараз. В окремім продажу сі дві книжки коштують 5 карб. 60 к.

За доплату 6 карб. передплатники „України“ за р. 1927 можуть одержати богато ілюстровані збірники, необхідні для краєзнавців:

Київ та його околиця (уже вийшов).

Чернигів і північне лівобережжя (друкується).

За доплату 3 карб. передплатники „України“ можуть одержати збірник: **„За сто літ“.** Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початків XX ст. (в окремім продажу 4 карб. 50 коп.)

Передплату треба надсилати **„Правобережній конторі Періодсектору Держ. Вид. України, Київ, ул. Короленка 49“.**

Комплекти „України“ за рік 1924 (чотири числа в трьох книгах) з додатком „Наукового Збірника“ за р. 1924, коштують п'ять карбованців.

Комплекти „України“ за р. 1925 (шість чисел в п'яти книгах) з додатком „Наукового Збірника“ за р. 1925)—шість карбованців.

Комплекти „України“ за р. 1926 (шість чисел в п'яти книгах „України“ з додатком „Наукового Збірника“ за р. 1926) коштують шість карбованців.

Всі матеріяли, книги, обмінні видання для „України“ і збірників треба надсилати на адресу:

Редакція „УКРАЇНИ“, Київ вул. Короленка 37, пом. 12-а.

Справи передплати до Редакції „України“ ніяк не належать: з ними треба звертатися до Правобережної Контори періодичних видань Державного Видавництва Київ, вул. Короленка 49.

[061 (47.711 Київ) Укр. Акад. Наук. 1:9 (47.7)]

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE DES SCIENCES d'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE
„L'Ukraine", revue bimestrielle des études de l'Ukraine,
sous la direction de M. Hrushevsky, président de la Section

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ
(б. Українського Наукового Товариства в Київі)
ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Закінчено редакцію книги 15 липня

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

1927
книга 4

КИІВ

Загального числа
книга 23

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Дозволяється випустити в світ

Заст. Неодм. Секретаря Академії Наук, акад. **А. Корчак-Чепурківський.**

Київськ. Окрліт № 232.
Держтрест „Київ - Друк",
1-ша фото-літо-друкарня.
Замовлення № 2026—2300.

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

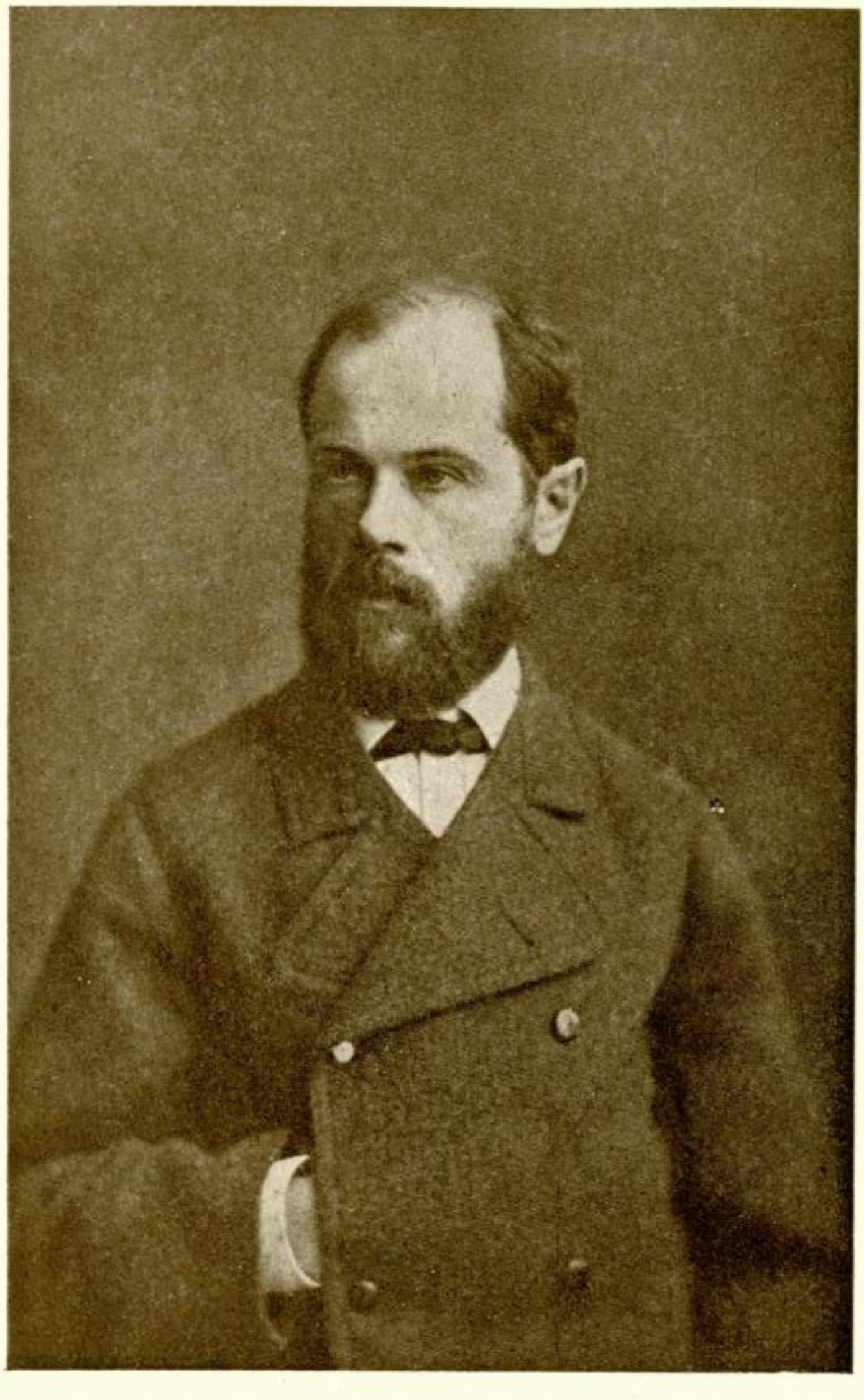

О. М. Лазаревський

1876 р.

В ДВАДЦЯТЬ П'ЯТІ РОКОВИНИ СМЕРТИ
ОЛ. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО.

Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження.

Сього року українська історіографія зачинає сплачувати свій довг заслугам Олександра Матвієвича Лазаревського.

Довг задавнений і великий.

Тепер, коли ми звикли мислити Лазаревського як одного з найбільших українських істориків, ставлячи його поруч Костомарова, Антоновича, Куліша, Драгоманова, Франка, — дивним може здаватися, що за десять літ до його смерти, в 1891 р., випускаючи свою оцінку монументальної праці Лазаревського—Описаніе Старой Малороссіи, том I, ак. Багалій назвав його „Новим істориком Малороссіи", — так була затитулована ся оцінка. Але в дійсності се правда, що тільки поява сього першого волюмінозного твору Олександра Матвієвича, вінчаючи тридцять-п'ять-літню пильну й витрівалу дослідчу його працю, вперше відкривала ширшим кругам очі на нього як на визначного історика: найбільшого дослідника, якого мала Лівобічна Гетьманщина перед тим і по тім. Перед тим О. М. здебільшого знали як аматора й знавця місцевої старини, провінціяльного антикварія, що містив замітки, рецензійки, документики, розкидані по ріжних виданнях, часто неприступних і малозвісних — звичайно ніколи не збирані в якісь систематичні збірки, в окремі видання. Правда, між сими дрібними статтями і монографійками було кілька дуже визначних, особливо як дивитися не на розміри, а на зміст — як студія про посполитих (1866), Обозрѣніе Румянцевской описи (1866—7), монографія про Полуботка (1880), генеалогії „Людей Старои Малороссіи". Але вони дійсно тонули в масі дрібних заміток, і фізіономія О. М. як дослідника не вирисовувалася яскраво. Та й далі, поза „Описаніем", котрого він видав ще два томи, а четвертий почав, та докінчити не встиг,—його наукова творчість виявлялася в дрібних, розкиданих, майже ніколи не збираних разом і не систематизованих документальних публікаціях, статтях і замітках, які сорозмірно мало звертали на себе уваги. Тож наукова критика й історіографія так мало займалися сим нововідкритим істориком, що крім двох офіційних рецензій на подані ним на академічну премію томи перший і другий „Описанія", та ще третьої — неофіційної оцінки першого тому, зробленої пок. І. В. Лучицьким,—наукова праця покійного не була ні підсумована, ні освітлена. А навіть і по смерти крім двох невеликих поминок майже нічого серйозного йому присвяченого не можна принотувати.

Се тим дивніше, що в кругу спеціялістів, які займались тою ж самою справою: історією Гетьманщини,—репутація і авторитет О. М. стояли дуже високо. Він був признаним головою сеї лівобережної історіографії, учителем і провідником в сім досліді для тих, що працювали на сій царині. Високі прикмети його наукової роботи поза другорядними поправ-

ками ніколи не оспорювались. А хоч богатьма признавалась певна односторонність в напрямах його інтересів і дослідів, то ніхто й тіни якого небудь тенденційного накручування фактів не міг йому ніколи закинути. Навпаки, його репутація, як твердокаменного документаліста і об'єктивника стояла по-над усяким сумнівом. Він був класичним прикладом документалізму. Але при сих високих наукових прикметах його творчість дійсно була того роду, що не могла притягати до себе уваги ширших кругів, будити їх інтереси, ворушити чуття й уяву, і тим пояснюється така мала увага до його праці в дотеперішній літературі.

Перед усім, будучи суворим документалістом, О. М. дуже нерадо виходив поза межі реєстрації й систематизації документального матеріялу—задокументованих фактів. Він не любив узагальнень. Ставився підозріливо і скептично до чужих загальників, і сам всяко їх уникав. Глибокий скептик своєю вдачею, характером занять всього свого життя вічно ставлений перед словоплетеннями людського лукавства, кляузи, сторонничости, тенденційности,—він не хотів приймати на себе відповідальности інтерпретатора, тим менше—оборонця тої чи иншої тези, чи провідної ідеї, не хотів ставати між читачем і голим, неприкрашеним, документальним фактом, і лишав читачеві робити висновки і виробляти переконання на власний риск і відповідальність. А не бувши ніколи викладачем, ні професором, ні лектором, він ніколи не знав і обовязку давати остаточні висновки, перетворяти матеріял в можливо повний і закінчений образ, доводити його до суцільности, виповняючи прогалини і недостачі зусиллями своєї наукової гадки та ділитись її вислідами з публікою, а не лишати їх тільки для себе самого, чи для інтимного гуртка приятелів.

Цураючись з одного боку того, що він згірдно називав „романом"—ухилами історіографії в естетично-описову творчість (сам пробувавши свої сили в сім напрямі, він видимо дуже рано розчарувався в нім і облишив), О. М. з другого боку неприязно відвертався від того, що він ще згірдніше прозивав „політикою"—а се в його устах означало порожню балаканину і несерйозне трактування річи. Через те цурався й деякої скільки небудь ясної і наочної увязки своїх історичних дослідів з тими громадськими і політичними питаннями і змаганнями, що хвилювали сучасне громадянство.

Отже ні яскравих образів—ні політичних, в широкім розумінню, висновків! Можливий брак узагальнень—і всякого соціологічного освітлення!

Будучи горячим патріотом своєї ближчої батьківщини—північного Лівобережжя, її природи, люду, побуту, минулого, О. М. бокував також і від національного українського руху. Цурався яких небудь національних організацій—навіть стоючи дуже близько до поодиноких членів Старої Громади, ніяк не хотів війти до її складу формально. Скептично і навіть не завсіди приязно ставився до тяжких в тодішніх несприятливих обставинах потуг національного українського життя: до всяких проб вивести його за межі етнографічної стихії та антикварного аматорства, зробити з національности творчий фактор сучасности.

Ніколи не виступаючи ворожо, він здержливо, але помітно старався похолоджувати національний запал, розвівати пережитки національної романтики, ідеалізацію минувшини. Те що сам він перейшов у своїх дитячих і молодих літах, в далеких оренбурських степах викохавши в собі солодкі потяги до „Малороссіи",—рано перегоріло в нім до останку, і він потім всяко обстоюючи і популяризуючи досліди минувшини, провадив досить виразну і витрівалу боротьбу з усякими національними ілюзіями на історичнім ґрунті. А се не тільки вносило здержливість і холодок до його праці в національно-настроєні українські круги, але позбавляло й

саму роботу О. М. того живого нерва, того внутрішнього горіння, що являється секретом популярности історика і впливу його на громадянство.

Від його найближчої рідні знаю, що він відзивався на ті явища, які зачіпали його переконання і почуття справедливости, гуманности, громадскости, горяче і сильно,—але він не давав вияву сим хвилюванням в своїх друкованих працях.

Ясний і рівний огонь любови до історичної правди, що освітлював його довгий дослідничий шлях, горів у них занадто тихо і рівно, щоб ворушити, будити й електризувати оточення.

Десять літ перед смертю Ол. М. задумав цікаву роботу, що бувши докінченою дала б ту історичну перспективу, в яку він включав і свою власну працю. Се мала бути серія начерків про „изыскателей малорусской старины“[1]). Він починав її Величком, продовжував істориками-українознавцями-антикваріями другої половини XVIII в., як Гр. Полетика, Чепа, Туманський, Яков Маркович, Антоновський, і закінчував людьми другої четвертини XIX в. як Мартос, Андрій та Микола Маркевичі. Він називав їх „начинателями и пособниками того научного изучения малорусской старины, которому посвящают теперь свои труды участники „Кіевской Старины“. В сім аспекті—попередників гуртка „Кіевской Старины“, котрого центральною постаттю був сам О. М., він збирався в низці статей оглянути розвій сеї історіографічної роботи. Як звичайно при тім, його загальний вступ, з мотивуванням сеї праці, визначається крайнім лаконізмом. Він не пояснює, чому, з виїмком Берлинського, він вичислив самих лівобережців, які займались тільки Гетьманщиною, як такою. Чому тут нема не то-що Поляків-українознавців, не тільки західнє-українських істориків-антикварів, але й таких східнє-українських дослідників як Максимович і Бодянський, Євг. Болховитинов і Філарет Гумілевський, і т. д. Чому свій ряд „истинных Малой России сынов“ він повів тільки від Величка, як „перваго по времени изыскателя малорусской старины съ ясно выраженнымъ намѣреніемъ—дать тогдашнему читателю возможность познакомиться съ исторіей родины“. Чому упустив в сім ряді таких істориків-компіляторів XVIII в. як Грабянка, Лукомський, Симоновський, Ригельман, Рубан і под. Але кінець кінцем доволі ясно відчувається тут концепція „Малой Россіи“, як історичного осередка, і Гетьманщини, як центральної епохи, на котрій, в очах Ол. М-ча, виросла сучасна Україна—перед усім Лівобережжя.

Своєю спеціяльністю в досліді його історії О. М. вважав колонізацію, землеволодіння і адміністрацію. Такий підзаголовок він дав потім і своєму „Описанію“: „Матеріалы для исторіи заселенія, землевладѣнія и управленія“. Але сей підзаголовок так само мало дає поняття про дійсні напрями праці й інтереси автора, як і головний титул: „Описаніе“, перейнятий ним, очевидно, по традиції від старших праць такого описового характера. „Описанія“ у властивім значінню слова в праці Ол. М. мало, се властиво ряд реєстрів полкової і сотенної старшини, міст і сел в порядку полкових сотень, манастирів та їх старшини: матеріял посортований в звязку з певними урядовими особами та осадами, автор немов імпонує примітивністю схеми своєї роботи, повною оголеністю історичного, документального матеріялу (на жаль без детальних вказівок джерел—сумарично тільки перечислених і схарактеризованих в передмовах). Загальних висновків, загальних характеристик, оглядів, перспектив—майже ніяких. Таким чином історія заселення зводиться до реєстрів осад з можли-

---

[1]) Я не даю докладних цитацій праць Ол. М., бо їх можна знайти в покажчику: тим часом в покажчику Пономарева, в К. Старині 1902 р.. кн, а незадовго має вийти новий і повніший в Укр. Археограф. Збірнику т. II, присвяченому Ол. М-чу.

во докладною хронологією; історія землеволодіння—до реєстрів власників, чи юридичних категорій, до котрої належала та чи инша оселя; історія управління—до біографії урядовців, з деякими подробицями їх урядової діяльности, які стрічаються в актах. „Это нѣчто в родѣ историко-географическаго словаря", характеризував пок. Лучицький частину Описанія, присвячену оглядові міст і сіл, і завважав, що працю скорше можна було б назвати „Описаніем не старой, а просто владѣльческой Малороссіи" [1])

Ол. М. не старався при тім вияснити ні загальних умов, в яких проходила колонізація, ні економічних і соціяльних обставин, від яких вона залежала; історія господарства, так само як і форма й організація землеволодіння ним не досліджуються; не займається він також системою управління, його організацією та її змінами. Вичислені вище категорії відомостей, поза завданнями інформатора-справочника, служать авторові рамцями, в яких він виставляє документальний матеріял що до головного питання, яке його цікавить: соціяльно-економічний процес—утворення землевласницької верстви коштом робучої маси.

Наростання верств середніх і великих власників. Громадження ними земельних маєтків, та його оформлення. Експлуатація, безземелення і кріпачення робочого населення, селянства ріжних категорій, козаків і міщан. Боротьба, що розгравалася на сім грунті між сими експлоатованими верствами і верствою насильників-експлоататорів, які використовували свою економічну перевагу, а головно свої адміністраційні компетенції, як вищі й нижчі урядовці військового правління. Даремні зусилля вищої адміністрації коли не припинити, то обмежити і звести до більш поміркованих форм сей небезпечний процес і класовий антагонізм, що в корені підтинав життєздатність військового правління і автономії гетьманщини. Інтервенції імперської влади, що мали метою використати економічні засоби краю для центрального фіску, обмежити й кінець кінцем зовсім ліквідувати фінансову й політичну автономію „Малой Россіи". Конкуренція й гризня більших і менших урядовців, більших і менших власників за ласі шматки. Концентрація земельної власности і заходи коло її закріплення, аж до остаточної імперської санкції.—От ті питання, для котрих збирає автор матеріял в вищезазначених своїх реєстрах.

При тім одначе його інтересує не стільки схема, або типові форми процесу, як живі люди в їх тодішній домашній і громадській обстанові (передм. III т. с. IX). При всій погорді Ол. М. до „історії-романа", кінець кінцем він не історик-соціолог, а історик побуту і людей, історик-біограф, для якого історія втіляється не в економічних і соціологічних схемах, не в юридичних нормах, а в портретах, в характерах, в живих людях епохи, з кров'ю і м'ясом їх реальних інтересів.

В 1860—70 рр. він підходив до сеї галєреї живих типів через історію шляхетських фамілій, і так зложилася велика серія генеалогічних статтей:

---

[1]) „Авторъ не сообщаетъ намъ никакихъ свѣдѣній о козачьемъ, напр., землевладѣніи"... „Не говоря уже о полномъ отсутствіи указаній на формы козачьяго землевладѣния (подворного, общественного, сябринного), существовавшія в Стародубовщинѣ,—нѣтъ въ книгѣ данныхъ ни для опредѣленія, хотя-бы приблизительнаго, его размѣровъ, ни для характеристики отношеній его къ другимъ группамъ землевладѣнія. Также слабо представлены в книге и данныя о посполитыхъ, их землевладеніи, отношеніи ихъ къ владѣльцамъ... Однажды (в розумінню: коли) онъ оставляетъ безъ разсмотрѣнія все то, что касается козачьяго или крестьянскаго землевладенія, однажды он лишь вскользь и в самой слабой степени касается данныхъ о промышленной дѣятельности и сводитъ все свое описаніе главнымъ образомъ к обзору одного владѣльческаго землевладѣнія и къ біографіямъ владѣльцевъ, какое основаніе было называть книгу описаніемъ Старой Малороссіи? не справедливѣе-ли было назвать ее описаніемъ не старой, а просто владѣльческой Малороссіи?" Київ. Универс. Извѣст. 1889, ст. 284—7.

історія близько півсотні фамілій, величезна маса біографій, часом коротких і схематичних, часом детальних, барвистих і сочистих, в залежності від матеріялу. Часом, коли для котроїсь особи збігався особливо багатий документальний матеріял, Ол. М. вилучав його в окрему біографію. Не раз притоку для такої біографії давала публікація якого небудь інтересного портрета (Ол. М. був великим знавцем, любителем і збирачем старих портретів, як про се розповідає його донька).

В 1880-х рр. улюбленою рамкою для сього біографічного матеріялу стали у О. М-ча „описанія" певних місцевостей, і тут при певних осадах, урядах, урядниках він громадив і з замилуванням добирав можливо яскравий побутово-біографічний матеріял. Тільки відмінно від „істориків-романистів" в сій порі свого життя О. М. старавсь по можності не вносити сюди нічого свого, не доповняти власним, надуманим, не домальовувати документальних подробиць і фактів: лишати документові говорити самому за себе, і тільки йому одному. Маємо його проби півбелетристичних біографічних начерків з ранішого часу,—але в розцвіті своєї літературної праці він цілком відвернувся від такої манєри, і ставлячися до неї зневажливо взагалі, старанно уникав її й сам, де не-де тільки даючи від себе маленькі характеристичні рисочки—з сфери гіпотез, на підставі аналогій сучасного побуту то-що.

Але при тім в життю і побуті тих осіб Ол. М. звертав увагу не стільки на побутову сторону, або романтичну, чи то на інтелектуальні або політичні інтереси,—скільки на економічні, маєткові. Чи вважав він се найбільш сильним і активним руховим нервом тодішнього життя і тодішніх людей—все инше приймаючи за зовнішню декорацію або другорядну акціденцію їх життя? Чи в вище зазначенім процесі—формування на руїнах великої революції XVII в. української дворянської кляси і поневолення нею народньої працюючої маси він бачив основу всього пізнішого укладу українського життя? Чи просто суб'єктивні засоби спостереження підсвідомо звертали його увагу на сю—найбільше йому ясну і зрозумілу сторону людського життя?

Він не поясняє сього в своїх писаннях, і відповідь могли-б дати люди, які його знали близько й інтимно; з другого боку се може вияснити-детальний дослід його літературної спадщини. Бо сам він, кажу, скільки знаю, ніде не пояснив докладно мотивів такого спеціяльного підходу до своїх історичних завдань.

Я ж тільки завважу, що власні індивідуальні обставини походження, життя й діяльности Ол. М. мусили обгострити його око саме на сю сторону українського життя, сучасного й минулого;—що при студіюванні минулого його увагу звертають на себе маєткові відносини, ті способи якими люди творили свій матеріяльний достаток і богацтво, і ти форми, в яких вони сі свої матеріяльні інтереси виявляли. Ол. М. походив з дрібнопанської сім'ї, яка добувала свій прожиток найбільше службою на дворянських виборних урядах, і тут маєткові стяжання, удачі й неудачі дохрестного панства мусіли бути не тільки звичайною темою балачок, але й особливо цікавим предметом уваги. Пізніша служба самого Ол. М. в з'їзді мирових посередників, що розвязував земельні суперечки поміщиків з кріпаками; в акцизному правлінню, що контролювало головний нерв тодішнього поміщицького господарства—виріб горілки і всі звязані з ним хитрощі й кунстштюки; на посаді оцінщика земельного банка; нарешті завідування цивільними справами по окружних судах і в київській судовій палаті,—мусіли, кажу, особливо обгострити зір і увагу Ол. М. на маєткові інтереси, потяги і надужиття людські, а спеціяльно тої панської верстви, що вела початок свій і свого володіння від козацької старшини

во докладною хронологією; історія землеволодіння—до реєстрів власників, чи юридичних категорій, до котрої належала та чи инша оселя; історія управління—до біографії урядовців, з деякими подробицями їх урядової діяльности, які стрічаються в актах. „Это нѣчто в родѣ историко-географическаго словаря", характеризував пок. Лучицький частину Описанія, присвячену оглядові міст і сіл, і завважав, що працю скорше можна було б назвати „Описаніем не старой, а просто владѣльческой Малороссіи" [1])

Ол. М. не старався при тім вияснити ні загальних умов, в яких проходила колонізація, ні економічних і соціяльних обставин, від яких вона залежала; історія господарства, так само як і форма й організація землеволодіння ним не досліджуються; не займається він також системою управління, його організацією та її змінами. Вичислені вище категорії відомостей, поза завданнями інформатора-справочника, служать авторові рамцями, в яких він виставляє документальний матеріял що до головного питання, яке його цікавить: соціяльно-економічний процес—утворення землевласницької верстви коштом робучої маси.

Наростання верств середніх і великих власників. Громадження ними земельних маєтків, та його оформлення. Експлуатація, безземелення і кріпачення робочого населення, селянства ріжних категорій, козаків і міщан. Боротьба, що розгравалася на сім грунті між сими експлоатованими верствами і верствою насильників-експлоататорів, які використовували свою економічну перевагу, а головно свої адміністраційні компетенції, як вищі й нижчі урядовці військового правління. Даремні зусилля вищої адміністрації коли не припинити, то обмежити і звести до більш поміркованих форм сей небезпечний процес і класовий антагонізм, що в корені підтинав життєздатність військового правління і автономії гетьманщини. Інтервенції імперської влади, що мали метою викоростати економічні засоби краю для центрального фіску, обмежити й кінець кінцем зовсім ліквідувати фінансову й політичну автономію „Малой Россіи". Конкуренція й гризня більших і менших урядовців, більших і менших власників за ласі шматки. Концентрація земельної власности і заходи коло її закріплення, аж до остаточної імперської санкції.—От ті питання, для котрих збирає автор матеріял в вищезазначених своїх реєстрах.

При тім одначе його інтересує не стільки схема, або типові форми процесу, як живі люди в їх тодішній домашній і громадській обстанові (передм. III т. с. IX). При всій погорді Ол. М. до „історії-романа", кінець кінцем він не історик-соціолог, а історик побуту і людей, історик-біограф, для якого історія втіляється не в економічних і соціологічних схемах, не в юридичних нормах, а в портретах, в характерах, в живих людях епохи, з кров'ю і м'ясом їх реальних інтересів.

В 1860—70 рр. він підходив до сеї галєреї живих типів через історію шляхетських фамілій, і так зложилася велика серія генеалогічних статтей:

---

[1]) „Авторъ не сообщаетъ намъ никакихъ свѣдѣній о козачьемъ, напр., землевладѣніи"... „Не говоря уже о полномъ отсутствіи указаній на формы козачьяго землевладѣния (подворного, общественного, сябринного), существовавшія в Стародубовщинѣ,—нѣтъ въ книгѣ данныхъ ни для опредѣленія, хотя-бы приблизительнаго, его размѣровъ, ни для характеристики отношеній его къ другимъ группамъ землевладѣнія. Также слабо представлены в книге и данныя о посполитыхъ, их землевладеніи, отношеніи ихъ къ владѣльцамъ... Однажды (в розумінню: коли) онъ оставляетъ безъ разсмотрѣнія все то, что касается козачьяго или крестьянскаго землевладенія, однажды он лишь вскользь и в самой слабой степени касается данныхъ о промышленной дѣятельности и сводитъ все свое описаніе главнымъ образомъ к обзору одного владѣльческаго землевладѣнія и къ біографіямъ владѣльцевъ, какое основаніе было называть книгу описаніемъ Старой Малороссіи? не справедливѣе-ли было назвать ее описаніемъ не старой, а просто владѣльческой Малороссіи?" Київ. Универс. Извѣст. 1889, ст. 284—7.

історія близько півсотні фамілій, величезна маса біографій, часом коротких і схематичних, часом детальних, барвистих і сочистих, в залежності від матеріялу. Часом, коли для котроїсь особи збігався особливо багатий документальний матеріял, Ол. М. вилучав його в окрему біографію. Не раз притоку для такої біографії давала публікація якого небудь інтересного портрета (Ол. М. був великим знавцем, любителем і збирачем старих портретів, як про се розповідає його донька).

В 1880-х рр. улюбленою рамкою для сього біографічного матеріялу стали у О. М-ча „описанія" певних місцевостей, і тут при певних осадах, урядах, урядниках він громадив і з замилуванням добирав можливо яскравий побутово-біографічний матеріял. Тільки відмінно від „істориків-романистів" в сій порі свого життя О. М. старавсь по можності не вносити сюди нічого свого, не доповняти власним, надуманим, не домальовувати документальних подробиць і фактів: лишати документові говорити самому за себе, і тільки йому одному. Маємо його проби півбелетристичних біографічних начерків з ранішого часу,—але в розцвіті своєї літературної праці він цілком відвернувся від такої манєри, і ставлячися до неї зневажливо взагалі, старанно уникав її й сам, де не-де тільки даючи від себе маленькі характеристичні рисочки—з сфери гіпотез, на підставі аналогій сучасного побуту то-що.

Але при тім в життю і побуті тих осіб Ол. М. звертав увагу не стільки на побутову сторону, або романтичну, чи то на інтелектуальні або політичні інтереси,—скільки на економічні, маєткові. Чи вважав він се найбільш сильним і активним руховим нервом тодішнього життя і тодішніх людей—все инше приймаючи за зовнішню декорацію або другорядну акціденцію їх життя? Чи в вище зазначенім процесі—формування на руїнах великої революції XVII в. української дворянської кляси і поневолення нею народньої працюючої маси він бачив основу всього пізнішого укладу українського життя? Чи просто суб'єктивні засоби спостереження підсвідомо звертали його увагу на сю—найбільше йому ясну і зрозумілу сторону людського життя?

Він не поясняє сього в своїх писаннях, і відповідь могли-б дати люди, які його знали близько й інтимно; з другого боку се може вияснити-детальний дослід його літературної спадщини. Бо сам він, кажу, скільки знаю, ніде не пояснив докладно мотивів такого спеціяльного підходу до своїх історичних завдань.

Я ж тільки завважу, що власні індивідуальні обставини походження, життя й діяльности Ол. М. мусили обгострити його око саме на сю сторону українського життя, сучасного й минулого;—що при студіюванні минулого його увагу звертають на себе маєткові відносини, ті способи якими люди творили свій матеріяльний достаток і богацтво, і ти форми, в яких вони сі свої матеріяльні інтереси виявляли. Ол. М. походив з дрібнопанської сім'ї, яка добувала свій прожиток найбільше службою на дворянських виборних урядах, і тут маєткові стяжання, удачі й неудачі дохрестного панства мусіли бути не тільки звичайною темою балачок, але й особливо цікавим предметом уваги. Пізніша служба самого Ол. М. в з'їзді мирових посередників, що розвязував земельні суперечки поміщиків з кріпаками; в акцизному правлінню, що контролювало головний нерв тодішнього поміщицького господарства—виріб горілки і всі звязані з ним хитрощі й кунстштюки; на посаді оцінщика земельного банка; нарешті завідування цивільними справами по окружних судах і в київській судовій палаті,—мусіли, кажу, особливо обгострити зір і увагу Ол. М. на маєткові інтереси, потяги і надужиття людські, а спеціяльно тої панської верстви, що вела початок свій і свого володіння від козацької старшини

XVIII в., і була не тільки головним об'ектом архівальних та історичних дослідів Ол. М., але й свідком та інтерперетатором подій свого часу (в документах і літературних творах). Обертаючися ціле життя в атмосфері маєткових пожадань, змагань і досягань сеї верстви, він мусів набрати особливого тонкого чуття на сі маєткові потяги, цілі й мотиви, явні й укриті під ріжними патріотичними фразами. А за другого боку—вся діяльність сеї командної української верстви XVIII-XIX вв., що хотіла бути представником краю, на свій лад толкувати його потреби й будувати його життя,—свідомо й несвідомо мусіла уявлятись йому в аспекті власне сих маєткових, матеріяльних, егоістичних пожадань. Отже викриваючи, констатуючи, реєструючи їх, він уже мало звертав увагу на все те, що в його уяві, знов таки—свідомо чи несвідомо, малювалось як декорація, як маскування, або як другорядний, менш серйозний додаток до сього дійсного змісту життя.

В сім же напрямі, здається мені (я рад би був, щоб люди, які ближче знали покійного, провірили і потвердили або відкинули сей здогад), вплинули й органічно звязалися з таким специфічним підходом до інтерпретації старого й нового життя суспільних вершків, ще *ліберально-народницькі настрої* „епохи великих реформ", що наложили незгладиму печать на весь світогляд Ол. М-ча. Він був переконаним прихильником сих реформ і ліберально-народницьких ідей, що їх подиктували, і в аспекті їх не тільки боротьба з віковим насильством владущих верств над народньою масою, але й демаскування всіх тих патріотичних і національних елюкубрацій, що ними пізніші покоління закрили й затушкували брудну роботу предків над утворенням економічної бази, на якій виростали цвіти панської культури XIX в.,—для Ол. М. мусіло бути обовязком не тільки історика-дослідника правди-істини, але й громадянина покликаного сприяти перемозі правди-справедливости. Бажання просвіщених потомків брудних стяжателів XVIII віку затримати в цілості предками завіщаний капітал, при захованню приписаної новими умовами благовидности і всякої народолюбної фразеології, що стала обовязковою в устах цивілізованого товариства XIX в., на такого знавця минулого і сучасного сеї панської верстви, як Ол. М., мусіло робити враження обридливого лицемірства, фальші й облудности. Тим і можна пояснити дещо злорадне завзяття, з яким він, як кажуть ближчі йому люди, розкривав темні і брудні махінації, з яких виростали великі фортуни шановних меценатів і народолюбців XIX віку.

За се на голову Ол. М. сипалося багато жалів, з боку потомків таких розвінчаних династій. Виходили навіть неприємності.—Але він не переставав вести сю роботу, очевидно—вважаючи її своїм обовязком ученого і громадянина. [1])

Розуміється, в результаті того всього життя Гетьманщини в працях О. М. малювалося одностороннє, і се було фактом і мовчки і голосно признаваним в наукових кругах. Історія Гетьманщини в працях О. М. пред-

[1]) Крім старшини була ще инша соціяльна верства, аку з завзяттям виводив на чисту воду Ол. М.—се монахи. Монастирське хазяйство і соціяльні привілеї монастирів відограли велику ролю в соціяльно-економічній еволюції Гетьманщини. Але Ол. М. цікавило не так се, як чернецька розпуста, насильства і своєвільства та захоплення земельними благами. Його „Очерки", надруков. в 1874 р., і сторінки присвячені монастирям в „Описаніи" особливу увагу звертають на сі сторони чернечого життя. Глибоке розходження теорії і практики монашого життя О. М. поясняв з одного боку—деморалізаційним впливом володіння кріпаками, з другої сторони—недостачею громадської контролі. Тимчасом як біле духовество вибиралось парафіянами, й иншими звязками було звязане з ними, монахи чули себе цілком незалежними і майже безкарними за своє поведення. Поруч того були, розуміється, і позитивніші, культурніші сторони в життю монастирів, але вони не притягали до себе уваги Ол. М-ча.

ставлялася в вигляді безнастанного розхоплювання й засвоювання старшиною військових і приватних, селянських і козацьких земель, беззаконного кріпощення свобідної людности ріжних категорій та безконечної гризні за се неправедно здобуте майно між його державцями,—так начеб поза тим у людей не було инших інтересів крім сеї хапатні одної частини громадянства і самооборони від неї—у другої частини. Культурні, політичні, релігійні інтереси, піклування про якийсь лад і справедливість,—все се відступає на задній план перед картиною неустанних маєткових інтриг і обопільного пожирання.

„В сій книзі як і в спеціяльних начерках присвячених людям Старої Малоросії вони виступають майже виключно з негативними моральними прикметами"—завважив ак. Багалій в своїй академічній рецензії першого тому „Описанія". „Героїв тут не знаходиться, все се стяжателі, кривдники і т. д. В сім висновку шановного дослідника богато гіркої правди; він не сгущує фарб тенденційно (в чім його де-котрі підозрівали)—але на наш погляд ледве чи буде правильно бачити в начерках д. Л повне і всебічне відтворення життя южнорусского дворянства XVII в. і XVIII в. Тут виразисто представлені тільки негативні риси, і здається—се пояснюється характером джерел, використаних автором; се майже виключно офіційні документи (процеси, зажалення, контракти купна і т. и.), матеріялів же приватних сливе нема. Тому й не дивно, що ми не бачимо у д. Л. більше-менше докладного відтворення звичайного буденного життя старих малоросійських панів, з його радощами і смутком, темними і ясними сторонами. Адже приходилося й їм ходити в далекі походи, на лінійні роботи, на Ладозький канал, на Оренбурзькі степи і под. Нападали на їх маєтності Татари й заберали мешканців у неволю. Бували серед старшини й такі, що виявляли відвагу в дрібній, але завзятій боротьбі з Кримцями. Були й такі, що працювали над законодавством для свого краю, або над складанням „хроничок" і цілих літописів. Се правда, що знайти тоді право на багатого і сильного було тяжко; але сам д. Л. наводить два приклади суворого декрету за насильства вчинені людності (над полк. Жоравкою і Ф. Рубцем). Додамо, що в архиві Малоросійської Колегії переховуються штрафні книги, з котрих видно, що старшина далеко не завсіди зіставалась безкарною, а иноді доводилося нести їй сувору кару.

„Все се дотикає головно громадського й приватного побуту коз. старшини і мало вияснює тодішню українську адміністрацію в її організації, в її ідеї. Д. Л. наводить відомості й про се,—але тільки припадком. Дуже пожадано було б, щоб в дальших томах своєї праці д. Л. старався вияснити нам не тільки патологію адміністрації, але й її нормальний хід; а то читачеві його книги лишається неясним, які були функції полковника, обозного судії, писаря—з одної сторони, полкових та сотенних канцелярій і под.—з другої. Розуміється, дуже цікаво знати, яку ролю грали хабари при обсаді урядів; але не менш, коли не більш важно мати також поняття про круг виборного принципу в адміністрації, почавши від вищої інстанції (полковника) і кінчаючи козацьким отаманом і посполитським війтом" (с. 114—5) [1].

---

[1]) Аналогічний закид, побіжніш тільки, висловив і пок. Лучицький. Висловлюючи жаль, що автор „поскупився на відомості про розміри рухомого майна старшини", він вказує, який би інтерес мали такі факти, як зміст посагів, контрактів з купцями, робітниками, службою і под. „Вони може в деякій мірі зробили-б менше густими ті кольори, які д. Л. звичайно кидає на героїв своїх біографічних етюдів, а в кождім разі—зробили-б менш одностороннім пояснення причин земельних змін, що їх автор має звичку бачити головно в особистих впливах і особистих прикметах несимпатичної йому козацької старшини" (с. 286—7).

Навпаки Мякотін в своїй рецензії взяв в оборону Ол. М-ча—від яких небудь закидів

Дійсно, певної однобічности в представленю старшинської верстви у Ол. М. неможна заперечити. Коли матеріял уживанй ним для змалювання соціяльно-економічних відносин Гетьманщини з'ясовував головно війну за землю і мужицьку працю, то не бракувало поза тим матеріялу, який яскравіш ілюстрував инші інтереси тодішньої людности—старшинської і нестаршинської: змагання до освіти, подиктовані не тільки егоістичими, кар'єристичними рахунками, але й поняттям про її вагу і користь для громадського пожиття; інтереси до мистецтва і до культурніших, більш цівілізованих форм життя; ідеї гуманітарні, опікування над фізично і соціяльно упослідженими, і под. І старшина й громади казацькі, міщанські й посполиті не тільки воювали між собою за ґрунта, підданське послушенство і т. е., але й клопоталися, часто спільно й „всенародно" про спровадження освіченого духовенства, учительства. Ставили церкви, старалися знайти й згодити для свого села чи свого кутка як найкращих малярів, будівничих, різбярів, ливарів і т. д. Розшукували книги і рукописи. Виписували зза кордону найкращі для свого часу й їм приступні взірці сучасного мистецтва і под. Так само не бракувало випадків. де вони всенародно виступали в обороні загальних інтересів краю, так як їх розуміли, супроти московського уряду і його централістичних заходів; лишали на боці свої внутрішні рахунки і непорозуміння, жертвували своєю кар'єрою й особистими інтересами для того що́ вважали своїм громадським і національним інтересом.

Джерела, правда—не такі багаті на сі факти, як ті що ілюстрували процес розхапування земель і насильства над людністю, все таки були, і вони були звісні Ол. М-ві теж краще ніж кому иншому. При бажанню використовувати їх він міг би намалювати коли не бажано всебічну, то в кожному разі далеко ширшу картину соціяльного, економічного, культурного, політичного й національного життя своєї улюбленої батьківщини. Закривати сих инших, більш позитивних, чи просто нейтральних сторін тодішнього життя він розуміється не мав бажання; при нагоді він з симпатією спинявся як раз на таких сторонах як любов до освіти, до своєї минувшини, займався старим українським мистецтвом, з особливим інтересом спинявся на старих „дослідниках старини". Але очевидно,—він вважав, що для сих, більш позитивних сторін життя знайдеться досить аматорів і дослідників і без нього. Своїм же ділом рахував виясненне в повній і суворій правді сю сторону, що досі соромливо завішувалася від очей потомків одними, недоцінювалося й ігнорувалося иншими: велику кривду довершену над українськими народніми масами, над їх людською гідністю і над кращими змаганнями їх природи, через матеріяльне ограбування та позбавлення політичних і громадських прав, участи в політичнім життю свого краю, права настановляти вільним вибором свою адміністрацію, всіх громадських функціонарів яких будь категорій, нарешті—через позбавлення свободи і права на продукти своєї праці.

Серед українського громадянства після того, як сей процес ограбування і поневолення робочих верств владущою старшиною, протягом столітньої „органічної праці", сприятливо підтримуваної російським урядом

за надмірно несимпатичні характеристики правящої верстви. „Д. Л-му иноді робили докори за надмірно темні фарби, уживані при змалюванню представників поміщицької („владѣльческой") класи старої Малоросії. Та ледви чи можна прилучитися до сих докорів. Автор „Описанія Старої Малоросіи" не тільки вірно й докладно в таких випадках передає факти знайдені в джерелах, але з явною охотою і замилуванням спиняється на особах, шо в характері й учинках своїх дають змогу зазначити більш позитивні риси. Се не його вина, що в його оповіданню не дуже богато стрічається таких панів (владѣльцевъ)"—с. 94—5.

та укоронованої нею ж цілим рядом законодатних актів, був при кінці XVIII віку сими актами завершений і запечатаний, і новоспечене малоросійське дворянство могло спочити на результатах своїх трудів,—покоління „истинных Малой Росіи сынов" свідомо і несвідомо постаралися на арені сеї лютої, завзятої, брудної боротьби за свої класові інтереси, за класові привілеї розвісити пристойні декорації і на місце стяжательних подвигів предків висунути инші, симпатичніші моменти їх діяльности, дійсні—і фіктивні. Факти політичного вольнодумства, як зондування можливостей закордонної інтервенції в інтересах української автономії à la Капнисти; участь в тайних політичних товариствах; де яка причетність до січневого повстання 1826 року, і под.—розворушили серед українського панства політичні інстинкти і спогади минулого в перших десятиліттях XIX в. Почалася фабрикація українських героїв і розписування українських заслуг під сучасні вимоги—вся та політична фразеологія, що так обурювала молодого Шевченка, перейнятого революційними і соціялістичними ідеями:

„І гармонія, і сила—музика та й годі!
„А історія—поема вільного народу!
„Що ті Римляни убогі? Чорт-зна що-не Брути,
„У нас Брути і Коклеси – славні, незабуті!
„У нас воля виростала, Дніпром умивалась.
„У голови гори клала, степом укривалась"...

„Малороссія" малювалась ограбованою Москвою і позбавленою своїх вільностей країною: в обороні тих вільностей виступала вона мужньо всім народом під проводом своєї патріотично настроєної старшини, що жертвувала своїм добром, кар'єрою, життям „во всенародную пользу". Під впливом сих настроїв реабілітовано Мазепу і прославлено як борця за українську вільність; розроблювано легенду про Полуботка; вишуковано инших страждальців за українську правду між старшиною. Маєтки нею зібрані представлялись заслуженими нагородами воєнних і громадських заслуг перед народом.

Обурення від сього перелицьовання історії Гетьманщини, що наповняло Шевченка в 1840-х рр., передавалося від петербурзьких революційно настроєних гуртків 1850-х років, думається мені, також—і Ол. М-чу безпосереднє і посереднє, через його старших братів. В початках своєї наукової роботи, весною чи літом 1861 року, він написав для „Основи" свою першу статтю про Полуботка, доводячи не автентичність його славної промови до царя Петра, і при тій нагоді пояснив, що автор „Истории Русов" цілком незаслужено розмалював всякими громадськими заслугами сю постать, тим часом як Полуботок не був ані трохи кращим від тодішнього панства і яскравими неправдами й насильствами придбав свої величезні маєтки. Редакція бачила себе змушеною додати до такого удару українській традиції свою замітку, боронячи по-перше: можливість чи правдоподобність Полуботкової промови, по друге: доказуючи, що факти хапчивости і всяких надуживань влади з боку Полуботка не можуть бути підставою дяя того, щоб відкидати його характеристику як чесного і відважного оборонця українських інтересів.

Коли в такім же традиційнім освітленню, кількanадцять літ потім, представив постать героя української старшини Костомаров, О. М. присвятив Полуботкові цілу монографію, згромадивши в ній величезний документальний матеріял про надужиття й насильства Полуботка, в своїх інтересах, а на не користь підвласної людности, на які він тільки коротко натякнув в своїй першій статті. Піддавши аналізі, поруч того, всю громадську діяльність його, наскільки вона нам відома. Ол. М. поставив ви-

сновок, що „книжна популярність Полуботка—ніби то він був оборонцем старих порядків в інтересах народу,— не відповідає дійсності". „Ми не бачимо сього з усієї діяльності чернигівського полковника, а бачимо, що Полуботок був перед усім амбітником („честолюбцем"), що добивався гетьманства; далі бачимо, що він справді був оборонцем старих порядків—але тих що були корисні для особистих інтересів його верстви. Народні інтереси були настільки протилежні інтересам старшини, котрої тільки й боронив Полуботок,—що нарід радів з утворення Колегії і поспішив подати Велямінову всі свої скарги, старі й нові—давно втративши надію на їх полагодження місцевим судом. Нарід добре розумів, що та старшина, яка беззаконно розживалася його коштом, не може одночасно бути й оборонницею його. Полуботок згромадивши величезні багатства коштом народу, також не міг стати його оборонцем против насильства своїх товаришів, коли не хотів стати в суперечність з самим собою (с. 208—9).

І знов таки, спочатку редакція Київ. Старини, устами небіжчика Я. М. Шульгина, а новішими часами сучасна історіографія устами М. П. Василенка, бачили себе змушеними остерігти тих, що цікавилися нашою минувшиною, від деякої односторонности такої оцінки соціяльно-політичних відносин Гетьманщини. Я. М. Шульгин, признаючи Полуботка „гріховним сином свого віку" в сфері своїх економічних інтересів, підчеркував, що його політичні виступи останніх літ не можуть виводитися з самих особистих матеріяльних інтересів старшини, і Полуботок очевидно мав на оці інтереси своєї країни так як їх розумів, і готов був їх боронити в супереч своїм персональним інтересам [1]). Акад. Василенко нагадує, що боротьба Полуботка і генеральної старшини проти малоросійської коллегії мала „не вузько-класовий, а так би сказати—державно-класовий характер". „Старшина була владущою класою, і бували моменти, коли її класові інтереси збігалися з інтересами громадськими в широкому розумінні цього слова. На протязі більш ніж півстоліття старшина утворювала автономний устрій України, звязала з ним свої матеріяльні інтереси. Цілком зрозуміло, що вона теперь, коли йому загрожувала небезпека, стала його упертим захисником". Народні маси, бачучи в старшині класового ворога, не могли її підтримувати в боротьбі її за владу, не підтримували й автономного устрою, утвореного старшиною і використуваного нею в своїх інтересах. Але нам цілком ясно, що програння сеї боротьби старшиною мусіло неминуче погіршити становище народніх мас, бо демагогічна політика російського уряду не мала нічого спільного з піклуванням про добро сих мас [2]).

Додам, що мій незабутній учень Ів. Мик. Джиджора, спеціялізуючися, в початках сього століття, на історії Гетьманщини, ставив своїм завданням спростувати односторонність характеристики старшинської верстви, дану Ол. М-чем; довести фактами, що інтереси особистого збогачення й кар'єри не перешкоджали їй вести політику державну, послідовно і витривало, не зважаючи на своє трудне становище між опозицією мас, що відмовляли їй в підтримці її автономної програми, і всіми величезними засобами, якими орудував против неї російський уряд. Політика ся мала класовий ухил, як у кожній класовій державі, але не позбавлена була зрозуміння загальних інтересів людности та їх оборони.

Крім Полуботка Ол. М. не раз забирався дати відповідну оцінку діяльності иншого героя української автономії: гетьмана Мазепи. Перший раз він присвятив йому кілька важкеньких уваг в статті про Кочубеїв

---

[1]) Кіев. Ст. 1890, XII с. 538).
[2]) Україна 1925 кн. VI с. 105.

(1876), а ближче взявся до нього під кінець свого життя (1898) в замітках на книгу Уманця, що ставила своїм завданням реабілітувати Мазепу як політичного діяча. Детально розбираючи фразу за фразою се поверховне, можна сказати фельєтонове писання, Ол. М. уставляє такі тези, що „гражданская дѣятельность Мазепы ничѣмъ особеннымъ не отличалась и почти во всемъ была похожа на ту же „дѣятельность" его предшественников", і висока характеристика Мазепи як державного діяча —рішучо перебільшена (с. 153—4). Мазепа не був таким патріотом, яким малює його промова до старшини, переказана Орликом і взята за підставу його характеристики у Уманця. Лівобічній Україні він був людиною чужою, і вона була йому чужа.—

Связью с Лѣвобережной Малороссіей у него служило одно—власть. Не будь этой власти, ему не зачѣмъ было бы оставаться на лѣвомъ берегу; онъ удалился-бы на правый берегъ, где внѣшняя культура была та, съ которою онъ сроднился и отсутствіе которой на лѣвомъ берегу онъ, должно быть не могъ не чувствовать (с. 399).

Повна самостійність України поставлена завданням Мазепи у Уманця, цілком не правдоподібна як така мета:

Трудно допустить предположеніе, чтобы Мазепа, при его умѣ и опытности, могъ питаться идеей о „самостоятельномъ государстве", такъ какъ исторія не представляла такого примѣра в судьбахъ Украины. Малорусскій народъ, обособленный этнографически, никогда, повидимому, не выразилъ тенденціи къ политическому обособленію, даже въ наиболѣе благопріятный для того моментъ—в половинѣ XVII в. Едва ли могло быть мѣсто такой тенденціи со стороны народа и спустя болѣе чѣм полвѣка послѣ сего момента. Конечно, популярный властелинъ могъ бы до нѣкоторой степени развить въ народѣ такую тенденцію, но Мазепа таким властелиномъ не могъ быть потому, что онъ не пользовался никакою популярностью и воообще далеко стоялъ отъ народа, по условіям прежней своей жизни. Поэтому, мнѣ кажется, что Мазепа, замысливъ отложеніе отъ Россійскаго государства, необходимо имѣлъ въ виду постоянную протекцію другого своего сосѣда (с. 400).

Бувши людиною польської культури і виховання, він тягнув до Польщі і мабуть хотів відновити щось подібне до Гадяцької унії, але нарід рішучо не хотів ніяких звязків з Польщею, і своєю „рівнодушністю" до замислів Мазепи провалив всі його плани.

Способность малороссійскаго народа къ политическому самочувствію доказана возстаніемъ Хмельницкаго. С одной стороны, тяжесть польскаго ярма, с другой стороны прямая цѣль всѣхъ дѣйствій Хмельницкого—снять съ народа это ярмо,—воодушевили малорусскій народъ въ половинѣ XVII в., и его возстаніе тогда стало общимъ. Могло-ли быть что-нибудь подобное при Мазепѣ?—Съ одной стороны неясность для народа той цѣли, къ которой стремился Мазепа, а съ другой—полная отчужденность гетмана отъ народныхъ интересов,—не могли дать никакихъ положительныхъ результатовъ въ „измѣнѣ" Мазепы, которая поэтому и является въ исторіи Малороссіи личною авантюрою Мазепы, повторившаго такую же авантюру своего предначинателя Выговскаго" (с. 406).

Дѣйствительно народъ былъ „равнодушенъ" къ идеѣ независимости Малороссіи" [1]), потому что эта идея не помѣщалась въ его сознаніи... Когда народу говорили о возможности освобожденія отъ „московской неволи" (если только говорили), то онъ, обращаясь къ своимъ воспоминаніямъ, могъ видѣть только неволю польскую. Послѣдняя ему хорошо была знакома съ ея панами. Об уніи мы не говоримъ, потому что уніи Лѣвобережная Украина не знала, но пановъ съ чужой религіей, съ чужимъ языком и главное—съ безграничной ихъ властью, народъ хорошо помнилъ, потому что въ юридическихъ актахъ, при опредѣленіи событія извѣстнымъ временемъ, то и дѣло слышится изъ устъ народа—„то было за пановъ"; не говорили, что то было „за ляховъ", а именно „за пановъ"; потому что на лѣвомъ берегу Днѣпра не „ляхи" дали себя знать (т. е. не преслѣдованія напр. религіозныя), а паны, т. е. гнетъ экономическій. „Панами" опредѣлялось время польскаго владычества. Послѣ изгнанія поляковъ изъ Лѣвобережной Украины и послѣ присоединенія послѣдней къ Малороссіи, народъ освободился отъ неограниченной власти пановъ поляковъ. Если на смену ихъ, къ началу XVIII в. и народились новые паны, то разница между ними и поляками была огромная; сколько селъ въ Малороссіи было ратушных, вовсе не знавшихъ новых пановъ, и какъ легки были переходы изъ одного села в другое! Ничего не стоило покинуть жестокаго пана, нужно было лишь пожертвовать грунтомъ, а свободныхъ грунтовъ было много. Тяжелы были для народа Левобережной Малороссіи гетманскія междуусобицы, когда проходившіе войска, свои, русскія, а подъ часъ и татарскія, „выбривали" цѣлыя села. Но съ уходомъ со сцены Брюховецкаго и До-

[1]) Слова Уманця.

рошенка, эти междуусобицы кончились. Послѣ этого, начиная съ Многогрешнаго, тяжела стала народу воинская повинность и содержаніе войскъ, какъ своихъ (охотницкихъ), такъ въ особенности русскихъ. Во всякомъ случаѣ, при сравненіи тѣхъ условій народной жизни, которыя имѣли мѣсто при Полякахъ и которыя настали послѣ изгнанія ихъ,—нечего было и говорить, что народъ возвращаться к „ляхамъ"—желать не могъ. Ферула „москалей" была гораздо легче: во второй половинѣ XVII вѣка народъ далеко отошелъ отъ того своего состоянія, которое давало полякамъ основаніе называть этотъ народъ „быдломъ"... Вотъ при такомъ то положеніи народа сравнительно съ недавнимъ его прошлымъ, замыселъ Мазепы оказывался дѣломъ чуждымъ этому народу. По этой причинѣ и не могла удаться измѣна Мазепы,—отвѣтимъ мы г. Уманцу, думающему иначе (с. 403—4).

Народъ не чувствовалъ, повидимому, никакого влеченія къ „москалямъ" вслѣдствіе ужъ очень большого несходства въ характерахъ и домашней обстановкѣ, но Польши народъ боялся и къ Польшѣ онъ ни за что бы не вернулся... Вотъ гдѣ нужно искать, повторяем, главную причину несочувствія народа къ замыслу Мазепы. Несочувственно относилась къ замыслу Мазепы и старшина. Трудно, чрезвычайно трудно возстановить психологію той старшины, которая слушала присягу Мазепы и на что-то надѣялась, чего-то искала... Намъ кажется, что всѣ эти Ломиковскіе, Горленки, Максимовичи, Чуйкевичи, отцы семействъ и державцы богатыхъ маетностей, всѣ они были какъ бы подавлены своего рода внушеніемъ со стороны Мазепы... Всѣ эти патерфамиліасы жили вполнѣ обезпеченною жизнью, наслаждаясь властью, соединенною съ богатствомъ. Чего они могли опасаться?—что Москва „примется" за нихъ, как за своихъ враговъ"? (разговоръ Меншикова с Мазепою въ Кіевѣ, въ 1706 г.) Думается, что для этого у „Москвы" не было никакихъ основаній. Подвыпившій Меншиковъ могъ высказывать свои задушевныя мысли, указывавшія на личную тенденцію возобладать богатою маетностями Украиною, но в дѣйствіяхъ царя въ это время еще не было видно ничего, чтобы указывало на намѣреніе „приняться" за старшину. Нам кажется, что и старшина не могла искренно внимать Мазепѣ и если не противорѣчила ему, то потому, что лишена была способности разсуждать. Одинъ изъ вліятельныхъ людей въ кругу первостепенной старины, генер. обозный Ломиковскій („лысый чортъ") относительно замысловъ Мазепы такъ говорилъ среди собратовъ: „куды-де его милость добродѣй, туды и намъ треба". Орликъ говоритъ, что два полковника (Апостолъ и Горленко) бывшіе „начальнѣйшими" и „паче иныхъ большое до Мазепы дерзновеніе имѣвшіе", особенно настаивали у гетмана на томъ, что дальше-де невозможно оставаться подъ властью „Москвы" и необходимо перейти скорѣе къ осуществленію замысла. Что касается Апостола, то это былъ своего рода мечтатель, и очень возможно, что онъ былъ искренно расположенъ къ замыслу. Несмотря на свой личный антагонизмъ къ Мазепѣ, Апостолъ былъ единомышленникомъ послѣдняго въ замыслахъ объ измѣнѣ, будучи раздражаемъ тою тяготою, которую народъ испытывалъ отъ московскихъ „консистентовъ", а съ другой стороны - по личному своему характеру, ничего не загадывая о дальнѣйшемъ будущемъ Украины. Горленко былъ „подъуфалымъ сыномъ" Мазепы и во всемъ вторилъ патрону. Другая старшина, повидимому, молчала, прійдя къ одному заключенію, что „куды его милость добродѣй, туды и намъ треба"... Но внутреннее разъединеніе старшины съ гетманомъ обнаружилось уже черезъ мѣсяцъ послѣ того, какъ она молча пошла за своим региментаремъ изъ Батурина къ шведамъ.... Съ одной стороны „разбѣжавшіеся козаки" (т. е. войско), а съ другой „двусмысленные взгляды населенія" сразу показали старшинѣ, что замыселъ ихъ гетмана въ народѣ не отозвался ни однимъ откликомъ и явился личною авантюрою старого гетмана, не хотѣвшаго забыть Польшу (с. 405 – 6).

Я навів сі виписки, бо у Ол. М., взагалі дуже скупого на загальні тези, се єдине в тім роді історично-політичне credo, і наведені слова дуже сильно характеризують його скептицизм, безсумнівно перебільшений, що до політичної свідомости Українського народу, особливо—його старшинських верств.

Але, як кажу, Ол. М „перегинав палицю в противний бік", може навіть свідомо, вважаючи потрібним підчеркнути те, що недобачалось або загладжувалося попередніми істориками—сей многоважний соціяльно-економічний процес, що на його гадку був стрижнем „народнього життя" Гетьманщини: формування верстви великих землевласників, коштом селянства, і боротьби селянської маси против економічно-соціяльних претенсій сеї верстви, перед которою відступали на другий план всі инші питання. Відчуваючи в собі, очевидно, особливо добру підготовку для вияснення провідних рухових мотивів сього процесу, Ол. М. вважав своїм завданням і обовязком представити його в можливо яскравых фарбах і висунути наперед, відсуваючи все инше на задній план, аби відтягнути увагу від

політичних і культурно-національних справ, що досі займали дослідників, та заставити їх перенести свою увагу на сю класову боротьбу, що становила на гадку Ол. М. головне і основне, що́ определяло видносини культурно-національні й політичні. Сю гадку він висловив, на жаль занадто коротко і принагідно—в закінченню своєї студії про Полуботка—найбільш яскравім акті його розправи з старою традицією, пояснюючи, як могли зложитися ходячі, фальшиві, на його погляд, поняття про сього героя української автономії:

Изученіе внутренняго быта современной Полуботку гетманщины, съ помощью котораго только и можно было провѣрить свидѣтельство „Исторіи Руссовъ“,—оставалось въ сторонѣ, къ нему не обращались, потому что въ этомъ изученіи не было потребности, такъ какъ общество довольствовалось исторіею героевъ, вовсе не интересуясь исторіей народа. Изученіе народной жизни въ періодъ гетманщины начинается только теперь.

Сі короткі слова дають ключ до зрозуміння тих праць, які наповнили останні десятиліття наукової творчости Ол. М.—найбільш продуктивної, дозрілої, планової і систематичної. Розвінчуючи старшинську верству і громадячи на її оскарження документальний матеріял про її насильства і неправедні стяжання, Ол. М. в сім матеріялі цінив заразом ілюстрацію життя мас—об'єкта сих насильств і стяжань. Оскарження старшини і ліквідація всякого роду традиційних ілюзій що до неї було одною стороною сеї роботи—стороною негативною. Пізнання соціяльно-економічних умов життя робочих верств, їх клопотів і боротьби з зазіханнями на їх маєток, працю і свободу—була другою, позитивною стороною сеї роботи, бо вела до „пізнання народнього життя“—властивого завдання історика, в очах О. М. Історія старшинських надужить, яку він розгортував в своїх працях, служила шляхом до сього пізнання. Через голови шляхетських насильників, він приглядався покривдженому селянству і козацтву, застуленому від очей історії сею юрбою вельможних насильників. Він нарікає, що матеріялів про саме селянське життя джерела дають сорозмірно мало. Зарисовуючи в своїх працях типові постаті старшини, він жалує (в предмові до останнього тому свого „Описанія“) що „относительно народа свѣдѣнія этого рода остаются бѣдными“ (с. X). Він жадібно виловлює все, що дають в сім напрямі документи—але здебільшого тільки через історію старшинських насильств він вважає можливим доступитись і приглянутись „народові“.

З сього погляду особливо інтересна розпочата ним в 1891 р. серія „Изъ исторіи селъ и селянъ Лѣвобережной Малороссіи“. Під сим заголовком Ол. М. очевидно хотів зібрати найбільш яскраві епізоди з життя селянства Гетьманщини. На жаль він надрукував під сим заголовком тільки п'ять епізодів, і потім серія ся перервалась. Жалувати приходиться тому, що Ол. М. справді вибірав сюди епізоди найбільш яскраві, сочисті—хоча знов таки—з самої улюбеної своєї сфери: історії захоплювань грунтів і поневолення свобідного селянства старшиною. „Захоплення маєтностей разом з селянами, що жили в них, з одної сторони, а з другої—„скупля“ козацьких земель і повертання їх власників в підсусідки. становить ледве чи не головний зміст тої частини історії Малоросії за часів Гетьманщини, що ще зістається ненаписаною“, заважає автор в передмові.

Таке завзяте підчеркування сеї сторони історії Гетьманщини не зісталося без наслідків. Ол. М. не тільки в своїх працях зібрав величезний матеріял до сеї соціяльно-економічної боротьби XVIII в. на Лівобережжю, але своїм прикладом і впливом справив інтереси й заняття инших дослідників у сей бік. Завдяки йому утворилася ціла група дослідників, що віддавали свою працю виясненню сих сторін життя Гетьманщини, її адміністрації, її соціяльних та економічних відносин, знов таки на ґрунті старшинської політики,—ціла література присвячена тій боротьбі кляс і

звязаному з ним його соціяльно-економічному процесові Гетьманщини. Ол. М. став не тільки першим істориком Лівобережжя в сім напрямі, але фундатором нових течій нашої історіографії, які дали не тільки новий напрямок історії Гетьманщини, але вплинули на характер нашого історичного досліду взагалі—в приложенню до всеї української історії, висуваючи в ній ті соціяльно економічні елементи, на які звертав увагу Ол. М. Правда, в розробленню історії Правобіччя і Західної України сі моменти були поставлені незалежно від нього київськими археографами й істориками 1850—1860-х рр. Але праці Ол. М. оживили сі досліди, внесли до них нові імпульси й аспекти, і вплинули на поглиблення того соціяльно-економічного досліду, який так близько підходить до вимог того, що тепер зветься історичним матеріялізмом й історією класової боротьби.

Але величезний матеріял згромаждений Ол. М. часто зістається без відповідних підсумків, і особливо широким кругам нашого громадянства зістаються неясні і невідомі ті висновки, які почасти були зазначені самим покійником дослідником, почасти були підготовлені його публікаціями—дані були ними так би сказати—в шкарлущі, з которої мали бути вилущені уважним читачем—дослідником.

Як я вже зазначив, більша частина праць Ол. М. лишається розпорошеною по ріжних виданнях і зовсім неприступною в цілости. Инші дають тільки півсировий матеріял, ледве освітлений автором, і тільки дуже невелика частина—се розвідки, придатні для читання, а не тільки до студіювання. Першим обовязком нашим перед пам'ятю і заслугами покійного історика, з одної сторони, а з другої—перед нашим громадянством, мусить бути видання в приступній формі наукової спадщини Ол. М.: всього того, що заховує своє наукове значіння, що знайомить з його науковими поглядами і висновками, або дає їм наукове обгрунтування.

Далі, тому що сам небіжчик дуже рідко зводив їх до купи, до системи, було б бажано, а навіть необхідно для вжитку ширших кругів: краєзнавчих, учительських, вищешкільних, щоб в невеликій приступній формі був зроблений в и б і р всього того, що найбільш яскраво висвітлює соціяльно-історичний процес Гетьманщини і погляди на нього Ол. М.

Далі—щоб відповідно поставленим ним тезам і загальним висновкам був пророблений і висвітлений згромаджений ним матеріял, і скупість на загальні підсумки покійного дослідника та його лаконічність в загальних характеристиках так би сказати—винагороджено ширшими, яснішими, докладнішими висновками в духу його історичної концепції. Між паперами і матеріялами Ол. М. полишилося чимало півобробленого матеріялу, що він сам не встиг опублікувати, і тепер сю недороблену роботу покійного дослідника могли б довести до кінця молодші дослідники. Одним словом, сінтетична праця, не доведена до кінця покійником, повина бути по можливості дороблена молодшими поколіннями істориків.

Я сподіваюсь, що юбілейна поминка, организована Історичною Секцією Академії спільно з Археографічною Комісією й Науково-Дослідчою Катедрою історії України та редакцією „України": сі статті про покійного, в части зачитані в прилюдних зібраннях, а в цілости призначені до друку в виданнях Секції, біографічні матеріяли про родину Лазаревських, зібрані заходом Кат. Ол. Лазаревської, що мають вийти в Археогр. Збірнику, невидані статті і листування Ол. М. дадуть сильний імпульс до занять його науковою спадщиною—до висвітлення зробленого ним для нашої історіографії і продовження наукових студій в зазначенім ним напрямі.

Взагалі, я сподіваюсь, що розбудження інтереса до наукових заслужених наших істориків, осягнене нашими науковими поминками, справ-

леними протягом останніх двох літ: засіданнями й збірниками присвяченими Костомарову, Кулішеві, Драгоманову, Франкові,—до котрих в наступному академічному році мають іще прилучитися подібні ж зібрання присвячені Максимовичу й Антоновичу, вплинуть на більш інтенсивний ніж досі дослід над історією нашої історіографії. Досі вона сорозмірно мало студіювалась—далеко менше ніж того заслуговувала. Не треба забувати, що наша історіографія се заразом історія політичної української мисли; великі історики України були її великими ідеологами, давали напрям і тон не тільки історичній, але й громадській і політичній свідомості нашого суспільства. З сього погляду дослід історії нашої історіографії має ширше громадське значіння.

Я сподіваюсь, що заснування спеціяльної академічної комісії для досліду української історіографії послужить дальшому розвиткові сих студій: їх плановости, послідовности і непереривности, та наблизить той момент, коли наше громадянство одержить повний образ нашої історіографії в аспекті еволюції політичної мисли на Україні, її величної і повної ваги історії [1]).

Акад. М. Грушевський.

В ПРАЗІ. V PRAZE.

[1]) 19 травня істор.-філол. відділ Укр. Академії ухвалив, на внесеннє ак. М. Грушевського, заснувати постійну „Комісію для вивчення історії української історіографії". *Ред.*

НАЦІОНАЛЬНА ПАРЛАМЕНТСЬКА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Акад. МИКОЛА ВАСИЛЕНКО.

Олександр Матвієвич Лазаревський

(1834—1902)

(Матеріяли до його біографії).

Минуло 25 років після смерти видатного українського історика Олександра Матвієвича Лазаревського, а окрім некрологів, що були написані нашвидку, під сві им впливом смерти, ми не маємо ні більш-менш докладного життєпису, ні наукової оцінки його, як історика. Між тим наукові праці О. М. Лазаревського звертають за останні часи на себе все більшу увагу наукових дослідників і наукове ім'я його, спочатку, після смерти, начеб-то трохи забуте, починає знову набувати популярности серед молодшого покоління українських историків, яким доводиться, поглиблюючи свої досліди, звертатись до наукових праць О. М. Лазаревського, як історика Лівобережної України, або „Старої Малороссії," як він звичайно називав її в ті часи, коли назва України ще не набула загально визнаного в науці права на свое існування.

Написати біографію О. М. Лазаревського зараз завдання важке. О. М. Лазаревський був людина кабінетна, зближався з людьми рідко. В листах він не любив багатомовности. Через те вони у нього виходили короткі й містили в собі тільки ділову частину. Фактів для його біографії в них мало. Вони не освітлюють його життя так, як би хотілось. До того-ж багато листів О. М. Лазаревського, треба думати, загубилось в ріжних місцях і у ріжних осіб підчас бурхливих подій нашого часу. Із тих листів, що збереглися, далеко не всі ще нам відомі і зібрані до купи. Відома тільки невеличка частина їх. Завданням будучого біографа О. М. Лазаревського буде зібрати листування О. М. Лазаревського і критично виучити його, як біографічний матеріял.

Як і більшість українских діячів другої половини XIX століття, О. М. Лазаревський не залишив після себе спогадів. Він лише почав їх писати. Смерть їх перервала. Залишились тільки уривки, які свідчать, що за багатий історично-побутовий матеріял поніс О. М. Лазаревський з собою в могилу. Поповнити його біограф ніяк уже не зможе.

Нема ще й споминів про О. М. Лазаревського від його сучасників та осіб, що його добре знали, чи були у взаємовідносинах з ним. Вони або не написані, або ще невідомі нам, не опубліковані.

При таких умовах, спроба систематизації відомого вже біографічного матеріялу, поповнення його новими фактами та спогадами може бути безперечно корисною для будучого біографа О. М. Лазаревського, для його наукової біографії. Таку спробу і маємо в цьому начерку. Це не повна біографія О. М. Лазаревського. Написати її ще не можна. Це тільки посильна систематизація відомих вже матеріялів і поповнення їх новими фактами, свідком яких я був, і які часто не зафіксовані ніде і можуть через те загинути зовсім. Це тільки „матеріяли" до біографії, а не сама біграфія. Але все-таки, думається мені, факти, що систематизовані тут, дають досить матеріялу, щоб уявити собі як наукову, так і особисту по-

стать О. М. Лазаревського, в її головних рисах. Через те вони можуть набути значіння основних фактів для біографії О. М. Лазаревського, які пізніший біограф мусить поповнити і де в чому виправити на підставі нових матеріялів. В тому, що подаємо ми, є звичайно багато прогалин. О. М. Лазаревський заслуговує повної наукової біографії, бо його діяльність дуже інтересна, як сторінка з історії науки, умов її розвою на Україні, а також в історії виучування Лівобережної України після Богдана Хмельницького з її інтересними соціологічними процесами.

I.

Батьківщина О. М. Лазаревського. Рід Лазаревських.—Батько О. М. Лазаревського—Його спогади та заповіт.—Листування О. М. Лазаревського з матір'ю.—Брати О. М. Лазаревського.

На Чернигівщині, верстов п'ятнадцять од Конотопа на південь, на правому березі колишної невеличкої річки Торговиці, що вливається в р. Ромен, лежить село Гирявка. Засновано воно наприкінці XVII в. і, за часів Гетьманщини, належало ріжним володільцям—Покорським, Радичам, Антоновичам, Лащинським. Антоновичі з Лащинськими постійно ворогували та судилися на всьому протязі XVIII віку, а в кінці цього сторіччя зять Антоновичів Костенецький, батько відомого генерала 1812 року, своїми тяжбами довів Лащинських до повного майже розору. Щоб урятувати хоч решту майна, Лащинські мусили розпродавати його частками своїм сусідам—приятелям [1]). У одного із Лащинських на початку XIX віку купили землю в Гирявці і батьки О. М. Лазаревського. Прикупивши до неї садибу у Покорської, вони збудували там дім, і в 1820-х роках переселилися туди з сім'єю із хутора Таранського при селі Гутах, де вони доти жили, і який дістався матері О. М. Лазаревського, як придане, теж таки конотопського повіту. Скоро й бабка О. М. Лазаревського Оксана Степанівна, нарожденна Таранська, покинула свій хутір і переселилася до сина в Гирявку. Там вона й померла коло 1840 року й похована на гирявському кладовищі [2]).

Так Лазаревські почали жити і хазяйнувати в Гирявці. Це село і зробилося батьківщиною О. М, Лазаревського. Тут він народився 8/20 червня року 1834. Тут він і похований на цвинтарі гирявської церкви, в збудованні якої заново він в свій час брав жваву участь.

Рід Лазаревських походить од простих конотопських козаків та міщан Лазаренків, що значаться як у списку конотопських козаків року 1711, так і в ревизьській книзі року 1736. О. М. Лазаревський думав, що козаки та міщани Лазаренки були родичі. Один з нащадків конотопського міщанина Левка Ананьевича Лазаренка, Степан, був спочатку кушніром по ремеслу, скуповував у різників овечі шкіри, виробляв з них смушки та продавав їх на ярмарках. Промисел цей був прибутковий, і Степан настільки розбагатів, що міг робити значні витрати, рублів по 250 на купівлю землі. Із міщан він перейшов у козаки, і в купчих р. 1761—1773 писався вже не міщанином, а козаком. Тоді ж він своє прізвище, що кінчалося на *енко*, змінив на *евський*. По поняттях XVIII віку, воно—більш нагадувало панське походження, ніж прізвище на *енко*. В році 1787 Степан Лазаревський зробив спробу придбати собі дворянство, на підставі свідоцтва дванадцяти дворян, яке він добув, але сенат не допустив цього, і дворянство набув службою тільки батько

---

[1]) Записки Чернигов. Статист. Комитета, вып. 2-й. Чернигов 1868 г., с. 295 і далі Ал. Лазаревскій. Описаніе Старой Малороссіи. Кіевъ 1902. Том III, сс. 293—297.

[2]) Pro domo sua, Кіевъ 1893, сс. 67, 32, 109—110.

О. М. Лазаревського. Всі Лазаревські були внесені в дворянські книги пізніш при допомозі Михайла Матвієвича, одного з старших братів О. Матв.

У Степана Левковича Лазаревського було шість синів. Із них грамотних було троє—Роман, Ілля та Василь. Найвидатнішим з них був Ілля. Він народився в році 1758, а помер 11 грудня року 1806, сорока восьми літ от роду. Ілля Лазаревський вибився на службову дорогу. Служити він почав підканцеляристом, а пізніш канцеляристом конотопського сотенного правління, а звідтіля перейшов теж канцеляристом до ніженської полкової канцелярії. Після утворення на Україні намісництв Ілля Степанович служив у конотопському казначействі. Одначе це не задовольняло його, і він подав прохання Платову, відомому пізніш козацькому отаманові, про зачислення до „Чугуївських полків". Платов згодився, але зачислення, з невідомих нам причин, не здійснилося, і Ілля Степанович взяв посаду лісничого в катеринославському намісництві, де й служив по рік 1796 . Під цей час він робив спробу поставляти до Таганрогу кам'яний вугіль, але все це не задовольняло його і, коли при Павлі I були почасти відновлені на Україні старі установи, він повернувся на батьківщину, де дворянство обрало його возним конотопського підкоморського (межевого) суду. Часу це забирало мало, і Ілля Степанович сполучував з своїм урядом і управління маєтками багатого конотопського поміщика Кандиби. Два трьохріччя був коморником Ілля Степанович, був він обраний і на третє, але одмовився, подався в одставку і скоро після цього помер. Жонатий він був на Оксані Степанівні Таранській, рід якої, як і рід Лазаревських, походив од конотопських козаків та міщан, яким пізніш вдалося зробитись дворянами. Од цього шлюбу в році 1788 й народився Матвій Ілліч, що був батьком Олександра Матвієвича Лазаревського [1]).

Матвій Ілліч був людина не аби яка. Походячи з небагатої сім'ї, він вчився тільки дома і не знав ніякої школи. Його вчителем був дворовий чоловік, що вмів читати церковні книги та співати на клиросі. Він навчав його по „граматці", часословцю та псалтиру, як це тоді було звичайно. Писати вчивсь Матвій Ілліч по „таблиці", се б то дошці, яка була налощена воском, писав не атраментом, а білилом з крейди і тільки пізніш перейшов до писання на папері. З такими пізнаннями вступив Матвій Ілліч і на службу в конотопський підкоморський суд, де батько його був коморником. Це було року 1797, коли йому минуло тільки девять років життя. Фактично він звичайно, не служив, а тільки лічився на службі, перебував же більш дома, як малоліток [2]). Тільки з року 1804 почалася справжня служба Матвія Ілліча, коли йому вже було 16 років. Він вступив до конотопського повітого суду. Пильно ставлячись до служби, через рік був він вже регістратором та журналістом, а далі на протязі всіх 45 літ служби проходив ступнево ріжні повітові посади: був повітчиком, земським писарем, підсудком, стряпчим, городничим, суддею, повітовим маршалом та депутатом ріжних комітетів. Більшість цих посад були виборні, і коли дворянство обирало Матвія Ілліча Лозаревського, то через те, що помічало його природний розум, чесність та діловитість, бо багацтва, звязків та иншого впливу у нього не було. Так, не зважаючи на малу освіту, Матвій Ілліч заняв в конотопському повіті видатне та впливове положення.

---

[1]) Ці всі відомості взято нами з книжки „Pro domo sua": Свѣдѣнія о старѣйшихъ членахъ рода Л-хъ. (Ся рідка, не призначена для публіки книжка О. М. передруковується в II т. українського археографічного збірника. *Ред.*).

[2]) Pro domo sua, cc. 67—69.

Після М. І. Лазаревського залишилися невеличкі спогади, яким він надав назву „Памяти мои“. Почав він їх писати в році 1855, з ініціятиви Олександра Матвієвича і писав до своєї смерти року 1857. „Признаюсь, друг мій Олександр Матвієвич, думка твоя мені подобалася—готовий задовольнити твоє благородне бажання, аби тільки сили мої могли, тим більше, що меморія ця може бути, хоч і не в усіх частинах і не всякому, цікава“. Так відповідав батько синові 5 березня року 1855 на лист, в якому Олександр Матвієвич понукав його писати свої мемуари. Батько обіцяв писати і передавати на перегляд синові, а коли той поверне, то доповняти, згідно з його примітками. Мемуари мусили бути „принадлежностью“ Олександра Матвієвича, „съ удѣленіемъ и другимъ братьямъ“, коли б кого з них вони зацікавили [1]).

Матвій Ілліч до смерти встиг написати дві невеличкі частини мемуарів. Перша з них носить більш загальний характер, друга більш особистий, де сам автор стає діючою особою. Починаються „Памяти мои“ коротенькими відомостями про старий устрій Лівобережної України, далі йде мова про гетьманство Кирила Розумовського, про його сім'ю та великі маєтки, про їх розпродаж, та про правління Румянцева, переказ про розбійника Гаркушу, та генерал-губернаторів, що правили Україною після Румянцева, причому більш всього звернено уваги на князя Репнина, сучасником якого був автор мемуарів. Друга частина їх має в собі коротенькі матеріяли для життєпису автора, головним же чином, ми тут знаходимо, правда, невеличкий але інтересний і цінний матеріял побутового змісту для характеристики сучасної авторові української адміністрації, починаючи од губернаторів та архієреїв і кінчаючи повітовими урядовцями. На жаль, мемуари далеко не закінчені. Смерть Матвія Ілліча в році 1857 перервала їх на інтересному місці. Вони уриваються несподівано, як несподівано затримала їх хвороба авторова.

Помираючи, Матвій Ілліч не зробив формального тестаменту що до розподілу свого майна між синами, але незадовго до смерти І січня року 1854 написав моральний заповіт. В ньому він бажав пояснити, що значна частина прибутку з їх майна була використована на освіту молодих Лазаревських. Це був наче б то відчит батька синам, через що саме батько не міг залишити їм значного матеріяльного майна. Наприкінці заповіту він умовляв синів бути вірними службовцями, усердними товаришами, добрими горожанами, жити по братерські, допомагати один одному і захищати: „будьте завжди добрими, в повному розумінні цього слова, продовжуйте життя, службу та навчання зі славою та честю“... Звертаючись до кожного з синів своїх окремо, Матвій Ілліч одного називав любезним, другого—добрим, третього милим, четвертого—кротким, п'ятого дорогим, а Олександра Матвієвича—мудрим. „Ти, мій мудрий Олександр, читаємо ми в заповіті, похвально продовжуючи закінчувати своє навчання в середній столичній школі і використовуючи вільний час на корисні заняття, заслуговуєш нашу любовь і цілком виправдуеш батьківські та братні піклування про те, щоб дати можливість продовжувати твою дальшу освіту на твоє щастя та нашу утіху“ [3]). Підчас написання батьком заповіта, Олександр Матвієвич був двадцятилітнім молодиком, що тільки що кінчав гімназію. Коли батько називав його мудрим, треба думати, тоді вже Олександр Матвієвич відріжнявся серед братів своїх напрямком своїх наукових інтересів. Ми бачили, що з його ініціятиви батько його почав писати мемуари. Із листів О. М. Бодянського видно, що Олек-

---

[1]) Pro domo sua, c. 34. [2]) „Памяти мои“ надруковані в книжці „Pro domo sua.“ [3]) Pro domo sua, сс. 105—122, 120.

сандр Матвієвич в роках 1854—1855 збирав народні пісні і прислів'я [1]). Згідно його проханню, теж саме робила і його мати. Про це вона сама каже в своїх записках [2]).

Із заповіту Матвія Ілліча ми довідуємось, що сам він мало сидів дома, а був все більше в службових роз'їздах. Хатнє господарство вела його жінка, мати Олександра Матвієвича, Афанасія Олексієвна, із роду Лащинських, яка народилась і весь свій довгий вік прожила в Гирявці. Там вона й померла року 1879, коли їй було вже 79 років. Там вона й похована. В Гирявці року 1859 з нею познайомився Т. Г. Шевченко, який заїхав туди. Він охарактеризував Афанасію Олексієвну як „божественную старушку", присвятив їй один із своїх чудових віршів „Вечір" та намалював її портрета, який і зараз переховується у Київському Державному музею. Залишилося листування батька й матери з Ол. Матв., починаючи з 1840-х років. Син старанно зберіг його. Листи матери він оправив в три досить грубі томи. Листування це має переважно особисте, а не суспільне значіння. На ньому відбивається щоденне життя однієї поміщицької родини середнього достатку з її інтересами. Листування свідчить про особисту любов матери до Ол. Матв., а тако-ж про дружелюбний настрій, що панував в сім'ї Лазаревських, де старші брати матеріяльно допомагали молодшим, щоб вибитись, як то кажуть, в люди. Листування матери з сином продовжувалось до самої смерти матери. Останній лист її, написанний був на передодні смерти 2 квітня року 1879 такою вже тремтячою рукою, що й розібрати його трудно. В ньому йде мова про пакунок з господарчими речами, що їх посилала мати сину. До самої смерти, таким чином, Афанасія Олексієвна зберегла господарчі інтереси, якими вона жила весь свій вік.

Сім'я Лазаревських була досить велика—дві дочки та шість синів. Сини йшли в такій послідовності: Василь, Михайло, Федір, Яків, Олександр та Іван. Одна із дочок була видана заміж за Огієвського, друга—за Армашевського і була матір'ю відомого геолога київського професора П. Я. Армашевського, що, таким чином, доводився рідним племінником Олек. Матв. Лазаревському.

Із братів в житті О. М. Лазаревського мали значіння три старших. Про старшого брата Василя він сам писав в своїй автобіографії, що тільки пізніш він „вповні міг оцінити всю сердешну теплоту цього брата якому не тільки Ол. Матв., але і всі инші брати були так багато обов'язані" [3]).

---

[1]) Кіевская Старина 1889 г. Том XXVII, с. 447 і далі. Од конотопської міщанки Чудної О. М. Лазаревський чув оповідання про розбійника Гаркушу і почасти записав його. Ці записи використував Г. П. Данілевський у своїй замітці про Гаркушу року 1854. Данілевський називає О. М. Лазаревського, якому в році 1854 було тільки 20 літ, „извѣстнымъ библіофиломъ и изслѣдователемъ Малороссіи".

[2]) Під 28 квітня року 1854 Афан. Олек. записала: „баба 86 літ сидить, говорить, а я її слова записую, згідно з проханням Сашоньки о преданії Валка, що над Романом".

[3]) Кіев. Стар. 1902 г. т. 77, с. 480. Василь Матвієвич скінчив харківський університет кандидатом і спочатку поступив на службу в харківську палату цивільного суду. Набувши грошей за уроки у донського багача Себрякова, він рішив шукати долі в столиці і в 1846 році подався до Петербургу, взявши з собою, й Ол. Матв. Василь Матв. хотів добувати собі кошти для життя переважно літературною працею, але це було важко і він почав шукати службу. Брати Михайло та Федір служили тоді в Оренбурзі в комісії, що відала Киргизами, що кочували коло Оренбургу, і стали кликати його туди. Вас Матв. через те короткий час служив в Оренбурзі. Скоро генерал Ладижинський, що був начальником комісії, поїхав на службу до Петербургу і взяв з собою Вас. Матв. Там він зустрівся з відомим письменником Далем, що служив в міністерстві внутр. справ, і той запропонував перейти до нього. З того часу служба Вас. Матв. проходила в Петербурзі. Скоро він перейшов до міністерства уділів і тільки в початку 1860-х років знов повернувся до міністерства внутрішніх справ і помер в році 1890 членом ради міністра. В. М. Лазаревський був відомий як охотник. На цьому грунті у нього були спільні інте-

Старші брати, переважно Михайло Матвієвич, були друзями, або приятелями Т. Г. Шевченка. Вони вельми шанували великого поета. Це не могло не вплинути і на молодших братів, і об'єднувало всіх в одному почутті пошани до Т. Г. Шевченка і захопленні його творами. В „журналі“ Т. Г. Шевченка знаходимо таку характеристику братів Лазаревських: „на удивленіе симпатическіе люди эти прекрасные братья Лазаревскіе. И всѣ шесть братьевъ, какъ одинъ. Замечательная рѣдкость“. Підчас свого студентства О. М. Лазаревський через брата свого Михайла одер-

---

реси з поетом Некрасовим, з яким він листувався. Стоячи на чолі комісії, що мала виробити закон про полювання, а також про боротьбу з вовками, він написав монографію про вовків, про яку Тургенєв, знайомий з Лазаревським, як охотник, писав, що цю монографію можна поставити поруч з творами С. Т. Аксакова. В свої молоді роки В. М. Лазаревський пробував свої сили, як ми знаємо, і на грунті літератури. Він переклав на російську мову деякі твори Шекспіра, як Отелло, Король Лір та Макбет. Із них перші два були надруковані. Василь Матвієвич був знайомий з Шевченком, але не був таким близьким до нього, як молодші брати Михайло та Федір. Після Василя Матвієвича залишився „Малороссійскій Словарь“, що свідчить про його інтерес і зацікавлення рідною українською мовою (Українська Академія Наук. Повне зібрання творів Тараса Шевченка під ред. Сергія Єфремова, т. IV сс. 712—713).

Другий брат Михайло Матвієвич народився р. 1818 і скінчив Лицей князя Безбородька в Ніжені р. 1837. Служив спершу в Тобольському, де спізнався з декабристами, а з 1846 р. займав посаду „попечителя прилинейних киргизів“ у Троїцькому, 200 верстов од Оренбурга. 1850 р. був стршим радником губерніяльного правління у Петербурзі. Покинувши службу, М. М. Лазаревський поступив за управителя справ у графа А. С. Уварова, де й помер року 1867. Це була людина надзвичайно добра і чула, яка багато допомогла і своїм братам, щоб стати на ноги, допомагала і своїм землякам. З першої зустрічи з Шевченком в Орській кріпості і до самої його смерти, М. М. Лазаревський був вірним другом поетові, допомагав йому і морально і матеріяльно. Він полегшував поетові предсмертні муки, а коли поет помер, то взяв на себе клопіт про його похорон, спадщину, бібліотеку, рукописи, про перевіз його тіла на Україну. Свій журнал, що його Шевченко писав „для милых искренних друзей“, Т. Г. Шевченко подарував М. М. Лазаревському. (Там-же с. 234).

Третій брат Федір Матвієвич народився р. 1820, а помер 1890 на хут. Побиванці Гадяцького повіту. Він скінчив гімназію в Чернигові, а словесний факультет університета р. 1844 в Харкові. З осени 1845 р. почав службу в Оренбурзькій пограничній комісії і залишився там до р. 1854, коли перейшов до Петербургу урядовцем особливих доручень при губернаторі. Р. 1857 перевівся він на службу в департамент уділів і довгий час, починаючи з року 1859, керував відділами удільного відомства на провінції до року 1882, коли остаточно подався в одставку. Останнім місцем його служби було місто Ставропіль на Кавказі. Перебуваючи в Оренбурзі Ф. М. Лазаревський познайомивсь з Т. Г. Шевченком в день, коли Шевченка було привезено до Оренбургу, і з цього часу до самої смерти поета їх звязувала дружба, хоч вони довго й не бачились. Остання їх зустріч була в Гирявці, куди р. 1859 приїздив Шевченко (Там-же сс. 625—626).

Один із молодих братів Ол. Матв. Яків Матвієвич (1829—1880) був єдиний з братів, що служив у війську. Спочатку він вчився в конотопській повітовій школі, потім був прийнятий до полтавського кадетського корпусу, звідкіля перейшов у дворянський полк в Петербурзі і скінчив його р. 1847. Перебувши венгерську кампанію (1848—1849), Яків Матв., завдяки настоюванням старшого брата Василя, покинув військову службу. приїхав р. 1851 до Петербургу, на перших порах бідував там, поки не одержав посаду урядовця Керченського археологічного музею. Він займався й розкопками коло Керчи і на Катеринославщині коло Новомосковська. Кримська війна порушила службове положення Я. М. Він знову мусив переїхати до Петербургу. Скоро, треба думати, завдяки брату Василю, він одержав посаду урядовця при губернаторі Муравйові, синові Вішателя, і служив у Вятці та Рязані, а потім перейшов до удільного відомства і р. 1869 був призначений на управителя Ліваді. Цю посаду займав він років пятнадцять. Помер в одставці від сердечної хвороби. (Там-же, стор. 655). Наймолодшим братом О. М., молодшим від нього, був Іван Матв., що р. 1857 ще студентом видав, спільно з Я. Утіним, „Собраніе важнейшихъ памятниковъ по исторіи древняго русскаго права“. Р. 1860 він скінчив юридичний факультет петербурзького університету і служив в установах по селянських справах спочатку в Орловській губерні, а пізніше в Царстві Польському. Помер він р. 1887 членом присутствія селянських справ Царства Польського. (Там-же с. 714). Він був батьком відомого професора петербурзького університету державознавця Миколи Івановича Лазаревського, що так трагічно загинув за часів революції. О. М. Лазаревський ретельно слідив за науковими успіхами свого племінника.

жав посаду при музеї та бібліотеці графа Уварова, у якого Мих. Матв був керуючим справами. О. М. жив разом з братом в будинку Уварова в Петербурзі на Мойці. Шевченко приходив до Михайла Матвієвича що-дня обідати, і О. М. зустрічався там з ним. Вони не раз сперечалися по ріжних питаннях. Шевченко любив ці суперечки. „Якесь то легке та ясне було враження від зносин з такою людиною, пише Ол. Мат. в своїх споминах про ті часи—жива людина була, не мертва“ [1]).

II.

Дитинство О. М. Лазаревського.—Початок зацікавлення рідною країною—Гімназія.—Університет. О. М. Бодянський. Т. Г. Шевченко.

Перші роки дитинства Ол. М. Лазаревського пройшли в с. Гирявці, де він прожив безвиїздно до семи літ життя. Він був „любимчиком“ матери. Про це він сам свідчить. Все ж дитинство його було невеселе, самотнє. Товаришів у нього не було. Брат Іван був на два роки молодший і занадто малий, щоб бути товаришом. Яків учився в Конотопі в повітовій школі і рідко був дома. Серед дітей сусідів однолітків Ол. М. теж не було. Він згадує тільки про одного селянського хлопчика, з яким він здружився, коли йому було десять років. Тепле враження залишилося у Ол. М. од няньки „баби Явдохи“, що вміла оповідати такі цікаві і захоплюючі казки. Инколи мати, яка вела хатнє господарство, їздила по великих ярмарках кролевецькій, роменській, брала з собою сина. Це вносило щось нове в одноманітне життя дитини.

Минуло сім років. Треба було починати вчити хлопця. Сім'я у Лазаревських була велика, а коштів мало. Їх не вистарчало, щоб мати учителя дома. Приходилось матері рано разлучитися з своїм улюбленим сином. Один з старших братів Федір Матвієвич був в той час студентом харківського університету, і Ол. М. р. 1842 одвезли до нього, щоб той його вчив. Із цього одначе нічого не вийшло. Фед. Мат. жив веселим студентським життям, не звертав уваги на свого маленького брата, і той сидів у Харкові без діла, прислухаючись до ріжних оповідань товаришів свого брата про веселе студентське життя.

В Харкові мало чому навчився Олександр Матвієвич. Довелось його взяти від брата. Року 1844 ми бачимо О. М. вже в першій класі конотопської повітової школи, де тоді вчилися синки небагатих конотопських панків. Між ними був і відомий пізніш військовий діяч М. І. Драгоміров, сусід Лазаревських по конотопському повіту. Він був старший од Ол. М. по класах і літах. Товаришом же і однокласником Ол. М. був відомий пізніш дослідник в галузі історії права, спочатку одеський, а пізніш варшавський професор Ф. І. Леонтович. З ним разом Ол. М. одержував нагороди від школи за добрі успіхи. Ф. І. Леонтович був син законоучителя, священика сусіднього з Конотопом села Попівки.

Своє перебування в конотопській повітовій школі і характеристику своїх учителів Ол. М. дав в своїй автобіографії, що надрукована в „Кіев. Стар.“ за 1902 рік.

В Конотопській повітовій школі Ол. М. пробув два роки до р. 1846. Він був записаний кандидатом в кадети дворянського полку, де вчився на казенні кошти. Мусив, таким чином, йти по військовому шляху. Треба було готовитись до вступу в полк.

Старший брат Ол. М., Василь Матвієвич, що взагалі мав великий вплив на долю своїх молодших братів, скінчив вже тоді університет. Деякий час він служив у Харкові, а потім кинув службу, прожив з рік без діла дома і вирішив їхати до Петербургу. Він взяв з собою і Ол. М.

---

[1]) Кіевская Старина 1899 г., том 64, сс. 291—295.

Це був важкий час в житті його. Залізниць тоді ще не було. Треба було їхати кіньми. Подорож коштувала страшенно дорого. Ясно було, що коли Ол. Матв. вступить до Дворянського полку, то він не побачить рідних міст, батька й матери до самого скінчення навчання свого. Так було й з братом Яковом, що вчився ближче, в полтавському кадетському корпусі. Мати його не бачила, аж поки він не скінчив корпуса.

Розлука Ол. Матв. з матір'ю була важка. Мати страждала, давала поради, як жити серед чужих людей, щоб вони любили та ласкали. Боліло материнське серце за те, що вона не буде знати, не буде чути, як тяжко малій дитині серед чужих людей, далеко від батька та матери. „Коли тобі буде дуже важко, казала вона—вийди на двір, подивись на небо, де блищить „Віз". Знай, що в той момент і я буду дивитись на нього і приголублю тебе"...

Ол. М. минав дванадцятий рік, коли він розлучився з батьком та матір'ю. Це було 24 лютого (ст. ст.) р. 1846. Брат був старший за нього на 17 років. Через те він здавався хлопцеві далекою, напів чужою людиною. Це ще збільшувало сум розлуки. Дома залишилося все, що було любим. Через місяць після від'їзду сина 25 березня р. 1846 батько писав йому на втіху: скоро він буде виставлять бджоли, виставить і його бджілок, буде їх годувати і за ними ходити ретельно, а восени в листі пришле йому медку. Мати писала про те, що отелилась любима синкова коровка і голуби почали вже нестись...

Для дванадцятилітнього хлопчика все це вже було минулим. Його дитинство скінчилося рано. Рано він залишився самотнім, і це, без сумніву, вплинуло на його характер і наложило на нього своєрідні риси. Ол. Матв. був взагалі чоловіком відлюдним. Він сторонився від людей і почував себе добре тільки серед тих, кого вважав близькими собі, яким довіряв і кого любив. Серед чужих людей він якось скоро замикався в собі і більш мовчав.

В дворянський полк Ол. Матв. не попав. Брат Василь був дуже занятий своїми справами і не звертав на нього уваги. Того Ол. Матв. не підготовився як слід, і іспитів не склав. На біду, і брат Василь служби не знайшов. Літературна ж праця, переклади Шекспира не давали досить коштів, щоб можно було на них жити, і натурально повстало питання, що робити з Олександром? Треба було вертатися на Україну.

Доля Олександра Матвієвича, одначе, вирішилась инакше, в залежності од службового положення брата Василя. Два, старші за Василем, брати Михайло та Федір Матвієвичі, скінчили вже в той час вищу школу і попали на службу в Оренбург. Стали звати вони туди і Василя. Той вирішив взяти з собою і Олександра, бо не можна було переправити на Україну тринадцятилітнього хлопця одного.. Таким чином, Ол. Матв. попав в Оренбург.

Місто та околичні місця зробили на нього велике враження як природою, населенням, так і характером свого життя. Багато років пройшло з тих часів, а Ол. Матв., як сам казав, міг би відновити в пам'яти своїй тодішній Оренбург, де він прожив коло двох років. Головним наслідком цього перебування був ранній зародок у хлопця, закинутого в далекі оренбурзькі степи, любови до рідного краю і зацікавлення ним.

Оренбург тоді був містом, де багато людей шукали своєї службової долі. Було серед них і декілька українців, які жили між собою на чужині дружно і складали досить тісне приятельське коло. Часто вони сходились один у одного, згадували про свою батьківщину, співали пісні, що їх багато привіз і Т. Г. Шевченко, який перебував в Оренбурзі декілька місяців. Прислухався до цих пісень, до згадок і молодий самотній хлоп-

чик, який жив у братів і, мимо своєї волі, бував свідком зібрань у них українців. Це робило свій вплив на молоду, тільки що готову розгорнутися душу. Ол. Матв. почав в Оренбурзі читати. Читав він все, що попадалося під руку, головним чином старі журнали. Що він читав і як читав, про це ніхто не турбувався. Так, в загальній черзі, попалась йому і історія України. Він гадав пізніш, що це була „Исторія Малой Россіи" Д. Н. Бантиш-Каменського. О. М. прочитав її, і з того часу почав цікавитись історією України. Назву цю від земляків він чув ще в Петербурзі, чув він її і в Оренбурзі, хоч добре і не розумів, що вона значить. За поясненням Ол. Матв. звертався до свого вчителя напівнімця, але він не задовольнив його. Зерно будучого наукового зацікавлення історією та побутом рідного краю, треба думати, було закладено ще в ті часи. Далі воно росло, ширилось та зміцнялось.

Навчання Ол. Матв. в Оренбурзі йшло погано. До нього ходив учитель із засланих поляків, який добре знав німецьку мову і балакав з учнем по німецькі, але инші науки засвоювалися помалу і коли Ол. Матв. пришлося в літку р. 1848 покинути Оренбург, він не був ще підготовлений до вступу до якої небудь середньої школи.

Від'їзд Олександра Матвієвича був знову таки звязаний з переміною в службовому становищі його старшого брата Василя Матв., який одержав посаду в Петербурзі. Брат поїхав раніш, а Ол. Матв. мусив пробиратись туди сам з „оказією".

Подорож була дуже оригінальна. Із Оренбурга їхала валка, а з нею сім'я якогось майора. Брати й доручили їй Ол. Матв. Але з валкою він доїхав тільки до Самари. Під той час там була холєра, і Ол. Матв. залишився там на деякий час у товариша по університету брата Василя Матв. А. Ф. Білокрисенка, у якого він і прожив три або чотири місяці. Жінка Білокрисенка, родом фінляндка, прийняла гарячу участь в долі покинутого хлопця і з такою теплотою поставилася до нього, що Ол. Матв., давно вже позбавлений материнської ласки, вважав своє перебування в Самарї „найкращим моментом свого хлоп'ячого життя, взагалі небагатого радісними споминами".

В Самарі Ол. Матв. прожив до осени р. 1848. Він там нічого не робив; тільки марно тратив час. Місто мало цікавило його, але Волга зробила велике враження. Часто, майже що-дня, ходив він туди ловити рибу. Тоді то і почалася у нього охота до рибальства, яка не пропадала ніколи і яку він любив до самої старости.

В-осени холєра затихла. Трапилася і оказія, з якою можна було продовжувати подорож далі, до Петербургу. Молодий офіцер оренбурзького козачого війська Соколов віз до столиці чоловіка п'ятнадцять козаків-артилеристів. Їхали вони на обивательських підводах і користувалися квартирами по селянських хатах. Ол. Матв. купив собі формену козацьку шапку і поводився наче справжній козак. Офіцер ставився до нього з прихильністю, наче до товариша, повіряв йому своє горе та радощі, і подорож була взагалі весела.

Так їхали до Нової Ладоги. Там Ол. Матв. розлучився з козаками і далі вже їхав по подорожній „недоросля из дворян", яку йому видали ще в Самарі. [1]) Їхати доводилося вночі. Було страшно. І тільки чудовий

[1]) В свідоцтві, що видано було 25 серпня р. 1848 Ол. Матв. із самарського земського суду, з розпорядженням „свободный пропускъ чинить" між иншим читаємо: „Дано сіе симбирской губерніи изъ самарскаго земскаго суда недорослю изъ дворянъ черниговской губерніи Александру Матвееву сыну Лазаревскому, проживающему, в самарском уѣздѣ, а нынѣ отправляющемуся въ Спб. для собственной надобности. Примѣтами онъ, Лазаревскій: отъ роду имѣетъ 13 летъ, росту 2-хъ аршинъ 3-хъ вершковъ, волосы, брови темно-русые, глаза сѣрые, носъ, ротъ, подбородокъ обыкновенные; особых приметъ не имѣетъ".

датський пес, що його Ол. Матв. віз брату, зменшував своїм сусідством той страх, який нападав на хлопця.

Пізно ж в-осени р. 1848 Ол. Матв. повернувся до столиці після двухрічної відсутности їз Петербурга. Йому йшов вже чотирнадцятий рік, а він ще й не починав ніде вчитись. Брат Василь не знав, що з ним робить. Коштів на це у нього не було. Не мав їх і батько. В решті брат якось спромігся і з початку р. 1849 помістив Ол. Матв. до гувернера другої петербурзької гімназії, швейцарця Пренса, а через рік, в лютому р. 1850 Ол. Матв. був прийнятий до третьої класи другої петербурзької гімназії.

В своїй автобіографії О. М. дає деякі риси свого гімназіяльного життя та характеристику деяких учителів. Але автобіографія, на превеликий жаль на цьому уривається, і ми нічого не знаємо, як йшов духовний розвій Ол. Матв. за гімназіяльних часів, як зміцнив нахил до зацікавлення рідним краєм, як почалися перші його наукові праці. Безсумнівне одне тільки, що те зерно, яке було посіяно ще в Оренбурзі, тут, в Петербурзі, за гімназіяльних часів, розвинулось. Тут треба шукати того міцного грунту, який був закладений і на якому пізніш розвинувся і виріс з Ол. Матв. видатніший історик Лівобережжя, дослідник його минулого, а також збирач всього, що могло торкатись його побуту і наукового виучування. Із листів матери Ол. Матв. можна бачити, що ще гімназистом він збирав народні пісні і просив свою матір робити теж. Перебуваючи в останніх класах гімназії, він надрукував 1853 р. в „Черниговських Губернiяльних Відомостях“ першу редакцію свого „Указателя источниковъ для изученія малороссійского края“, яку потім доповнював, і яка виросла в цілу книжку. що 1858 р. вийшла окремим виданням в Петербурзі з присвятою О. М. Бодянському.

Це був час, коли „Черниговські Губерн. Відомості“ звернули увагу на матеріяли по історії краю. В редакції їх почав тоді працювати, як урядовець губерніяльного правління, Н. М. Білозерський. Редактором „Відомостей“ був віце-губернатор П. Я. Ростовцев, черниговець родом, людина „добра та покладиста“, з університетською освітою. Він нічого не мав проти друкования в губерніяльному органі матеріялів для виучування краю, і завдяки Н. М. Білозерському, там друковалися не тільки історичні матеріяли, але й пісні, пословиці, казки. В ті часи в „Відомостях“ почали друкуватися й перші байки Л. Глібова. В звязок з Білозерським вступив і Ол. М. Лазаревський і р. 1855 надрукував там „Обозрѣніе книгъ и статей періодическихъ изданій, относящихся къ исторіи и географіи Малор. края за 1854 г.“ Року 1855 Ростовцев був призначений губернатором у Витебське. На його місце переведено було вице-губернатором людину, яка зразу ж наложила руку на „Відомості“, заборонила друкувати етнографічні матеріяли то що. Н. М. Білозерський покинув службу. „Відомості“ зразу стали бідні змістом. Одначе О. М. Лазаревський не пірвав своїх стосунків Черниговськими Губ. Відомостями; його статті та матеріяли друкувалися й далі. [1])

Гімназію Олександр Матвієвич скінчив двадцатилітнім хлопцем і після іспиту, вступив до петербурзького університету, на історично-філологічний факультет. Це було 1 серпня року 1854. Можна думати, що вибір факультету для нього не був випадковим. У нього вже склався певний інтерес до наук історичних.

Відомостей про університетське життя Ол. Матв. ми не маємо. Здається, він не був ревним студентом. Лекцій проф. Н. Г. Устрялова він

[1]) А. Л. (азаревський). Памяти Н. М. Бѣлозерскаго, Кіев. Стар. 1897 г., томъ 56, сс. 146—150.

ні разу не відвідав. Устрялов читав російську історію і кінчав вже свою професорську кар'єру. Занятий історією Петра І, він мало звертав уваги на свої лекції, мало цікавився ними, і офіційний історик петербурзького університету називає делікатно їх х о л о д н и м и, се б то по просту, скучними та мало інтересними. [1])

Молодшим на два роки товаришем Олександра Матвієвича по факультету був відомий пізніш критик та публіцист Д. І. Писарев, який тоді вже розгортав свій блискучий літературний талан. Він вступив до університету в-осени р. 1856, цікавився наукою, був під впливом популярних для того часу професорів і приймав участь в літературних збірниках, що видавали тоді студенти під редакцією професорів; в них брав участь і Олександр Матвієвич. Потім Писарев розчарувався і це своє розчарування вилив в дуже різкій статті про „нашу університетську науку", в якій розвінчував університетських професорів, під керівництвом яких він працював в університеті.

Найпопулярнішим тоді професором був пізніший академик М. І. Сухомлінов, який перейшов до петербурзького університету із Харкова. Людина зацікавлена наукою, прихильна до студентства, М. І. Сухомлінов займав катедру російськсї мови та літератури і своїми лекціями робив великий вплив на напрямок наукових інтересів студенства історико-філологічного факультету. Під його впливом був деякий час і Д. І. Писарев, що пізніш змалював Сухомлінова під прізвищем Теліцина. Під вплив Сухомлінова ще раніш підпав і Олександр Матвієвич. Не кидаючи своїх занять історією України, він звертає увагу на історію російської літератури. Вільні часи він проводить в Публічній Бібліотеці, переглядаючи старі часописи, відшукуючи в них те, що давно всіма було вже забуто. Наслідком цього була низка його заміток з історії російської літератури, які він друкував в збірнику студентів петербурзького університету, „Бібліографічних записках" то що. Його заняття під той час носили суто бібліографічний характер, але поки що не переходили в самостійні досліди.

Наукові заняття під керівництвом М. І. Сухомлінова, зблизили учителя й учня, і вони на все життя стали близькими один до одного. Збереглося декілька листів Сухомлінова до Олександра Матвієвича Лазаревського з кінця 1880-х та 1890-х років, коли Сухомлінов був вже академиком, а Олександр Матвієвич відомим вченим істориком України. Два з них містять в собі відповідь Сухомлінова на запитання Олександра Матвієвича про значіння слова „Лясконоги", два торкаються присудження О. М. Лазаревському Уваровської премії за перший том його „Описанія Старой Малороссіи", інші ріжного змісту: в одному Сухомлінов сповіщає, що з'явилась можливість вислати йому книжку Гільденштедта, в другому, що Академія доручила йому, Сухомлінову, редакцію творів Ломоносова і він, з приводу цього збирається приїхати до Київа, пошукати матеріялів в бібліотеці Дух. Академії, бо у всіх біографіях Ломоносова значиться, що він вчився в Київі. В одному з своїх листів (20 березня р. 1897) Сухомлінов робить таку приписку, яка, на його думку, мусила порадувати Олександра Матвієвича: „вчора прочитали ми в часописах, про гірке положення племенниці Шевченка і призначили їй 80 карб. із академічного літературного фонду. Про це їй надіслана телеграма". Всі листи Сухомлінова починаються словами „дорогий Олександр Матвієвич" і свідчать про персональну близькість кореспондентів. Коли весною р. 1887 Сухом-

[1]) С.-Петербургскій университетъ въ теченіе первыхъ пятидесяти лѣтъ его существованія. Историческая записка, составленная по порученію совѣта университета ординарн. профессоромъ по кафедрѣ исторіи Востока В. В. Григорьевым. Спб. 1870, с. 224.

лінов приїхав до Київа, він зараз же розшукав Олександра Матвієвича і той закликав на бесіду з ним П. Г. Житецького.

Підчас студенства Олександра Матвієвича, брат його Михайло Матвієвич прийняв посаду управителя справами тоді ще молодого графа О. С. Уварова. Мих. Матв. жив в уваровському домі в Петербурзі на Мойці, де містилась бібліотека Уварова і його „музей". Друга бібліотека, батьківська, була в с. Поріччі Можайського повіту Московської губ. Михайло Матвієвич улаштував Олександра Матвієвича доглядачем петербурзького музею та бібліотеки, і Олександр Матвієвич переїхав в будинок Уварова і оселився в приміщенні поруч з музеєм. Це дало йому можливість ознайомитись з тими рукописами бібліотеки Уварова, що були в Петербурзі. Наслідком занять Олександра Матвієвича Лазаревського була його „Записка о Русскомъ хронографѣ", яка дала можливість зав'язати стосунки з І. І. Срезневським і Академією Наук. Срезневський редагував тоді „Извѣстія Второго Отдѣленія Академіи Наук", і умістив на сторінках їх VIII тому „Записку" Лазаревського з приміткою, в якій, між иншим, казав: „Примітки, що їх зробив Лазаревський, не глядячи на їх малий зовнішній обсяг, досить свідчать, що Лазаревський висловив їх на підставі довгих та виразних розшукувань та міркувань, що він взявся за працю не злегка, що працював він багато та пильно і закінчить справу з честю." [1])

Праці Олександра Матвієвича Лазаревського і думка, висловлена таким відомим спеціялистом, яким був І. І. Срезневський, яскраво вказували на нього, як на майбутнього видатного наукового дослідника. М. І. Сухомлінов запропонував йому залишитись стипендіатом при університеті для підготовки до професури. Але Олександр Матвієвич подякував і одхилив од себе цю пропозицію. Мотиви нам невідомі. Можливо, що він не находив у себе інтересу до мови і історії російської літератури, або до давньо-руської літератури, хоч він і працював над хронографом. Коли О. М. кінчав університет, у нього визначився вже яскраво нахил до історії України. Вплив М. І. Сухомлінова тут зустрівся з впливом другого наукового діяча О. М. Бодянського, який так багато зробив виданнями українських пам'ятників для розвитку виучування української історії.

Вплив О. М. Бодянського був безсумнівний. Олександр Матвієвич звертався до Бодянського за порадою в наукових справах, посилав йому пісні то що. І славетній вчений акуратно відповідав на його листи. Олександр Матвієвич з великою пошаною ставився до Бодянського. Йому він присвятив к р. 1858 свій „Указатель источниковъ для изученія Малороссійскаго края". О. М. Бодянському присвячена і остання велика праця О. М. Лазаревського—третій том його „Описанія Старой Малороссіи", що містить в собі і історію містечка Варви Лохвицького повіту на Полтавщині, де народився О. М. Бодянський. Коли наближалося 6(18) вересня р. 1902—двадцятип'ятиріччя смерти Бодянсякого, О. М. піклувався, щоб пам'ять Бодянського була достойно вшанована. Висловити свою думку про Бодянського, а також подати нові факти його життя і взаємовідносин з ним О. М. не вдалося. Смерть стала на перешкоді йому. Ми не знаємо, докладно, коли саме зустрівся О. М. Лазаревський з О. М. Бодянським особисто. Думаємо, що мусів зустрічатись під той час, коли О. М. по скінченні університету, перебував в Москві, але зараз вказівок на це у нас немає. Залишилось тільки вісім листів Бодянського до О. М., що надруковані в „Кіев. Стар." та „Україні" [2]). Вони свідчать, які саме інтереси звязували їх. В листі 14(26) серпня р. 1855 Бодянський дякував

---

[1]) Извѣстія Второго Отдѣленія Академіи Наукъ. Т. VIII, с. 390. Примітка редактора.
[2]) Кіевская Старина. 1889 г., том XVII, сс. 447—450. Україна 1926 р., кн. 1.

Ол. Матв. за присилку йому українських пісень, Вони були Бодянському вже відомі. Із цього ж таки листа ми бачимо, що в О. М. Лазаревського була думка видати текст українських прислів'їв та поговірок. Бодянський радив не з'єднувати їх разом, а видати окремо, бо вони не одне й те саме. У нього самого було більш як 1500 прислів'їв. В листі від 30 жовтня р. 1855 Бодянський оповідає, що видавцем прислив'їв в Харкові був Смирницький, дякує за намір присвятити йому свій „Указатель" і приєднати прислів'я, що їх зібрав Олександр Матвієвич, до його збірки. Таким чином, Ол. Матв. залишив не здійсненим свій намір видати прислів'я. Далі Бодянський звертав увагу свого молодого кореспондента на те, що пісня „Ішав козак за Дунай" не народня, а належить чоловіку „письменному" і що „Стихотворенія Іосифа Орлова", може бути писані Гоголем, а може й ні В третьому листі 23 жовтня р. 1856 Бодянський знову дякував Ол. Матв. за присилку пісень. Між ними було декілька „милых", хоч взагалі вони були відомі. Він звав Олександра Матвієвича проїздом через Москву до себе, щоб побалакати про Україну на чужині [1]) і звертав його увагу на „Дни и мѣсяцы въ Малороссіи" Максимовича, а також на його „Филологическія письма къ Погодину", що друкувалися тоді в „Русской Бесѣдѣ". На думку Бодянського, од цих листів „не поздоровиться багатьом та й багатьом". До студентського збірника, що тоді підготовлявся в Петербурзі і про який, видко сповіщав його Лазаревський, Бодянський ставився негативно. „Не це нам треба, писав він; вже пройшла та пора і пройшла без повернення, коли треба було молодь заманювати попряниками на Парнас, Геликон і подібні їм горби та гори". В останньому листі од 6(20) червня року 1858 Бодянський дякував „за лестное, а главное, теплое участіе" і за присилку „Покажчика джерел" з присвятою йому. На перший раз, писав Бодянський, „Покажчика" зроблено добре, оскільки це було можливо. Поліпшення—це справа майбутня. Багато залежить од початку, особливо коли він путячий, обдуманий та ревний.

Наукове зацікавляння О. М. Бодянського, що завсіди торкалося України, її минулого та сучасного, більш відчувалося О. М. Лазаревським, ніж таке ж зацікавлення Сухомлінова та инших петербурзьких вчених, яке було йому більш далеким. Ол. Матв. Лазаревський через те зробився переважно дослідником минулого України і дослідам цього минулого присвятив свої наукові сили. Стосунки з Бодянським та обмін з ним думками відограли тут свою ролю і, треба думати, не останню.

Для загального настрою О. М. Лазаревського і закріплення його зацікавлення науковими дослідами України не безслідно, треба думати, пройшов також вплив Шевченка, до якого через братів своїх, особливо через Михайла Матвієвича зробився близьким О. М. Лазаревський. [2]) Він був присутній при ньому, коли наближався день смерти поета і бачив його за півдоби до кончини [3]), описав останній день його життя [4]), зібрав перші матеріяли до історії дитинства поета [5]) і супроводжав тіло його до Канів спільно з художником Честаховським [6]), якому належала думка

---

[1]) Чи зустрічався особисто О. М. Лазаревський з М. О. Бодянським? Про це ніде О. М. Лазаревський не говорить, хоч не можна думати, щоб він, перебуваючи в Москві, після скінчення университету, не зайшов до Бодянського. Згадуючи про те, як перебувала труна Шевченка в церкві Тихона на Арбаті в Москві, О. М. Лазаревський свідчить, що „в церкви тѣлу поэта кланялись О. М. Бодянскій и Н. С. Тихонравовъ (хорошо его помню по хромотѣ)". Кіев. Стар. 1898 г., т. 60, с. 168, прим I.

[2]) Кіевская Старина 1899 р. том 64 сс. 291 — 295. [3]) Там-же 1894 р. т. 44, с. 316 прим. [4]) Сѣверная Пчела 1861, № 48. Передруковано в „Черниг. Губ. Вѣдомостяхъ" 1861 р. № 12. [5]) Основа 1862 р. № 3, с.с. 1—10. [6]) Кіевская Старина року 1894. т. 44, сс. 314—317 і т. 60, сс. 167—193.

там поховати поета [1]). Все це свідчить про те, що О. М. Лазаревський був захоплений поетом і тою любов'ю до рідного краю, яка червоною ниткою проходить через всю поезію Т. Г. Шевченка.

Народолюбське захоплення тих часів взагалі не пройшло мимо Олександра Матвієвича. У родини його переховуються декілька портретів його з тієї доби, де Олександр Матвієвич зафотографований в українському костюмі. Так одягалася тоді молодь, що хотіла стати ближче до народу.

III.

Закінчення університету.—Мрії про учительство.—Посада в Чернигові.—Служба та наукова діяльність О. М. Лазаревського в Чернигові з початку 1860-х років. Діяльність його в Губерніяльному Статистичному Комітеті.—Секретарювання в Комітеті.—„Записки" Комітета.—Румянцевський Опис.—Одруження О. М.—Часта переміна службових місць.—Призначення О. М. Лазаревського на Члена Окружного Суду в Полтаву.—

Р. 1858 О. М. Лазаревський скінчив с.—петербурзький університет з ступінню кандидата [2]). Ми знаємо, що студентом він, по рекомендації свого брата Михайла, займав приватну посаду доглядача Музея і петербурзької бібліотеки графа Уварова. Деякий час він залишався на цій посаді і після скінчення університету. Влітку 1858 року Уварови переїхали до Москви. Переїхав з ними й Олександр Матвієвич. [3]) Із Москви в початку року 1859 він писав брату Федору: „Твое письмо меня даже удивило,—такъ я отвыкъ получать письма отъ петербургскихъ братьевъ. Въ самомъ дѣлѣ кромѣ Вани [4]), изрѣдка отзывающагося, и двухъ—трехъ строчекъ Михайла. [5]) (напр. передать это письмо №№, графъ долженъ скоро уѣхать...), я рѣшительно не имѣю о Васъ извѣстій. Впрочемъ, каждый день рѣшительно узнаю, что наканунѣ Михайло былъ живъ и здоровъ. Согласись, что этого мало. Конечно, причина ясна—Москва на 20-ти часовомъ разстояніи отъ СПБ. Но отъ этого мнѣ не легче. Я увѣренъ, что Яковъ въ этомъ отношеніи счастливѣе меня [6]). Между тѣм московская жизнь (моя) хуже вятской. На дняхъ Яковъ еще писалъ, что онъ то и дѣло, что разъѣзжаетъ по вятскимъ гостинницамъ и (не розібрано). Я же разъ въ недѣлю или въ двѣ хожу къ (не розібрано) Бекетовымъ, а все прочее время сижу одинъ. Читаешь, читаешь, пишешь, пишешь, да, наконецъ, и одурь возьметъ. Право, доходитъ до того, что для развлеченія я ѣздилъ (не розібрано). Право, я такъ радуюсь всякому письму, какъ будто живу гдѣ-нибудь въ Царевококшайскѣ. Потому письмо твое получилъ съ (не розібрано) радостію. Я отъ маменьки не получалъ съ мѣсяцъ; наконецъ, получилъ и прочелъ о нашихъ смертяхъ. Можешь представить, какъ это взбѣсило меня. Маменька не называетъ источниковъ этихъ слуховъ. Ты говоришь—попы; но что и какъ, для меня совершенно не понятно. Какіе попы? къ чему? Совершенно напрасно ломалъ себѣ голову. Мой отъѣздъ зависитъ отъ выѣзда заграницу Уварова. Когда этому будетъ конецъ—чортъ знаетъ. Сегодня Михайло опять пишетъ, онъ причисленъ къ М. Н. Пр. и слѣд. снова долженъ просить отпуска. Я располагалъ выѣхать на второй не-

---

[1]) Кіевская Старина 1894 р., с. 315.

[2]). В Дипломі, що був виданий йому 9 січня р. 1859, між иншим, читаємо: „Александръ Лазаревскій поступилъ въ число студентовъ сего (с. — петербурзького) университета 1 августа 1854 года, при отличномъ поведеніи выслушалъ полный курсъ наукъ по историко-филологическому фâкультету и оказалъ на испытаніяхъ слѣдующія познанія: въ греческой словесности, римской словесности, русской исторіи, русской словесности, исторіи и литературѣ славянскихъ нарѣчій, педагогіи, логикѣ и психологіи—отличныя; въ богословіи, всеобщей исторіи и французскомъ языкѣ—хорошія... Совѣтом... признанъ достойнымъ ученой степени кандидата и утвержденъ попечителемъ С. Петербургскаго Учебнаго Округа 11 декабря 1858 года".

[3]) Кіевская Старина т. 64 (1899 г.), с. 293. [4]) Брат Іван Матвієвич. [5]) Брат Михайло Матвієвич. [6]) Брат Яків Матвієвич в той час служив у Вятці.

дѣлѣ и пробыть дома Пасху. Исполнится ли это—не знаю. Вѣдь дорога страшно начала портиться, и то Оку вчера проѣзжали съ большою опасностью. А между тѣмъ мнѣ уже просто совѣстно передъ маменькою, съ августа прошлаго года надуваю ее, точно съ умысломъ. Проволочка эта имѣетъ и ту дурную сторону, что маменька пополняетъ реестръ порученій, для которыхъ нужны деньги, а которыхъ у меня, разумѣется, нѣтъ. Поѣду домой объясниться, тѣмъ дѣло и кончится, а все таки непріятно что не могу исполнить ея желаній.

Меня порадовала вѣсть твоя объ управляющемъ: отъ Муравьева дальше, да при томъ рѣдкая служба при лицѣ не отзывается лакейством.[1]). Нельзя сказать, чтобы я не занимался, но занимаюсь тѣмъ, что мнѣ нравится, а не тѣмъ что нужно. Поэтому мысль о министерствѣ принимаетъ видъ все болѣе и болѣе несбыточной мечты. Я это очень хорошо чувствую и думаю, что дѣлать? Прежде всего нужно уйти отъ Уварова, что для меня очень трудно. Я никакъ не сумѣю отказаться. Если бы я могъ поступить здѣсь въ Архивъ—это было бы очень хорошо, но туда попасть, безъ протекціи, трудно. Слѣдовательно, нужно переѣзжать въ Петербургъ. Въ С.-Петербургѣ я бы могъ получить мѣсто учителя, что совершенно бы удовлетворило меня. Въ гражданскую службу поступать мнѣ крѣпко не хочется, да и какое я могу получить тамъ мѣсто? Въ удѣлахъ служить я не соглашусь, пока Василь будетъ при Муравьевѣ, а кромѣ удѣловъ, нужно, значитъ, начинать съ писца. Признавая законность этого начала, и все-таки у меня не хватитъ на это рѣшимости. Меня судьба уже помазала по губамъ, и я нѣсколько избаловался. А учительство въ Спб.—вот цѣль и конецъ желаній, а если потомъ лѣтъ черезъ 10 директорство, такъ я и думать ни о чемъ не хочу. Я чувствую, что настоящее мое время пропадаетъ; но я нерѣшителенъ до крайности и притомъ нѣтъ человѣка, который бы могъ мнѣ дать совѣтъ. Вотъ въ чемъ моя бѣда настоящая и, вѣроятно, будущая.

Я слышалъ, что въ „Русскомъ дневникѣ“ [2]) была (не розібрано) твоя статья. Но Уваровъ такъ усердно подтапливаетъ имъ свой каминъ, что я видѣлъ только №№ пять всего. Арт. Фед. рѣшительно молчитъ. Напиши хоть ты, куплены ли книги для Новикова[3]). Твой А. Л.

О портретѣ я тоже хотѣлъ бы тебя просить. Василь, вѣроятно, не исполнитъ этой просьбы: у Вани портрета нѣтъ, а прочихъ портреты я имѣю“.

Наведений лист Олександра Матвієвича до брата дає нам цікаві вказівки що до його біографії, цікаві, головним чином, тому, що за період після скінчення університету до переїзду до Чернигова ми маємо дуже мало біографічних відомостей. Олександра Матвієвича не задовольняла служба у графа Уварова, і він хотів покинути її, не знав тільки як це зробити. Він малює себе людиною нерішучою. Повставало питання про якусь постійну службу. Вороже ставлячись до особи графа Мурав'йова-Вішателя, який завідував Уділами і правителем канцелярії якого був старший брат Василь, О. М. рішуче одкидав, при таких умовах, думку про службу в удільному відомстві, де йому, здавалось дуже легко було одержати по-

---

[1]) Старший брат Ол. Матв. Василь Матв. служив правителем канцелярії, відомого реакціонера графа М. Н. Мурав'йова Вішателя. Як видно з листа, Ол. Матв. ставивсь негативно до нього.

[2]) Щоденна газета, що виходила в Петербурзі з 1-го січня по 5 липня р. 1859. Це був офіціоз. Редактором її був П. І. Мельників-Печерський. Вказівка на цю газету визначає час написання листа Ол. Матв. Це лютий р. 1859.

[3]) І. А. Новіков товариш по університету й близький приятель О. М Лазаревського. Він допоміг пізніш Ол. Матв. одержати посаду в Чернигові, завдяки звязкам з представниками вищої петербурзької адміністрації. Кіев. Стар. р. 1901 т. 72, с. 353.

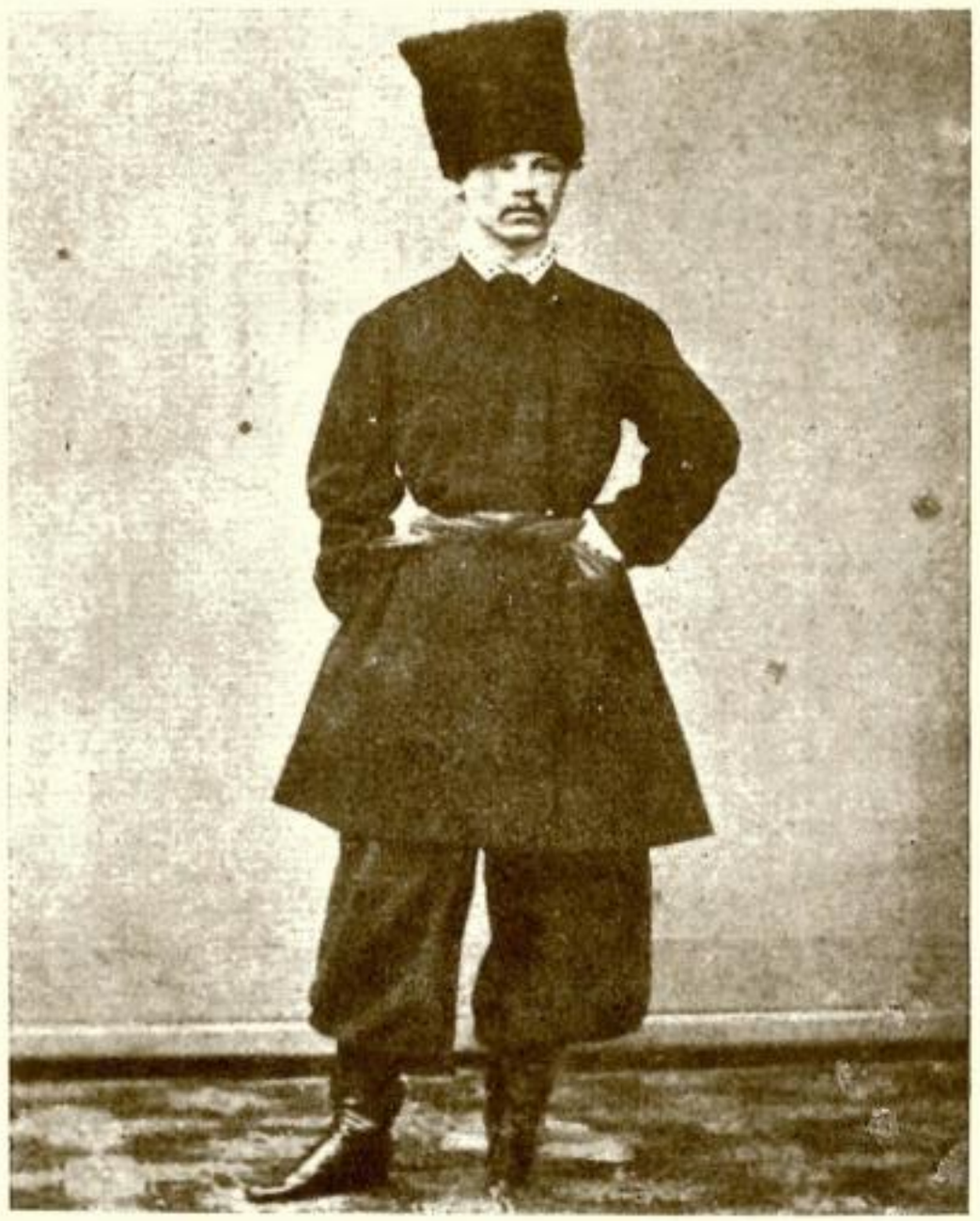

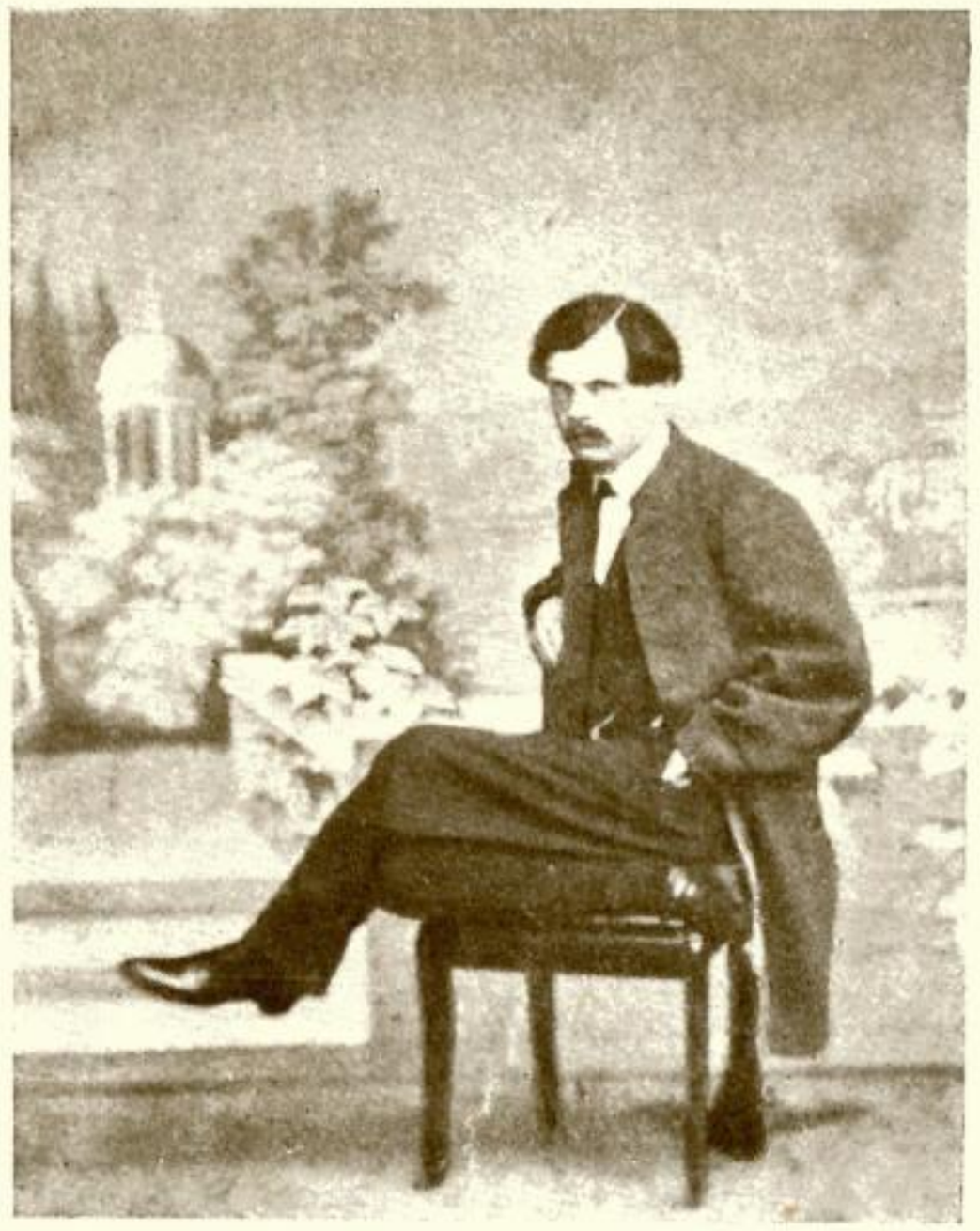

О. М. Лазаревський в 1858 і 1865 рр.

UKRAJINSKÉ UNIVERSITY-KNIHOVNA UKRAJINSKÉ VYSOKÉ UČENÍ TECHNICKÉ V PRAZE
V PRAZE
В ПРАЗЕ

саду. Писцом в другому відомстві йому не хотілось починати служби. Цікавила його служба в московському Архіві. Але для цього треба було мати протекцію, на яку не сподівався Олександр Матвієвич, хоч здавалося-б ця протекція у нього була під боком—молодий та впливовий граф Уваров. Через якісь обставини, може через свою нерішучість, він її не використовував. А нерішучість була у Ол. М. в ті часи так велика, що, як він сам мені оповідав, підчас весілля в Москві 1859 р. графа Уварова з П. С. Щербатовою, відомим пізніш археологом, він весь вечір просидів у себе в кімнаті і не рішився спуститися вниз, куди його звали та тягнули молоді. Із листа Олександра Матвієвича ми бачимо, що в Москві він прожив нелюдимом та анахоретом. „Мета і кінець бажань“ в ту пору у нього було вчительство, обов'язково в Петербурзі, а через десять літ директорство. Ніколи в своїому житті О. М. Лазаревський не займав учительської посади, і якось чудно читати, що вона була колись його мрією. Скільки разів пізніш і як несподівано не міняв службові посади Ол. М., ніколи він не займав посади учительської. Це не було його призванням.

Після від'їзду молодих Уварових за кордон, влітку р. 1859, Олександр Матвієвич покинув службу у них і повернувся до С.-Петербургу. Йому довелось таки починати службу писцом, чого він так не хотів і чого боявся. Треба думати, завдяки клопотання братів, він 15 вересня р. 1859 був зачислений канцелярським урядовцем до Петербурзького Губерніяльного Правління, але менше, ніж через рік, 22 червня р. 1860, він перейшов урядовцем до Археографічної Комисії, що існувала тоді при Департаменті Міністерства Народньої Освіти.

Недовго залишався Ол. Матв. на цій посаді. То був час, коли чекали визволення селян од кріпацької неволі. В початку березня р. 1861 в Петербурзі появились в продажі й „Положенія 19 февраля 1861 года“. Всі зацікавились ними. Прочитав „Общее положеніе“ і Олександр Матвієвич і йому захотілось опинитися в складі тих, на кого падало переведення в життя акта 19 лютого. „Було світло та радісно, пише він в своїх „Уривках з чернигівських споминів“. Здавалося, всі молоді сили віддав би цій справі“ [1]). Головними виконавцями закона про реформу мусили бути мирові посередники, що вибиралися з місцевих дворян—поміщиків. У О. М. Лазаревського, був, правда, для цього земельний ценз, але О. М. не жив на Черниговщині, і тому не міг сподіватися бути мировим посередником. Була одначе посада, більш для нього приступна. Це „член от правительства“ при з'їзді мирових посередників, щось подібне пізнішим товаришам прокурора при з'їздах мирових суддів. Призначення на ці посади залежало од місцевого губернатора. В звязку з реформою, була переведена в низці губерень і зміна губернаторів. В Чернигів на місце звільненого губернатора Шабельського був призначений Сер. Павл. Голіцин, якого О. М. близько узнав пізніш і як губернатора і як приватну людину. В своїх споминах він свідчить, що це була безумовно чесна і добра людина, до того ж ще і безсрібник. Жінка його, при доброті, була ще й видатного розуму. До нього треба було найти шлях. Через своїх знайомих в Петербурзі, головним чином, через свого університетського товариша та приятеля І. О. Новікова, Олександр

[1]) 1901 р. минуло 40 літ з часу реформи 19 лютого року 1861. О. М. Лазаревський в історичному товаристві Нестора Літописця порушив питання про утворення Комісії по збиранню матеріялів по історії визволення селян. Його доповідь надруковано у V відділі 2-го випуску XV книги „Чтеній“, сс. 43—50. Тоді ж він почав друкувати в „Кіев Стар.“ за 1901 рік „Отрывки изъ Черниговскихъ воспоминаній (1861—1863). На жаль, їх написано та надруковано тільки два „уривка“ (кн. III та V). Ми користуємося ними тут.

Матвієвич, знайшов шлях до товариша міністра внутр. справ відомого діяча реформи Н. О. Мілютина, який, після коротенької розмови з Олександром Матвієвичем переконався в його співчутті реформі, і написав листа до Голіцина, рекомендуючи йому Лазаревського.

Як раз в той самий час Олександр Матвієвич поїхав з Честаховським провожати до могили труну Т. Г. Шевченка. Із Каніва він заїхав додому в Гирявку до матери, де селяни хвилювалися, чекаючи якогось слушного часу. Там він одержав повідомлення, що губернатор його чекає. Ол. Матв. поспішив до Чернигова, і там був призначений „членом от правительства“ при з'їзді мирових посередників. Його участок охоплював чотири повіти: сосницький, борзенський, конотопський та кролевецький. Губернатор, призначаючи Олександра Матвієвича, послався на лист Мілютина. „Свої люди—порахуємось“ сказав він, вказуючи на те, через що Олександр Матвієвич одержує посаду.

Товаришами по службі Олександра Матвієвича були П. Г. Борсук, О. В. Маркович та Лузанов. Всі вони були „члени од правительства“. Лузанов залишився людиною далекою од Олександра Матвієвича. Він забув навіть його прізвище. Що ж до Борсука та Марковича, то їх з Ол. Матвієвичем звязували загальна любов до рідного краю і загальні не тільки службові, але і суспільні інтереси. Про Борсука Олександр Матвієвич згадує в своїх „споминах.“ О. В. Марковичу він присвятив з приводу 25-річчя смерти (1867—1892) окрему замітку в „Кіев. Старині“, в якій крім деяких біографічних даних, підкреслив важкі умови життя О. В. Марковича в звязку з великими витратами його жінки, відомої письменниці Марка-Вовчка, а також поставив запитання чи не був автором повістей Марка Вовчка сам О. В. Маркович? [1]).

В своїх „Уривках з чернигівських споминів“, що були написані р. 1901, з приводу сорокаріччя після визволення селян од кріпацтва, Ол. М. Лазаревський дав багато цікавого матеріялу для характеристики як того оточення, в якому йому доводилося працювати, так і тих людей, з якими йому доводилося зустрічатись на службовому шляху. Губернатор кн. С. П. Голіцин, Г. П. Галаган, І. Г. Єсимонтовський, А. І. Лизогуб, О. І. Ханенко, Н. А. Васильчиков, В. Д. Заїка, молодий в ті часи секретар „крестьянского присутствия“, але дуже діяльний та талановитий, ціла галерея инших чернигівських діячів того часу проходять перед очима читачів. Не все можна було писати, бо 1901 р. ще чимало було живих діячів початку 1860-х років, а про живих не все пишеться, але те, що дав нам в своїх споминах О. М., матеріял дуже цінний для історії Чернигівщини тих часів. Стилем безстороннього літописця, що віщає про правих та неправих, О. М. закріпив на папері багато фактів, що були для історика українського суспільства провідною ниткою для дослідів і справедливого освітлення минулого. Він багато знав і багато спостерігав в тодішньому житті, як історик, бо року 1901 це вже була далека історія [2]).

Три роки прослужив в Чернигові О. М. „членом од правительства“ мировых з'їздів. Р. 1862 в Чернигівській губерні почали вводити акцизну реформу. Управителем акцизними зборами на Чернигівщині був призначений Ф. П. Рашевський, який і почав дуже вміло підбірати собі урядовців. Багато спокусилося на велике, по тодішньому, утримання і пішло служити по акцизу із таких людей, що могли бути корисними в инших галузях суспільної та службової діяльности. В акциз тоді пішов О. В.

---

[1]) Кіевская Стар. 1892 г. сентябрь т. 38, сс. 405—409.

[2]) „Отрывки изъ черниговскихъ воспоминаній“, під скромним підписом А. Л. уміщено в „Кіевской Старинѣ 1901 р. т. 72, сс. 352—367 та т. 73, сс. 282—300. Продовження не було, бо через кілька місяців О. М. Лазаревський помер.

Маркович, не втерпів і Олександр Матвієвич. Він теж перейшов служити до акцизу з початку 19 вересня року 1863 надзирателем 3 округа, а 2 жовтня року 1864—надзирателем 5 акцизної округи. Ця служба вимагала служби в повітах, і Олександр Матвієвич покинув на деякий час Чернигів [1]).

Перебування Олександра Матвієвича в Чернигові в роках 1861—1863 не обмежувалося тільки самою службою. Ол. Матв. вільний час оддавав науці і за роки 1861—1863 надрукував низку статтей в різних часописах, як петербурзьких, так і чернигівських: в „Основі", „Библіографическихъ Запискахъ", „Извѣстіяхъ Археологич. Общества", в Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ", „Черниговскомъ Листкѣ". Останній часопис виходив в Чернигові в 1861—1863 роках за редакцією відомого українського байкаря, Л. І. Глібова. Редактор умів скупчити коло своєї газети деякі видатні місцеві і позамісцеві сили [2]). В „Чернигівськім Листку" писали П. О. Куліш, О. Я. Конисський, М. Т. Симонов (Номис). Декілька статтей історичного змісту умістив там і Олександр Матвієвич, напр. про почепських козаків та Меншикова, про українських сотників і ин. В № 124 „Московскихъ Вѣдомостей", за редакцією Каткова, року 1863 старший вчитель ніженської гімназії Ам. Добротворський надрукував листа, в якому висловлював „нерозуміння", як це „малороссійская литература", що тільки що зароджується, вносить латино-польський елемент „въ русское народное образованіе". В № 9-му „Черниговскаго Листка" О. М. Лазаревський спростував це і виступив на захист української мови: не мову Лазаря Барановича та Галятовського мають на меті воскресити нові письменники, а завести дс літератури живу народню мову—„живой малороссійскій языкъ, которымъ и теперь говоритъ народъ, языкъ Кулиша и Шевченка". Олександр Матвієвич підкреслював, що противники української мови, — на зразок Добротворського,—її зовсім не знають і рекомендував „старшому учителю Добротворскому" читати Шевченка, „Записки о Южной Руси" Куліша та збірку пісень Метлинського. Добротворський одповідав Лазаревському в червневій книжці „Вѣстника Юго-Западной и Западной Россіи", що видавав в Київі Говорський, але на цьому полемика й припинилася. Вона показує, що Олександр Матвієвич, підчас свого перебування в Чернигові в початку 1860-х років цікавився не тільки старовиною. Його тоді хвилювали, як і иншу українську молодь, питання про український культурний рух, та про виучування, розвій та використування народньої мови в виданнях літературного та наукового змісту. З цього джерела повстала його рецензія на „Опытъ южно-русского словаря" К. Шейковського, що була уміщена в 3 книжці „Основи" за рік 1862. Олександр Матвієвич висловлює пильну потребу в словарі, але визнає у Шейков-

---

[1]) „Кіев. Стар." 1892 р т 38, с. 407.

[2]) Деякі відомості про життя в Чернигові в початку 1860-х років та, про діячів того часу див. в передмові Бориса Шевелева до ювілейного видання творів Леонида Глібова („Сяйво" року 1927). Мені, одначе, здається сумнівним, щоб О. М. Лазаревський належав до „куріня" доктора Ст. Д. Носа Тверде службове положення О. М. Лазаревського в чернигівській губернічальній адміністрації і повне довір'я до нього тодішнього чернигівського губернатора С. П Голіцина свідчить про те, що О. М. Лазаревський поводився дуже обережно і стояв далеко від того, що могло кинути тінь на його „благонадійність" і бути нелегальним. Особисті відносини з окремими членами „куреня" у нього, дійсно, були і досить близькі. Так з О. А. Тищинським у нього були приятельські відносини до самої смерти. Коли в початку 1890-х років я їхав працювати до чернигівських архівів, О. М. Лазаревський дав мені рекомендаційного листа, між иншим, і до О. А. Тищинського, до „кума", як його звали в Чернигові. Занявши пізніш посаду судді, яку він вважав за вимагаючу повної незалежности, О. М. Лазаревський ще більш мусив ухилятись нелегального положення Тому він, переїхавши до Київа і ставши в близькі стосунки до багатьох членів „Старої Громади", все ж таки до неї не вступив.

ського багато хиб, особливо що до правопису. Правопис, на його думку не мусить бути штучним та мудрим.

З переїздом Олександра Матвієвича до Чернигова почалась його участь і в Чернигівському Губерніяльному Статистичному Комітеті. Як відомо в ті часи Комітети ці були єдиною інституцією по губерням, де могла переводитись наукова дослідча робота по виучуванню історії, етнографії та статистики відповідних губерень. Розвій діяльности Чернигівського Губерніяльного Статистичного Комітету був тісно звязаний в 1860 роках з О. М. Лазаревським, який з початку був тільки його членом, а пізніш і секретарем. Секретар же був головна діюча пружина Комітету, бо голові його, губернаторові, було досить инших справ і йому ніколи було займатись справами Статистичного Комітету. Розвою діяльности Чернигівського Комітета сприяло ще й те, що губернатором в Чернигові тоді, як ми знаємо, був князь С. П. Голіцин, що з довір'ям ставився до Ол. Матв. Лазаревського, а той використував це для наукових цілей.

Членом Губерніяльного Статистичного Комітету Олександр Матвієвич був обраний 12 листопада р. 1861. На жаль, ми не мали під руками всіх журналів Комітету, і не знаємо, чи збереглися вони? Тільки на підставі їх можна прослідити послідовно діяльність Олександра Матвієвича в Комітеті. Найраніший журнал, що був в нашому распорядженні, це № 9 од 15 січня року 1863. Тут була заслухана та ухвалена записка Олександра Матвієвича „объ изученіи Черниговской губерніи въ этнографическомъ отношеніи". Виходячи з того положення, що на Статистичні Комітети законом покладено повний опис губерні і що опис такий потрібує попередньої підготовчої праці, О. М. Лазаревський пропонував її Комітетові що до етнографічного виучування губерні. Така праця, на його думку, тим потрібніша, що Чернигівська губерня, хоч і має в собі жителів, що належать до одного племени, але уявляють з себе багато відтінків. Не відкидаючи значіння в цьому причин топографічних, Лазаревський вказував також і на колонізацію країни XVII віку. Зайшлі люди заснозували слободи, знову переходили на инші місця і наслідком цього було те, що населення Чернигівської губерні уявляє з себе таку етнографічну мішанину, що трапляються села, де існує по два ріжних говори. Особливо— багато „зайшлих людей" було в Стародубському полку, на території п'яти північних повітів Чернигівської губерні. Лазаревський пропонував використати для збірання етнографічних відомостей сільських священиків. Це здавалося можливим, головним чином, через те, що на чолі чернигівської єпархії стояв тоді архієпископ Філарет Гумилевський, сам історик, відомий автор „Описанія черниговской епархіи". О. М. Лазаревський запропонував і програму для збирання відомостей. Вона складалася з 20 пунктів, а саме: 1) назва села, або містечка, якого повіту? 2) Чому виникла назва? 3) Чи нема переказів про заснування його? 4) Чи не поділяється село на кутки і які їх назви? 5) При якій річці або озері стоїть село? 6) Чи не збереглося переказу про річки та озера? 7) Чи не збереглося в околиці могил та инших урочищ, з якими були б звязані перекази. 8) Скільки церков в селі і яким святим вони присвячені? 9) Чи давно церкви збудовані і хто був їх будівник? 10) Якою мовою размовляють в селі? 11) Як одягається нарід? 12) Що він їсть? 13) Як будує хати? 14) Чи є в селі селянські лазні? 15) Яке населення в селі і кого більше: чи козаків, чи казенних селян, чи тимчасово-обовязаних? 16) Над чим працюють селяни для свого прожитку? 17) Чи волами, чи кіньми обробляють поля? 18) Які обряди існують при родинах, христинах, весіллі, похороні, закладинах хати, входинах? 19) Які пісні співає нарід? 20) Які у нього є пословиці та поговірки?

Статистичний Комітет висловив подяку Олександру Матвієвичу за програму, і ужив відповідних заходів для здійснення її. Програма була надрукована, розіслана священикам, та приватним особам. Але толку з цього вийшло мало. Мало хто відгукнувся на пропозицію Комітету. Через рік Комітет одержав тільки описи 30 сел. Із 9 повітів не було одержано ні одної відповіди. Багато описів було зроблено „аби збути з рук". Головну причину цього Лазаревський бачив в байдужості, але припускав і инші причини. Тому знову пропонував звернутися до преосвященого Філарета, повторити розсилку програми і т. п. Найкращими із надісланих описів були три. Один з них належав Івану Танському, священику села Локоток глухівського повіту. Опис цей був пізніш надрукований в „Записках Статистичного Комітета", а автора його Лазаревський запропонував на члена Комітету. Чи удалось Лазаревському повторною розсилкою програм посунути справу, ми не знаємо. Число описів, треба думати, збільшилося, бо в 1 томі „Записок" надрукований і опис села Меленська стародубського повіту, про який раніш не згадувалося [1]).

В своїй записці про етнографічне виучування Чернигівщини О. М. посилався на справу колишньої малоросійської Колегії про слідство в 1722 року в Стародубському полку „о людяхъ великороссійской породы, бѣжавшихъ сюда изъ Россіи". Це свідчить про те, що О. М. Лазаревський, переїхавши до Чернигова, виучував місцеві архіви і зокрема архів колишньої малоросійської Колегії. В початку 1860-х років Чернигів, що до архівів, уявляв з себе дуже багате місто. Як відомо, в році 1786, при скасуванні другої малоросійської колегії, увесь її архів, що містив в собі велику кількість старих справ, було перевезено з Глухова до Чернигова, „яко среднее между тремя малороссійскими губерніями мѣсто" [2]). В склад цього архіву входили справи Генеральної Військової Канцелярії та малоросійської Колегії як першої (1722—1727) так і другої (1764—1786). Це був так званий „архів чернигівського губерніяльного правління", куди поступили також архіви инших установ, чернигівської полкової канцелярії, то що. В Чернигові був, крім того, багатий архів Казенної Палати, що містив в собі справи закритих фінансових установ, а також земельн документи манастирів після скасування, при Катерині II, їх землеволодіння [3]), а також і архів дворянського депутатського зібрання, де було багато оригіналів та копій з старих документів, дуже важливих для виучування соціяльної історії України.

Чернигівським архівом губерніяльного правління користувалось чимало людей: в свій час Теплов, потім Бантиш-Каменський, Маркевич, Судієнко, архієпископ Філарет. Дехто з них брав та присвоював собі справи. Маркевич склав досить велику власну збірку переважно з цих справ. Вона тепер переховується в Московському Румянцевському Музею. Завдяки цьому, чимало документів збереглося, які, без сумніву, загинули б коли б залишилися в архіві. Архів переховувався в Чернигові в так званому Мазепиному будинкові на Валу. Це був трьох-поверховий будинок,

---

[1]) Журналы засѣданій Черниг. Губерн. Статист. Комитета № 9, Января 15 дня 1863 года и 2 августа 1864 г. № 18.

[2]) Черниговскаго намѣстничества топографическое описаніе... сочиненное Афанасіемъ. Шафонскимъ. Кіевъ 1851. ст. 134.

[3]) Року 1892 я працював за вказівками О. М. Лазаревського, в архіві Чернигівської Казенної Палати. 2 липня я одержав од нього листа, в якому була приписка: „Пишите представленіе в университетъ (кіевскій) о передачѣ въ сей послѣдній архива Черниговской Каз. Палаты. Хотя сіи бумаги слѣдуетъ перетащить въ Кіевъ". Я написав „представленіе", здається, Попечителю Шкільної Округи про передачу манастирських документів із Чернигів. Казенної Палати до Київського Центрального Архіву. Документи були передані і зараз переховуються в цьому архіві.

де на кожному поверсі був окремий климат. Найхолодніший та найбільши вогкий був перший поверх, де як раз переховувалися старі справи. Вони там гнили і нищились [1]).

Виучуванням цього архіву, а також архіву Казенної Палати та Депутатського зібрання і занявся О. М. Лазаревський в вільні од служби часи. Із будинку Мазепиного справи він брав до дому, виучував їх там, а деякі і залишав у себе, і вони увійшли в його збірку, що перед смертю була ним передана до бібліотеки кол. університету св. Володимира. Присвоєння архівних документів річ ненормальна, але при тодішніх умовах переховування справ архіва губерніяльного правління, присвоєння їх Олександром Матвієвичом було на користь науці, бо завдяки цьому збереглася велика кількість документів, які в архіві може б і загинули зовсім.

Матеріяли, що Олександр Матвієвич виучував по чернигівських архівах, він використовував в своїх статтях та замітках, що друкувалися по ріжних часописах, але головним чином в „Черниг. Губерніял. Відомостях“, та „Черниговскомъ Листкѣ“. Завдяки цьому виучуванню архівного матеріялу, із Олександра Матвієвича вироблявся вчений, з великим запасом історичних фактів, нікому до нього невідомих, видатний знавець минулого Лівобережної України, її побуту, її соціяльних умов.

Служба в акцизі і, в звязку з цим, виїзд з Чернигова на деякий час перервали виучування чернигівських архівів. Олександр Матвієвич скоро одначе розчарувався в акцизі, і повернувся до Чернигова, одержавши там 7 червня р. 1865 посаду секретаря Губернського „по крестьянским делам Присутствия“. 21 червня того ж таки року його було призначено, крім того, й на секретаря Чернигівського Губерніяльного Статистичного Комітету. Таким чином, він знов міг прийнятись за наукову та архівну працю і розвинути її в ширшому масштабі.

До призначення на секретаря О. М. Лазаревського, Чернигівський Статистичний Комітет не мав навіть окремого приміщення, і його бібліотеки та архів містилися при канцелярії губернатора. Новий секретар виклопотав для нього окреме самостійне приміщення. Крім того в засіданні 24 липня року 1865 він порушив питання про програм дальшої діяльности Комітету. Як відомо, діяльність Комітета складалася з двох частин—офіційної обов'язкової, що вимагала од Комітета низки офіційних адміністративно-статистичних відомостей, і не офіційної, необов'язкової. Остання мусила полягати у всебічному виучуванню губерні: 1) історичному, 2) етнографічному, 3) топографічному, 4) кліматологічному, 5) ботанічному, 6) зоологічному, 7) сільсько-господарчому та 8) заводсько-промисловому. Для збирання відомостей кожної галузи О. М. Лазаревський пропонував скласти програми, далі він пропонував систематично, а не випадково поповняти бібліотеку Комітета, організувати музей, для якого, на його думку можно було використати сільсько-господарчу виставку, що мала бути тоді в Чернигові. Крім сільсько-господарчих предметів, в музей можно збирати і пам'ятки історичні: монети, зброю і инші археологічні предмети, а також по мінералогії та етнографії. Музей цей „міг би стати пізніше хоч обмеженим осередком розумової та промислової діяльности губерні“. Що до друку, то О. М. Лазаревський висловлювався проти типу так званих „Пам'ятних книжок“, які містили в собі багато зайвого, нікому непотрібного матеріялу, а на зразок Курського та Новгородського Комітетів, пропонував видання періодичного збірника під назвою „Записокъ Черниговскаго Статистическаго Комитета“. Комитет згодився з про-

---

[1]) П. С. Ефименко. Архивъ Малороссійской Коллегіи при харьковскомъ университетѣ. Кіев. Старина 1882 г. Том, I, сс. 193—197.

позиціями свого нового секретаря і затвердив їх, а в засіданні 6 та 9 листопада року 1865 затвердив загальну програму „Записокъ“ та зміст першої їх книжки. „Записки Черниговскаго Губернскаго Статистическаго Комитета“ складалися з таких відділів): 1) досліди з історії, географії та статистики губерні, 2) матеріяли до опису губерні; 3) бібліографічний огляд праць, що торкаються Чернигівщини; дрібні статті та замітки. Перший випуск їх був затвержений в такому вигляді: 1) „Малороссійскіе посполитые крестьяне (1648—1783)“ д. чл. А. М. Лазаревскаго; 2) Описаніе села Локотокъ (глухов. уѣзда) д. ч. о. Іоанна Танского, 3) описаніе села Меленска (старод. у.) свящ. Григ. Пригаровскаго; 4) Камеральное описаніе конотопскаго уѣзда; 5) Историческія замѣтки“. Дві статті священиків, ми вже знаємо, були написані по ініціятиві О. М. Лазаревського. Але головне місце в „Записках“ належало монографії самого секретаря та редактора їх, що надовго зробилася цінним внеском в суто-наукову літературу.

„Малороссійскіе посполитые крестьяне“ — праця цілком збудована на архівних матеріялах чернигівських архівів. Як справедливо зазначає В. О. Мякотин, цей видатний твір набув собі значіння вихідної точки для всякої нової праці про історію лівобережного селянства. Олександр Матвієвич фактично показав, що кріпацтво на Лівобережній Україні—наслідок соціяльних умов життя, а не тільки розпоряджень російського уряду. Ця думка була висловлена ще раніш в статті А. Ф. Кістяківського „Характеристика русскаго и польскаго законодательства о крѣпостномъ правѣ въ Малороссіи“ в „Основі“ 1862 р. кн. I. В. О. Мякотин висловився так, що О. М. Лазаревський наче б то тільки „розвинув, звів до більшої єдности та докладніше обгрунтував погляди Кістяківського“ [1]). Але це невірно. Покійний Олександр Матвієвич запевняв мене, що він раніш статті Кістяківського не читав і що висновки його цілком самостійні на грунті тих матеріялів, що він виучував в архівах і які він наводить в своїй монографії.

„Записок Губ. Статистическаго Комитета“ під редакцією О. М. Лазаревського вийшло два випуски. В другому із них було вміщено низку начерків по історії дворянських фамілій переважно на підставі матеріялів депутатського дворянського архіву. Ці начерки містять в собі великий та цінний матеріял як побутового, так і соціяльного змісту і досить яскраво малюють нам стан і соціяльний розвій керуючої класи в Лівобережній Україні, класи старшини. Ці начерки довго були улюбленою формою розвідок О. М. Лазаревського, так що де у кого він і розумівся як „історик українських фамілій“, а де-хто мало знайомий з працями Лазаревського, уявляв його собі, як генеалога, не припускаючи, що в особі Лазаревського українська історична наука мала видатного досліду-вача соціяльного життя.

Працюючи в архіві Чернигівської Казенної Палати, О. М. Лазаревський відкрив там знаменитий Румянцевський Опис Малоросії. Опис давно був забутий. На підставі слів автора „Исторіи Русовъ“, думали, що опис несподівано було знищено [2]). Тому, дійсно, можна говорити про відкриття Опису. В засіданні Статистичного Комитету 16 листопада 1865 року О. М. Лазаревський зробив доповідь про свою знахідку. Охарактеризувавши в загальних рисах Опис і по якій програмі його зроблено, О. М. звернув увагу Комітета і на ті документи в завірених копіях, що

---

[1]) В. А. Мякотинъ. Прикрепленіе крестьянства Лѣвобережной Малороссіи въ XVIII столѣтіи“. Русское Богатство. 1894 кн. 2, с. 30.

[2]) Исторія Русов. М, 1864, с. 257: „Опись оная, со всѣми ея страшными слѣдствіями и поисками, не имѣла своего окончанія и нечаянно уничтожилась“.

їх було прикладено до Опису. Це, казав він, „дорогоцінний збірник актів", що містить в собі повну історію земельного володіння на Гетьманщині, а статистичні матеріяли Опису містять в собі такі дані, що їх не має змоги зібрати і сучасна адміністрація. Це величезна праця. Значіння її для історично-статистичного виучування Чернигівщини дуже важливе, коли мати на увазі, що вона містить в собі опис усіх городів, сел, деревень та хуторів тогочасної Чернігівщини. В Казенній Палаті не цінили Опису. Тому й охороняли його недбайливо. Олександр Матвієвич підняв питання про передачу Опису до Статистичного Комітету на завжди. Комітет згодився з цією пропозицією і просив В. Ф. Тілена, тодішнього Голову Казенної Палати, який був присутній в засіданні, похлопотатись у Міністра Фінансів про передачу Опису до Комітету. Міністр згодився, і на засіданні 4 серпня року 1866 О. М. Лазаревський доложив Комітету, що він вже прийняв Опис в бібліотеку Комітету. Опис з 148 в'язок, коло 800 аркушів кожна. Він був переплетений в міцну оправу заходами О. М. Лазаревського на кошти Комітету. Для нього були призначені окремі шафи в теплій кімнаті в приміщенні Губерніяльного Правління. На думку О. М. Лазаревського, в бібліотеці Статистичного Комітету Румянцевський Опис буде безпечніший. Але все залежало од того, хто буде секретарем Комітета. Коли Олександр Матвієвич покинув Чернигів, щоб ніколи туди не вернутись на службу, дехто з наступних по нім секретарів Комітета мало цікавився Описом і передача його до Статистичного Комитету мало забезпечила цілість. Року 1882 П. С. Єфименко свідчив, що деякі книги Опису зникли [1]). Випадково вирішилася і загальна доля Чернигівського Опису. В початку 1890-х років чернигівський губернатор А. К. Анастасієв, по докладу секретаря Комітета, вирішив передати Опис до Бібліотеки Російської Академії Наук, де він і зараз перебуває. Це було зроблено без усякої наради з українськими науковими діячами. Тому Чернигівський Опис і став одірваний од значної частини його, що переховується зараз в бібліотеці колишнього Київського університету та в Харківському Історичному Архіві. Не про таку наукову долю Опису мріяв О. М. Лазаревський, коли витяг його із архіву Казенної Палати. Він мав на меті виучування Чернигівщини, а не висилку Опису далі од тих місцевостей, яких вона торкається, як це несподівано було вирішено одним із випадкових губернаторів Чернигівщини.

Щоб полегчити наукове користування Румянцевським Описом, або справки в ньому, а також, щоб познайомити з ним ширші кола дослідників, О. М. Лазаревський почав складати „Обозрѣніе Румянцевской Описи". Комитет в засіданні 4 листопада року 1866 ухвалив пропозицію свого секретаря друкувати „Обозрѣніе частками в „Чернигов. Губ. Вѣдомостяхъ", щоб потім можно було випустити окремим виданням. Так і було зроблено. О. А. Лазаревський склав „Обозрѣніе" томів Румянцевського Опису, що торкалися полків чернигівського, київського, ніженського та стародубського. Всього було ним описано 142 томи. Деякі залишилися неописаними, між иншим ті, що торкалися лубенського полку і, треба думати, попали в Чернигів випадково. Іх пізніше описав Н. А. Константинович, причім „Обозрѣніе" їх було надруковано в №№ 39-40 Чернигов. Губер. Відомостей року 1884 і вийшло окремо, як додатковий, IV випуск, „Обозрѣнія", що склав О. М. Лазаревський.

До складання „Обозрѣнія" О. М. Лазаревський підійшов, видно, без наміченого наперед точного плану. Тому не всі полки описані ним рівномірно. Найстисліше описані полки чернигівський та київський, що уявляли

[1]) П. С. Ефименко. Архивъ Малороссійской Коллегіи при Харьковскомъ университетѣ. Кіевская Стар. 1882, том I-й, с. 195 примітка 1.

з себе початок роботи, ширше та грунтовніше описані полки ніженський, особливо стародубський, де наведено багато документів першорядного значіння. Видно, чим далі О. М. Лазаревський знайомився з Румянцевським Описом, чим далі він виучував його, тим більше цінив його наукову вартістъ. Що до цифр та статистичних відомостей, то це найслабіше місце в „Обозрѣніи", бо вони взяті наспіх, через те часто не вірні, а друк в „Губерніяльних Відомостях", де трудно було виправляти помилки, що більше попсував справу. Тому статистична частина „Обозрѣнія" ніколи серйозно не цікавила дослідників. Вся увага завсіди звертала ся на документи.

Окремих відбитків „Обозрѣнія" вийшло в світ двіста. До них додана передмова, що містить в собі цінні документи, що до складання Опису. На думку О. М. Лазаревського, видання „Обозрѣнія" було б коротким описом всієї Чернигівської губерні сто літ тому назад. Але це не так. За браком точних цифр, „Обозрѣніе" не могло набути такого значіння, але документи, що були в ньому надруковані, при неприступности самого Опису для більшости дослідників, довго були єдиним джерелом для їх виучування та використування [1]).

В вересні 1865 Ол. М. Лазаревський одружився з Катериною Федорівною Лащинською. Це була його сусідка по Гирявці та родичка по матері. На шлюб довелось прохати дозволу архієрея. Цей шлюб зустрів дуже прихильне ставлення родини. В листі 9 вересня р. 1865 старший брат Василь Матвієвич писав: „всіма симпатіями посилаю Вам мир, раду та любов. Я вірю, що у вас діло буде добре. Матері вже писав і висловив їй можливе заспокоєння". Гарячого листа написав нареченій 2 вересня року 1865 Михайло Матвієвич. Треба мати на увазі, що всі Лазаревські з дитинства дуже добре знали молоду. „Брат Олександр, каже в своїому листі Михайло Матвієвич, пише мені, найдобріша, люба Катерина Федоровна, про те, що він посватався з Вами. Я давно думав, що це буде і зараз, радуючись його одруженню, ще більш радію, що він вибрав саме Вас. Ви повірите, що я кажу це без усяких лестощів. Вітаю Вас, люба сестро теперішня і ще ближче майбутня з Вашим щастям. Коли Ви пізнаєте його ближче, Ви полюбите його ще більше. Я переконаний, що він зуміє зробити й Вас і себе щасливими, Він людина розумна, цілком чесна, але він буває, як Ви сами знаєте, иноді бука. І Вам, люба майбутня невістко, належить приємний обов'язок устелити його путь життя квітами радощів, лагідности, щирости та згладити цю рису його характеру. Любяща та розумна жінка (а Ви будете такою)—велика допомога в житті чоловіка і багато доброго може зробити чоловікові. Нехай же благословить Господь Ваше життя і пошле вам обом повне щастя, оскільки воно приступно нашому братові-трудівникові"...

Перше семейне щастя у Олександра Матвієвича було, одначе, недовге. Катерина Федорівна захворіла на сухоти. Перебування в Криму не помогло, і вона скоро, як то кажуть, згоріла. 10 липня року 1872 Кат. Фед. померла в Гирявці, залишивши на руках у Олександра Матвієвича двох дітей—п'ятилітню дочку Ганну (Галю) да двохлітнього хлопчика, пізніше відомого письменника, Бориса.

Одруження Олександра Матвієвича вносить нове піклування в його життя. Треба було мати більш матеріяльного забезпечення. Крім того хотілося О. М. мати свій власний куток, бо маєток Гирявка, де жила мати, був нерозділений. Ми помічаємо в житті Ол. Матв. якесь нервове

---

[1]) Деякі відомості про Румянцевський Опис і його теперішню долю див. у Г. А. Максимовича „Дѣятельность Румянцева-Задунайскаго по управленію Малороссіею". Томъ I. Нѣжинъ 1913, ст. 349 і далі.

кидання од одної посади до другої. Ці посади остільки ріжноманітні і непохожі одна на другу, що говорити про якесь покликання не приходиться. Одна тільки риса загальна всім посадам, що мав коли-небудь Олександр Матвієвич--близкість до Конотопу та конотопського повіту. У нього був своєрідний „конотопський патріотизм", який тягнув його до рідних міст. Любив він і в своїх дослідах звертати увагу на Конотопщину. Перебуваючи в Чернигові, він не мало надрукував до її історії, продовжував робити це і пізніш. Послідовність томів „Описанія Старой Малороссіи" пояснюється тим, що ніженський та прилуцький полки охоплювали і територію його рідних міст.

Губернатор С. П. Голіцин за шість літ перебування в Чернигові добре знав Олександра Матвієвича та цінив його працю. Тому в році 1866, коли зробилася вільною посада правителя канцелярії губернатора, Голіцин запропонував її Лазаревському, і він був призначений на цю посаду 9 жовтня року 1866, залишившись також секретарем Статистичного Комітету. Але ця посада була неспокійною, вимагала багато праці: треба було завжди бути готовим на виклик губернатора, їздить з ним по губерні для ревізії, не кажучи вже про справи по управлінню губернією, значна кількість яких переходила попереду через руки Правителя канцелярії Губернатора, що був головним його порадником. Олександр Матвієвич через рік почав знову думати про перехід на службу в акциз. Він пише жінці 12 вересня року 1867 з Глухова, куди він приїхав з губернатором на ревізію: „Дома я тільки переночував одну ніч. В Глухові третій день, і сьогодні я виїжджаю в Кролевець, а звідтіля повернусь, треба думати, разом з Голіциним до 17. Що до нашого переїзду я надумався, чи не краще до акцизу. Тому прикладений лист пошли зараз же Дорошенку (через Степана). Розумію, що важко од Голіцина йти до акцизу, але може бути, що-небудь і вийде з цього. 10-го тут було величезне святкування і найрозкішніший обід у Терещенка з музикою та генералами"...

До акцизу Олександр Матвієвич перейшов, одначе не зразу. В його формулярі записано, що він 15 березня року 1868 був призначений радником губерніяльного правління, а 21 березня того ж таки року, через тиждень, був звільнений, його було причислено до Міністерства внутрішніх справ і одкомандировано в распорядження чернигівського губернатора. Треба думати, що це був якийсь службовий крок, що мав формальне значіння для поліпшення службового стану. 25 травня О. М. Лазаревський був призначений за доглядача 8 акцизної округи чернигівської губерні.

Скоро одначе було опубліковано наказ про заведення в Полтавській губерні нових судів по уставам 20 листопада року 1864. Суди мусили почати свою діяльність з 1 січня року 1869. Дехто із чернигівських службовців—В. Ф. Луначарський, Д. І. Скибинський, П. Г. Васьков зацікавились службою в суді і почали клопотатись про призначення їх в полтавський суд. Захопився цією ідеєю і Олександр Матвієвич, і 7 листопада 1866 року був призначений на члена полтавського окружного суду.

Новий рік він зустрічає вже в Полтаві. Сем'я на деякий час залишалася в Гирявці. 1 січня року 1869 він писав жінці: „зараз повернувся од Петрункевича (голова суду), де діждався 12 годин, поцілувався та й пішов. З Петрункевичом ми один другому побажали майбутній рік зустріти веселіше, ніж зараз, себ-то зустрінути новий рік в сем'і".

Таким чином в кінці року 1868 Олександр Матвієвич покинув Чернигів, де пробув вісім років (1861—1868). Більш він ніколи на службу туди не вертався. Служба взагалі не захоплювала всього Олександра Мат-

вієвича, хоч він, як службовець, займав видатні посади, як це можна бачити із його призначень. Коли він був правителем канцелярії, на Чернигівщині були переконані, що він фактично управляє губернією. Твердість волі, непорушність погляду, видатна чесність все це почувалось в тому губерніяльному курсі, який почав відчуватись в році 1866. Олександру Матвієвичу належала й думка ставить на чолі повітової поліції людей з вищою освітою. Деякі спроби в цьому напрямку й були зроблені. Так до Борзни справником був призначений приятель його П. Т. Васьков, судовий слідчий. Може, коли б О. М. Лазаревський довше був правителем канцелярії, із цієї спроби що-небудь і вийшло. Але Олександр Матвієвич, як ми знаємо, залишався на посаді не довго. Через те і спроба не мала результатів. Тих людей, що з вищою освітою, зробилися справниками, ми бачимо пізніш судовими діячами, як і самого Олександра Матвієвича.

Віддаючи багато часу службі, Олександр Матвієвич не кидав і своїх наукових праць. Правда, не всі роки однаково в цьому були продуктивні, але кожний майже рік приносив що-небудь нове. Ми знаємо, що цими роками Олександр Матвієвич надрукував свою монографію про посполитих, почав свої начерки фамілій, видав цілу низку важливих матеріялів, як от „Описаніе Черниговскаго намѣстничества“ 1781, твір Пащенка. і т. и. В Чернигів він приїхав маловідомим дослідником. Коли ж переїздив до Полтави р. 1868, туди він повіз з собою відоме в науці ім'я. Поруч з його науковими дослідами, його службовий дослід надовго зробив з нього видатного знавця Чернигівщини, не тільки її минулого, але й сучасного.

IV.

Полтава—Київ.

О. М. Лазаревський досі служив в адміністративних установах і зовсім був не підготовлений для судової діяльности. Тому він перш за все, по переїзді до Полтави, почав вчитись: „сижу дома, та вчусь грамоті“—пише він дружині 30 грудня р. 1868. „Зараз був у мене В. І. Іонин, товариш голови суду, майбутній мій начальник, що буде завідувати цивільним відділом, куди й я хочу попасти, й попаду—пише О. М. 6 січня року 1869.—Він мене підбадьорює і каже, що ніяких труднощів не буде“. Таким чином, О. М. зробивсь цивілістом, хоч, по освіті, й не був правником. Один раз у нього була думка перейти до карного відділу. „Я майже зовсім вирішив перейти до карного відділу, пише він 20 січня року 1871, ставлю умову не їздити по повітах. Це може здійснитись тільки після поширення суду, весною“. Але цей намір не здійснився, і О. М. до кінця дней своїх залишився цивілістом.

Полтавський Окружний Суд почав функціонувати не зразу. Насамперед треба було ліквідувати старі дореформенні судові установи—повітові суди. Для цього в окремі повіти було призначено членів Полтавського Окружного Суду. Олександру Матвієвичу не хотілось залишати на деякий час Полтави. А коли це конче було потрібно, то йому бажалось переїхати до Прилук або до Ромен, ближче до свого Конотопу. Менш усього він цікавився Кременчуком, а як раз йому й припало туди їхати. 3 січня року 1869 пише він дружині: „Вчора з Харкова телеграфували, що мене призначено до Кременчука. Поганіш цього я не чекав... Кременчук недалеко від Полтави, 110 верстов, величезне, торговельне місто (краще од Полтави), але там, кажуть, справ дуже багато, і врешті там ще нічого не почато робити. Одним словом, я незадоволений“. Була ще можливість одхилити це призначення. Голова Суду Петрункевич їхав до Харкова і мусив просити старшого голову Судової Палати бар. Торнау

залишити О. М. Лазаревського в Полтаві або призначити до Прилук. Одначе з цього нічого не вийшло. Олександру Матвієвичу треба було їхати до Кременчука. Він потішав себе тим, що повернеться скоро, бо Полтавський Окружний Суд фактично мусив відкритись 1 квітня того ж 1869 року. „У всякому разі, пише він дружині 6 січня року 1869, ще те добре, що Кременчук таке місто, де можна мешкати. Навіть театр, кажуть є... Із Кременчука навіть, телеграф є".

9 січня Олександр Матвієвич приїхав до Кременчука. „Вчора прибув у свій Кременчук, пише він 10 січня. Дійсно, це місто—не пара другим. Тут відома дніпровська пристань і місто через те кипить життям. Все чудово й все дорого. Зупинивсь в гостинниці, яку не на всякому кроці зустрінеш і в Москві. Буду шукати квартиру, щоб жити разом з Епанчиним, теж майбутнім членом Суду і теж висланим сюди. Праці дуже досить, але Епанчин завіряє мене, що скінчим через два місяці. В Кременчуці, мабуть, скучати буде ніколи, бо справ досить. Отже я опинився суддею, не тямлячи нічого в цьому. Але справлюсь. Хочу зробити так: п'ять вечерів буду працювати, а два в клубі читати. Мені дали рекомендації і я буду мати знайомих. Взагалі, я сподівався знайти поганіше".

О. М. Лазаревський був призначений тимчасово в Кременчук, щоб головувати в тамошньому повітовому суді. Суд цей був увесь розігнаний, бо як повітовий суддя, так і члени були одставлені. Сформована була спеціяльна колегія для ліквідації справ, під головуванням О. М. Лазаревського із майбутніх товаришів прокурора та судових слідчих окружного суду. Ця колегія й заміняла повітовий суд. Один із приятелів О. М. Лазаревського ще по Чернигову, а тоді член Полтавського Окружного Суду Д. І. Скибинський писав з приводу призначення Олександра Матвієвича його дружині Катерині Федоровні 15 січня року 1869 з Лубен: „Сучасна наша діяльність чисто маскарадна. Я фігурую в лубенському (повітовому) суді., як якийсь то ревізор, або прокурор, розпорядник і член суду, по свому розсуду, а він, себ-то Олександр Матвієвич, в Кременчуці як голова в тамошньому повітовому суді завдяки розгону суддів та всіх членів. Коли додати до цього, що членами у нього товариші прокурора та майбутні слідчі окружного суду, то можна уявити собі, яка це оригінальна для повітового суду колегія. Хоч Кременчуцький суд, як то кажуть, і пекельний, але положення Олександра Матвієвича мені здається кращим од мого, між иншим і через те, що в Кременчуці можна знайти приміщення, чого в Лубнах ні за які гроші не знайдеш. З 10 по сьогодняшне 15 число я перемінив три квартири, чим вельми засмутив лагідних та терпеливих лубенців".

Квартиру в Полтаві Олександр Матвієвич найняв далеко от центру міста, на Кобищанах в домі Познанського, пізніш П. Г. Васькова. Це був досить великий одноповерховий будинок, ззаду якого лежав великий сад, досить занедбаний, завдяки постійній відсутності хазяїна. „Я переконаний, пише Олександр Матвієвич до дружини, що кватирою ти будеш задоволена, бо вона добра зо всіх сторін, дім чистий та міцний, місце чудове і від суєти міста доволі віддалено. Словом, добре". Д. І. Скибинський, що більш захоплювався, висловлювався в листі до неї гарячіше: „А що то за краса Полтава влітку—Ви уявити собі не можете; ніде мені не доводилося бачити такої кількости садів. Коли Олександр Матвієвич послухавсь моєї поради та найняв кватиру у Познанського, то це маленька схожість з едемом і місцевістю і рослинністю, що її оточує". Одно тільки погано в Полтаві—грязь була велика. На неї часто скаржився Олександр Матвієвич в своїх листах...

„В Полтаві жити можна, писав Д. І. Скибинський. Такої ж думки був і Олександр Матвієвич". Люди єсть і при тому, треба сказати, добрі люди... Чи подібна Полтава Чернигову? Прямо не скажу зараз на це запитання, зауважу, що тільки здалека пізнається увесь букет чернігівської патріархальности. Чудна річ, адже ж з нею нарешті зживаешся, та ще як"...

Коло знайомих, у кого бував Олександр Матвієвич в Полтаві, було невелике. Це були переважно товариші службовці по окружному суду. До голови суду старого Петрункевича він ставився прихильно. „Петрункевича—пише він 30 грудня року 1869—я дуже полюбив. Він дуже добрий дід і людина, в основах, добра". В. І. Іонин товариш голови суду та члени Окружного суду Марковський, Сенатський, Зеленський, Скибинський, частенько згадуються в його листуванні з Катериною Федорівною із Полтави. Ближче всього став Олександр Матвієвич до сім'ї П. Г. Васькова, що був тоді товаришом прокурора, а пізніш присяжним адвокатом при полтавському окружнім суді. Вони були й раніш знайомі, а в Полтаві жили в одному будинкові на Кобищанах, який пізніше придбав Васьков. Дружба між ними продовжувалася до самої смерти П. Г. Васькова 4 грудня року 1900. В останнє десятиріччя вона начеб то загорілась новим полум'ям, листування зробилось частішим. П. Г. Васьков допомагав Олександру Матвієвичу Лазаревському виписками та довідками з полтавських архівів та розповсюдженням його книжок серед полтавців. Влітку року 1896 О. М. Лазаревський з О. І. Левицьким та Н. В. Шугуровим відвідав Полтаву після 25 років своєї відсутности з цього города. Вони зупинились в помешканні Васькова в тій самій садибі, де колись жив О. М. Лазаревський. „Знайшли ми притулок, пише він, на „Кобищанах" серед садів... В Полтаві ми побачили той же тихий, патріархальний „губерніяльний город", яким він був і 25 років тому назад, коли ми в останній раз там були: протягом цих років нічого в Полтаві не добавилося, нічого не відбавилося... Ті ж живописні краєвиди на Заворсклі, тіж зарослі садами доми та домики, тіж погані пішоходи. Одні величезні крамниці своїм напівзруйнованим виглядом неприємно кидаються в очі, нагадуючи про Іллінський ярмарок, що тут колись клекотів". Статтю, в „Кіев. Стар." де описував Олександр Матвієвич свою подорож до Полтави та ті наукові придбання, що він там здобув, завдяки П. Г. Васькову, він присвятив йому ж таки [1]).

Забравшись на Кобищани, О. М. Лазаревський жив в Полтаві великим домосідом. Іти до знайомих пообідати, або в гості, як видно з його листів, було для нього дуже важко. „Весь цей тиждень, пише він 12 жовтня року 1870, я все дома та дома. Був тільки раз у Сенатських, носив табак. Як не просили обідати—не залишився". Коли Олександра Матвієвича хотіли в Полтаві балотувати на члена клубу, він рішуче одмовився. Він не співчував тодішним клубам. Завтра пише він в році 1870, 20 листопада [2]), і треба думати, я не уникну шампанського, хоч я й дуже сперечався, щоб святкувати цей день не в клубі, а де-небудь в приватній квартирі". Думка Олександра Матвієвича, взяла перевагу. 20 листопада святкували в помешканні товариша голови судуІ В. І. онина., Було закликано усіх судових та прокурорів.

Домосідство О. М. було почасти наслідком його характеру. Ми знаємо, що брат Михайло називав його„ букою". Але багато праці завдавала й служба. Діло було нове. Треба було вчитись. Ол. Матв. їздив з до-

---

[1]) Кіевская Старина 1897 р. том. 57, сс. 67—77 „Поѣздка въ Полтаву".

[2]) 20 листопада року 1864 було опубліковано про судову реформу. Того цей день лічився судовим святом.

ручення суду, переводити досліди в повітах по цивільним справам, часто бував відсутнім в Полтаві і по своїм особистим справам, бо як раз тоді він почав упорядкувати свою садибу Підлипне в Конотопськім повіті. Не кидав він, і наукових занять, навпаки продовжував виучування української старовини. Все це вимагало часу. Повернувшись з подорожи, він мусив сидіти та наганяти те, що пропустив, або в чім запізнився. Доводилось писати судові вирішення. Цілі дні і вечори проходили в цьому. „Про себе сказати рішуче нічого. Прогулявши більш двох тижнів по-за Полтавою, зараз приходиться доганяти зади. І тому вчора та сьогодні засідання, в п'ятницю теж засідання—пише він 2 листопада року 1870.—Сподіваюсь через тиждень знову війти в колію". „Ти не повіриш, читаємо ми в листі 7 листопада, яка порожнеча оселилася в нашому домі. Сусіди німці лягають спати годин в 8. Васькови сидять смирно до неможливости. Завдяки невиносимій грязі, на вулиці шуму ніякого, крім брехні якої-небудь шавки. Одним словом, тишина в домі і коло дома така, що кожна глуха деревня позаздрила-б. Тишина ця в антрактах поміж писанням вироків робить, навіть, погане враження на нерви". В такі часи читання книг було одпочинком. „Прочитай,—в 1-м номері „Вѣстника Европы" за цей рік, пише він Кат. Фед. 10 січня року 1871, статтю Забілина „Большой бояринъ". Це мусить бути дуже інтересна стаття, гадаючи за думкою автора. Не знаю, як тобі сподобалась книга Забілина про цариць. Я її читав з насолодою". Набридали й книги. Тоді єдиною розвагою в ці темні вечори була гра в карти, в „ералаш", з близькими сусідами. що, не глядячи на грязь та темряву, приходили розігнати свій сум. „Всі ці дні тут страшенно сира погода; про морози й гадки немає—пише Олександр Матвієвич 12 листопада року 1870, а через день"—„приходив чоловік од Беллі[1]) з запитанням, чи може вона прийти грати в карти. Одповідь, певна річ, мусила були позитивною".

В своїх листах Олександр Матвієвич часто скаржиться на сум. Він значну частину свого перебування в Полтаві прожив один, без сем'ї. Спочатку він не зразу перевіз її, а тоді тільки, коли повернувся з Кременчука і зовсім оселився в Полтаві, а другу половину 1870 та початок 1871 року Катерина Федорівна прожила в Криму, бо туберкульоз у неї почав розвиватися дуже швидко. В кінці року 1870 Олександр Матвієвич поїхав до Криму одвідати сем'ю. Нічого веселого він там не побачив. Було вирішено, що весною Катерина Федорівна повернеться до Полтави. Після подорожи нудьга ще побільшала. „Коли-б ти вже скоріш приїздила та розважила нашу нудоту, пише він 10 січня року 1871, а то не повіриш, яка у нас по вечорах скука, навіть ералаш чогось не влаштовується. Беллі хвора. Того ми навіть з цього боку захищені од усякого шуму".

Не одним тільки писанням вироків був занятий Ол. Матв. Ми вже казали, що він не кидав своїх занять і по історії України. „Цілий ранок працював над українською старовиною, за яку знов принявся од скуки."—пише він 8 листопада року 1870. Більш він не згадує про це. Але покійний П. Г. Васьков казав мені, що Олександр Матвієвич ніколи не припиняв своїх занять старовиною. Із суда та Казенної Палати йому доставляли цілі в'язки старих паперів, які він не тільки од „скуки" розглядав дома в вільні години од своїх обов'язків занять, а систематично їх виучував. В році 1878 трапилася пожежа в архіві Полтавської Казенної Палати. Більшість документів згоріла, згоріла між иншим і полтавська частина Румянцевського Опису. Залишилися тільки виписки,

[1]) Олена Миколаївна Беллі була близькою сусідкою Лазаревських і часто відвідувала Ол. Матв.

що їх зробив Олександр Матвієвич. Частину їх він в роках 1886—1887 надрукував, за посередництвом П. Г. Васькова, в „Полтавскихъ Епархіальныхъ Вѣдомостяхъ“ під назвою „Архивные Отрывки“. Од архіва Полтавської Казенної Палати збереглося дуже небагато, як про це свідчить Л. В. Падалка[1]). Частину справ забрав Д. І. Багалій до Харківського Історичного Архіву, а решту, за моїм офіційним проханням, бувший в роках 1890-х керівничим Казенної Палати Шидловський передав у Київ до київського Центрального Архіву. Де-що з матеріялів О. М. залишав у себе, і вони ввійшли в його збірку документів. Ті, що він взяв з архіву Казенної Палати збереглися, таким чином од пожежи. Але більшість документів в збірку ввійшло, здається, з архіву Окружного Суду, як от протоколи полтавського полкового суду за роки 1660—1700, як цивільні, так і карні. Частково переглянув Олександр Матвієвич тоді ж і архів полтавського депутатського зібрання. Пізніш в роках 1890 за його дорученням, де-які додаткові відомості надсилав йому П. Г. Васьков.

Полтавщина дуже цікавила Олександра Матвієвича, головним чином, його цікавив колонізаційний рух, і він чимало статтей присвятив Полтавщині: „Полтавщина в XVII в.“[2]), „Изъ исторіи селъ и селянъ“[3]), „Лубенщина и князья Вишневецкіе“[4]), „Историческіе очерки Полтавской Лубенщины“[5]) і т. д. Четвертий том „Описанія Старой Малороссіи“ мусив бути присвячений полтавському полку. Для нього О. М. Лазаревський був зібрав великий матеріял, який він і почав був вже опрацьовувати, але смерть перервала його роботу. Залишився тільки незакінчений рукопис „Историческій очеркъ мѣстности, составлявшей Полтавскій полкъ“, що надрукований був, після його смерти, в квітневій книжці „Кіев. Ст.“ за рік 1903.

За роки свого перебування в Полтаві О. М. Лазаревський друкував мало. На Україні в той час не було часопису, де б можна було друкувати історичні праці. Доводилося просити притулку по-за межами України, і Олександр Матвієвич звернувся до видавця „Русскаго Архива“ П. І. Бартенева. В роках 1871 та 1873 в цьому історичному журналі були надруковані „Очерки изъ внутренняго быта Малороссіи въ XVIII в.“ Один з цих начерків був присвячений приходському духівництву, другий—сотникам. На підставі свіжого, першорозрядного побутового матеріялу автор намалював та підкреслив своєрідні риси суспільного життя Лівобережної України XVIII ст., як наслідок тих процесів класового формування, що тоді саме виявлялися. В тому ж „Рус. Арх.“ були надруковані і деякі матеріяли, що до історії руської літератури, які О. М. зібрав ще в Петербурзі. Матеріяли до історії України О. М. уміщав в „Записках Черниг. Статист. Комітета“, що були засновані ним і в початку 1870-х років продовжували ще своє існування. Це, одначе, не задовольняло Ол. Матв. Лазаревського, і коло того часу він звернувся до М. І. Костомарова, як члена Археографічної Комісії, з листом, в якому пропонував йому надрукувати в виданнях Комісії, за невеликий гонорар, щоб окупити розходи, збірку тестаментів. Їх у нього було більш як 50, починаючи з половини XVII в. до половини XVIII. Це були ріжноманітні, по особам заповідачів, тестаменти од „шпитального старця“ до генерального обозного. Крім того—О. М. пропонував Костомарову, на випадок, коли він продовжує видання А. Ю. і З. Р., переслати йому чимало актів, що О. М. Лазаревський зібрав по чернігівських та полтавських архівах[6]). Архео-

---

[1]) Кіевская Старина 1885 г. том XIII, сс. 333—338. [2]) Кіев. Стар. р. 1891 т. 34, сс. 367—374 [3]) Кіев. Стар. р. 1891 т. 32, сс. 1—18 та т. 35, сс. 216—231. [4]) Кіев. Стар. р. 1896, т. 52, сс. 334—357. [5]) Чтенія въ Истор. О-вѣ Нестора Лѣтописца кн. X и XI.
[6]) Лист із бувшого архіву М. І. Костомарова передав мені Г. П. Житецький.

графічна Комісія, треба думати, згоджувалася видати документи О. М. Лазаревського й прохала через М. І. Костомарова прислати їх. Але О. М. Лазаревський, видно, не послав їх. Про це ми довідуємось із листа Костомарова 14 серпня року 1878. „Не знаю, пише він, чи одержали Ви мого листа, що я писав ще весною. Я повідомляв вас, що Комісія вирішила запропонувати вам надіслати їй акти XVII в., які у вас є, аж до часів Скоропадського. Вона буде платити за ті, які визнає за потрібні надрукувати. Решту поверне. Сортування, проте, буде в моїх руках. Не одержую од вас відповіди. Тому ще, повторяю, прохання про висилку їх". Що одповів О. М. Лазаревський М. І Костомарову і чи послав він документи—невідомо. Вони в виданнях Петербурзької Археографічної Комісії не появлялись. Переписка ця свідчить про ті несприятливі умови, в яких доводилось працювати О. М. Лазаревському, як дослідувачу Лівобережжя. Київська Комісія для розбору давніх актів, як відомо, по своїй програмі не друкувала матеріялів що до історії Лівобережжя. Доводилось звертатись до Петербургу.

В нудне полтавське життя мало вносило цікавого й командирування його, з доручення суду, для дослідів по повітах. 23 квітня року 1870 він був у Пирятині „Сьогодні, пише він, оглядав болото на човні, серед чудового розлиття Удая та співів солов'їних на островах. Все це, одначе, дуже скучно. Завтра сподіваюся закінчити цю справу". 4 січня року 1871 він писав з Золотоноші: „сьогодні до збору людей поїхав до манастира, в 3-х верстах від города, і на велике своє здивування побачив, що мене там чекали. Виявилося, що та купчиха, по справі якої я приїхав, мешкає в манастирі і, завдяки свому багацтву, користується там чималим кредитом. Судебний пристав переказав їй, що я маю намір побувати в манастирі, і ігуменія зробила парад. Обідню не починали, поки я не приїхав, а потім улаштували обідню парадну, з концертами. Хор складається з молоденьких дівчат, серед яких голоса три вразили мене своєю ніжністю. Не глядячи на це, обідня тягнулася довго. В кінці мене запросили до ігумені. Я пішов. Ігуменя—не стара бабенка, премоторна, визнала за потрібне приготовити мені чудову закуску з чудовими наливками, була чемна до неможливости і подарувала ікону. Щоб не бути заборгованим, я послав їй половину насіння гледичії, що ти зібрала, і назвав її садовим іменем єрусалимського терновика[1]). 26 травня року 1872 Олександр Матвієвич приїхав на дізнання в село Гриневку роменського повіту і пише в уривку свого щоденника: „Село лежить в такій западині, неначе б то сидить в гнізді. Крім селян, другого населення нема. Тому населення дике. Цьому допомагає ще й те, що Гриневка далеко од Ромен. Пов'язка жінок—протилежність іченців[2]); очипок нижче платка: очипок білий, платок сірий".

Цих подорожів в повіти було, одначе, не багато. Судові справи вимагали часу і залишали мало його—для ріжних наукових спостережень.

Для своїх командирувань Олександр Матвієвич вибирав головним чином північні повіти Полтавщини, щоб мати можливість заскочити на де-який час до своєї Конотопщини. Там він тоді як раз почав улаштовувати свою садибу в с. Підлипному, в 4-х верстах од станції Конотоп, М. К. В. залізниці. Він робив це з великим захопленням. Мрією його було покинути Полтаву і оселитись в Підлипному. „П'ять років тому назад—пише він Катерині Федоровні, 22 жовтня року 1870,—ми з тобою саме в цей час плентались по такій грязі, як тепер. Але тоді було веселіше і грязі не помічалося. Може через рік будемо сидіти в такій же грязі в Підлипному

[1]) Наче б то це був терновник, з якого було зроблено вінця для Христа.
[2]) Се б то мешканців м. Ічні борзенського повіту.

і я переконаний, що навіть в таку погоду нам і там буде гарно. Принаймні я уявляю собі життя в Підлипному в осінній вечір, коли на дворі грязь та дощ і коли ти будеш коло мене з Галею[1]), чимсь неуявно приємним".

Садибу свою Олександр Матвієвич заснував на пустоші, що він купив її в Підлипному року 1869. Листування його з дружиною на протязі 1869—1871 р. дає нам повну картину того, як і при яких умовах будувалася ця садиба. Вона цілком була „творення" О. М. Лазаревського. Він збудував тут дім, розвів гарний сад, для якого возив дерева звідкіль тільки це було можливо, сам їх і садив або доглядав, як садили. „Вчора з ранку поїхав в Підлипне, пише він 20 квітня року 1870, і провозився там до вечора. Зараз знову їду туди. Багато дерев сніг поломав".—„Сьогодні договорив пічників робити фундамент та піч, щоб влітку нам можна було жити в Підлипному". „Вчора, пише він 18 жовтня того ж таки року, я злітав до Підлипного, посадив для початку найроскішнішу („ума помраченіе") сосну американську, що мені подарував Зеленський та ще штук 10 яблунь"... „Сьогодні до Підлипного повезуть дерево: 1) що я привіз, 2) що одержав з Спб., 3) що одержав із Прилук та 4) що було приготовлено тут до мого приїзду. Потім буду садить та садить"... „Понеділок та вівторок, пише він 21 жовтня, я провів, сажаючи дерева, але малоуспішно, бо дощ перешкоджав"... Пробувши дома більш тижня, я посадив до 600 корнів усякого дерева і все таки знахожу що це мало", (лист 1 листопада року 1870)... „Васьков привіз мені із Спб. декілька книг по садоводству, що дасть мені матеріял для занять по вечорах. Привіз він також мені і насіння ріжних трав, які я хотів би сам посіяти в Підлипному, щоб завести траву на глинистому склоні перед домом, та не знаю, як тепер це зробити". Далі Олександр Матвієвич просить брата Якова надіслати каталог Никитського саду. „У мене страшенна охота посадити на тім схилі перед домом хвойових гарних дерев". Олександр Матвієвич чув, що в Никитському саду вони гарні, а в Одесі йому їх не поодали. Коли Катерина Федорівна не звернула на це уваги, Олександр Матвієвич з роздратуванням писав: „Ти пишеш мені про Ореанду та про Никиту, а ні слова не скажеш, чи добрі там хвойові дерева, справжню роскіш яких у нас в Криму тільки й можна найти, бо в садах їх взагалі мало" (лист 6 листопада року 1870).

Таким чином, на пустирі з'явилася нова гарна садиба. В саду було багато ріжноманітного дерева, посаженого Олександром Матвієвичом, там був невеличкий дім, що збудував його він і де він звичайно проводив літо до самої своєї смерти, рідко коли виїжджаючи. По термінології наших днів, це була цілком „трудова" садиба, бо в її вкладено Олександром Матвієвичом багато власної праці в ріжних її видах. Наше время не помилувало її—все в ній зруйновано, а дерева, що їх так дбайливо садив Олександр Матвієвич, в більшості, знищено.

Ми знаємо, Олександр Матвієвич думав оселитись в Підлипному. Тоді він мріяв про щасливе сімейне життя там. Одначе здійснити намір йому довелось при обставинах дуже сумних. Сухоти у Катерини Федорівни розвивалися швидко. Вона догорала. Олександра Матвієвича мучила доля маленьких дітей, що залишаться без матери. Несподівано, як це може бути тільки у людини з напруженими нервами, він вирішає, що їм краще буде жити в Підлипному. Значить, і йому треба перемінити службу, щоб бути ближче до дітей. Рискуючи не застати живою умираючу жінку, Олександр Матвієвич збирається в дорогу і їде до Полтави. Він вирішив

---

[1]) Дочка Лазаревських.

домагатися посади в Полтавському Земельному Банку і кинути суд. 28 червня року 1872 записано в щоденнику: „їду до Полтави кінчати справу з Банком. Не їхати неможна, хоч я й не знаю, що для мене краще з огляду на сумне майбутнє. Здається, треба вирішати одне тільки питання: де дітям буде краще?“

В Полтаві відкривався саме тоді Полтавський Земельний Банк, статут якого було затверджено 8 квітня року 1872. Завданням його була видача позик під застанову нерухомої власности в губернях: полтавській, чернигівській, харківській, київській та волинській. Правління Банка було в Полтаві. При ньому—існувала цінова комісія із п'яти членів, що їх обірали загальні збори на три роки із тих осіб, що володіли не менш, як 25 акціями. На обов'язку цінової комісії лежала перевірка оцінок маєтків, що заставлялись в Банку.

О. М. Лазаревський через свого товариша члена суду К. І. Зеленського мав звязки з одним із головних діячів Банка Стефановичем, що був родичом Зеленського. 2-го липня мусило бути загальне зібрання акціонерів Банка. Тому Олександр Матвієвич і поспішив до Полтави, не вважаючи на небезпечне, майже безнадійне, становище Катерини Федорівни, яка через кілька день і померла. Під першим липня записано: „Все веду торги з Пленом та Стефановичем [1]) про платню за службу в Банку. Зважуюсь покинути суд“. Олександра Матвієвича намітили в члени цінової комісії, і під 2-м липня він записує в щоденнику: „сьогодня було зібрання акціонерів полтавського земельного Банка. За мене теж поклали 25 акцій, і я приймав участь з правом голоса. Обрали мене в цінову комісію членом з місцем перебування в чернигівській губерні“.

Зараз же він після цього виїхав до дому, а через тиждень 12 липня поховав дружину, що померла 10 липня.

Олександр Матвієвич залишився з двома маленькими дітьми. Служба, між тим, вимагала частих роз'їздів. „Одержав листа од Васькова. Пише, що роблю дурницю, переходячи до Банку. Може це й так“—записує Олександр Матвієвич в свій щоденник під 30 червня. Служба ціновщика Банка, дійсно не могла зацікавити Олександра Матвієвича, до того ж вона була неспокійною, вимагала багато клопоту і зовсім не відповідала спокійній домосідній натурі Ол. Матв. Лазаревського, який взагалі не дуже то любив зустрічатись з людьми. 20 серпня року 1872 він був звільнений з членів суду, а через 3 місяці, 22 листопада після цього ми бачимо Олександра Матвієвича вже кандидатом до мирового посередника григорівського участка на Конотопщині, 4 січня року 1873 він був призначений на посаду мирового посередника цього ж таки участка. Таким чином він і півроку не побув на службі в Земельному Банку, коли почати його службу з 1 липня року 1872. Служба ця була якесь непорозуміння.

З цих часів до переїзду О. М. Лазаревського до Київа бракує біографічних матеріялів, або вони не зібрані. Мировим посередником він був трохи більше року. В році 1874 був заснований Ніженський Окружний Суд. Ніжен—зовсім близько од Конотопа і Підлипного, і Олександр Матвієвич просився і 18 квітня року 1874 був призначений на члена цього суду, в округу якого входив і конотопський повіт. Тут, в Ніжені він пробув коло п'яти літ. За цей час він 30 червня року 1876 одружився вдруге на Ганні Миколаївні Шрамченко, яка з своєю мя'кою, ніжною душею вміла для дітей Катерини Федорівни заміняти матір, а для Олександра Матвієвича утворити тихе радісне сімейне щастя. Вона була матір'ю двох молодших дітей Олександра Матвієвича—Гліба та Катерини.

---

[1]) Головні діячі Полтавського Земельного Банка при його організації.

Перебування Олександра Матвієвича в Ніжені, де справ було мало, життя спокійне, відбилося корисно на його науковій праці, порівнюючи з попередніми роками. В роках 1875 та 1876 він обробив матеріяли та надрукував низку побутових начерків з історії українських фамілій. Друкувалися вони виключно в „Русскому Архіві".

20 серпня року 1879 Олександра Матвієвича було призначено в Курськ на посаду товариша голови Окружного Суду. Ол. Матв. прийняв це призначення через те, як він казав, що Курськ лежить на одній залізничій лінії з Конотопом і недалеко, порівнюючи, від нього. Але в Курському він залишався не довго, і 14 травня року 1880 був призначений на товариша голови Київського Окружного Суду.

Про Київ Олександр Матвієвич давно мріяв. Це місто він уявляв собі як останній етап служби. Так воно й вишло. Ще 2 листопада року 1870 він писав першій своїй жінці: „Київ в дуже далекому майбутньому"... „А все таки в Київ мене дуже тягне і зваблює переважно те, що це велике місто, де жити також можна спокійно, як і на селі, бо надмірности зустрічаються"...

Року 1880 в Київі вводилися судові устави року 1864. Багато людей хотіло попасти на службу в Київ. В хід пускалися ріжнородні протекції. У Олександра Матвієвича їх не було. Він дивився на справу безнадійно і послав своє прохання на перевод до Київа вже тоді, як строк подачі був закінчений. Судовий персонал підбирав старший голова Судової Палати І. П. Мечників, видатний правник, чесний та незалежний суддя. Він обрав на товариша голови Київського Суду по цивільному відділу О. М. Лазаревського. Для останнього це було зовсім несподівано. Коли О. М. після призначення приїхав до Київа і зайшов до Мечнікова, той зустрів його привітливо: „хоч ви й спізнилися подати прохання, але я все ж таки обрав вас, бо я дуже добре знаю вашу непохитність, самостійність та незалежність як судді".

Через п'ять років О. М., по обранню Київської Судової Палати, було призначено на члена її. На цьому й закінчилася службова кар'єра О. М. Він і помер членом Київської Судової Палати. Для того щоб подвинутись далі по службовим щаблям, треба було їздити до Петербургу, клопотатись в міністерстві. А О. М. цього не хотів робити. Переїхавши до Київа, він ні разу не побував в Петербурзі, як не радили йому це деякі товариші по службі. Один з них сенатор Третьяківський 12 грудня 1901 року повідомляв Олександра Матвієвича, що голова департаменту судової Палати Б. П. Булгаков буде скоро призначений в Сенат, і радив О. М. проситись на його місце. „Ну, хоч тепер прогуляйтесь до Петербургу, під лежачий камінь вода не біжить". Але Олександр Матвієвич не слухав, і залишався членом Палати. Один раз тільки він був близький до того, щоб покинути судову діяльність. Це було в першій половині 1890-х років, коли після смерти Н. О. Попова була вільна посада керуючого московським Архівом Міністерства Юстиції. О. М. Лазаревський надумав добиватись цієї посади і звернувсь з проханням допомогти йому в цьому до старшого голови Київської Судової Палати Попова, що був в приятельських стосунках з міністром юстиції Манасеїним. Одначе, О. М. Лазаревський спізнився. Посаду було вже обіцяно проф. Д. І. Самоквасову. „Як би надумали ви трохи раніш про це—сказав Попов, місце було б безумовно за вами, бо кращого керуючого Архівом Манасеїн не міг би знайти".

Як суддя, Ол. Матвієвич Лазаревський користувався в Палаті великим авторитетом. Це висловив у своїй промові над його труною відомий в свій час адвокат Л. А. Куперник. Ол. Матв. був суддею з тими ідеалами, що лягли в першооснову Судових Установ року 1864: безсторон-

ність і повна незалежність суда та судді. Усякий тиск на совість судді, відкиля би він не виходив, зустрічав в його особі рішучого ворога, [1]) рівно й той кар'єризм, що його був розвів в судовому відомстві міністр юстиції Н. В. Мурав'йов. Од більшости своїх товаришів по Судовій Палаті О. М. Лазаревський був далекий і мало з ким з них особисто зближався. Із старших голів Судової Палати більше всього він поважав Ф. Ф. Арнольда. Це був чесний, незалежний суддя. Призначенний пізніш за сенатора, він вів уперту боротьбу з міністром юстиції І. Г. Щегловитовим. За це його переведено було до одного з департаментів Сенату, де він не міг мати впливу, як це було в департаменті касаційному. Що до членів Палати, то Олександр Матвієвич більше спільного мав з тими, хто цікавився не тільки судовими справами, але й українською старовиною. З деким з них Олександр Матвієвич й листувався потім, коли вони покинули Київ. Все це були виключно українці по походженню. Залишилися листи до Олексадра Матвієвича Інокентія Максимовича, який після призначення свого на голову Окружного Суду до Риги, задумав писати історію свого роду, питав у Олександра Матвієвича матеріялів, просив вислати ті або инші книги і. т. п, або сенатора Третьяківського, який цікавився нумізматикою, українською старовиною, і якого підчас його перебування в Київі можна було що неділі зустрінути, як і Олександра Матвієвича, на Подолі серед букіністів та антикварів. Але найближчим чоловіком із членів Палати до Олександра Матвієвича був Н. В. Шугуров, що помер головою Ніженського Суду в році 1901. Це була скромна талановита людина, постійний співробітник „Кіев. Старины". Після скінчення московського університету доля була усміхнулась Н. В. Шугурову, і він скоро зробився товаришом голови Одеського Окружного Суду, але невміння поводитись з сильними та власними привели до того, що Шугурова запроторили в глухий Стародуб, де його й „відкрив" Ол. Матв. Лазаревський, і запропонував в члени Судової Палати. Через близькість до редактора часопису А. С. Лашкевича Шугуров став постійним співробітником „Кіев. Старины", увійшов в склад її редакції і до самої своєї смерти приймав в ній саму близьку участь. Ця праця здружила Олексадра Матвієвича з Шугуровим. По Палаті вони мали не багато спільного, бо Шугуров був в Карному Департаменті, а Лазаревський—в цивільному. Шугуров майже що року одвідував Олександра Матвієвича в Підлипному, і Олександр Матвієвич був завжди радий бачити його у себе. Для обох праця в „Кіев. Стар." займала головне місце, і Олександр Матвієвич давав теми для Шугурова, або направляв його увагу на те або инше питання. Так що літературна діяльність Шугурова, в значній мірі, була під впливом О. М. Лазаревського, хоч наукові інтереси їх були різноманітні: Олександр Матвієвич був суворий історик-дослідник, а Н. В. Шугуров більш художник та поет [2]).

Служба в Судовій Палаті вимагала переважно кабінетної роботи і відповідала загальному характерові Лазаревського. Хоч в житті йому при-

---

[1]) Одного разу видатний київський адвокат, тепер вже покійний, К-ль за день до засідання Палати по справі, в якій О. М Лазаревський був докладчиком, а К. представником сторони, прийшов до Лазаревського. Спочатку розмова йшла про старовину, якою цікавились обоз. Олександр Матвієвич охоче розмовляв. Коли ж К. наче ненароком хотів перевести розмову на справу, Лазаревський зараз схвилювався і сухим голосом запитав: як він, представник інтересів однієї сторони, зважується балакати про справу з суддею по за межами засідання суду? Після цього розмова зразу припинилась, і К. зараз же покинув кабінет Олександра Матвієвича.

[2]) Некролог Н. В. Шугурова, написаний О. М. Лазаревським, див. в „Кіев. Стар." за 1901 р. том 75, стор. 435—490. Див. також мою статтю „Памяти В. В. Тарновскаго А. М. Лазаревського и Н. В. Шугурова „Кіев. Стар." 1902, т. 78, сс. 282—292.

ходилось часто опосідати посади, що давали йому багатий досвід в суспільних правах, але загальний характер у Олександра Матвієвича робив з нього кабінетного діяча. Громадські організації його цікавили мало. По натурі, він був індивідуаліст в дусі Б. Н. Чічерина. „Гуртове-чортове“—любив він повторювати. В суспільному житті через те він мало брав участи. Земство, одначе, весь час цікавило його, по за наукою. Правда, гласним губерніяльного чорнигівського земства він був тільки три трьохріччя (1874—1882), але гласним повітового земства він був, починаючи з другого трьохріччя, себ-то в 1868 року, і до самої смерти беззамінно [1]). В історії конотопського земства йому належить, без сумніву, велика роля як в галузі фактичної роботи, так і ідейного напрямку. Олександр Матвієвич бував членом ріжноманітних комісій конотопського земства, і вносив в їх працю свій досвід та принципіяльну думку. Між иншим він брав участь в заснуванні в Конотопі історичного музею та архіву [2]). Це цілком відповідало і його „конотопському патріотизму“, і взагалі зацікавленню конотопською старовиною. Ніхто так багато не надрукував матеріялу до історії Конотопщини і ніхто так багато не зробив для дослідження її історії, як Ол. М. Лазаревський. Можна думати, що не скоро діждеться Конотопщина такого дослідника, яким був він.

В році 1890 минуло 25 років земства на Чернигівщині. 29 вересня року 1888 конотопське земське зібрання ухвалило видати з цього приводу „Пам'ятну книжку“. Редакція її була доручена О. М. Лазаревському. „Книжка“ вийшла в світ в році 1890 в Київі і містить в собі короткі огляди діяльности земства за 25 років по ріжним галузям. Історик виявився в редакторі й тут. Останні розділи книжки присвячено: „історико-статистичним відомостям про залюднені місцевості конотопського повіту“, та начерку „Максим Осипович Парпура та його духівниця“. Цей Парпура, на кошти якого надруковано в році 1798 перше видання „Енеїди“ Котляревського, одказав значний капітал на влаштування шпиталю (богодільні) в Конотопі.

V.

В Київі.

Переїзд до Київа був епохою в житті та науковій діяльності О. М. Лазаревського. Він оселився тут надовго, купив дім на Мало-Володимирській (пізніш Столипинській, а тепер Гершуні) вулиці № 34 і взагалі улаштував своє життя так, щоб можна було оддавати найбільше часу і сил науковій та літературній праці.

Року 1880, коли він переїхав до Київа, він надрукував дві великих, дуже цінних з наукового боку, праці. Одна з них не виходила, правда, з програму попередніх „Очерковъ малороссійскихъ фамилій“ і використовувала матеріяли, що торкалися роду Скоропадських до обрання гетьманом Івана Ілліча; друга мала своїм змістом історію Павла Полуботка і оцінку цього українського діяча з погляду тогочасних суспільних інтересів. Це серйозний науковий дослід, що своїм методом та використованням свіжих нових джерел нагадує першу велику працю О. М. Лазаревського про „посполитыхъ крестьянъ“. Монографія про Павла Полуботка була викликана статтею М. І. Костомарова і мала на меті показати ідеалізацію Полуботка у деяких істориків, де він малюється як народній герой, тоді як Полуботок був представник і захисник інтересів тільки своєї класи, класи старшини [3]).

---

[1]) Земство було введено на Чернигівщини з року 1865.

[2]) Ми не зупиняємося на діяльності О. М. Лазаревського в земстві та при заснуванні музею, з'огляду на те, що цім сторінкам життя його присвячено окремі нариси.

[3]) Акад. Микола Василенко. Павло Полуботок. „Україна“ р. 1925 кн. VI сс. 80—108.

Першу працю О. М. Лазаревському пощастило надрукувати в „Историческомъ Вѣстникѣ“ за рік 1880; монографію ж про Полуботка—в „Русскому Архіві“, де О. М. і раніш уміщав свої праці. Взагалі ж російські історичні журнали були обтяжені кількістю матеріялу і не з охотою уміщували статті на українські теми. Тому у О. М. Лазаревського, як і у других наукових діячів України, почувалася дуже сильно потреба в своєму українському історичному журналі.

Ще до остаточного переїзду до Київа, О. М. Лазаревський инколи бував тут і підтримував звязки з київськими вченими істориками—В. Б. Антоновичем, О. Ф. Кістяківським та ин. В один із таких своїх приїздів у Київ по весні року 1879 О. М. сидів ввечері у В. Б. Антоновича і вони балакали про неминучу потребу заснування історичного журнала на Україні. Не находили вони тільки людини, яка могла б бути редактором. Перебираючи ріжні імення, вони зупинилися на київському катедральному протоієреєві тих часів, відомому вченому-археологу П. Г. Лебединцеву. По своєму службовому положенню, в ті важкі для українського письменства часи, він був найзручнішим, бо йому скоріш, ніж кому другому, дозволили б видавати часопис і безумовно затвердили б його на редактора. За пропозицією В. Б. Антоновича, не дивлячись на пізній час, вони в двох поїхали до Лебединцева. Той дуже приємно поставився до наміру видавати історичний часопис, але не згодився бути редактором. Одначе заявив, що у нього є на прикметі відповідна людина. Пізніш виявилося, що це був його брат Ф. Г. Лебединцев, що кінчав тоді свою службу в Холмі і не знав, що йому роботи після відставки. Через два роки, коли О. М. Лазаревський жив уже в Київі, в кінці року 1881 його якось відвідав Ф. Г. Лебединцев, щоб побалакати про план та програм видання „Кіевской Старины“, перша книжка якої вийшла 1 січня року 1882. Таким чином ідея заснування „Київської Старини“ належала не П. Г. та Ф. Г. Лебединцевим, а В. Б. Антоновичу та О. М. Лазаревському [1]).

Перша книжка „Кіев. Стар.“ містила в собі статті головних своїх співробітників, що надовго звязали своє ім'я з цим журналом,—В. Б. Антоновича, О. І. Левицького та О. М. Лазаревського. О. М. продовжував на перших сторінках „Кіев. Стар.“ свої „начерки малоросійських фамілій“, але під другою вже назвою, більш відповідаючою їх фактичному змістові—„Люди Старой Малороссіи“. В першій книжці ми знаходимо начерк про Лизогубів, далі в тому ж таки році 1882 були надруковані начерки про Милорадовичів (№ 3), Миклашевських та Свічок (№ 8).

Так почалося співробітництво О. М. Лазаревського в „Кіев. Стар.“. З того часу до самої його смерти вийшло в світ 76 томів „Кіев. Стар.“, розміром приблизно по три книжки в томі. В більшості цих книжок можна знайти статті, замітки, історичні документи, або рецензії О. М. Лазаревського. Після заснування журнала тільки в рідких випадках і, головним чином, історичні великого розміру матеріяли він друкував не в „Кіев. Стар.“, а в „Чтеніях“ історичного товариства Нестора Літописця, або в „Черниг. Губ. Вѣдомостях“, з якими, по старій пам'яті, піддержував стосунки. Крім рецензій на монографії Д. П. Мілера, нам відома одна тільки стаття Олександра Матвієвича „Послѣдніе дни жизни императора Александра I“, яка була за ці часи надрукована не в „Кіев. Стар.“, а в „Историч. Вѣстникѣ“—за рік 1896. Вона не підходила до програму „Кіев. Стар.“, бо містила в собі листи голови таганрозького комерційного суду Ф. Р. Мартоса до свого брата в Київ, що торкалися смерти Олександра I.

---

[1]) А. Л. Какъ основалась „Кіевская Старина“? Кіев. Стар. 1897 р. т. 56. Документы, извѣстія и замѣтки, сс. 63—64. Під „кіевлянином“, про якого там згадується, треба розуміти В. Б. Антоновича, а під „черниговцем“—О. М. Лазаревського“.

О. М. Лазаревський не був тільки стороннім співробітником журналу. Він був органічно звязаний з його заснуванням і був переконаний в його безумовній потребі як для науки так і для суспільства, при тодішніх умовах українського життя. Весь час він стояв близько до редакції журнала, хоч близькість ця й не була однакова, а стояла в залежності од особи редактора. „Київська Старина“ пережила до року 1902 чотири періоди свого існування, та дві кризи, коли журнал ледве зовсім не загинув. Перша криза виникла в звязку з хоробою першого редактора-видавця журнала Ф. Г. Лебединцева в році 1887, коли він мусив припинити видання „Кіев. Стар.“. Із цієї кризи пощастило вийти, коли журнал перейшов до О. С. Лашкевича. Це одначе продовжувалося не довго, бо 31 жовтня (ст. ст.) року 1889 помер і О. С. Лашкевич. Тут тільки переконання в значінні „Кіев. Стар.“ для української справи спасло часопис. Видання її перейшло до „Старої Громади“ за допомогою В. Ф. Семиренка, який щорічно покривав дефіцити „Старини“. Крім грошової кризи після смерти Лашкевича була й криза редакторська. Юридичним видавцем „Київської Стар.“ рахувався відомий у Київі суспільний діяч доктор К. М. Гамалій, а виконував обов'язки офіційного редактора колишній секретар редакції при Лашкевичу Е. О. Ківліцький, поки років через два не було затверджено за редактора В. П. Науменка. При Ф. Г. Лебединцеві О. М. Лазаревський приймав иноді участь в редакційних нарадах, але не належав до близьких до редакції осіб. Що до часів Лашкевича, то тут була инша річ, завдяки особистим відносинам до редактора і старим з ним звязкам. За часи О. С. Лашкевича О. М. Лазаревський ще тісніш став до журналу, а коли помер Лашкевич, а офіційно редагував „Кіев. Стар.“ Е. О. Ківліцький, фактичним редактором був деякий час О. М. Лазаревський. Редакція „Кіев. Стар.“ тоді містилась на Мало-Волод. вулиці поруч з домом О. М. Лазаревського, і Є. О. Ківліцького можна було частенько зустрінути в кабінеті Олексадра Матвієвича або він сам, по редакційних справах, заходив до редакції.

З затвердженням на редактора В. П. Науменка, редакція перейшла до його квартири на Кузнечну № 14, і Олександр Матвієвич не міг уже так активно приймати участь в редакційних справах, бо вся редакційна робота зосередилась у В. П. Науменка. Ол. М. Лазаревський заходив до редакції частіш всього, щоб одержати нові історичні журнали, бував иноді, хоч дуже рідко, на редакційних зібранях, збирав їх у себе, але безпосереднього впливу на редакцію не мав, хоч з його думкою, редактор завжди рахувався. Тільки в кінці 1890-х років фактичне редакторство перейшло до Ол. Мат. Лазаревського. Він розвинув величезну енергію та редакційну дисципліну, і це зразу ж відбилося корисно на характері і змістові журнала. Але це продовжувалося недовго. Скоро В. П. Науменко повернувся до своїх обов'язків, О. М. Лазаревський знову став в ряди співробітників журнала, показавши всім який з нього міг би бути гарний редактор. Таким він показав себе при редагуванні „Чтеній“ Товариства Нестора Літописця, коли він там був головою.

Роля О. М. Лазаревського в історії „Кіев. Стар.“, остільки значна, що вповні виявити її важко. Він чуйно ставився до журнала, болів його хибами, радів його успіхам [1]). Ним надрукована велика кількість статтей та

---

[1]) Року 1892 на Київщині почала розповсюджуватись секта, яка за ім'ям керівника Кондрата Мальованого, одержала назву Мальованщини. Була організована адміністрацією комісія, в склад якої ввійшов і відомий професор псіхіятрії в київському університеті І. О. Сікорський. Він визначив Мальованщину як „псіхопатичну епідемію“ і, на підставі його досліду, Мальованого було позбавлено волі, як людину, що сіє заразу. Мальованців почали переслідувати. Свої міркування професор Сікорський висловив в окремій брошюрі під

матеріялів, як невеличких заміток, так і таких величезних пам'ятників, як „Дневникъ Н. Д. Ханенка", або три томи „Дневника генерального підскарбія Якова Марковича". Багато портретів та малюнків, що уміщались в журналі, були взяті із збірки Ол. М. Лазаревського та надруковані на кошти В. В. Тарновського, завдяки впливу на нього Лазаревського.

О. М. Лазаревський не обмежувався тісним колом редакційних робітників, а намагався притягнути до участи в журналі нові молоді сили. Декілька статтей та рецензій, що їх надрукував був в „Кіев. Стар." В. О. Мякотин, написані з ініціятиви О. М. Лазаревського. Іноді він просто замовляв статті й давав авторові відповідний матеріял. Так було з Л. Д. Сініцьким, якому О. М. Лазаревський дав матеріял для його статтей в „Кіев. Стар." років 1892 та 1893 про „Малороссію по разсказамъ путешественниковъ" та про „Путешествіе въ Малороссію академика Гильденштедта и кн. Долгорукова". Чимало заміток Н. В. Шугурова в „Кіев. Стар." були написані під впливом та за вказівками О. М. Лазаревського. Йому належить також ініціятива „Очерковъ народной жизни въ Малороссіи во второй половинѣ XVII в." О. І. Левицького, який використував актові книги полтавського полкового суду, що переховувалися в збірці О. М. Лазаревського. Завдяки О. М. могли бути написані й мої статті про перші кроки селянської реформи року 1861 на Чернигіщині та про О. М. Бодянського [1]).

Другим науковим органом, де О. М. Лазаревський містив свої твори, були „Чтенія въ историческомъ Обществѣ лѣтописца Нестора".

На члена цього Товариства, що існувало тоді при університеті і до нього входили як професори університету та духовної академії, так і инші вчені, О. М. Лазаревського було обрано в рік його переїзду до Київа, себ-то в році 1880. Пізніше в році 1889 його було обрано також на члена другого наукового товариства „Церковно-археологічного", що було засновано при Духовній Академії. Але О. М. Лазаревський не приймав участи в діяльності цих товариств і не ходив на їх засідання. До початку 1890-х років на засіданні товариства „Лѣтописца Нестора" він був один тільки раз в рік свого обрання. Із вражінь од цього засідання у нього залишилася в пам'яті постать тодішнього голови товариства проф. О. О. Котляревського, що перебував в останніх ступенях сухот; його морозило і він сидів у пледі, але головував і приймав живу участь в засіданні і обговоренні докладів.

Починаючи з 1890 року, з IV книжки „Чтеній", товариство Нестора Літописця поширило свою видавничу діяльність. Редактор цієї книжки

назвою „Психопатическая эпидемія 1892 года въ Кіевской губерніи". Брошюра була раніш надрукована в „Кіевскихъ Университ. Извѣстіяхъ". Мала, такимъ чином, штемпель науковий. О. М. Лазаревський доручив мені написати рецензію, яка і була надрукована в червневій книжці „Кіев. Стар." року 1893. Вона, видко, не задовольнила О. М. Лазаревського, і він писав мені: „Получилъ VI кн. „Кіев. Стар." и нашелъ что Ваша замѣтка о брошюрѣ Сикорскаго, будь чуточку больше, и была бы именно тѣмъ, что требуется для „Кіев. Стар.", т. е. чтобы каждый грамотный человѣкъ могъ уразумѣть суть брошюры и ея цѣну. Мнѣ кажется, что Вы отлично поймали за хвостъ главный минусъ брошюры— „указаніе причинъ, не приведя ихъ ни въ какую связь со слѣдствіями". Развивъ это положеніе, Вы бы совершили окончательное убійство человѣка, несомнѣнно, ученаго, но съ плохимъ умственнымъ желудкомъ".

1) О. М. Лазаревському належала ініціятива фотографічного знимку співробітників „Кіевской Старины" в травні року 1896. На жаль, справа була організована кепсько. Не всі про час фотографування знали, або могли прийти, бо діло було в будень. Через те декого з близьких співробітників журналу й немає на фотографії. Так, напр., нема І. М. Каманіна, про що всі жалкували. Про це О. М. Лазаревський 16 травня писав йому: „очень жаль, могоуважаемый Иванъ Михайловичъ, что не пришли къ Высоцкому (фотограф)". Знимок взагалі вийшов випадковим. Більш „Кіевская Старина" ніколи в цілому, не знималася.

проф. Н. П. Дашкевич звернувся за матеріялом і до О. М. Лазаревського, і в IV книжці ми знаходимо „Акты по исторіи землевладѣнія въ Малороссіи“, що їх надрукував там О. М. Лазаревський. В V книжці він надрукував „Акты по исторіи монастырскаго землевладѣнія въ Малороссіи“ (1636-1730), в VI кн.—„Историческій очеркъ Батурина“, що пізніш увійшов, з деякими змінами, в другий том його „Описанія Старой Малороссіи“.

З початку років 1890-х Ол. М. Лазаревський почав брати активну участь в діяльності товариства Нестора Літописця і відвідувати його засідання. Це було невипадково.

Тоді як раз в товариство Нестора Літописця увійшла група молодих вчених, що зосереджувалася коло проф. І. В. Лучицького. Метою їх було „оживить“ товариство, себ-то в звичайні заняття товариства питаннями археології та давньої історії внести инші теми, що торкалися або теоретичних питань історії, або сюжетів нової історії Европи та України. Дехто з старих членів товариства, що давно вже не одвідували його засідань, як В. П. Науменко, приєдналися до думки І. В. Лучицького і його товаришів. Головою товариства намічавсь проф. І. В. Лучицький, але він мав таку опозицію серед членів товариства, що головою його провести не можна було. Тоді намітилась кандидатура О. М. Лазаревського. Після розмов з ним і обговорення, він згодився. Перешкодою, одначе, було те, що О. М. Лазаревський стояв далеко од товариства, не відвідував його засідань, не приймав в ньому активної участи. Багато членів ніколи не бачили його в вічі, а знали тільки по імені. О. М. Лазаревський згодився фактично прийняти участь в діяльності товариства, і почав одвідувати засідання. Скоро він був обраний, в одному засіданні з І. В. Лучицьким, 14(26) березня року 1893, за почесного члена товариства Нестора Літописця. 10 жовтня того ж року переводилося обрання голови товариства. Боротьба була гостра. Бувший за голову до того часу проф. М. Ф. Владимирський-Буданов, з огляду на це, одмовився поставити свою кандидатуру. В голови пройшов компромісовий кандидат проф. В. С. Іконніков, але він заявив, що приймає посаду на деякий тільки час, щоб вивести товариство із кризи. В звязку з боротьбою, що почалася в товаристві, було вироблено новий устав товариства й прискорено його затвердження. Устав був затверджений міністром освіти Деляновим 22 грудня р. 1893. Він обмежував ролю загальних зборів в справах товариства і віддавав їх під контроль Ради (Совѣта), що складалася із президії товариства та восьми членів. Раді належало „головне керівництво науковою діяльністю товариства та завідування його справами“ (§ 23). 27 березня року 1894 було переведено обрання Ради. Були обрані: М. Ф. Владимирський-Буданов, Т. Д. Флоринський, Н. П. Дашкевич, В. З. Завітневич, І. В. Лучицький, О. М. Лазаревський, князь Е. Н. Трубецкой та В. П. Науменко. Чотири останніх належали до опозиції. Склад Ради був, таким чином, компромісовий, по чотири од кожної групи, що змагалися.

30 квітня року 1895 проф. В. С. Іконніков одмовився од головування в товаристві, „завдяки своїм численним заняттям“, як він це формулював. Обрання голови на його місто було призначено на 18 вересня того ж таки 1895 р. Сили булі мобілізовані. Обрано було О. М. Лазаревського. Це був перший випадок, коли на чолі товариства, що існувало при університеті, становився не професор університету, як бувало досі. На цьому грунті противна група хотіла зневажити вибори, як незаконні. Але для того не було жадних підстав, бо устав не передбачав обов'язкового головування професора. Тоді вирішено було, що обрання тимчасове до кінця терміну, на який було обрано В. С. Іконнікова. На цьому й погодились, щоб заспокоїти те заворушення, що викликало в товаристві обрання О.

М. Лазаревського. Секретар товариства проф. П. В. Владимиров зараз же одмовився од своїх обов'язків „з-огляду на побільшання його занять", і секретарем було обрано професора духовної академії В. З. Завітневича.

Головування О. М. Лазаревського продовжувалось недовго, всього один рік. 10 жовтня 1896 року кінчався трьохрічний термін, на який було обрано В. С. Іконнікова, і 5 жовтня одбулися перевибори. Були знову мобілізовані всі сили. Такого засідання, треба думати ніколи не було з часу заснування товариства. Були присутні коло 80 членів, між ними були й такі, яких ніхто в товаристві не бачив і не знав. Щоб зірвати кандидатуру О. М. Лазаревського, професорська група несподівано намітила кандидатом в голови проф. В. Б. Антоновича. Він погодився й балотувався. Це популярне ім'я розбило голоси, дехто одійшов од кандидатури О. М. Лазаревського. На голову невеликою більшістю голосів було обрано В. Б. Антоновича; О. М. Лазаревського ж обрано на товариша голови. Він прийняв це обрання і залишався товаришом голови товариства до самої своєї смерти.

Коротке головування О. М. Лазаревського дало йому можливість виявити свою ініціятиву і не пройшло без сліду в історії товариства Нестора Літописця [1]). При ньому було видано дві книжки „Чтеній" X та XI. Перша вийшла під редакцією В. З. Завітневича, як секретаря товариства, що замінив проф. П. В. Владимирова. Книжка одинадцята була зредагована самим О. М. Лазаревським. В обох книжках ми знаходимо й його праці: в X—рецензію на „Исторію запорожскихъ козаковъ Д. И. Эварницкаго", а в XI—великий дослід „Историческіе очерки Полтавской Лубенщины XVII и XVIII в." та деякі цікаві матеріяли для історії побуту України. Підчас свого головування О. М. Лазаревський часто виступав в засіданнях товариства з доповідями. Але головне, що він вніс нового —була організація лекцій по історії Києва. Користуючись своїм давнім знайомством з відомим у Києві багачем Н. А. Терещенком, він зробив йому візиту і підохотив його дати 1000 карбованців на цю справу. Ім'я жертвователя мусило залишатись невідомим. Гроші поступили в розпорядження О. М. Лазаревського по його розсуду. Він передав їх в касу Товариства Нестора Літописця, і 20 січня року 1896 заявив у Раді, що він хоче обернути їх в фонд, з якого б вони витрачалися на розповсюдження знаття по історії міста Києва та його пам'яток, обмежуючи XVIII сторіччям. Засобами для цього могли бути лекції, що мусить улаштовувати Товариство, та заохочування до писання та видання монографій і окремих нарисів по цьому питанню, аби тільки вони були загальноприступні та наукові. На придбання літературної власности на лекції було призначено з капітала 300 карб., причому всі прибутки з лекцій йшли на їх видання в загальний фонд.

Рада товариства вирішила улаштувати лекції з геології, топографії та археології Києва до Володимира Святого і після нього, по стародавнім пам'яткам мистецтва Києва та про освітне значіння Києва в XVII та XVIII в. Але одбулися тільки лекції В. Б. Антоновича та П. Я. Армашевського, що були потім видані під заголовком „Публичныя лекціи по геологіи и исторіи Кіева". Пізніш програм лекцій був поширений. Була обрана окрема лекційна комісія, куди ввійшов і О. М. Лазаревський. Вона на осінь року 1896 намітила цілу низку систематичних публічних лекцій:

---

[1]) Головним помічником по Товариству Нестора Літописця у О. М. Лазаревського, як і у инших голів Товариства був І. М. Каманін, який і взагалі багато допомагав йому й його науковій роботі наведенням справок, постачанням книжок з університетської бібліотеки то що. Про це свідчать ті маленькі записочки О. М. Лазаревського, що їх зберіг І. М. Каманін в своєму архіві.

а) з давньої, середньовічної та нової історії, б) з руської історії, в) з історії загальної та руської літератури [1]). Справа почалась, але не розвинулась. В цьому значіння безперечно мало й те, що О. М. Лазаревський з осени року 1896 перестав бути головою товариства і, таким чином, був позбавлений ініціятивної ролі.

На цьому не кінчилась праця О. М. Лазаревського для розвитку Товариства Нестора Літописця. Було звернено увагу на бібліотеку товариства і її поширення. Він подарував деякі з рукописів в цю бібліотеку, 169 екземплярів виданного ним „Сулімовського архіва", значну кількість книжок. На його прохання, надіслали книги Академія Наук, Руське Географічне товариство та редакції багатьох губерніяльних і єпархіяльних відомостей [2]). Одним словом головування О. М. Лазаревського на протязі одного тільки року залишило по собі дуже помітний слід в історії товариства.

В звязку з Товариством Нестора Літописця стояла участь О. М. Лазаревського в складанні історичної карти Чернигівщини. Ідея її належала цілком Лазаревському і була викликана Археологічним З'їздом, що мусив зібратися в Київі в році 1899. Спочатку мали на меті скласти мапу всієї Лівобережної України (губерні Чернигівська та Полтавська) од стародавніх часів до року 1654. Але для цього треба було вмістити багато заселених пунктів на одній мапі, що визнано були незручним. Тому вирішено було скласти дві мапи: одну до року 1500, другу за роки 1500-1654. Була утворена комісія із чотирьох осіб—О. М. Лазаревського, проф. П. В. Голубовського, Е. О. Ківліцького та А. В. Стороженка, яка й розпочала свою працю. До XI Археологічного З'їзду була намічена частина мапи і то незовсім. Вона охоплювала собою Чернигівську губерню за давніші часи до р. 1300 та за так зв. Литовський період до початку XVI в. Проф. П. В. Голубовський та Е. О. Ківліцький демонстрували її на з'їзді. Там же вони визначили всі труднощі, що зустрічалися при складанні мапи. [3])

Комісія по складанню мапи, так звана „карточна комісія" збиралася частіше всього у О. М. Лазаревського, або у П. В. Голубовського, який часто хворів та не виходив з дому. Головна праця переводилася П. В. Голубовським та Е. О. Ківліцьким. О. М. Лазаревський був за голову комісії і одним з головних редакторів: він також допомагав праці своїми вказівками, книгами з своєї багатої бібліотеки та зносинами з окремими особами та інституціями, що могли допомогти роботі. Із листів П. В. Голубовського, що залишилися в архіві О. М. Лазаревського, видно, яких труднощів, напр., стоїло одержати із Археографічної Комісії вже видруковані аркуші першого тому Литовської Метрики під ред. П. О. Гільдебранта. Після довгого листування аркуші були вислані під чесним словом, що вони будуть використовані тільки для історичної географії. Тоді ще не була готова передмова до цього тому, що вийшов у світ тільки в році 1893, і Гільдебрант боявся, що в Київі вичерпають надрукований ним матеріял. Для того, щоб яскравіше виступила роля О. М. Лазаревського в комісії по складанню мапи, наведемо один лист П. В. Голубовського. „Простіть великодушно, пише він, що досі не надіслав Ваших книг: ввесь час хворію і того не встиг зробити що потрібно. Посилаю дві книжки; після неділі пришлю і инші дві. Зараз звертаюсь до Вас з покірним

---

[1]) Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора Лѣтописца, кн. XI, сс. 40—42.

[2]) Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Лѣтописца Нестора, кн. X, с. 49, та кн. XI, с. 44.

[3]) Труды XI Археологического Съѣзда. Том II. Протоколы, с. 155. Кіевская Старина р. 1899. Том 67, с. 114. Н. Бѣляшевскій. Археологическій съѣздъ въ Кіевѣ.

проханням: напишіть яскраво через посланця, де був виданий акт Стравинського року 1620. Коли у Вас є це видання, будьте добрі надішліть його мені: до зарізу потрібно. Коли видання такого у Вас нема, дайте копію, яка у Вас є напевно, бо цим актом Стравинського року 1620 Ви користувались у своїй праці. Пожалуста пришліть що-небудь: до зарізу потрібно і притому дуже екстренно". Для праці були виписані писцові книги путивльського повіту із Московського Архіву Міністерства Юстиції. Праця весь час вимагала напруженої роботи. П. В. Голубовський дивився на неї дуже песимістично. Ще до З'їзду 23 лютого року 1899 він писав О. М. Лазаревському: „взагалі великий сумнів викликає у мене наша мапа. По перше без Литовської Метрики майже нічого не можна зробити, а по друге, часу дуже обмаль; а ніхто з нас форсирувати своєї праці не має змоги, бо у кожного з нас є свої невідкладні справи. Я вважав би за потрібне нашій комісії зібратись та обговорити положення речей і вирішити, що робити далі?" На біду, П. В. Голубовський загубив зібраний для мапи матеріял, а потім і самий текст. Приходилось починати працю з початку. П. В. Голубовський мав рацію, відноситися скептично до мапи. Робота йшла мляво. Тільки частина мапи, що була оброблена П. В. Голубовським, охоплювала Чернигівщину за давніші часи до року 1300, побачила світ і була видана в II-му томі „Праць" XIII Археологічного З'їзду в Катеринославі. Де поділися инші матеріяли, що їх була зібрала комісія, нам невідомо.

Можливість друкувати свої праці в Київі в „Кіев. Стар." та „Чтеніях" значно поширила ріжноманітність тем, яких торкався О. М. Лазаревський. Але й ці теми не вичерпували той матеріял, що його на протязі багатьох років зібрав О. М. Лазаревський. Тому він і задумав використувати його в новій формі „Описанія Старой Малороссіи", розуміючи під „Старою Малороссіею" Лівобережну Україну до заведення в ній загально-російських порядків з року 1782. В передмові до першого тому „Описанія" він накреслив його програму. „Описаніе" мусило переводитись по старому адміністраційному поділу на полки і об'єднувати в одно ціле матеріяли до історії заселення, землеволодіння та управління Лівобережною Україною. На думку автора ця праця дасть деякі матеріяли до виучування народнього життя, яке „в написаних до теперешнього часу історіях Малоросії так кріпко заслоняє переказ подій зовнішньої історії". Ол. М. Лазаревському пощастило закінчити тільки „Описаніе" полків стародубського, ніженського та прилуцького, та почати полтавський полк. Кожному полкові присвячено великий том більше 30 друкованих аркушів. Перші два томи надруковані О. М. Лазаревським на свій власний кошт, а прилуцький полк, як додаток до „Київської Старини". На підставі рецензій, що їх на перший том (полк стародубський) написав акад. Д. І. Багалій [1]), а на другий том (полк ніженський)—В. О. Мякотин [2]), О. М. Лазаревський одержав половинні Уваровські премії од Російської Академії Наук, які й пішли на поповнення витрат на видання.

В році 1897, „Комитетъ по присужденію премій въ память 25-лѣтія царствованія императора Александра II" при Харківському Земельному Банку звернувся до О. М. Лазаревського з пропозицією написати рецензію на праці покійного Д. П. Мілера про українське шляхетство та суди. Маючи в своєму роспорядженні важливі й нові матеріяли, О. М. Лазаревський написав самостійний начерк, що вніс багато нового в освітлення питання.

---

[1]) Отчетъ о тридцать второмъ присужденіи наградъ графа Уварова.
[2]) Отчетъ о тридцать седьмомъ присужденіи наградъ графа Уварова.

Така ріжноманітна і багата змістом наукова діяльність була обумовлена, з одного боку, перебуванням в такому великому науковому центрі, як Київ з його науковими скарбами, та науковим зацікавленням, а з другого великою власною бібліотекою та збіркою матеріялів, що була у О. М. Лазаревського під руками. Його бібліотека, по добору книг, була видатним явищем серед приватних наукових бібліотек, і букіністи з заздрістю дивились на прості чорні шафи та полиці, що заповняли своєрідний кабінет О. М. Лазаревського, з стін якого дивились на вас портрети „людей Старої Малоросії", що їх життя та діяння знав та описував О. М., а портрети ретельно збирав. Частина цих портретів була надрукована в „Кіев. Стар." Иноді О. М. вимінював книжки, щоб більш поповнити бібліотеку. На свої книгові скарби він давно дивився, як на суспільне майно, що після його смерти мусило бути приступним для широких кол наукових діячів.

Збирати книжки О. М. Лазаревський почав ще давно, треба думати, коли він був гімназистом. Підчас студентства відомий письменник Г. П. Данілевський назвав О. М. Лазаревського вже відомим бібліофілом. Продовжував О. М. збирати книжки й по переїзді до Чернигова і в його книжній скарбниці було тоді чимало цінних видань, книжок та брошюр. Одначе захоплення купівлею Підлипного, та улаштування садиби там перемогло. Треба було грошей, і О. М. Лазаревський продав частину своїх книжок, здебільшого дублети „Старій Громаді". Тому в бібліотеці „Громади", що зараз переховується в Національній Українській Бібліотеці в Київі можна знайти й книги, що належали колись О. М. Лазаревському. Це було в початку, здається, 1870-х років.

Любов до книги та потреба мати під рукою наукову бібліотечку зараз же примусили О. М. Лазаревського знову вернутись до поповнення зруйнованої бібліотеки. Пізніше це зробилося його пристрастю. Не своя практична мета керувала ним при цьому, а любов до книги бібліофіла та бажання зібрати, по можливості, все, що так або инакше торкалося України і що було давно забуто, або загубилося серед друкованого матеріялу. Тут не було певного плану: все, що хоч мало торкалося до України, мусило попасти до бібліотеки О. М. Лазаревського. Тому багато в ній випадкового, бо на нього випадково натраплював О. М. Лазаревський. Чим більше збирав він, тим поширювався матеріял. Таким чином, звернено було увагу на старі часописи та журнали російські, українські, польські [1]) та инші. Маленька статтейка, замітка, малюнок з поясненням до нього—все це вирізувалося і наклеювалося в окремі зшитки. Набралося їх багато в бібліотеці. Вони не систематизовані, не зарегістровані й досі, але уявляють з себе найцінніший матеріял до виучування України, який буде колись з великою подякою використуваний дослідниками, особливо етнографами та представниками історичної географії, українського мистецтва і. т. д.

В 1880-х та в 1890-х роках площа на Подолі, коло Братського монастиря, була тим місцем, де що неділі збиралися букіністи та збирачі старих річей, що торгували книгами. Тоді тут випадково можна було придбати дуже цінні та рідкі книги. Треба було тільки ходити рано та регулярно, що-неділі. І О. М. Лазаревський акуратно та регулярно, що неділі, одвідував Поділ. Не дивлячись на погоду, аби тільки він був у Київі, в півдесятої години ранку, коли відчинялася товкучка, можно було зустрінути О. М. Лазаревського на Подолі, як він переходив од одного букініста

[1]) Із листів М. Ф. Біляшівського до О. М. Лазаревського року 1894, підчас його перебування в Варшаві, видно, що він, з доручення О. М., купував для нього старі польські журнали, як от „Bibl. warszawska", „Tygodnik Illustrowany" і ин.

генерал-губернаторові ідею музея, причому В. В. Тарновський висловлював бажання помістити там свій музей. Граф Ігнатьєв ухопився за ідею музею, бо тоді вже думав покинути Київ і хотів залишити щось на пам'ять про себе. Питання про музей було поставлено на офіційний шлях. Було утворено комітет, в склад якого було запрошено й О. М. Лазаревського. При обговоренні справи, виникло питання про те, хто ж буде відати музей? Город не брався за це. Тому було вирішено передати музей в відання Товариства мистецтв, що існувало тоді в Київі. В звязку з цим був вироблений і затверджений новий його статут і змінена назва на—„Товариство стародавностів та мистецтв". Після цього Товариству в широких колах почали приписувати й саму ініціятиву музею. Між тим, як писав О. М. Лазаревський, „не музей виник за ініціятивою Київського товариства стародавностів та мистецтв, а само товариство, в новому його вигляді, виникло за-для музею" [1]).

О. М. Лазаревського турбувала думка про передачу музею в відання Товариства. Він про це писав до М. Ф. Біляшівського в Варшаву, де той тоді був начальником архіву Казенної Палати. Взагалі переписка О. М. Лазаревського з Біляшівським за ті роки дає чимало матеріялу для характеристики гарячого ставлення О. М. Лазаревського до справи про Музей. Турбувало його також те, що в Комітеті перевагу взяв Б. І. Ханенко, проф. А. В. Прахов та їх прихильники. О. М. Лазаревський боявся, що перевага буде на бік мистецтва, а не старовини. Він писав про це і Біляшівському. В. Б. Антонович, одначе, не поділяв цих побоювань. Зустрівши Біляшівського в Москві, він заспокоював, що відділи археології та мистецтва будуть окремі та незалежні один од другого. З листування О. М. Лазаревського видно, що в перший раз кандидатуру М. Ф. Біляшівського, як людину, що може бути корисна для справи Музею, назвав гр. Ігнатьєву П. Г. Житецький.

М. Ф. Біляшівський, з свого боку заспокоював О. М. Лазаревського відносно передачі Музею в відання Товариства стародавностів та мистецтв. Він вказував на те, що в Одесі Музей також знаходиться в віданні Товариства і переданий йому городом. Це, одначе, не вплинуло на О. М. Лазаревського. Його побоювання відбилися на статуті „Кіевскаго Общества древностей и искусствъ", що був затверджений 8 лютого року 1897. § 3-й Статуту, крім власности Музею, допускав переховування в Музею і приватних колекцій на окремих умовах. А згідно з § 4-м „будинок, тако-ж речі та майно, що буде набувати Музей, складають з себе загальну неподільну власність Товариства та міста Київа. Вони не підлягають відчуженню". Ці слова в статуті підкреслені, бо вони були відповіддю О. М. Лазаревському на ті побоювання й зауваження, що він робив через В. В. Тарновського, збірка якого мусила бути головною складовою частиною Київського Музею. Одначе нічого не помогло. Побоювання О. М. Лазаревського, що збірка В. В. Тарновського буде в непевних руках, в приватному Товаристві, з випадковим складом членів, зміна статута якого буде залежати не од законодавчого органа, а од поглядів та політики місцевої адміністрації, вирішило остаточно долю збірки В. В. Тарновського.

З В. В. Тарновським О. М. Лазаревського звязували давні приятельскі відносини. Вони не були друзями. Належали вони до ріжних кол суспільства, і це їх розділяло. Не дивлячись на своє захоплення Шевченком і культ його, В. В. Тарновський все ж таки залишався великим паном, з цілком панською психологією, де бувало не мало кріпацьких мотивів, так чужих демократичним поглядам та переконанням О. М. Лазаревського.

---

[1]) Кіевская Старина 1898 р., т. 61 Отд. II. сс. 89—92,

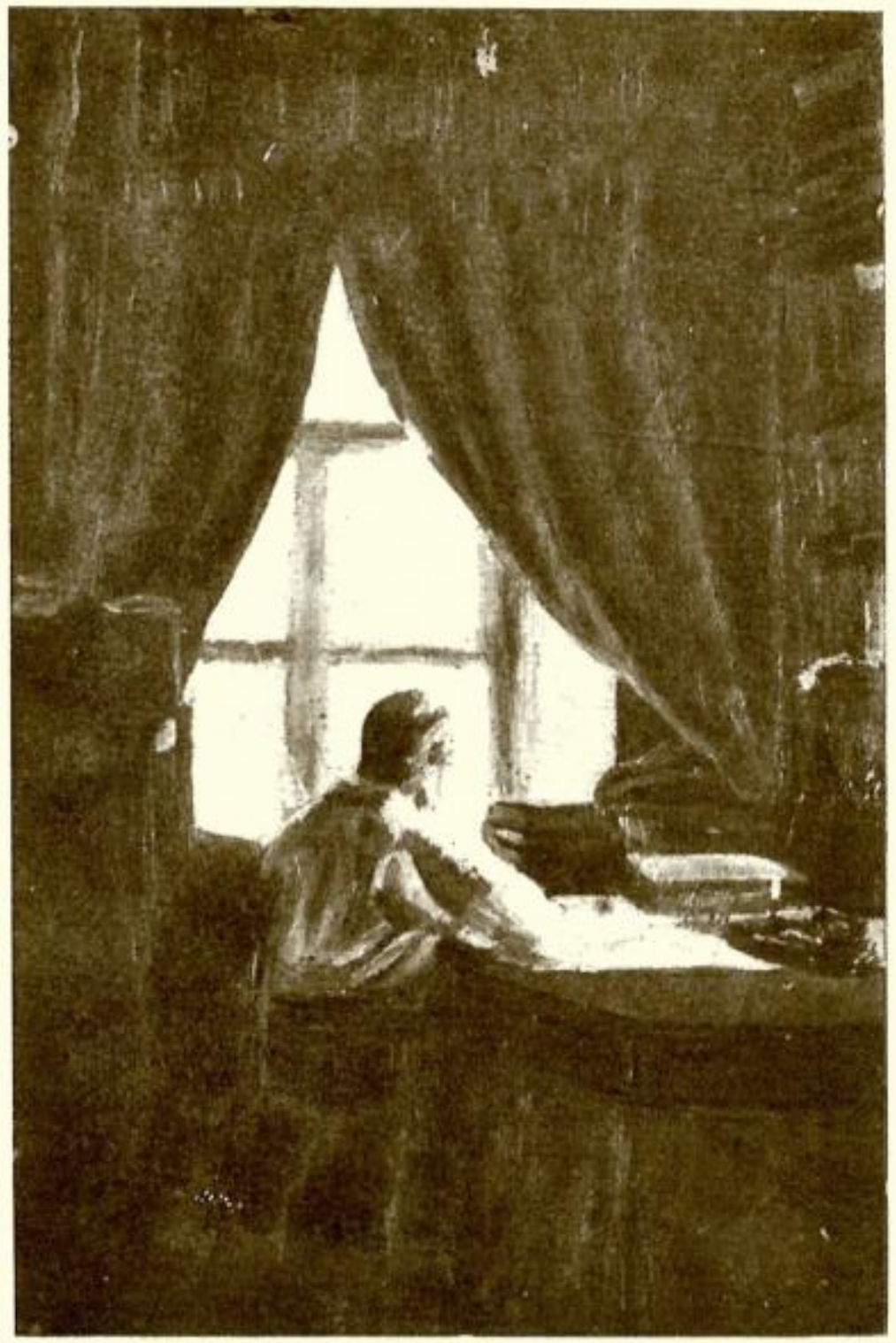

О. М. Лазаревський в кабінеті
Київ, 1902 р. 21. III.

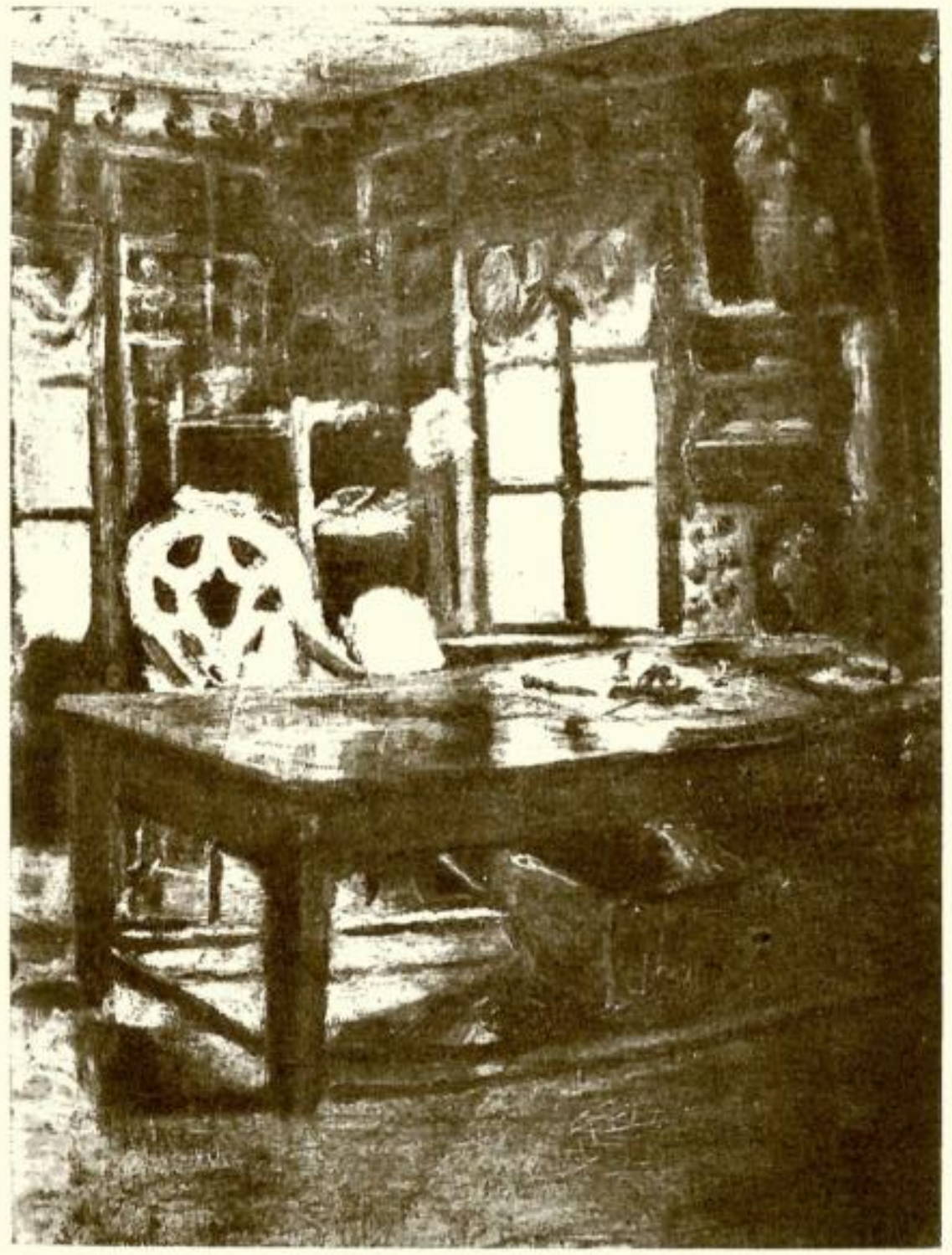

Кабінет О. М. Лазаревського
в с. Підлипному на Конотопщині

V PRAZE.
V PRAZE.

Одначе О. М. Лазаревський завжди любовно ставився до В. В. Тарновського, поважав його за те, що він так щиро,з таким захопленням віддавався збиранню пам'яток про Шевченка та української старовини. Тарновський безумовно був добра та чесна людина, яку не можна було не поважати, не дивлячись на його хиби. Так ставився до нього і О. М. Лазаревський, иноді начеб то іронично, але все-таки в такій мірі, щоб не образити В. В. Тарновського. Він знав, напр., що Тарновський дуже ревниво поважав своїх предків, свій рід хотів виводити од польських графів, що не відповідало дійсності. Про предків Тарновського О. М. Лазаревський мав цікаві відомості, що малювали їх, як і инших представників української лівобережної старшини, далеко не рожевими фарбами, але він не опублікував їх при житті В. В. Тарновського і залишив ці відомості до иншого часу й иншим дослідникам української старовини: він не хотів чинити прикрости В. В. Тарновському. З В. В. Тарновським О. М. Лазаревський зустрічався завсіди охоче. Влітку він рідко виїздив з свого Підлипного, але любив в компанії близьких осіб проїхати і перебути декілька днів у Тарновського в його чудовій Качанівці на Борзенщині [1]). Посилалась телеграма Тарновському, і на станцію Плиску із Качанівки висилалось де-кілька екипажів „часів очаківських", запряжених четвернею, або шестериком, по старинному, з форейтором. Вся компанія розміщалась і весело рушала в путь. В. В. Тарновський зустрічав гостей з звичайною для нього гостинністю. В величезному будинкові, що колись його було збудовано для графа Рум'янцева, в парку, який охоплював декілька сотень десятин і носив на собі сліди перемінних смаків останнього століття, починаючи од стрижених дерев, всі почували себе добре і незалежно од господаря. В Качанівці колись гостював композитор Глинка і писав там свого „Руслана та Людмилу". Була й окрема „бесідка Глинки"' декілька дубів, під якими наче б то сидів Шевченко і на яких висіли його барельєфи. О. М. Лазаревський завжди ставився до цього іронично, підсміювався, шуткуючи з хазяїном над легендами про перебування Шевченка в Качанівці. В парку був величезний курган,насипаний над могилою художника Честахівського, якого у себе в Качанівці поховав В. В. Тарновський. Він мріяв з Качанівки зробити щось подібне до українського пантеону, перевезти—Костомарова, позбирати инші українські труни. Звичайно до цих мрій реаліст Лазаревський міг ставитись тільки скептично і з усмішкою, тихою, м'якою, що ні скільки не могла образити хазяїна. Днів чотири, п'ять залишалися гості в Качанівці, одпочивали, катались по парку, гуляли, обговорювали ріжні питання, жартували, а потім таким же способом, як і приїхали, повертались на Плиску, щоб роз'їхатись по домам. О. М. Лазаревський тільки два рази приймав участь у цих подорожах, не любив він виїздить з свойого Підлипного. Пізно в-осени, коли повертався на зиму до Київа В. В. Тарновський, він зараз же або сам приїздив до Лазаревського, або сповіщав його про свій приїзд, і О. М. Лазаревський, в часи своєї прохідки спішив одвідати Тарновського, що за останні роки свого життя був хворий, ледве пересовував ноги, але все таки працював над збиранням матеріялів що до Шевченка [2]).

---

[1]) В листі до мене 2 липня року 1892 О. М. Лазаревський писав, між иншим, „Простите, что такъ долго не могъ исполнить Вашей просьбы (Я просив вплинути на голову чернигівського суду Скаржинського, який не хотів пустити мене працювати в архіві суду). Письмо Ваше получилъ во время пріѣзда къ намъ множества„ знатныхъ иностранцевъ" (це були П. Г. та Г. П. Житецькі, Науменко, О. І. Левицький, Шугуров та ин.), съ которыми потомъ поѣхалъ къ Тарновскому".

[2]) Див. мою статтю „Памяти В. В. Тарновскаго, А. М. Лазаревскаго и Н. В. Шугурова (Къ рисунку) Кіев. Стар. 1902 том 78 сс. 282—292.

Зимою майже що два тижні В. В. Тарновський улаштовував у себе „суботи“. Ініціятором їх був О. М. Лазаревський, який надавав велике значіння цим зборам, як об'єднуючому центру для співробітників „Кіев. Стар“. Це не були редакційні збори з їх діловою стороною обговорення питань що до видання журнала. Такі збори одбувалися в редакції. У Тарновського бували журфікси співробітників „Кіев. Стар.“ в ширшому складі, ніж в редакції. Розмова йшла на ріжні теми, що часто й не торкалися журнала, хоч інтереси його завсіди стояли на першому місті. Ділились новинами, иноді думками, иноді й сперечались. Тут виникали деякі літературні плани і т. п. Присутні більше знайомились один з одним, пізнавали один одного, використовували присутніх для журнала і наукових праць. Зібрання закінчувалися вечерею. О. М. Лазаревський обов'язково бував на цих зібраннях. Лише хвороба могла помішати йому. Він приймав в них гарячу активну участь і до пізньої ночи, як і всі, засиджувався у Тарновського.

Знайомство О. М. Лазаревського та В. В. Тарновського почалося ще за молодих їх років, в початку, здається, 1860-х років, коли вони обидва близько стояли до селянської справи, а В. В. Тарновський деякий час був мировим посередником. Одначе близькість їх починається з їхнього життя в Київі, се-б то з років 1880-х. Інтерес до України та української старовини звязував їх і зміцнював їх відносини. Трудно визначити ролю О. М. Лазаревського в історії музею Тарновського. Взагалі вона мусить бути визнана значною, особливо за останні часи їх життя в Київі. Він бував головним радником В. В. Тарновського, подарував йому чимало автографів, гравюр, деякі з старовинних портретів, підохочував скласти при музею й бібліотеку, допомагав йому в цьому, стежив при житті В. В. Тарновського за описом музею, редагував, коректував каталог Шевченківської колекції. Йому ж належала й думка про передачу Тарновським музею та Шевченківської колекції до Чернигівського земства.

Тепер ця думка здається невдалою, і в історичній дійсності вона безумовно помилкова, бо музей всеукраїнського значіння опинився в якомусь закутню. Але щоб зрозуміти це, треба пригадати ті часи, коли було написано духівницю В. В. Тарновського.

В складі сім'ї В. В. Тарновського не було нікого, хто був би зацікавлений музеєм. Велике майно В. В. Тарновського було зруйновано, Качанівка продана Харитоненкові. Треба було передати Музей в такі руки, де він би не тільки був охоронений, але й розвивався й був би приступним для суспільства. Звичайно, таким місцем мусив би бути Київський музей. Спочатку так й намічалось. Але коли відання Музеєм було передано Товариству стародавностів та мистецтв, інституції цілком приватній, з складом членів, що мінявся, коли перевагу взяли прихильники мистецтва, а не старовини, а городське самоврядування стало зовсім осторонь, О. М. Лазаревський рішуче почав висловлюватися проти передачи збірки В. В. Тарновського до музею Київського. Йому бажалося найти таку інституцію, що мала-б офіційне державне значіння. Таким могло бути київське городське самоврядування. Коли-ж воно не взяло на себе обов'язків відати музеєм, то думка О. М. Лазаревського спинилася на чернигівському губерніяльному земстві. В Чернигівській губерні почав збирати музей В. В. Тарновський, там він довго жив, там лежав його кол. маєток Качанівка. На думку О. М. Лазаревського, земське самоврядування давало більше гарантій цілости та розвою музею, ніж приватне товариство. В. В. Тарновський взагалі був у наукових та музейних справах під впливом О. М. Лазаревського. Він згодився на це, але після довгих вагань. Було написано духівницю, на підставі якої, після

смерти В. В. Тарновського, музей вступав у власність чернігівського губерніяльного земства на певних умовах, в складанні яких О. М. Лазаревському, безперечно, належала керуюча роля. Виконавцями духівниці були призначені: князь Н. Д. Долгоруков, тодішній губерніяльний предводитель дворянства, а, значить, і голова губерніяльних земських зборів, людина ліберальних поглядів, скоро одначе він помер; граф Г. О. Милорадович, відомий на Чернигівщині любитель старовини, та Ф. М. Уманець, голова губерніяльної земської управи, знавець селянського права та місцевої старовини. Все це були люди, що їх добре знав та їм довіряв О. М. Лазаревський. Фактично виконувати духівницю В. В. Тарновського що до музею довелось Ф. М. Уманцю, який прийняв Музей і під своїм доглядом перевіз до Чернигова в спеціяльно збудоване Земством для нього приміщення.

Многолітня наукова пряця і її результати поставили О. М. Лазаревського на перше місце в ряду дослідників і знавців історії Лівобережної України. В одному з своїх листів до О. М. Лазаревського 23 вересня року 1877 Костомаров писав: „Безперечно ніхто не виучив старої Гетьманщини як Ви[1]) і ніхто не мав під рукою такого багацтва матеріялів для історії особливо внутрішнього побуту, як Ви. А саме внутрішнє життя Малоросії дуже темне: я, наприклад, багато ясніше уявляю собі особливості старого великоруського побуту, ніж малоросійського. Про Великоросію зберіглося багато описів іноземних мандрівників, багато й хатнього письма, а про Малоросію убого було того й другого“ [2]).

Працюючи над часами Дорошенка та Мазепи, Костомаров не один раз звертався до О. М. Лазаревського за поясненнями. „Сам я працюю зараз, писав він 14 серпня року 1878, над епохою Дорошенка. Мені здається, що після Хмельницького історія українського народу розпадається на дві половини: в першій, до Брюховецького, переважає в народі поривання війти в козацтво, боротьба черни проти значних; але з того часу, як Іван Мартинович самим підлішим способом обдурив нарід, хоч прийняв од нього достойну скаженої собаки смерть, а все-таки справу навіки зіпсував. Нарід звертається до иншого способу. Зазнавши марноту поривань до соціяльного зрівнання всередині свого старого рідного краю, він біжить, бо з цього часу значно збільшується колонізація на схід та на південь. Чи правдиво я думаю, кажіть“... „Нарід шукав там козацької долі, якої він не діждався на своїй попередній рідній землі“. На це хотів Костомаров одержати одповідь од О. М. Лазаревського. „Цікаво було-б, продовжує він, простежити цю народню п'єсу (?) із своєї нещасної рідної землі; а також і те, як проявилась на цій землі в наступні часи боротьба соціяльна, яка хоч вже майже не виявляється в актах московських архівів, але без сумніву, існувала та відбилася в місцевих пам'ятниках минулого життя“. Нам невідома одповідь О. М. Лазаревського на ці інтересні запитання М. І. Костомарова Пізніше в році 1881 він знову робив запитання про внутрішнє життя Лівобережної України, і О. М. Лазаревський 29 листопада відповідав йому: познайомитись з внутрішнім побутом Гетьманщини за XVII в., мені здається, можна по юридичним актам, особливо по протоколах полкових судів по карних справах. В архіві Міністерства Юстиції в Москві, правдоподібно, їх можна знайти. У мене є протоколи полтавського суду цивільного і карного 1660—1700 років. Міг би Вам надіслати, коли-б тільки не загубилася на

---

[1]) Ці рядки викинуто в надрукованому О. М. Лазаревським тексті цього листа. Див. „Кіев. Стар.“ рік 1891, т. 34 с. 478.

[2]) „Кіев Стар.“ 1891 р. том 34, с. 379.

пошті ця дорогоцінність". Листування між О. М. Лазаревським та Костомаровим, треба думати, зберіглося не цілком. Костомаров не один раз запитував його з приводу тих труднощів, що зустрічалися йому при архівних дослідах. Так у них був обмін думок з приводу жінки Мазепи, та инших осіб, що так або инакше мали відношення до біографії гетьмана (лист Костомарова 21 серпня року 1878). О. М. Лазаревський доводив, що жінка Мазепи була дочка Семена Полоза і, овдовівши, вийшла заміж в другий раз за Мазепу. Прочитавши в першій книжці „Кіев Стар." за рік 1882 статтю Лазаревського про Лизогубів, де були відомості, що не сходились з тими, що їх мав Костомаров, він запитував автора про джерела і т. ин.

Не один Костомаров звертався до О. М. Лазаревського за вказівками, і не одному йому О. М. доповідав докладно. Але ця сторона його діяльности буде з'ясована та оцінена тільки тоді, коли буде зібране листування О. М. Лазаревського. До рук Н. В. Шугурова дійшов цікавий лист двох декабристів до Вас. Ів. Туманського, який в початку року 1825 перебував в Одесі. Лист цей торкався Адама Мицкевича, коли він хотів оселитись в Одесі і декабристи його рекомендували Туманському. Шугуров задумав написати замітку для „Кіев. Стар." і питав О. М. Лазаревського 4 грудня року 1898, чи не відомо йому, що зробив В. І. Туманський по листу декабристів і чи не може він дістати польської книжки Аєра про перебування Мицкевича в Одесі, що вийшла в світ в Варшаві в році 1898. Там можуть бути відомості про відносини між Мицкевичем та Туманським. В році 1900 граф Милорадович, що був тоді Чернигівським губерніяльним маршалком, почав друк „Родословної книги Чернигівського дворянства". Він просив О. М. Лазаревського написати вступну статтю до цього видання. Але О. М. не зробив цього, треба думати тому, що видання не носило наукового характеру, не було критичним і містило в собі багато помилок. Про це О. М. Лазаревський писав Милорадовичу, який посилав йому коректурні аркуші. Листа цього у нас нема під рукою, але зміст його ясний із одповіди Милорадовича. „Що до помилок, відповідав він, то, на жаль, при складанні родословних без них обійтися не можна. Коли скінчиться книга, будь ласка надішліть Ваш екземпляр, і я в додаткові застережу помилки. Сторінку Галаган я передрукую. Відносно жінки предка Григора Павловича я умістив, що вона з роду Туптал, сестра св. Димитрія Ростовського, тільки через те, що Гр. Павл. мені це говорив за рік до смерти у себе за обідом". О. М. Лазаревський вказував на низку помилок в родословних—Дунін-Борковських, Афендиків і т. п. Українські дворянські роди хотіли бути старішими, ніж вони були, на ділі. О. М. Лазаревський в своїх „Очерках малороссійскихъ фамилій" в дослідах про „Людей Старої Малоросії" доводив це. Матеріял, почерпнутий з історичних джерел, зовсім инакше освітлював походження українських родів, ніж офіційні дворянські родословія. Українське дворянство, що розвилося та виросло на грунті боротьби переважно за землю, та закріплення посполитих, уявляло в своїй історії багато темних сторін. Їх то і виявляв О. М. Лазаревський в своїх начерках. Це не могло бути приємним для нащадків. Тому серед дворян, головним чином, серед великих панів, було велике незадоволення Лазаревським і вороже до нього ставлення. Навіть освічений та ліберальний Г. П. Галаган, який дуже добре знав О. М. Лазаревського ще по Чернигову, підчас переведення реформи року 1861, перемінив до нього своє відношення після того, як в „Рус. Арх." за рік 1875 був надрукований начерк О. М. Лазаревського про Галаганів. Г. П. Галаган почав поводитись з О. М. Лазаревським сухо та формально. Так про-

довжувалось до року 1882, коли О. М. Лазаревський звернувся до Г. П. Галагана з проханням оглянути його сімейний архів в Сокиринцях. Дозвіл був даний, і О. М. Лазаревський зустрів там гостинність великого пана. Перебування там на протязі декількох днів, зустрічі, бесіди повели до зближення, і з того часу між Г. П. Галаганом та О. М. Лазаревським, як свідчать кілька листів, що збереглися, були зовсім добрі відносини. О. М. Лазаревський з того часу обережно ставився до самолюбства Г. П. Галагана. Маючи на увазі умістити де кілька матеріялів з архіву Галаганів при своїй статті про Галаганівський архів в „Кіев. Стар.“ за рік 1883, він, згідно умові, передав їх на розгляд Галагана. Той 11 жовт. року 1883 писав О. М. Лазаревському: „Дуже вам вдячний за виписки з мого архіву, що ви їх мені надіслали. Проглянувши їх, я б дозволив собі звернутись до вас з такою увагою та проханням: 1) Коли можна, в автобіографії мого прадіда зм'якшить під роками 1766 та 67 вирази „обезчещенъ“, „безчестіе“ і т. п., які можна викинути, не шкодячи загального враження. Але мені (не розібрано) із паперів не видно, в чому було безчестіе? Може бути, діло в істоті уявлялося таким для людини, що гляділа на життя хмуро, а між тим якось то дражливо виходить для живого нащадка“. Два других пункти галаганівського листа торкались історії Понурівського дома та обрання лаврського архимандрита. Галаган находив, що на прикладі цього обрання треба підкреслити існувавший в XVIII ст. звязок між церквою та суспільством, якого було знищено насильством. О. М. Лазаревський зробив так, як просив його Галаган. Пізніш Г. П. Галаган не один раз звертався до О. М. Лазаревського і по своїм особистим справам, просив допомогти залогу маєтка Кочубеїв то що. Близькости, одначе, між ними не було.

О. М. Лазаревський ставився взагалі до людей дуже стримано. З відомим М. І. Драгоміровим його звязували дитячі роки, близькість їх родин. Вони були на „ти“. Олександр Матвієвич цінив розум та талан Драгомірова, але все ж не довіряв його „українофільству“ і не поділяв захоплення ним П. Г. Житецького. Держучись взагалі осторонь од „сильних мира цього“, О. М. Лазаревський так ставив себе й відносно Драгомірова, коли той був командуючим військами та генерал-губернатором у Київі. В Київі у Драгомірова бував дуже рідко, а в конотопському його хуторі тільки був кілька разів по запрошенню. Він теж ставився до Драгомірова як до людини з чужого кола.

Відносини у О. М. Лазаревського з В. Б. Антоновичем не були близькими. Вони обмежувались науковими інтересами і в кінці 1880-х років послабшали. Ролю тут відіграла між иишим і відома угода галицьких діячів з поляками, в якій В. Б. Антонович приймав видатну участь. Переговори велись по за Старою Громадою. Де хто з членів її обвинувачував В. Б. Антоновича в самовладних вчинках. На цьому грунті між ним та Старою Громадою стався розкол, який, правда, до повного розриву не дійшов, але мав своїм наслідком те, що В. Б. Антонович перестав на деякий час одвідувати Стару Громаду. Рідко він бував і на редакційних зібраннях „Кіевской Старины“. Такий напружений стан був і при кінці 1890 року, коли я переїхав до Київа. О. М. Лазаревський не належав ніколи до Старої Громади. Але його приятелі, між ними П. Г. Житецький, були головними її діячами. Через те й настрій їх передавався до нього мимоволі. О. М. Лазаревський додержувався думки, що взаємовідносини між українцями та поляками визначені історією, остаточно вирішені Хмельниччиною і не можуть бути зведені з того шляху. В. Б. Антоновича він вважав „занадто—поляком“ („черезчур поляком“) З свого боку, В. Б. Антонович, наче-б то у відповідь на це, висловлю-

вав придуману ним теорію про „лівобережців“ та „лівобережну подвійну психологію“, розуміючи тут, головним чином О. М. Лазаревського та декого із діячів Старої Громади, як от П. Г. Житецького. Цю свою теорію, усміхаючись, наче жартуючи, він викладав і мені, коли я в грудні року 1890 прийшов до нього з рекомендаційним листом од О. М. Лазаревського, щоб познайомитись.

Напружені стосунки В. Б. Антоновича з „лівобережцями“ з „Старої Громади“ привели до того, що, коли у вересні 1889 року редактора-видавця „Кіевской Старины“ О. С. Лашкевича узяв перший грець (апоплексія) і повстало питання про дальшу долю журнала, вирішено було не запрошувати В. Б. Антоновича для довірочних розмов. Це видно із такого листа П. Г. Житецького до О. М. Лазаревського од 5 жовтня року 1889: „Многоуважаемый Александръ Матвѣевичъ. Пришелъ домой и сообразилъ (можетъ быть поздно), что приглашать Ореста (Левицького) для откровенныхъ разговоровъ—тоже, что приглашать Антоновича. И еще хуже того. Все равно: Антоновичъ будетъ все знать до мельчайшихъ подробностей, да еще въ талантливой передачѣ Ореста. Ревнивый къ своему положенію до помѣшательства и огорченный невниманіемъ къ нему, онъ полѣзетъ на стѣну. Посему одно изъ двухъ: или Ореста съ Антоновичемъ, или без Ореста. Мнѣ кажется, что дѣло не въ количествѣ лицъ. Достаточно одного Шугурова. Если бы былъ здоровъ Науменко, то можно было бы его пригласить. Но это пока не бѣда: на чемъ мы сойдемся, Науменко пристанетъ. Есть и еще друзья „Кіевской Старины“, но они скромностью не отличаются. Что сказано объ Орестѣ, то относится и къ Стороженкамъ. Если Орестъ приглашенъ, то нельзя ли подъ какимъ-нибудь предлогомъ перенесть совѣщаніе по дѣламъ „Кіевской Старины“ на воскресенье“?

Талановитий Орест Іванович Левицький належав до тих осіб, до яких О. М. Лазаревський ставився з великою прихильністю. Він цінив в Оресті Івановичі його любов до української старовини, його начитаність в старовинних актах, його знання старого побуту та його талановиті оповідання і любив його як людину. До О. М. Лазаревського та його сім'ї Орест Ів. Левицький, з свого боку, був дуже близьким.

Найближчі ж відносини у О. М. Лазаревського були одначе з П. Г. Житецьким. Майже однолітки, вони стали близькими досить пізно, після переїзду О. М. Лазаревського до Київа. Їх приязнь з кожним роком кріпла і збільшувалась. Коли на початку років 1890-х П. Г. Житецького розбив параліч і він був прикований до свого помешкання, О. М. Лазаревський виявив стільки приятельського пеклування, що для Житецького зробилось прямо таки потребою бачитись час од часу з О. М. Лазаревським, говорити з ним, ділитись своїми думками. Коли Олександр Матвієвич довго, на думку П. Г. Житецького, не йшов до нього, він починав турбуватись, посилав записочку дізнатись, що то за причина, чи здоровий Олександр Матвієвич або його родина, і просив, коли можливо прийти, щоб побалакати, одвести душу. Дуже зворушливо читати ці коротенькі записочки хворої людини, що продиктовані щирою приязню: тут і наукові справки, й прохання добути книжки та рукописи, тут иноді й виявлення душевного настрою, а иноді й обивательська порада що до ліків. „Дорогой Александръ Матвѣевичъ, писав 3 червня року 1896 тремтячою од хвороби рукою П. Г. Житецький після одержання листа про подорож О. М. Лазаревського до Полтави—въ пріятное раздумье погрузило меня Ваше письмо. Во первыхъ, тонъ письма свѣжій и бодрый. Видно Полтава брызнула на Васъ „сцілющою водою“. Во вторыхъ, содержаніе письма трижды родное. Тамъ, въ этомъ городѣ, я вкусилъ сла-

дость дѣтскаго бытія, тамъ съѣдалъ я по 40 сластьонъ разомъ въ ознаменованіе своего геройства, и не однажды біенъ былъ крапивою и лозою во здравіе души и тѣла. Но „всему свое время“, какъ говоритъ мудрый Орестъ въ замѣткѣ своей о полтавскихъ рекреаціяхъ“. В другому листі, що був написаний 29 червня року 1897 (?) із Китаїва П. Г. Житецький висловлював своє враження від чудової місцевости та природи Китаїва. „Дорогой Александръ Матвѣевичъ. Получилъ Ваше письмо какъ разъ въ то время, когда былъ у насъ Михайло Ивановичъ (Драгомировъ) и разсказывалъ о Вашемъ пребываніи у него в хуторѣ. Представьте, пріѣхалъ къ намъ верхомъ, назадъ верхомъ и это въ 67 лѣтъ. Вотъ Вамъ и преклонныя лѣта, о которыхъ Вы пишите. Да, постарѣли мы раньше, чѣмъ слѣдуетъ. Въ особенности, я. Живется здесь хорошо. Мѣста дивныя, как и все, что около Днѣпра, что произвелъ онъ. Ущелья и горы, покрытыя лѣсомъ—вѣдь ничего краше и нѣтъ въ природѣ. А панорама днѣпровскихъ видовъ довершаетъ очарованіе. Хожу по дебрямъ симъ, и для меня становится понятнымъ пантеистическое міровоззрѣніе. Невольно сливаешься съ природой и сознаешь въ себѣ природу. И печальною пустынею кажется этотъ дуализмъ, этотъ разладъ духа и плоти, этотъ вѣчный стонъ больной плоти. И глубже пробуждается чувство божества, но опять таки не такого, которое стоитъ внѣ природы. Изъ трехъ словъ: „славимъ тя, благодаримъ тя, и просимъ тя“ никогда я такъ не понималъ перваго слова, как теперь. Второе стоитъ на полпути къ дуализму, а послѣднее совсѣмъ дуалистическое. Однимъ словомъ, живется здѣсь такъ, что не нужно и царствія небеснаго. Но мысль о Кіевѣ пугаетъ. Подлый, вѣдь, хозяинъ набавилъ еще 15 рублей. Придется искать квартиру. За китаевское благополучіе нужно будетъ претерпѣвать многое. Будемъ жить здѣсь, во всякомъ случаѣ до сентября. А такъ какъ Вы переѣдете въ Кіевъ раньше, то надѣемся что Вы съ Анной Николаевной посѣтите насъ“.

На жаль, в нашому розпорядженні нема листів О. М. Лазаревського до П. Г. Житецького і невідомо, чи збереглися вони? Нам відомі тільки дві-три маленьких записочки ділового змісту на характерних невеличких аркушах з надрукованим в лівому вуглі прізвищем „Ал. Лазаревскій“. В одній із цих записочок О. М. Лазаревський запитував П. Г. Житецького про збірку портретів в Новгородсіверському у Суденка і просив назвати йому маляра там, який би зняв копію з портрета, що переховувався в новгородсіверському манастирі та цікавив Лазаревського. В другій О. М. Лазаревський запрошував П. Г. Житецького до себе з приводу приїзду академіка Сухомлінова. Третя записочка торкалась хвороби П. Г. Житецького. Він, як відомо, в році 1893 був розбитий паралічем. Його лікував професор І. О. Сикорський, який похвалився, що він в тиждень поставить Житецького на ноги. Одначе проходили тиждень за тижнем, а Житецькому не було краще. О. М. Лазаревський настоював на консультації з відомим тоді в Київі терапевтом-професором Е. І. Афанасьєвим. Коли консультація одбулася і Житецький про це повідомив О. М. Лазаревського, цей останній писав йому: „Мнѣ не дорогъ твой подарокъ, дорога твоя любовь“. Спасибо за память (Житецький надіслав, видко, привітання з днем народження О. М.) Блеснула для меня также нѣкоторая лучезарная вѣсть, что Васъ сталъ лѣчить Афанасьевъ. Не сомнѣваюсь въ большой учености Сикорскаго. Мнѣ кажется, что у него и намека нѣтъ на искру божію, почему онъ не может быть врачем-практикомъ. Желается думать, что Афанасьевъ, если и не вылѣчитъ, то подлѣчитъ, и тѣмъ уменьшитъ хандру, давъ надежду, что можно будетъ и поработать. Будьте же, по возможности, здоровы и благополучны“.

Бажання О. М. Лазаревського здійснилося. Житецький вернувся до роботи, за часи своєї хвороби написав декілька цінних наукових праць, вчених підручників, брав участь в перекладані євангелії на українську мову і на кілька років пережив самого О. М. Лазаревського.

VI.

Значіння О. М. Лазаревського в українській історіографії.

При нормальному розвиткові науки чверть століття має велике значіння. З'являються нові досягнення, і праці попередніх дослідників часто стають вже перестарілими. Що до О. М. Лазаревського, тут ми помічаємо инше явище. Інтерес до його праць був менший при його житті, ніж зараз. Популярність його, як наукового діяча, через двадцять п'ять літ після його смерти, головним чином, за останні роки зростала. Таке становище не було наслідком якихось-то незаперечних його досягнень в галузі історичної науки, а пояснюється станом її та умовами, при яких проходило та розвивалося виучування історії України, переважно Лівобережної. Для Правобережної України існувала хоч окрема наукова інституція „Комісія для розгляду давніх актів", яка в своєму „Архіві Південно-Західної Росії" видала багато цінного матеріялу та дослідів. Що до історії Лівобережної України, то видання матеріялів і досліди були випадковими явищами. Цьому перешкоджало те, що архівні матеріяли по Лівобережжю були розпорошені і значна частина їх була вивезена за межі України до Московського Архіву Міністерства Юстиції. Користування ними через те робилося важким. Все це відбивалося на успіху історичних досліджень, і довгий час праці О. М. Лазаревського, багаті змістом та матеріялом, займали й досі ще займають першорядне значіння серед инших, їм подібних, що з'явилися на протязі останніх двадцяти п'яти років. Для деяких з них праці і видання О. М. Лазаревського були і вихідними точками і джерелом. За останні часи це явище починає змінюватися, бо збільшується кількість самостійних праць, незалежних од матеріялів, що їх опублікував Лазаревський. Але ця справа ще тільки починається. Вона виростає на грунті наукових дослідів Лазаревського. Через те і його ім'я в наші часи стає більш популярним серед наукових дослідників, ніж двадцять п'ять літ тому назад.

Значіння О. М. Лазаревського можна вияснити, тільки поставивши його наукову діяльність в загальну перспективу розвитку української історіографії. В свій час це робили акад. Д. І. Багалій і В. О. Мякотин. Вони давали оцінку: перший—першого тому, а останній—другого тому „Описанія Старой Малороссіи", коли О. М. Лазаревський представляв свою працю на Уваровську премію в Російську Академію Наук. Акад. Д. І. Багалій справедливо зауважив, що в історичній літературі часів, коли працював Лазаревський, „найгрунтовніші питання залишалися не вирішеними, майже не зачепленими" [1]). Історія гетьманської України, пише В. О. Мякотин, уявляє з себе галузь дуже мало досліджену в науковій літературі... Найбільше з'ясованою її стороною є зовнішня політична історія країни... Зато ледве ми повертаємось із галузі військових подій та дипломатичних переговорів в більш спокійну галузь мирного народнього життя, зараз же ми попадаємо в темний лабіринт заплутаних питань, де тільки невелика частина їх поки освітлена світлом наукового досліду... Важливіші процеси внутрішньої історії країни... мало виучені і з'являються в неясних та невиразних обрисах" [2]). При такому стані до-

[1]) Д. І. Багалій. Новый историкъ Малороссіи.—Отчетъ о 32 присужденіи наградъ графа Уварова, с. 10. [2]) В. А. Мякотинъ. Рецензія на книгу А. М. Лазаревскаго „Описаніе старой Малороссіи, т. II, Полкъ Нѣжинскій". Отчетъ о 37 присужденіи наград графа Уварова сс. 1, 3, 6.

сліджень історії Лівобережної України, праці О. М. Лазаревського повинні були зайняти в історіографії видатне місце. Це й підкреслюють названі зараз вчені. Лазаревський „мусить зайняти почесне місце, як історик Лівобережної України", каже Д. І. Багалій. „Наслідком своєї довголітньої діяльности в галузі виучування історії Гетьманської Малоросії, пише В. О. Мякотин, Лазаревський придбав справедливо заслужену репутацію одного з кращих знавців цієї історії". „В ряду дослідників йому давно вже належить одно із найбільш видатних місць".

О. М. Лазаревський був виключно істориком Лівобережної України Його праці, що виходили по-за територіяльні межі її, невеличкі по кількості і змісту, і мають випадковий характер. Хронологічно галузь його досліджень вміщається між роками 1654 та 1782, як він сам каже в передмові до першого тому свого „Описанія старой Малороссіи"—„од приєднання Малоросії до руської держави в році 1654 до заведення в ній загально-російських форм цивільного управління в році 1782". Він иноді переходив ці межі, з одного боку для пояснення історичних явищ і їх причин, як би в питаннях колонізації, або судів, коли він дуже уважно досліджував історичні факти першої половини XVII ст.; а з другого боку—переходив він і в XIX вік, бо, досліджуючи, напр., початки виучування Лівобережної України, мусив торкатись явищ та осіб, що мали місце або жили вже тоді, коли закінчилося автономне існування Лівобережної України.

В основу історичних праць О. М. Лазаревського лягло виучування народнього життя України, в його минулому. До нього, по його словам, це заслонялося переказом подій зовнішньої історії [1]). І, дійсно, ніхто не розвинув так виучування внутрішньої історії Лівобережної України, як О. М. Лазаревський. Сприяючим моментом в цьому було його перебування в Чернигові та Полтаві, де в той час переховувались головні джерела для такої історії. Наукова його діяльність, наукові досліди та висновки збудовані виключно на архівному матеріялі, до О. М. Лазаревського нікому невідомому. Це не значить, що він не вичерпував і друкованого матеріялу: матеріял цей йому був відомий, він його використував, але основне й переважне значіння в працях Лазаревського мав архівний матеріял. Тому вони зберегають риси новини й досі, бо джерела, що ними колись користувався О. М. Лазаревський, почасти вже загинули, а почасти історики новішого часу ще їх не виучили, не підійшли ще до них з певною критикою, не доповнили їх. Треба тут зазначити, що хоч і багатий матеріял використував О. М. Лазаревський, він його всеж використував обмежено і до деякої міри однобічно. Це було викликано характером його тем. Напр., ми дуже мало зустрічаємо у О. М. Лазаревського економічного матеріялу, або тільки уривки з нього, або він приведений в сирому вигляді, без належної обробки. Побутовий матеріял теж носить риси однобічности. О. М. Лазаревський брав його переважно із судових скарг та справ, де сутяжники надавали багато драматизму та збільшення, щоб зробити вплив на суд. Тому життя Лівобережної України уявляє з себе щось дуже сумне, яким воно навряд чи було.

Характер джерел О. М. Лазаревського—вплинув і на його праці. Серед них дослідів, як от „Малороссійскіе посполитые крестьяне", або „Павелъ Полуботокъ" мало. Більшість його праць носить описовий характер. Він скупчує, систематизує і переказує матеріял, роблячи свої примітки та пояснення. Иноді він ставить гіпотези, здебільшого правдоподібні, на що давало право величезне знання їх джерел. З деякими гіпотезами, як вже зазначила наукова критика, важко погодитись, як напр., коли О. М.

---

[1]) Ал. Лазаревскій, Описаніе старой Малороссіи, т. I, с. I та II.

Лазаревський намагається визначити час заснування осель, там, де вказівок на це в джерелах нема.

Взагалі ж його праці і по багацтву тем, їх ріжноманітности, по багатству матеріялів і способу оброблення його зберегають ще й досі першорядне місце в українській історіографії.

Його називають „переважно істориком двох головніших станів“ на лівому березі Дніпра, себ-то селянства та старшини—дворянства, „дослідником того процесу, завдяки якому посполиті XVII віку зробилися кріпаками, а козацька старшина—благородним дворянством“ [1]). Ця юридична форма процесу була наслідком економічних відносин, як вони склалися в Лівобережній Україні після Богдана Хмельницького і які привели до різкого відокремлення двох класів—заможніх та незаможніх і до боротьби між ними за землю та працю. Ця боротьба проходить червоною ниткою через всю внутрішню історію Лівобережної України після року 1654 і набуває собою ріжноманітних, в своїх подробицях, форм, иноді дуже жорстоких. До виучування цього процесу О. М. Лазаревський підійшов випадково. Селянська реформа року 1861, цілком зрозуміло, викликала в ньому інтерес до історії селянства на Україні. Він став виучувати її, і сам матеріял архівний намітив вже ті рямці, в які треба було поставити питання, щоб науково з'ясувати його. Наслідком його праці був його дуже відомий в науковій літературі дослід „Малороссійскіе посполитые крестьяне“, що вийшов в світ в році 1866. Не дивлячись на те, що з того часу пройшло більше 60 років і появилися нові досліди в тій же галузі, дослід Лазаревського не загубив наукової ваги, а висновки, що були обгрунтовані багатьма фактами, тільки з невеличкими поправками, й досі засвоєні наукою. Праця Лазаревського має значіння не тільки як дослід, присвячений спеціяльному питанню. Вона намітила цілу низку важливих питань, над якими працював пізніше як сам О. М. Лазаревський, так і инші дослідники, що пішли до праці значно пізніше від нього. Він перший порушив питання про займанщину і її ролю в історії українського землеволодіння. Пізніше це питання звернуло увагу Д. І. Багалія, І. В. Лучицького, М. М. Ковалевського, А. Я. Ефименкової і т. д. Питання української колонізації, заснування слобід, роздачі населених маєтностів, ріжні побори з селянства і т. д. Правда, не всі вони вирішені у нього, але всеж на них звернено увагу і вони поставлені на чергу ще в 1860-х роках. О. М. Лазаревський перший почав для наукової праці використовувати відомий Рум'янцевський Опис.

Торкаючись історії селянства, О. М. Лазаревський мусив звернути увагу й на боротьбу його з класою старшини на економічному грунті. Це приводило його до питання, як виникла й набула економічної ваги й сили класа старшини? Відповіддю на це були його „Очерки по історії українських родів“, пізніше „Люди старой Малороссіи“.

Ідея написати „Исторію малороссійскихъ фамилій“ належала ще П. О. Кулішу, і може вона була не без впливу на О. М. Лазаревського, хоч завдання у Куліша та Лазаревського були не однакові. Куліш задумав писати історію українських фамілій ще в році 1843, в часи найбільшого панування дворянського стану при Миколі І. Його завдання було зацікавити представників українських дворянських родів їх історією [2]). Завдання О. М. Лазаревського, що писав після селянської реформи, було

---

[1]) В. А. Мякотинъ. Отчетъ о 37 присужденіи наградъ графа Уварова, с. 6.

[2]) При першому виданню повісти П. О. Куліша „Михайло Чарнышенко, или Малороссія восемьдесятъ лѣтъ назадъ. Кіевъ 1843 р. уміщена об'ява П. Кулѣша „О составленіи книги подъ заглавіемъ: Исторія малороссійскихъ фамилій“. Автор звертався до представників „малороссійскихъ фамилій“ з проханням надсилати документи.

зовсім инше. На історії окремих старшинсько-дворянських родів він хотів з'ясувати історію цілої старшинської класи, що в економічній боротьбі перемогла селянство і зробила його собі кріпаками. Питання про походження родів, про їх родинні відносини цікавило його не само по собі, а як матеріял для з'ясування одноманітности цілої класи, її місцевого походження, її інтересів, об'єднаних не тільки економічними причинами і родинними відносинами, але й загальними способами набування собі богацтва і використування його з метою зробити підлеглим йому селянство. Начерки О. М. Лазаревського повні цінних побутових свіжих матеріялів про те, яким чином йшла боротьба старшини з селянством на економічному грунті. Досліди О. М. Лазаревського показали, що боротьба ця, як і сама старшина, є продукт місцевих економічних і політичних умов українського життя. Ця думка засвоєна наукою. Пізніші дослідники (Д. І. Багалій, В. О. Мякотин, В. О. Барвінський) цей висновок більше розвинули і доповнили новими фактами, хоч їх багато зібрано і у Лазаревського. На думку його, „освіта вмісті з владою при наявності повних матеріяльних достатків, остаточно відокремили старшину від народу". Процес цей остаточно закінчився в першій чверті XVIII століття. З цього часу старшина, як класа, намагається зробитись станом і добути собі сословні, а то й політичні права [1]).

В руках старшини була адміністрація Лівобережної України, і адміністративна влада, в значній мірі, допомагала росту її економічної сили. Тому на історію адміністративних діячів звернено у О. М. Лазаревського особливу увагу. В його „Описаніи старой Малороссіи", якого він випустив тільки три томи, ми знаходимо майже повні списки полкової старшини відповідних полків, часто з фактами їх адміністративної діяльности. Перед читачем проходить ціла галерея адміністративних діячів од полковників до сотників або отаманів городових. Всі вони нагадують один одного, бо одинакові суспільні умови життя їх зробили такими. О. М. Лазаревський користується ними для характеристики загальних порядків, гетьманщини, які він иноді формулює досить точно. Його праці взагалі дають величезний матеріял не тільки для з'ясування адміністрації—з побутового боку, але і з юридичного, і наука досі не вичерпала їх для цієї мети. Новіші дослідники не багато внесли нового порівнюючи з тим, що ми знаємо на підставі праць Лазаревського відносно складу адміністрації, зміщення урядів, компетенції їх то що. Перевірка поглядів та матеріялів О. М. Лазаревського задача ще майбутьного, а поки наука, в значній мірі, користується ними.

В історії економічної боротьби старшини з селянством центральне місце має питання про землю. Тому, цілком зрозуміло, О. М. Лазаревський на історію землеволодіння звертає в своїх працях велику увагу.

Вільної земли на Україні в XVII та початку XVIII ст. було багато, і сюди з ріжних місцевостей йшли насельники, утворювали оселі, розробляли землі і освоювали їх. Колонізація ця відограє велику ролю в економічному та соціяльному житті України, бо утворювала своєрідні форми землеволодіння на Україні, а заснування слобід землевласниками було одним із видатних джерел придбання матеріяльних здобутків. Слобожани були тим елементом, який послужив в українському життю для юридичної конструкції безземельних, що жили на володільческій землі селян, що пізніше зробилися кріпаками. Не вважаючи на це, історія колонізації Лівобережної України XVII та XVIII віків ще не написана і не дослідже-

[1]) А. М. Лазаревскій. Замѣчанія на историческія монографіи Д. П. Миллера о малороссійскомъ дворянствѣ и о статутовыхъ судахъ", стор. 16 і далі.

на. Головний матеріял для неї й тут подав Лазаревський. Починаючи з своєї статті про села конотопського повіту, що з'явилися в друку при кінці 1860-х років і кінчаючи третім томом „Описанія старой Малороссіи", що має своїм змістом прилуцький полк і закінчений за кілька місяців до смерти автора, О. М. Лазаревський в своїх працях подав багато дуже цінних фактів, які дають основу для наукового виявлення процесу української колонізації. Правда, матеріял цей дуже не повний і випадковий, щоб можна було з нього зробити певні висновки; автору часто приходилось звертатись до гіпотез, не завжди точних та обгрунтованих, що закидала йому наукова критика, але, порівнюючи з „Описаніемъ черниговской епархіи" архіепископа Філарета Гумилевського, який також присвячує багато місця колонізації Чернигівщини, праці О. М. Лазаревського правдивіше відбудовують історію заселення країни, ніж вона була відома раніш [1]).

Слідкуючи за історією заснування окремих осель, О. М. Лазаревський звернув увагу на те, що чимало з них носять назви подібні назвам осель на Правобережжі, Холмщині та Литві. Це дало основу для його правдоподібної гипотези, що насельники прийшли з тих місцевостей і принесли з собою назви старих своїх селищ [2]). Таким чином, на думку О. М. Лазаревського можна встановити в де-яких випадках шляхи, якими йшла колонізація Лівого берега Дніпра. За головного постачальника населення колонізації лівобережної України він вважав Поділля, звідкіля населення гнали постійні татарські напади та розори. До такого висновку він приходив шляхом догадок. За браком історичного матеріялу, походження колоністів Лівобережжя він вважав за можливе вияснити на підставі етнографічного матеріялу. Слід тільки перевести порівняльне виучування пісень та обрядів Прикарпатської Руси з полтавськими. [3]) Матеріял по історії колонізації, зібраний О. М. Лазаревським в його начерках про села конотопського повіту, а головним чином в трьох томах його „Описанія старой Малороссіи" та в його „Историческихъ очеркахъ Полтавской Лубенщины XVI и XVIII вв." [4]), де автор дає дуже цікавий матеріял до історії колонізації Вишневеччини, висновки з якого він робить в своїх статтях про „Лубенщину та князів Вишневецьких" в „Кіев. Старинѣ" за рік 1896. Надруковані пізніше Ф. Д. Николайчиком „Матеріалы по исторіи землевладѣнія князей Вишневецкихъ въ Лѣвобережной Украинѣ" [5]), що він їх виписав з Литовської Метрики, а також його дослід [6]) поповнює історичну картину заселення Лубенщини, як її намалював О. М. Лазаревський, але не змінює її, і праця Лазаревського й досі залишається грунтовною в цім питанні.

Питання колонізації Лівобережної України, також і історія походження старшини і її матеріяльної сили тісно звязані з історією землеволодіння.

Наукове дослідження історії землеволодіння на території Лівобережної України почав теж О. М. Лазаревський. Йому неминуче довелось торкнутись цього важливого в соціяльній історії України питання, коли він досліджував історію посполитого селянства. Ще більше воно зайняло його, коли він почав досліджувати історію старшини в історії окремих її родів.

---

[1]) В. А. Мякотинъ. Рецензія на Нѣжинскій полкъ. [2]) Ал. Лазаревскій. Описаніе старой Малороссіи, т. II. Полкъ Нѣжинскій, с. 149. [3]) Ал. Лазаревскій. Лубенщина и князья Вишневецкіе. Кіевская Старина. 1896, т. 52, сс. 123—127. [4]) Чтенія въ историческомъ Обществѣ Нестора Лѣтописца, кн. XI. [5]) Чтенія въ историческомъ Обществѣ Нестора Лѣтописца кн. XIV. [6]) Ф. Д. Николайчикъ Начало и ростъ полтавскихъ владѣній князей Вишневецкихъ по даннымъ Литовской Метрики „Труды XI Археологическаго Съѣзда".

Тут питання про походження їх землеволодіння повинно було мати найвидатніше місце, бо сила старшини, яку виясняв Ол. М. Лазаревський, базувалась на землі і погоня за землею була характерним в економічній історії явищем XVII та й XVIII віків. „Описаніе старой Малороссіи" також містить в собі багато фактів що до землеволодіння.

Наукова критика завважала і робила докір, як це ми бачимо в рецензії проф. І. В. Лучицького на перший том „Описанія старой Малороссіи", що О. М. Лазаревський звертав увагу, головним чином, на старшинське землеволодіння, тому його історія землеволодіння переважно це історія володільческої України. Инші форми його О. М. Лазаревським не зачеплені [1]). Ці зауваження критики справедливі. Незалежно од О. М. Лазаревського той же І. В. Лучицький в низці дослідів, а пізніше В. О. Мякотин [2]) та В. О. Барвінський [3]) в своїх працях з'ясували инші форми українського землеволодіння і це з'ясовування продовжується до наших часів у працях молодшого покоління істориків, що виучують „Рум'янцевський Опис". Тут попередні праці О. М. Лазаревського не мають того значіння, як в історії старшинського та манастирського землеволодіння, на яке дійсно звертав він увагу. Треба тут підкреслити, що ніде й ніколи О. М. Лазаревський не ставив собі метою дослідження історії землеволодіння в його цілому. Тому різкі напади профес. І. В. Лучицького в цьому напрямкові не мають під собою певного грунту.

Головним завданням О. М. Лазаревського було дослідження володільческої класи. Тому він і цікавився переважно формами його землеволодіння.

Історія землеволодіння була тим науковим питанням, що звертало на себе й досі звертає особливу увагу дослідників. Тому тут погляди О. М. Лазаревського вже грунтовно переглянуті дослідниками і деякі з них виправлені на підставі нових фактів, а деякі просто відкинуті. На невірні висновки О. М. Лазаревського, що до „генерального слідства о маєтностях 1729—1730 р." вказав ще І. В. Лучицький в своїй рецензії. На підставі зовсім нових даних зробив свої зауваження В. О. Мякотин. Його праця з „соціяльної історії України", яка мала своїм вихідним моментом праці О. М. Лазаревського і яка грунтується на самостійно досліджених нових фактах, служить доказом, як багато зробив О. М. Лазаревський в деяких галузях історії землеволодіння. Він поставив на чергу вирішення цілої низки нових питань, він дав цінний матеріял для цього, він зацікавив дослідників, і вплив його праць, що до історії старшинського землеволодіння, почувається в працях пізніших дослідників. Для цього треба тільки переглянути згадану вже досі найгрунтовнішу працю по історії землеволодіння в Лівобережній Україні—працю В. О. Мякотина з соціяльної історії України.

Найменше цікавився О. М. Лазаревський історією суда. Серед його праць ми знаходимо тільки одну, що присвячена судові, та й то вона з'явилася не по самостійному почину, а як рецензія на працю Д. П. Мілера „Суды земскіе, гродскіе и подкоморскіе въ XVIII в." Рецензія ця, що була написана з доручення „Комитета по присужденію премій въ память 25-лѣтія царствованія императора Александра II", виросла в цілу самостійну монографію, без якої не може зараз обійтись дослідник судового устрою Лівобережної України. Дивна річ, що О. М. Лазаревський так мало звер-

---

[1]) И. В. Лучицкій. Займанщина и формы заимочнаго владѣнія въ Малороссіи Юрид. Вѣстник 1890 г., № 4. [2]) В. А. Мякотинъ. Очерки соціальной исторіи Малороссіи въ „Русскомъ Богатствѣ "за 1912—1916 роки. [3]) В. Барвинскій. Крестьяне въ Лѣвобережной Украинѣ въ XVII—XVIII вв. Харьковъ, 1909.

нув уваги на суд, хоч взагалі він надавав йому великої ваги в історії культури. „Без сумніву, пише він, що питання про положення суда в країні є найкращий покажчик її культури". Спочатку він думав, що статутових судів на Лівобережжі до 1648 року не було [1]). Цю свою думку він одначе, визнав пізніше помилковою, бо йому пощастило знайти вказівки на ці суди до Богдана Хмельницького [2]). Що до козацьких судів, то на початку другої половини XVII віку вони вже існували. Їх історію О. М. Лазаревський поділяв на два періоди—перший до утворення Малоросійської Колегії в році 1722 і другий—до року 1764. Роблячи доповнення до праці Д. П. Мілера, О. М. Лазаревський вніс чимало нового матеріялу для з'ясування історії судового устрою і судочинства в Лівобережній Україні. Тому в цій галузі його рецензія займає безумовно самостійне значіння, як дослід, що дає в науковій літературі новий напрямок і нове освітлення питання.

В великий рецензії на книгу Ф. М. Уманця про гетьмана Мазепу О. М. Лазаревський висловив свої думки що до особи гетьмана та доби його гетьманування. Гетьман Мазепа давно вже цікавив його. Ще коли М. І. Костомаров підготовлював свою монографію про Мазепу та Мазепинців, він звертався до О. М. Лазаревського, і той робив йому вказівки і давав деякі факти з історії Мазепиної епохи. В історії рода Кочубеїв, що була надрукована в Руському Архіві за рік 1875, О. М. Лазаревським наведено нові дані до Мазепиної доби. В рецензії на книгу Уманця він виявив добре ознайомлення з історичною літературою, між иншим і польською. Критично ставлячись до праці Ф. М. Уманця, О. М. Лазаревський подає свої думки почасти на підставі иншого тлумачення фактів, ніж це ми знаходимо в Уманця, а почасти на підставі нових фактів, що він їх наводить. Таким чином, в иншому освітленні з'являються молодість Мазепи, його служба у короля, перехід його до Дорошенка, обрання Мазепи на гетьмана, його діяльність як гетьмана і т. д. Роман гетьмана з Мотроною Кочубей встає перед нами в світлі нових фактів. Багато уваги О. М. Лазаревський звертає на пояснення причин, що на його думку, викликали невдачу Мазепиного замислу одірватись од Москви. „Здатність малоруського народа, каже О. М. Лазаревський, до політичного самопочуття доказана повстанням Хмельницького. Нічого подібного не могло бути при Мазепі. З одного боку неясність для народа тієї мети, до якої поривався Мазепа, а з другого—повне відчуження гетьмана від народніх інтересів, не могли дати позитивних результатів в „зраді" Мазепи, яка, таким чином, і з'являється в історії Малоросії особистою авантюрою Мазепи, який повторив таку ж авантюру Виговського, свого попередника".

Такий основний висновок О. М. Лазаревського. О скільки він вірний про це не сказала ще свого слова історична наука. Складні питання Мазепиної доби мало ще освітлені нею, щоб можна говорити про певні висновки. Але, без сумніву, обминути зауваження О. М. Лазаревського історик не може. Він мусить їх прийняти, або спростувати.

Цікавивсь О. М. Лазаревський і портретами Мазепи. Як відомо, ми не знаємо правдивого портрета Мазепи. О. М. Лазаревський описав всі відомі йому портрети; найбільш правдивим він визнає той, що на гравюрі Норблена. [3]). Після нього питання про портрети Мазепи торкались акад.М. С. Грушевський та д-р Енсен, що в своїй книзі про Мазепу надрукував збірку важніших його портретів [4]). Але основним списком

---

[1]) Рецензія на праці Д. П. Милера, с. 29. [2]) Кіевская Старина 1901 р., том 72, від 2-й, с. 3—4. [3]) Кіев. Стар. 1899 р. Том 64, сс. 425—452 „Замѣтки о портретахъ Мазепы". [4]) Записки наукового товариства імени Шевченка т. 92, сс. 246—248.

портретів Мазепи все-ж залишається той, що зробив його і надрукував О. М. Лазаревський.

Ми не ставимо собі завдання вичерпати всі наукові теми, що їх торкався та розробляв О. М. Лазаревський і в яких залишив помітний слід в історіографії. Обмежуючись тільки головнішими, ми звернемо ще увагу на його досліди в галузі початкової доби в історії української історіографії. Тут на першому місці треба поставити питання про автора „Історіи Русов". Бодянський надруковав її з ім'ям Георгія Кониського, як автора. Але ще Максимович висловлював думку, що автора цього треба шукати, виучуючи листування лубенського депутата в Катеринен-ську Комисію Г. А. Полетики [1]). Пізніше, здається, він переміпив свій погляд і думав, що „Історія Русов" вийшла із кол, близьких до Н. Г. Репнина, воєнного губернатора Малоросії [2]). В початку 1890-х років відо-мий збирач української старовини В. В. Тарновський придбав до своєї збірки сімейний архів Полетик і між иншим, приватне листування Г. А. Полетики. Виучуючи його і друкуючи в „Кіев. Стар.",О. М. Лазаревсь-кий знайшов в ньому підстави для того, щоб автором „Історії Русов" визнати Григора Андрієвича Полетику [3]). В. П. Горленко переинакшив думку О. М. Лазаревського. Він теж думав, що „Історія Русов" вийшла із сім'ї Полетик, але за автора її вважав Василя Григоровича Полетику, сина Григора Андрієвича [4]). Одначе думка В. П. Горленка в історичній літературі не знайшла собі прихильників. Вчені (Акад. В. С. Іконніков, акад. Л. Н. Майків, О. С. Грушевський, Д. І. Дорошенко), схиляються до висновків О. М. Лазаревського [5]). Мені здається, що ті уривки з па-перів Г. А. Полетики, що я надрукував в першому томі „Українського Археографічного Збірника", що його видала Археографічна Комісія Укра-їнської Академії Наук, теж дають перевагу думці О. М. Лазаревського. Тому думку його можна визнати поки що за пануючу в українській істо-ріографії.

Без сумніву, праця над виучуванням діяльности та рукописів Г. А По-летики навела О. М. Лазаревського на думку зайнятись попередніми дослідниками української старовини. В цьому легко переконатися, про-читавши передмову до першого начерка його „Прежнихъ изыскателей малорусской старины". Він визнає Величка за першого такого дослідни-ка „з ясно виявленим, як він каже, наміром дати сучасному читачеві ознайомитись з історією рідної країни". Наступником Величка в початку другої половини XVIII ст. й був Г. А. Полетика. О. М. Лазарев-ський надає йому взагалі велику вагу, може й значно прибільшену, в історії української історіографії. На думку О. М. Лазаревського, Поле-

---

[1]) Чтенія въ Обществѣ исторіи и древностей россійскихъ 1887, кн. I, с. 177.

[2]) А. Н. Пыпинъ и В. Д. Спасовичъ. Исторія славянскихъ литературъ т. I, с. 366. А. С. Грушевскій „Къ судьбѣ „Исторіи Руссовъ" в „Чтеніяхъ въ Истории. Обществѣ Лѣтописца Нестора". Кн. XIX вип. 2-й, від 2-й с. 68.

[3]) Ал. Лазаревскій. Отрывки изъ семейнаго архива Полетикъ. III. Догадка объ авторѣ „Исторіи Руссовъ". Кіев. Стар. 1891 р. т. 33, сс. 97—116, 110—116. Частная переписка Григорія Андреевича Полетики (1750—1784) (із „Кіев. Стар." року 1895), видання „Кіевской Старины". Редакція и примѣчанія Ал. Лазаревскаго. Вираз-ніше свою думку про авторство Г. А. Полетики він висловив в примітці до своєї статті „Прежніе изыскатели малорусской старины" в „Кіев. Стар." 1894 р. том 47, стор. 350. [4]) В. П. Горленко Изъ исторіи южнорусскаго общества начала XIX в. „Кіев. Стар." 1893 р. т. 40, сс. 60—76. [5]) В. С. Иконниковъ. Опытъ русской исто-ріографіи. К. 1892 т. I стор. 1230. Л. Н. Майковъ. Историко-литературные очерки. Спб. 1895 сс. 273—291. О. С. Грушевський. Къ судьбѣ исторіи Руссовъ въ „Чтеніяхъ въ Обществѣ Нѣстора Лѣтописца кн. XIX вып. 2-й сс. 5—70 Д. І. Дорошенко. „Історія Руссовъ", як памятка української політичної думки другої половини XVIII століття. Хліборобська Україна. Збірник V. і VI, сс. 184—198.

тика „заворушив в місцевому суспільстві такий інтерес до української старовини, що серед цього суспільства з'явилися й инші дослідники цієї старовини". Обмежуючись першою половиною XIX ст. О. М. Лазаревський перелічує їх в такому хронологічному порядкові. Гр. А. Полетика, А. І. Чепа, Ф. Ос. Туманський, Я. М. Маркович, М. П. Антоновський, В. Гр. Полетика, В. Я. Ломиковський, Д. Н. Бантиш Каменський, М. Ф. Берлінський, О. І. Мартос, О. М. Маркович, М. А. Маркевич. Всі ці особи, на думку О. М. Лазаревського, були починальники, або допомагали науковому виучуванню української старовини, вони робили ту роботу, яку продовжувала за часів О. М. Лазаревського „Кіевская Старина" та її співробітники [1]). Треба думати, що цей перелік дослідників був і програмою для О. М. Лазаревського в його праці. Але він не додержувавсь його строго, думаю, за браком відповідного матеріялу, який він збирав ретельно. О. М. Лазаревський встиг написати тільки три нариси, що були присвячені Я. Н. Марковичу [2]), О. І. Мартосу [3]) та О. М. Марковичу [4]) та може ще І. Р. Мартосу, ім'я якого в списку не стоїть, але про якого О. М. Лазаревський написав цікаву розвідку, як про автора книжки „Изслѣдованій баннаго строенія, о которомъ повѣствуетъ лѣтописецъ Несторъ" (року 1809) [5]).

Нариси О. М. Лазаревського робили початок історії української історіографії, яка, як відомо, ще не написана, бо „Нариси української історіографії" акад Дм. І. Багалія, що їх друкує Академія Наук, далеко не закінчені і охоплюють поки що джерела, а не обробку історичного матеріялу, як це бачимо у О. М. Лазаревського.

Ми не мали на меті вичерпати всю наукову діяльність О. М. Лазаревського. Ті питання, що ми в ній підкреслили, належать до основних питань в історії Лівобережної України. Одно вже те, що О. М. Лазаревський їх торкнувся, дає йому видатне місце в українській історіографії. Але значіння його полягає не в цім тільки. Він завів до наукового обороту величезний матеріял. Одні із порушених нам питань, він вирішив, для других намітив шлях що до наукового їх вирішення. Його помилки мали теж значіння в історіографії, бо вони торкалися важливих питань історії Лівобережжя і викликали у инших вчених потребу поглибити і правильно з'ясувати питання. Його „Малороссійскіе посполитые крестьяне" викликали і стали за основу праці В. О. Барвінського. Його „Описаніе старой Малороссіи" викликало дві великих праці акад. Д. І. Багалія та В. О. Мякотина, які, вносячи поправки та доповнення в працю О. М. Лазаревського, дали нове освітлення деяким питанням, що їх порушував О. М. Лазаревський. Виходячи з критики праці О. М. Лазаревського, вони збогатили історіографію цінними самостійними дослідами. Праці О. М. Лазаревського не лежали мертвим облогом, а будили історичну думку, штовхали дослідників на нові досліди, для багатьох з них вони були вихідними моментами. В цій актуальності його праць полягає велике значіння О. М. Лазаревського в українській історіографії. Правда, він не був історик-філософ, не робив широких узагальнень, не підходив до фактів з певною доктриною, або теорією. Він підготовляв тільки матеріял для них. Переважно він належав до типу тих істориків, яких ми часто зустрічаємо в початкову пору історіографії, істориків, що підготовляють грунт для історика соціолога, збирають, отесують цеглини для майбутньої будівлі. Без роботи таких істориків

---

[1]) Кіевская Стар. 1891 р. т. 47 сс. 349—351—351. [2]) Там же 1891 р. т. 47 сс. 349—380. [3]) Там-же 1895 р. т. 48, сс. 170—194. [4]) Там-же 1897 р. т. 56, сс. 92—111, 275—317. [5]) Там-же 1895 т. 51, сс. 48—71.

не може бути з'ясовано минуле і головні причини, що викликали його.

Значіння О. М. Лазаревського в українській історіографії було б не повно підкреслено, коли б ми обминули і його видавничу діяльність. Ним видана ціла низка першорядних матеріялв для української історії. Його покажчик джерел що до історії України, надрукований ще в році 1858, не загубив своєї ваги і в наші часи, бо він охоплює джерела, що вийшли в світ до другої половини XIX ст. Доповнення до цього покажчика робились, але ніхто не був таким сміливим, щоб наново переробити цю величезну роботу. „Обозрѣніе Румянцевской Описи" О. М. Лазаревського зроблено наспіх, має багато помилок, але завдяки йому наука вперше ознайомилась з „Описью" і досі користується збіркою тих матеріялів, що з Рум'янцевського Опису Чернигівщини та Стародубщини надруковані в „Обозрѣніи". О. М. Лазаревському історична наука вдячна за видання цілої низки документів з історії Лівобережної України. Він їх друкував де тільки було можливо, головним же чином в „Черниговських губернiяльних відомостях" в „Київській Старині", в „Чтеніях Товариства Нестора Літописця." Ним був виданий важливий для економічної історії XVIII ст. „Щоденник Н. Д. Ханенка". Визнаючи величезну вагу для економічної, політичної та побутової історії України XVIII ст. величезного щоденника генерального підскарбія Якова Марковича, який був виданий в 1850-х роках в дуже скороченому вигляді, О. М. Лазаревський почав друкувати його цілком в „Кіев. Стар". Смерть О. М. Лазаревського припинила це видання на 3-му томі. Редакція „Кіев. Стар." не дооцінювала важливість цього пам'ятника. Завдяки акад. М. С. Грушевському, продовження видання його взяла була на себе Археографічна Комісія Наукового Товариства імени Шевченка у Львові, але встигла видати один тільки IV том. Наступні потім події припинили на цей раз видання. О. М. Лазаревським знайдені і видані так звані коломацькі чоломбитні, що їх писала українська старшина підчас Полуботка. Він надрукував „Черниговський літопис" по новому списку, уривки з літопису мгарського лубенського монастиря. Під його редакцією вийшли в світ великі збірки документів XVII та XVIII ст.—Сулимівський, Мотиженський та Любецький Архіви, Словар малоруської старовини В. Ломиковського, уривки з щоденника гетьманської канцелярії за роки 1722—1723 і т. д. Словом, виданням джерел О. М. Лазаревський дав дослідникам досить значний матеріял, який і досі ще не вичерпала наука.

Величезний історичний матеріял містять також передмови до тих заміток та документів, що друкував їх переважно в „Кіев. Стар." О. М. Лазаревський. Часто в цих передмовах ми знаходимо маленькі досліди по окремих питаннях, дуже важливі для дослідника, не кажучи вже про те, що вони иноді містять і цікавий фактичний матеріял.

Трудно уявить собі другу людину більш начитану в архівних матеріялах з історії Лівобережжя, як О. М. Лазаревський. Кому доводилось, або ще доведеться працювати по архівах, що їх раніше переглядав О. М. Лазаревський, той не раз буде здивований, находячи матеріял, відомий йому, в таких справах, на які, здавалось би, він не міг звернути уваги. Пам'ятаю такий факт. В початку 1890-х років ми з В. О. Мякотиним працювали в харківському Історичному Архіві. Праця наша йшла паралельно і ми часто хвалилися своїми нахідками. Обох нас цікавило питання про початок та характер служби бунчукових товаришів, про яких В. Б. Антонович в своїх лекціях висловлював думку, начеб то їх утворив гетьман Мазепа, щоб дати дітям старшини можливість не по-

вертатись в просте суспільство, а залишатись в старшинському стані. [1]). Згідно з порадою Д. І. Багалія я переглядав численні формуляри про службу бунчукових товаришів, а В. О. Мякотин працював над матеріялом, із якого пізніше виросли його „Очерки соціальной исторіи Малороссіи". Одного часу переглядаючи якусь справу, що прямого відношення до бунчукових товаришів не мала, він радісно закричав: „Найшов певні відомості про походження бунчукових товаришів. Матеріял, здається, невідомий".

— Треба подивитись у Лазаревського.

В. О. Мякотин переглянув свої виписки та „Кіевскую Старину":—„Ох, за цим Лазаревським нічого цікавого не знайдеш"—жартуючи з разчаруванням сказав він.

Універсал 11 травня року 1685 був надрукований О. М. Лазаревським ще в році 1886 в „Кіев. Стар." в історії роду Левенців. Він свідчив, що бунчукові товариші існували ще до Мазепи; гетьман Самойлович в цьому універсалі посилався на універсали своїх попередників, які теж брали декого з старшин з дітьми їхніми „під бунчук".

1) Бесіди про часи козацькі на Україні. Чернівці 1897. стор, 109.

КАТЕРИНА ЛАЗАРЕВСЬКА.

О. М. Лазаревський і старе українське мистецтво.

L'image renouvellera
l'enseignement historique.
Ernest Lavisse.

У другій половині XIX в. на Україні особливо сильно почала відчуватися недостача державних сховищ—музеїв.

Люди, що розуміли важливість зберегання усяких старовинних речей—остатків матеріяльної культури,—мусили своїми власними силами й коштом розшукувати їх та переховувати. Багато речей заховалося завдяки заходам та клопотам цих відданих працьовників. Але ж може ніхто так добре, як вони, не розуміли і ненормальність цього стану, себто переховування речей цінних для науки, що мусили належати всьому українському громадянству, в приватних руках, де, перш за все, вони легко могли загинути, що нерідко й траплялося, особливо по смерті збирача. Тому то і виникла думка про кончу потребу музею в Київі і набула особливої гостроти у 80-х роках XIX в.

Одним з ініціяторів утворення київского музею був Олександр Матвієвич Лазаревський. Крім теоретичного розуміння, що потреба такої установи назріла і що її вимагало культурне життя України—О. М., працюючи за молодого віку по багатьох місцях України, часто по глухих закутках, бачив на власні очі, як багато ще заховувалося дорогоцінних для науки речей—остатків старого мистецтва і як легко та непомітно вони гинули.

Справа з музеєм посувалася надзвичайно мляво—бували часи, що зникала навіть надія мати колись музей у Київі. Треба було рятувати старину власними силами.

Коли нарешті у 1880 р. О. М. досяг своєї мрії осісти в Київі, то він, певний, що не виїде звідціля аж до смерти—гаряче береться за колекціонування цієї старовини. Натурально, що предметом на своє колекціонування він бере речи потрібні йому на його наукові праці; головні з них—це архівні матеріяли, що торкаються історії України, книжки по цьому фаху і старі портрети українських діячів. Коли інтерес до архівних матеріялів і книжок цілком зрозумілий, то звязок портретів з його роботами може здаватися не таким ясним. Але О. М. обрав старі портрети українські предметом свойого колекціонування саме тому, що мав їх за потрібний додаток до своїх робіт—на його думку значення портретів старих не тільки археологічне—для історії одежі, але важливо воно і для історика „иногда и историку не безполезно взглянуть на облик того или другого дѣятеля прежняго времени". („К. Ст." май 1882 р. 339 с.) говорить він.

Цей погляд О. М. почасти виходив з особистої його вдачі—він мав дуже розвинене почуття до зорових вражінь та художній смак до творів малярства, і вмів використовувати ці свої здібності. Через те зрозуміло, що він відчував потребу доповнювати висновки, зроблені на підставі архівних матеріялів, ще й зоровими враженнями, оскільки це було мож-

ливе. О. М. з живим інтересом ставився і до всіх речей мистецтва українського, що подавало йому риси суто української культури старої. Його тішило знаходити ці риси в дрібних народніх виробах, як старосвіцьких вишивках, писанках, „никах“ та взагалі ганчарських виробах, що він їх збирав на селі.

Любив він архітектуру старих церков українських. І коли селяни почали будувати церкву в рідній селі його Гирявці, то він підмовив їх прохати дозволу, щоб вона будувалася за абрисом, близьким до старої церкви, що була характерно-українського стилю, а не за тим шаблоном без усякого натяка на художній смак, що накидав російський уряд,—і за допомогою О. М. селяни майже досягли цього.

Інтересувався він й іконами, коли вони подавали собою зразки мистецтва українського і зберегли етнографічні та побутові риси. І взагалі цікавився він всіма малюнками, що так чи инак виображали життя українське—чисто історичне, чи то побутове то-що.

Живучи в Київі, він що-неділі бував на Подолі на толкучці й у букиністів купував книжки до своєї бібліотеки, яку він тут головним чином і зібрав. Крім книжок купував він й ілюстровані часописи, російські, польські, рідко закордонні. Всі малюнки, що мали якесь відношення до України, О. М. вирізував й наклеював в окремі теки з назвою „Живописная Украина“,—передані потім до бібліотеки київського університету, тепер ІНО, де вони і переховуються тепер.

Малюнками иншого змісту з цих часописів О. М. обклеював стіни свого кабінету в селі Підлипному. На кожній стінці були підібрані малюнки одноманітного змісту: портрети знаменитих людей, в кутку—релігійного змісту, поміж вікнами літографії Боклевського до Мертвих Душ та Ревізора.

Збираючи малюнки, що виображають Україну, О. М. розшукував для цього часописи, особливо за старі роки: Tygodnik Illustrowany, Kłosy, то що, які він підбирав за всі 70—80 роки. Коли він не міг знайти їх у Київі, то звертався до Мик. Фед. Біляшівського, що служив у Варшаві[1]) або до Василя Петр. Горленка, що часто перебував у Петербурзі. В польських часописах багато бувало малюнків з життя правобережної України—історичних, етнографічних, побутових, що їх збирав О. М. Усякими знахідками і новинами у цій сфері О. М. любив ділитися з Мик. Вас. Шугуровим—що теж мав художній смак, і збирав всякі малюнки, що виявляють Україну.

Та найбільше сил поклав О. М. на розшукування та збирання старовинних портретів українських—діло, яке він продовжує аж до смерти з тою майже молодою енергією, що так характерна для нього.

Здебільшого він шукає портретів певних історичних осіб, що цікавлять його в його наукових працях, але всі старі портрети, що про них йому випадково приходиться довідатися, він старається врятувати. Матеріяльний стан не завжди дозволяв О. М. купити всі ті портрети, що він їх знаходив і тоді він направляв їх до Вас. Вас. Тарновського, відомого колекціонера-багача; в збиранні й утворенні музея Тарновського О. М. приймав велику участь не тільки порадами та вказівками що до самих речей, але постійними підохочуваннями купувати речи, підбадьорюванням витрачати гроші на музей. Тарновський розумів ту

---

[1]) М. Ф. Біляшівський відповідає 1894 р. 5. XII „въ Варшавѣ есть много букинистовъ, это такъ н. antykwari разныхъ сортовъ. Я уже началъ поиски за Tygodnik'ами; но за указанные Вами годы не пришлось встрѣтить; не знаю, почемъ давать, мнѣ предлагали 70-хъ годовъ, спрашивали по 2 руб. за годъ, но вѣроятно можно дешевле... во всякомъ случаѣ Tygodnik достану.

важливу ролю, що грав О. М. при громадженню речей в його музеї і вірив О. М.

Портрети тих осіб, що особливо цікавлять О. М., він хоче мати у себе, щоб від часу до часу вдивлятися в них і знаходити нові риси, як це буває з людьми, в житті яких зорові враження грають видатну ролю, і тому коли він не може купити або розшукати самого оригінала, то замовляє собі або копії або фотографії.

На цих портретах шукав він і виображення убрання українського старовинного, що він, добре знаючи його по описах та реєстрах архівних, міг тут побачити наочно. Убрання українське та весь антураж тогочасний на портретах, що подає побутові подробиці, О. М. вважав остільки важливим доповненням, що він мало цікавився портретами в російському вже убранню—хіба особи виображені так—чимсь особливо приваблювали його.

Ще живучи в Чернигові у 60-х роках він роздобув там собі стару копію Паліїхи з двома унуками Танськими, портрет, що подає інтересне убрання української пані кінця XVII—початку XVIII в. Оригінал в музею чернігівськім, колишнім Тарновського, знайдений в Борзні, другий подібний же портрет Паліїхи був у Олександра Ів. Ханенка в Чернигові, взятий з родини Танських з с. Мокіївки. Репродукція була в „К. Стар." 1895 р. квітень.

Кинувши друкувати своїх „Людей Старой Малороссіи" в „Русскомъ Архивѣ", О. М. задумав видати окрему книгу під цією назвою і там вмістити і портрети тих осіб, що згадуються в цій праці—і тому на прикінці 70-х років О. М. ретельно розшукує портрети українських діячів старих часів [1]).

Особливу увагу він звертає на манастирі та церкви, де на ті часи часто ще знаходилися портрети фундаторів або надгробкові. Здебільшого цих портретів власники не хотіли продавати і тому, щоб робити копії, на початку 80-х років О. М. знайшов собі копіїста—Якова Сваричевського, стару людину 66 років, що був учителем малювання в класичній прогімназії в Острозі і підробляв до своєї злиденої платні, малюючи копії з портретів. Оригінали портретів посилалися йому, а він повертав оригінал разом з копією до Київа. Такий засіб може тепер здаватися дивним, але копіїста тоді не так легко було знайти, О. М. цінував цього копіїста і за порівнюючи добрі копії, недорогу плату, що він брав, і за те, що він не тільки копіював, але й розшукував потрібні О. М. портрети, як про це буде далі.

Дізнавшись (1883 р.) за портрет Адама Киселя (пом. 1653 р.) в Максаківському манастирі, якого той був фундатором, з допомогою „сосницького" Маркевича роздобув звідтіля портрет цей О. М., і Сваричевський зробив копію за 15 карб.; цю копію ще за життя (20/III 1902 р.) О. М. подарував київському державному музею. Оригінал цього портрета О. М. довгий час не повертав до манастиря—він бачив, що ченці дуже мало цікавилися портретом і боявся, що він там загине. Років за сім ченці всеж таки звернулися до О. М., вимагаючи, щоб він повернув їм портрета, що той і зробив. На щастя портрет цей не загинув і знаходиться в чернигівському державному музею [2]). Репродукція цього портрета була в „К. С." 1885, сентябрь.

Прочувши, що в Новгородсіверському у Воздвиженській церкві знаходяться надгробкові портрети фундатора сотника Новгородсіверського,

---

[1]) Говорячи за це видання О. М. у листі до Г. О. Милорадовича додає, що воно може „задумано на слишкомъ широкую ногу, чтобъ могло осуществиться" – так воно і сталося.

[2]) Полетика Ів. Мих. згадує в листі (1889 р.) про портрет Адама Киселя, мальований з бюста—можливо з надгробка в Нискиницях.

пізніше полковника Стародубського Лук'яна Жоравка (1709—1719) та його дружини Євдокії, О. М. хотів мати копії їх або хоч фотографії. 1882 р. в листопаді від Олександра Ів. Ханенка Ол. М. дізнався, що портрет Лук'яна Жоравка був у Воздвиженській церкві, але тепер його там нема і має він бути або у священика, або у потомків. До цього Ханенко додає, що в Новгородсіверському есть „любитель" Колесничковський, що може зробити й копію, або дістати „подлинника", коли він існує. Тільки 1883 р. у червні О. М. довідався, що портрета цього немає в Новгородсіверському, а забрав його Мих. Фед. Журавко-Покорський в с. Соснівку на Конотопщині. У цього Мих. Фед. Журавки О. М. добув портрета, що був не оригінал [1]), а стара копія, що перед тим і знаходилася в Воздвиженській церкві в Новгородсіверському. За це свідчить напис скопійований Сваричевським і на копії О. М.: „Портретъ сей изображающій Стародубовскаго полковника Лукіяна Жоравку, построившаго сей храмъ в 1715 году, коего тѣло погребено въ семъ храмѣ, списано со стараго изображенія хранящійся здѣсь попеченіемъ потомковъ его помѣщиковъ Покорскихъ Жоравко в 1847 р." Пізнішою рукою приписано: „при Іереѣ Павлѣ Левицкомъ".

Стара копія, що знаходилася у Покорських Жоравко одним з потомків увезена у 900-х рр. у тодішній Петербург. Вона була велика, більш як у зріст чоловіка; Сваричевський зробив трохи меншу копію (1883 р.) На портреті Журавко виображений у весь зріст зовсім молодою людиною в опанчі і підперезанім каптані; на столі розпяття та євангелія. У горі праворуч герб, ліворуч краєвид наче у вікні. Репродукції не було.

Відомий портрет Журавчихи ніхто в Новгородсіверському не міг зфотографувати, як того хотів О. М. (1883 р.), бо він був „громадныхъ размѣровъ, болѣе трехъ аршинъ длины и $2^1/_2$ арш. ширины [2]).

Про цей портрет 1883.17.11 О. М. пише до графа Г. О. Милорадовича, який теж працював потроху над архівними матеріялами: „Часть портретовъ желаемыхъ я досталъ помимо архіерея [3]) и Лазаренка [4]), но Евдокіи Жоравко портрета помимо ихъ достать не могу и желаю их помощи... не подвинете ли Вы ихъ... къ осуществленію желаемого." Милорадович нічого не допоміг О. М., і він сам дізнався докладно про стан в якому знаходився цей портрет і яким робом його можна врятувати. 1896 р. 3 VIII О. М. пише знову до Милорадовича: „Въ Новгородсѣверскомъ м-рѣ въ числѣ стараго хлама въ амбарахъ валяется очень хорошій портретъ жены стародубскаго полковника Жоравки, рисованный в 1694 г. (есть надпись). Портретъ этотъ скоро погибнетъ, если его не извлечь изъ той кучи мусора, въ которую онъ погруженъ. Конечно никакихъ препятствій со стороны Антонія не встрѣтится, если попросить сію картину в „музей". Н.-Сѣверскій архимандритъ картину эту знаетъ (ему она была указана это лѣто) и тоже безпрепятственно уступитъ". Але Милорадович не поспішав взяти портрет і О. М. двічі нагадував ще Милорадовичу, поки нарешті цей портрет був узятий до новоутвореної (1898 р.) Архівної Чернигівської Комісії.

У того ж Милорадовича в Любечі 1882 р. О. М. роздобув портрети Безбородків: Андрея Якововича генерального писаря (род. 1711—1780) та дружини його Євдокії Михайлівни Забілівни (р. 1711—1803)—„Искренно

---

[1]) В К. С. (1882 р. № 5, 340 стр.) О. М. називає його оригіналом, очевидно не бачивши ще. В „Каталогу Древностей Украинскихъ Тарновскаго", що в складанні його О. М. приймав найближчу участь—цю помилку виправлено.

[2]) Про цей портрет і напис на ньому—Труды Черн. Арх. Комісії. Вып. II, 80—81 с. і Щербаківський: Український портрет. Київ. 1925. 12—13 стр.

[3]) Архієрей чернигівський Антоній. [4]) Директор класичної глухівської гімназії.

благодарю Васъ... за портреты Безбородковъ. Вѣдь это копіи? Если да, то съ какихъ оригиналовъ они сняты?... Мнѣ очень желается портретъ мужа снять масляными красками. Супругу можно і фотографіею", пише він. Оригінал Андрія Безбородка О. М. знайшов у Бакуринських—потомків Безбородків по жіночій лінії [1]). Прекрасну копію з цього портрета погруддя зробив О. М-чу Сваричевський. Репродукція в „К. Ст." 1890, январь [2]).

У О. М. був портрет Семена Вас. Кочубея, останнього енерального обозного (К. Стар. 1882. май, 340 с.). Куди передав цей портрет Ол. М.—невідомо.

В Козелецькому соборі О. М. знайшов портрет Кирила Терлецького, на прізвище „Дикий піп", що по преданню вінчав Лизавету з Розумовським; на цьому інтересному портреті виображена була фігура повна руху, що прекрасно передавала цю енергійну людину. О. М. замовив собі копію по пояс—на портреті була ціла фігура, цей портрет присилали до О. М., а по знятії копії портрет знов було повернуто до Козелецького собору [3]).

Розшукав Л-кий портрет надгробковий Осипа Борозни,—боярський син (помер до 1657 р.), а потім чернець Ключевського манастиря,—де спочатку знаходився і портрет, а потім забрано його в Брахлов до Лашкевичів—потомків Борозні по жіночій лінії. Цей оригінальний надгробковий портрет виображає Борозну в чернечому габиті, що молиться перед хрестом, вкопаним в землю, наче перед могилою. О. М., що цікавився родом Борозн зняв собі копію з цього портрета. Репродукція (фрагмент в Родословнику Модзалевського).

В Крупецькому манастирі О. М. розшукав портрет фундатора його Домонтовича, енерального судді (пом. 1673) інтересний з археологічного боку [4]) і зробив собі копію.

Здається Сваричевський же копіював і портрет Гонти з оригінала, що належав В. Б. Антоновичу, який він взяв з м. Володарки Сквирського повіту (репродукція К. Ст. 1882, ноябрь).

Другий портрет Гонти, в профіль, котрий дістав О. М. 1892 р. товариш його по Судовій Палати Пахалович, через свою дружину, що була родом з Умані (репродукція його у Zygmunt Gloger. Encyklopedia Staropolska Warszawa 1901, т. II, 229 с.) Обидва ці портрети Гонти тепер в київськім державн. музеї.

Зацікавившися князями Вишневецькими, як колонізаторами тієї частини Лівобережжя, звідкіля походив і сам О. М., він і почав розшукувати портрета Ієремії Вишневецького. Через того-ж Сваричевського заходився він завязати зносини з Вишневцем і взагалі з містами, деб міг знайтись цей портрет, а разом і портрети инших діячів західньої України, а як що не самі портрети, то хоч сліди їх перебування.

Сваричевський був дуже зацікавлений майже постійною роботою, що він мав від О. М., що замовляв копії не тільки собі, але й за дорученням декому з своїх знайомих [5]). Почасти щоб віддячити О. М., а почасти

---

[1]) Був ще портрет того ж Безбородка в с. Згурівці на Прилущині у Кочубеїв—з вусами; копія—в черн. держ. музеї. [2]) В Родословнику Модзалевського есть репродукція подружжя Безбородьків.

[3]) У 1908 р. цей портрет знаходився в Козелецькому соборі. (Труды XIV археологическаго съѣзда. Черниговъ, 1908 г., сс. 178—179) Куди передав О. М. свою копію невідомо

[4]) Докладний опис портрета та написи наведено в „Каталозі Українських древностей. Тарновскаго"; у Л-кого в с. Підлипному була прекрасна фотографія з написом і маленьким рисунком долі Крупецького манастиря—тепер в конотопському музею.

[5]) Сваричевському О. М. замовляв копії і для Г. О. Милорадовича а також реставрувати де-які портрети (Петра III і Катерини II—за 10 крб.) Взагалі О. М. дуже клопотався за те, щоб Милорадович. що був дуже заможній добре платив за роботу—за що Сваричевський особливо дякує О. М-чу.

щоб збільшити замовлення, він ретельно розшукує портрети осіб, що їх йому вказує О. М. і сам захоплюється цими розшуками. В Новомаліні (1882 р.) він знайшов портрети Вишневецьких—Ієремії у повний зріст—з якого він і зробив копію О. М. [1])—і Михайла—короля польського. Тамже він знайшов і скопіював портрети Костянтина Острозького, воєводи київського (оригінал загублений [2]) і дружини його Софії з Тарновських (оригінал в черн. держав. музеї. Репродукції були в К. С. 1883, ноябрь і декабрь). Тамже він знайшов і скопіював портрет Раїни Могилянки (1619)--копію цю О. М. передав до київ. держ. муз. (репродукція К. Ст. 1887, ноябрь).

У Заславлі в костелі Сваричевський знайшов портрет Януша Острозького (1620)—ціла фігура і теж зробив копію О. М-чу (репродукція по пояс. Ілюстр. Історія України акад. Грушевського, 200 с.)

В Острозі в „приходскому“ костелі знайшов він портрет Олександра Острозького (репродукція в Історії України акад. Грушевського, 201 с.), з якого зробив копію, що тепер передана до Конотопського музею. Поруч Ол. Острозького висів в костелі портрет Анни Алоїзи Ходкевичевої в чорному убранні—в Заславлі ж був її портрет в „народньому“ убранні, як повідомляє Сваричевський на запитання О. М.

Дізнавшися, що в Вишнівці мають бути „торги“ на речі з палацу—Сваричевський гаряче береться до подорожи туди, хоча путь від Острога до Вишнівця 75 верст польовими доріжками здавався не дуже легким людині 66 років. Він вибрав два дні свят у кінці серпня 1884 р., виклопотав собі у поліції „открытый билетъ“ і проїхав туди й назад сільською поштою. Стан вишнівецького палацу він описує так: „въ Вишневецкомъ палацѣ я не нашелъ ничего интереснаго для Васъ; тамъ есть только картины, портреты королей польскихъ, Марины Мнишекъ и Дмитрія Самозванца. Однакожъ я освѣдомился отъ одного господина по фамиліи Варинскій, который исправляетъ въ палацу должность дворецкаго, по ихъ выраженію маршалкомъ двору, онъ тамъ съ давнихъ временъ, онъ мнѣ сообщилъ, что дѣйствительно были тамъ разныхъ магнатовъ портреты, но при продажѣ Вишневца Плятеру разобраны по нѣкоторымъ мѣстамъ, тутъ они на Волыни. Пояснить о томъ, какие были портреты и куда взяты—онъ не могъ помнить, но обѣщалъ порыться въ бумагахъ при немъ оставленныхъ, съ которыхъ можно будетъ узнать подробности. Онъ, насколько помнитъ, сказалъ мнѣ, что портреты эти взяты... Чарторійскимъ, Четвертинскимъ, Корвицкимъ, Попинскимъ (?) и другими, которыхъ жительство въ тѣхъ окрестностяхъ... Я очень обрадовался тѣмъ, что портретовъ въ Вишневцѣ теперь нѣтъ и они не подвергаются настоящей продажѣ; рано ли, поздно ли, все же есть надежда найти что-нибудь интереснаго, тѣмъ болѣе, что это все въ нашихъ окрестностяхъ, стоитъ только прослѣдить и объѣхать тѣ мѣста, гдѣ будутъ указаны г. Варинскимъ“.

Крім цього він додає, як він довідався, що на Волині знаходяться портрети багатьох польських панів, яких він і перераховує більш як 30.

Скоро після цього зносини з Сваричевським припинилися за смертю останнього літом 1885 р.—деякі роботи кінчав його син.

Милорадовичу ж Сваричевський робив копію з портрета Михайла Милорадовича полковника Гадяцького (1714—1726). Портрет цей на початку 80-х років роздобув невідомо звідкіля О. М. Здається, що він передав цей портрет Г. О. Милорадовичу в Любеч, де портрет знаходився пізніше, як є на це вказівки (Каталогъ Украинскихъ древностей Тарновскаго. Кіев. 1898 г.)

[1]) Це не той портрет, що репродукція в К. С.

[2]) Кост. Острозький на портреті тримає щось не зрозуміле в руках; О. М. говорив: „як що Орест Ів. (Левицький) не знає що воно, то і ніхто не знає“—підкреслюючи цим глибоке знання Левицького старовинного побуту українського.

Коли в середині 80-х років Л-кий докладніше почав працювати над історією Стародуба та Стародубщини, то почав і розшукувати портрети когось з діячів стародубських XVII—XVIII вв. Через свого товариша ще по полтавському суду Борщева Ол. М. пощастило знайти три чудових портрети Шираїв. Ці портрети взяті з Спиридонової Буди на Новозибківщині, з церкви, якої Ширяй був фундатор—це надгробкові портрети—на це натякають маленькі діти з руками складеними на молитву. Закопчені вони були страшенно за майже двохсотлітнє перебування в церкві; кілька день одмивали їх олією, поки фарби прояснилися і по волі почав проступати білий серпанок на голові Шираїхи, що спочатку його зовсім не було видно.

Спиридон Ширай стародубський війт (1688—1708) і багатир у червоному кунтуші, підбитому горностаєм, розстібнутому спереду, з-під якого видно перед розкішного підперезаного каптана золотоглавого: на темно-зеленому полі золоті квіти, що тонко вималювані на портреті. Суворе горбоносе обличчя з бородою, темне скуйдоване волосся, одна рука на грудях, друга тримає патерицю—ознаку війтівського сану. Коло його ніг два непомірно маленькі хлопчики, в кунтушиках і, як говорилося, з руками складеними на молитву. Жінка його у чорвоному кунтуші глухо застібненому до горла у серпанковій намітці, що тонко намальована на темній голові. Одна рука на грудях, друга простягнена і тримає чотки. Коло її ніг дві також непомірно маленьких дівчинки в кунтушиках теж з руками складеними на молитву.

Син їх—франт початку XVIII в. Степан Ширай, знатний військовий товариш—одягнений як батько.

Ці портрети надзвичайно цікаві як з художнього боку, так і з археологічного,—вони показують як розкішно одягались міщани-багатирі стародубські. До того інтересний і побутовий бік: кидається в вічі, що розкішна одіж тільки на чоловіках, а жінка одягнена порівнюючи просто.

Ці три портрети Л-кий записав чернигівському державному музеєві тоді імени Тарновського, як у культурний центр північного Лівобережжя, куди на його думку і мусили перейти портрети представників стародубівського міщанства [1]).

З портретів старих Шираїв репродукцій не було;—з портрета молодого Ширая була літографія в К. С. 1887 р. октября, зроблена художником Оп. Юр. Сластіоном [2]).

У зносинах зі Сластіоном Ол. Л-кому допомагав Вас. Петр. Горленко. Це був останній потомок родовитої фамілії, що ледве мав чим жити у

---

[1]) Щоб доповнити історію цих портретів можна ще сказати, що 1906—7 років в музеї виникло питання, щоб ці портрети проміняти на якісь инші в російських музеях, як „двійники"; бо в музеї В. Тарновського були копії цих портретів, які вже були зареєстровані і тому позбутися їх було складніше ніж оригіналів, нещодавно переданих до музею і ще не зареєстрованих. На щастя цей проєкт не було виконано.

[2]) Сластіон мав видати художньо-історичний альбом „Южнорусской старины" (1894 р.), на який гроші давала одна особа в СПБ.—як про це пише Горленко до Л-кого, не називаючи прізвища, Сластіон за порадами звертався до Л-кого, прохаючи, щоб останній написав кілька слів до кожної репродукції. Там мав бути і портрет Степана Ширая; а крім того ще такі літографії: 1) Портрет художника Мартиновича Парф. Денис., в убранні селянина м. Веремієвки Золотоноського повіту: висока смушева шапка з-під якої видно чуба, свита з широкими рукавами з закарвашами, чоботи з китицями. 2) Киянки, що зустрічають Катерину в Київі й кидають на дорогу квіти—Femmes de Kiev jettant des fleurs au passage de l'emperatrice—2 літографії з акварелей, що переховуються в Ермітажі в СПБ. англійського художника, що їздив з Катериною до Криму Hadfield (з Ермітажі знаходилася частина його альбома з краєвидами Дніпра, Київа, Лаври, Кременчука, Херсона). 3) Дівчина з Кодака того-ж художника. 4) Малюнки церков з Гербиніуса Religiosae Kyovienses creptae. 5) Літографії козаків з Historia belli Cosacco-polonies. 6) Камяниця Мазепи в Чернигові, і ще деякі.

себе дома в с. Ярошівці (на Прилукщині) і, щоб заробити грошей, їздив на літературну працю до Петербургу. Він мав здібності до писання й художній смак. О. М. і старався використати його з цього боку, підохочуючи писати до „Кіевской Старины“ а у Петербурзі доручав йому розшукувати книжки, портрети [1]) малюнки, що торкаються України (наприклад, він йому радив переписати всі портрети українських осіб в Петербурзі і Москві [2]) і малюнки українських художників [3]), радив писати про українських художників [4]). Через того-ж Горленка довідався О. М. 1889 р. і про архів та портрети Полетиківської у с. Коровинцях на Роменщині, де жив останній потомок Іван Михайлович Полетика.

О. М. зацікавлений звісткою про ці речі підбарьорює Горленка з'їздити у Коровинці і з'їздивши останній докладно оповідає про те, що він там знайшов. „Ів. Мих. Полетика—пише він—добродушный. но мало образованный молодой человѣкъ лѣтъ 25—онъ летить бѣдный въ трубу, но все еще вѣренъ привычкамъ помѣщика, имѣющаго 600 десятинъ и домъ въ 14 комнатъ“ і далі додає, що до В. В. Тарновського Полетика нізащо не звернеться, тому що: „это хотя и прогорѣлый, но все же панъ со всѣми характерными принадлежностями этой породы“.

„Характерні принадлежности“ були такі, що до Л-ого Полетика звернувся, бо це не був „пан“—себ-то рівний йому; але коли Л-кий пропонував йому свої ціни за архів та портрети, то він, нічого не розуміючи в ціх речах, знайшов їх за низькі й образився, навіть не відповів, а вирішив звернутись до В. Б. Антоновича.

Але бажання продати і злидні змусили Полетіку під впливом Горленка зм'якшити тон—і написати до О. М.; він описує всі портрети і зазначає свої ціни; Горленко теж описує докладно портрети: „9 портретовъ... всѣ очень интересные. Интересны фамильные портреты 4-хъ поколѣній Полетикъ, Ильяшенковъ и Гамалѣи“ пише Горленко, що особливо цікавиться портретом Вас. Григ. Полетика, якого він, під впливом О. М., вважав за автора „Исторіи Руссовъ“.

Портрети були такі:

1. Полковник Лубенський Максим Ілляшенко (1677—1687), погруддя, в червоному з товстим коротким чубом на голові;—надписа на портреті не було, але він „удостовѣряется спискомъ портретовъ, принадлежащихъ Григорію Полетикѣ“. „Кроме легкихъ поврежденій краски хорошо сохранились“. За нього правив Полетіка 150 карб.

2. Бунчуковий товариш Андрій Павлович Полетика—(р. 1692—1773) роменський війт (1692—1773), жонатий на внучці Ілляшенка—Ганні Іван. Ласкевич „въ служебномъ козацкомъ костюмѣ—пише Горленко—сверху коричневый кунтушъ поверх зеленаго кафтана“. „Портретъ сохранился хорошо, но потемнѣлъ“. Цінував його Полетика—150 карб.

---

[1]) Так. В. Горленко повідомляв О. Л-кого, що в одній церкві в Москві есть портрет Дмитрія Ростовського, що той прислав своїому приятелю (1883 р.).

[2]) Горленко 18.III.1888 пише: списокъ портретов вещь великолѣпная и если чѣмъ нибудь я могу пригодиться, то я весь къ Вашимъ услугамъ.

[3]) Далі він пише: не уѣду изъ Петербурга не пересмотрѣвъ также всего малороссійскаго в художественном отдѣлѣ Публичной Библіотеки. 5.IV. того ж року. „много времени уходило теперь на разыскиваніе разбросанных по художникамъ рисунковъ Мартиновича что я и взялъ на собя считая это дѣломъ почти національной важности“.

[4]) 1897 р. 13.XII Горленко пише: „Для археологическаго съѣзда... я могъ бы написать что либо о живописцахъ малороссійскихъ. но опять таки не знаю, насколько это подойдетъ—Desiderata въ этой области самыя свободныя, ибо въ ней почти ничего не сдѣлано и все что сдѣлается будетъ хорошо. Вѣрнѣе что рефератъ по искусству я писать не буду, а явлюсь какъ експонентъ нѣсколькихъ предметовъ южнорусскаго искусства, которыя у меня есть“.

3. Дружина його, внучка Ілляшенка—Ганна Іван. Ласкевич, у білому европейському убранні [1]). За всі три жіночих портрети Полетика хотів 100 карбованців.

4. Григорій Андр. Полетика (р. 1723 пом. 1787)—депутат Лубенського полку в „комісії сочиненія проекта новаго уложенія". Портрет має надпис. „Прекрасный типъ интеллигентный—пише Горленко—краска мѣстами осыпалась, но может быть реставрированъ со всею точностію".

5. Дружина його Елена Іван. Гамаліїва [2]) „прелесть что такое—пише Горленко—рожа, на которой женился вѣроятно по разсчету: въ какой-то трехаршинной прическѣ, весьма не идущей къ ея вульгарному лицу".

6. Григорій Іван. Полетика (1735—1774), портрета намальовано у Відні „Другъ Фальковскаго"—характеризує його Горленко—въ парикѣ и красномъ камзолѣ временъ Екатерины". Полетика хотів за нього 50 карб.

7. Гамалія, Іван Андр. генеральний суддя—в пудреній перуці—цінувався в 75 карб.

8. Василій Григор. Полетика († 1845) в мундирі маршалка Роменського повіту, „умное лицо съ тяжелымъ взглядомъ, сановитость и никогда не забываемое шляхетство—еще болѣе думаю, что это авторъ „Исторіи Руссовъ"—пише Горленко. Полетика хотів за нього 100 карб.

9. Дружина його з роду Тихорських, Настасія Фомінішна.

Ще була маленька сепія Вас. Вас. Полетики, секретаря місії в Костянтинополі (XIX в.).

За ціни позначені Полетикою Горленко додає, що він цінує всі портрети дуже дорого, а сам Полетика пише, що його ціни трошки вищі Горленкових. На жаль скільки саме було заплачено—невідомо.

Купити всі ці портрети, що їх переслав до нього Полетика 1890 р. О. Л. не мав коштів; він купив тільки портрети Григ. Андр. Полетики та його дружини. Григ. Андр—чем О. М. був зацікавлений, як автором на його думку „Исторіи Русовъ". Репродукція портрета Гр. Анд. була в Київській Старині 1891 р. квітень. Ці обидва портрети були записані О. М. в Чернигів. музей. Портрета Вас. Гр. Полетики купив Горленко; репродукція в К. Стар. 1893 р. січень.

Инші портрети Полетикинські О. М. направив до Тарновського, який купив портрети Ілляшенка і Андрія Полетики. З портрета Ілляшенка О. М. замовив собі копію; його цікавив цей портрет з археологічного боку—його зачіска і борода; замітка О. М. про цей портрет і репродукція його були в К. С. 1891 січень. Куди поділися останні портрети—невідомо: очевидно вони не мали великого інтересу, що О. М. не пристроїв їх десь.

Бажання робити копії примусило О. М. роздобути собі нового копіїста, щоб виконував його замовлення. Цей копіїст малював і копію Ілляшенка. Він же зробив кілька копій з оригіналів Тарновського в с. Качанівці, маєтку Тарновського, де зберігалася за ті часи його колекція старовини української.

1887 р. Тарновський раздобув в Єлецькому манастирі в Чернигові прекрасний надгробковий портрет Василя Дунина-Борковського генерального обозного (р. 1640 пом. 1702) і одвіз його в Качанівку, портрет намальований на дошці був трохи попсований і копіїста присланий О. М. вдало реставрував його і робив копію—погруддя О. М-чу (на портреті—ціла фігура) [3]). Репродукція була в К. С. 1894, мартъ і замітка про цей портрет Л-кого, що цікавився їм з археологічного боку.

---

[1]) Горленко гадав помилково, що це дружина Ілляшенка.
[2]) Горленко прочитав неправильно її прізвище замість Гамалѣева—Голомозьева.
[3]) В с. Подлипному у Л-кого була інтересна маленька аквареля з цього портрету.

В Качанівці ж копіїст зробив Л-кому такі копії з оригіналів, що особливо цікавили Л-кого. А саме Ілляша Новицького полковника охочекомонного (1672—1696), оригінал якого Тарновський добув у Гурбинцях на Прилуччині у Новицьких—ця копія передана до конотоп. музею.

Намалював він копії з обидвох Полуботків—Леонтія полковника чернигівського (пом. 1687 р.) і Павла наказного гетьмана (пом. 1724 [1]) (репродукції обидвох були в Родословнику Модзалевського) [2]). Івана Чарниша, енерального суддю (пом. 1728), видатну людину в житті Лівобережжя—з цього інтересного портрета, що воображає людину татарського типу, здається не було репродукції. Копії ці всі були дуже гарні—їх майже не можна було відрізнити від оригінала [3]).

Цей же копіїст зробив копію з портрета „бабушки" Настасії Степанівни Леонтовичевої-Полуботчихи (р. 1732—1802); намальований 1801 р. 30. VI,—це інтересний жіночий портрет, що виображає старовинний очіпок, дуже близький по формі до очіпка на портреті Забілихи, який на цілий вік старший від портрета Полуботчихи.

Портрет Полуботчихи знаходився у Любечі у Григ. Олекс. Милорадовича. Репродукція його була маленька в „Любецькому архіві", [4]) що був виданий К. Ст-ною—1896—1898 р. і в Родословнику Модзалевського, де репродукція не правдива [5]).

У Tygodnik'y Illustrowan'omy за 1879 р. № 187 був портрет Павла Тетері 1662—1664 зарисований Крашевським з якогось невідомого оригінала [6]). Цей портрет здався О. М. більш правдивим, як той, що додано до літопису Величка і він замовив копію олійними фарбами.

Замовив він собі копію разом з В. В. Тарновським з портрета Степана Тамари, полковника київського (1706–1715), якого оригінал знаходився у Л. П. Тамари в Києві.

Випадково розшукав Л—кий з села Холмів на Сосновщині оригінал портрета Михайла Дунина-Борковського, бунчукового товариша, що був виображений в маленькому колі навкруги якого був апотеоз арх. Михаїлу з віршами і покров. [7]). Цей оригінал був переданий в київ. держ. музей вже по смерті Л—кого. В цьому апотеозі більш релігійного відтінку, а то тому Л—кий не дуже їм цікавився, не знаходячи ні археологічних рис. ні особистих тої людини, з якої писаний портрет, чого він шукав в портретах.

Що літа буваючи на батьківщині на Конотопщині в с. Підлипному і тут по околицях шукав О. М. старих портретів.

Родичі та знайомі, знаючи про ці розшуки, повідомляли О. М. про портрети, що вони бачили або чули про них. У 80-х рр. у Ромнах у Якубовички есть портрет „какого-то прадѣда" Якубовича, який вона не продасть, але копію дасть скопіювати—повідомляє родичка Г. Ф. Ла-

---

[1]) Л-кому, дивлячись на ці портрети не хотілось погодитися, що портрет Леонтія не є портретом Павла; йому здавалося, що таке обличчя якнайкраще підходило до такої енергійної, впертої людини, яким був Павло Полуботок.

[2]) Репродукції були і в инших місцях, але тут вказується взагалі до всіх портретів, тільки по одній репродукції.

[3]) У київському держ. музею є копія з портрета Павла Полуботка, але зроблена значно гірше.

[4]) Тамже надрукований і напис, що був на портреті (Предисл. II стор.).

[5]) Хоча вона зроблена з оригінала, але не правдива, що до головного убору; на цій репродукції голова „бабушки"—кругла, в тім разі, коли на ній було намальовано високого очіпка зі зборами, що видно на копії Л-го і на репродукції в „Любецькому Архіві". Очевидно, що ця верхня частина портрета остільки потемніла, що фотограф на свій здогад обрисував голову кругло, бо нічого не міг розглянути.

[6]) Чи не той що був у Е. Руликовського, як казав Куліш? (Зап. Іст.—філ. від. У. А. Н. II—III—214 с.)

[7]) Вірші надруковані в Каталозі українських древностей Тарновського.

щинська [1]). Горленко пропонував прислати „вашего придворного художника чтобъ снять копіи съ портрета Прасковіи Апостоловой Скоропадской въ Тростинцѣ“ і обіцяв свою протекцію.—Брат О. М.—Федір, що жив на той час в х. Побиванці Гадяцького повіту пропонує прислати старовинні портрети, що знаходяться у сусідів—на що О. М. питає кого це саме портрети і додає, що портретами гетьманів він не цікавиться, а „меншей старшины, начиная съ полковниковъ“... [2]). Але всі ці пропозиції не дали наслідків.

Бували щасливіші випадки, коли знаходилися інтересні оригінали.

В с. Семянівці та може на Конотопщині в садибі Мик. Гр. Гамалії Л-кий знайшов портрет генерального судді Івана Андрієвича Гамалії (род. 1699–1762), який він і купив. Цей портрет ще за життя Л-кий подарував Черниг. Губ. Арх. Комісії 1898. Репродукція в Родосл. Модзалевського.

Але кращу знахідку О. М. мав на Кролівещині в с. Лушниках у дідичів Ворощенків, нащадків Забіл [3]), а саме два оригінали портрета Забіл Івана Петр. військового товариша (пом. 1702 р., репродукція в Український портрет XVII—XX вв.) і дружини його Ганни Вас. (пом. 1713 р.). Ці портрети подають інтересні побутові типи старосвітських панів.

Він—військовий товариш у якого нічогісінько „військового“ нема, в руці палиця, що була ознакою високого сану [4]), а вона в високому очіпку з привітною усмішкою на устах, хоч і тримає книжку мабуть молитовник в руці, але нічого побожного в своєму настрої не виявляє. Цікава побутова подробиця що до цих портретів: власники їх—нащадки виображених осіб—покривали їми діжечки з варевом. Тепер ці обидва портрети знаходяться в київ. держ. музею.

Був у тій-же родині ще один портрет пізнішого потомка Забіл—у червоному російському мундирі, що О. М. не взяв.

У О. М. ще був портрет П. П. Забіли, (кінець XVIII в.) у чиновному російському мундирі і то, тому він був в неповазі. Тепер цей портрет у київ. держ. музею.

З приводу старих портретів звертався О. М. і до чернигівців, що він був з ними знайомий ще за часи свойого перебування в Чернигові. На його запитання про портрети предків, та шпаргалів, за які він ніколи не забував довідатися, у Романа Тризни О. М. одержав таку відповідь 1882 р. 14. XI. „Эпитафіонъ прадѣду Ник. Иван. Тризнѣ [5]) и портретъ дѣда Андрея Ник. пришлю подлинниками через сына моего Дмитрія. Подлинниками потому что эпитафіонъ въ копіи потеряетъ весь букетъ старинный слагателя современника іерея Якова, а фотографическій снимок портрета не можетъ дать точнаго понятія о костюмѣ и прическѣ коафюрѣ дѣда—онъ голывся... Дождусь оказіи... и по минованіи надоб-

---

[1]) Далі вона додає: „кромѣ того у нихъ было много старинныхъ вещей и картинъ, которыя распроданы большею частью евреямъ но.. много вещей купилъ старый помѣщикъ Томашевскій, который живетъ въ томъ же селѣ (?) и что у него весь домъ увѣшанъ картинами... тамъ есть и отъ Якубовича“.

[2]) Тут Л-кий має на увазі ті нехудожні копії гетьманських портретів, що були досить розповсюджені по садибах панів, як згадує Горленко „Мазепу—1001-е повтореніе Бекотовско-Осиповскаго типа“... Оригінальними портретами гетьманів Л-кий цікавився як про це буде далі.

[3]) Надежда Петровна Забіла одружилася з Мих. Петр Ворощенком. Дочка її Олімпіяда Мих. була за конотопцем Дан. Григ. Кандибою, через нього і дізнався О. М. про портрети.

[4]) В Київі ще на початку XIX в (1806 р.) магістрат забороняв підмайстрам на вулиці носити „тросточки или раскошеные палочки“—бо це була ознака певної гідности, (архів Міщанської Управи, що переховується в київському Центральному Архіві ім. Антоновича.

[5]) Цього епитафіона надруковано в К. Стар. травень 1885 р. 180 стр.

ности прошу возвратить сохранно. Не надо огорчать усопшихъ! Эпитафіонъ я долженъ буду повѣсить въ церквѣ, гдѣ онъ висѣлъ надъ могилою прадѣда.—Архимандритъ Іосифъ—это двоюродный дѣдъ прадѣда. Онъ былъ современникъ Хмельницкаго и послѣдніе годы свои пребывалъ въ К. Лаврѣ, гдѣ въ большой церквѣ на правой сторонѣ отъ праваго входа я видѣлъ лѣтъ 30 назадъ портретъ его во весь ростъ. У Ел. Гавриловны (Тризни? *К. Л.*) портрет Іосифа поясной и какъ говорятъ снимокъ съ лаврскаго. Буду просить снять фотографію, но боюсь, что старушка, заподозритъ въ похищеніи и откажетъ". Цей портрет Тризни не зацікавив О. М. мабудь тому, що він був в російському мундирі.

Та-ж причина була і тому що О. М. не зробив копії з портретів Хаченок. Ось що писав йому про ці портрети другий черниговець Олекс. Ів. Хаченко 1883 р. 30. XII з Чернигова на запитання О. М.: „Портрета Н. Д. Хаченка я не могъ нигдѣ найти и не знаю былъ ли онъ? Портреты же двухъ его сыновей Василія и Ивана находятся у меня. Первый писанъ за границею масляными красками, въ мундирѣ флигель-адьютантскомъ Петра III, въ бѣломъ атласномъ кафтанѣ съ золотымъ ексельбантомъ и шитьемъ и въ камзолѣ селадонового цвѣта (сизоголубой, похожій на бирюзовый[1]).—Второй портретъ Ивана въ обыкновенномъ армейскомъ полковничьемъ мундирѣ".

Того-ж Олекс. Ів. Хаченка, як старожитнього чернігівського мешканця, О. М. запитував за портрети инших чернігівських старовинних родів. На запитання про портрети в українському убранню — що підкреслює О. М.— в Седневі Хаченко відповідав 1884 р. 3. XI з Чернигова: „Домъ Седневскій я очень часто посѣщалъ при старыхъ Лизогубахъ, тамъ были только два старыхъ портрета въ костюмахъ прежняго времени—Сулимы и Савича. Что же касается дѣтскихъ портретовъ, о которыхъ вамъ говорилъ кто-то; то это были дѣти Андрея Ивановича, онъ самъ былъ живописецъ и нарисовалъ портреты своихъ дѣтей въ старинныхъ малороссійскихъ костюмахъ. На дняхъ необитаемый сѣдневскій домъ Лизогубовъ къ большому сожалѣнію сгорѣлъ со всѣмъ находящимся въ немъ имуществомъ".

Почувши, що в Ів. Вас. Лучицького є портрет Савича, як він думав другий, а не той, що згорів в Седневі, О. М. прохав його, щоб той прислав йому (у 90-х рр.). Але у Лучицького портрета не було, він відповідав, що, „портретъ этотъ находится у Ник. Андреевича Савича в д. Дуниновѣ Золот. уѣзда и объ немъ то я говорилъ когда-то".

Коли О. М. звернувся до Савича 1894 р. в Дунинів, то оказалося, що там живе на Ник. Андр., а Олекс. Андр., що теж не міг задоволити бажання О. М. 24. VI.: „не могъ достать Вамъ портрета моего предка Семена Савича по той простой причинѣ, что портретъ этотъ вмѣстѣ съ прочей галлереей сѣдневской (Лизогубовъ) сгорѣлъ. А привезенный моей невѣсткой изъ Седнева же портретъ еще 1864 года оказался по портретамъ Вашей книги портретомъ Сулимы. Помню, что невѣстка моя, урожденная Лизогубъ, выражала сомнѣніе въ томъ, что ею взятъ чужой портретъ, а не Савича"...

Друкуючи щоденник Якова Марковича О. М. сподівався довідатися у Петра Яковов. Дорошенка, який цікавився старовиною, про портрети, Андрея Марковича, що про нього згадується в „Дневныхъ Запискахъ" Якова Марковича і самого Якова, але і тут відповідь була негативна. П. Я. Дорошенко пише 1889 р. 7. XII з Глухова: „Вы какъ то спрашивали меня сохранился ли въ Сварковѣ портретъ Андрея Марковича (отца

---

[1]). Такъ называли его въ старину. (Прим. у листі).

Якова)? Такого портрета нынѣ нѣтъ и по собранію свѣдѣній никогда не было въ Сварковѣ. Портретъ же Якова Марковича сгорѣлъ во время бывшаго въ 70-хъ годахъ пожара [1]). Не знаю гдѣ остается искать портретъ Андрея М., который когда-то существововаль, судя по упоминанію о немъ въ „Дневныхъ Запискахъ." Должно быть съ нимъ повторилась таже исторія, что и съ портретомъ его сына и что повторяется и повторялось и съ другими памятниками—погибли безвозвратно".

Щасливіші наслідки дали розшуки портрета Олекс. Мих. Марковича—(р. 1790—1865) „одного из прежних изыскателей малорусской старины", з яким О. М. був особисто знайомий. 1890 р. 8. VIII той же Дорошенко прислав його фотографії— „эта фотографія, пише він, порядочная копія съ оригинала раскрашенной фотографіи 50-х (конца) годовъ. Говорятъ, что здѣсь Ал. Мих. очень похожъ по тому времени".

Того-ж часу розпитувався Л-кий і про портрет В. Я. Ломиковського, але міг довідатись тільки про сліди цього портрета. Горленко йому пише: „Когда Ив. Вас. Капнист былъ губернаторомъ въ Смоленскѣ (онъ былъ женатъ на Пел. Егор. Горленко, былъ 15 лѣтъ Полт. губ.-предводителемъ и потомъ губерн. въ Смоленскѣ и Москвѣ), то... въ кабинетѣ висѣлъ там большой портретъ В. Я. Ломиковскаго, съ кот. дѣдъ его Петр Ив. Капнистъ былъ очень друженъ".

Шукавъ він портрета Грабянки—„а изъ портретовъ я все не теряю надежды найти портретъ Грабянки—пише Л-кий до брата Федора Матв. —полковника гадяцького. Можетъ быть у Буцкаго онъ найдется. Буцкій былъ полковимъ обознымъ именно во время полковничества Грабянки"—але і тут знайти йому не пощастило.

Ці всі листування наочно показують скільки загинуло дорогоцінних портретів і як трудно було знайти портрет тої особи, над якою працював Л-кий і що її зовнішній облик йому хотілося побачити, щоб тім самим ясніше уявити і духовний характер.

З гетьманських портретів Л-кий інтересувався портретами таких видатних осіб як Б. Хмельницький і Мазепа. Портрет-картина Б. Хмельницького з полками українськими у його ніг—перейшла через руки Л-кого на початку 80-х рр., він передав його в колекцію В. В. Тарновського. Репродукція К. Стар. 1882, січень. Як портрет, що подає уяву про зовнішній облик намальованої людини, Л-кого задовольняв Б. Хмельницький на відомій гравюрі Горндіуса. [2]).

Портрети Мазепи, як заборонені свого часу в царській Росії, завжди цікавили Л-кого і він розпитувався про них [3]). Розшуки не давали добрих наслідків. Але пишучи рецензію про „Мазепу" Уманця і задумавшись спеціяльно про цього гетьмана, Л-кий звернув свою увагу і на портрети його, про які він і написав розвідку (К. С. 1899 № 2). Найбільш достовірним йому здавався той з якого зроблена гравюра Норблена [4]). Репродукція її додана до розвідки.

---

[1]). Репродукція цього портрета була при першому виданню „Дневныхъ Записокъ".

[2]) Як на ознаку дійсности цієї гравюри Л-кий вказував на одвернуту 3-тю петельку на опанчі.

[3]) Як відповіді на ці запитання Горленко 1891 р. 3. II пише з Ярошівки: „Не видали ли Вы Мазепы у Скаржинской? Вотъ бы снять фотографію для К. Ст., т. е. собственно фигуру, т. к. вся гравюра Голаховскаго, говорятъ, слишкомъ велика. Каминскій писалъ мнѣ, что у адвоката Примы (кажется конотопецъ?) есть старинные кіевск. грав. изобр. Мазепу, и я написалъ объ этомъ В. В. (Тарновському). Не вздоръ ли это? Что же тѣ Мазепы, о которыхъ обѣщалъ справиться Косачъ".

[4]) Акварела цього ж портрета знаходиться поміж малюнками Де-ла-Фліза в збірці Л-го і має напис: Мазепа 1711 (sic). Там же знаходиться рисунок пером Де-ла-Фліза очевидно цієї особи, але у повний зріст з двома особами поруч з таким підписом: „Со-

Тонко вирисуване шляхетне, але разом і хитре обличчя на цій гравюрі захопили О. М. і він думав, що таким то Мазепа і міг би бути.

Пізніше акад. М. Грушевський прийшов до думки, що цей портрет дуже непевний [1]).

Не завжди замовляв О. М. копії тих портретів, що цікавили його. Иноді, як говорилося, він задовольнявся фотографією, маючи копії за високі витрати, що він не міг собі дозволити.

Фотографії оті зі старих портретів висіли довгою низкою в його кабінеті в с. Підлипному. На першому місці там були гарні фотографії з усіх портретів Сулим і близьких їм фамілій Скоруп і Войцеховичів. Між ними були вже портрети і в европейському убранні, але тут і цікавила О. М. ця зміна убрання у трьох поколінь. Параскева Вас. Сулимина (—1766)—в українському убранні XVIII в. [2]) Мар. Пав. Скорупівна—Сулимина—(1783) в фіжмах та високій зачисці à la Valois і Параск. Яким. Сулимівна--Войцеховичова (—1817)—в убранні часів empire. Фотографії ці були зроблені, коли портрети ще знаходились в с. Сулимівці, що належала тоді А. А. Войцеховичу. Де-які з цих репродукцій були видані в „Сулимовскомъ Архивѣ, Кіевъ 1884 г.“ Більшість оригіналів тепер в київ. держ. музеї.

Ще там же висіли такі фотографії: Свічки Леонтія, полковника лубенського (1690—1699)— оригінал був у Свічок у Пирятині, репродукція в VI томі „Стороженків“ Кіевъ 1908. Миклашевського Михайла—полковника стародубського (1692—1706)—було два оригінали в Волокитині на Глухівщині, з якого і зфотографовано О. М.—і в Видубецькому манастирі: (К. Ст. 1882 май, 340 с.), Дарагана Юхима, полковника київського (—1753 р.)—оригінал був в с. Песках Лохвицького повіту у Гр. П. Галагана, Милорадовича Михайла полковника Гадяцького (1714—1726). Ці фотографії всі були передані до Конотопського музею. Там же висів портрет Сави Туптало, літографія (Докладно про цей портрет див. Записки тов. ім. Шевченка у Львові 1925 р. т. CXXXIII—CXL Б. Барвінського: Причинки до польсько-української геральдики і сфрагістики).

Маючи рідке видання „Изображенія людей знаменитыхъ или чѣмъ нибудь замѣчательныхъ принадлежащихъ по рожденію или заслугамъ Малоросіи, собранія Бекетова“ Москва, 1844, О. М. доповняв цей альбом иншими портретами людей, що мали якесь відношення до України, яких не було в цьому виданні, вклеюючи їх [3]). Ця книга тепер знаходиться в бібліотеці кол. Університету тепер ІНО.

Поширенню і репродукції зі старовинних українських портретів О. М. надавав великого значіння, як засобу пробудження інтересу та любови до старини рідного краю.

---

stumes de la haute noblesse sous la règne de Wladislas IV 1632--1648“. Ці три фігури наче з'єднані спільним рухом; можливо, що вони зрисовані з якоїсь картини.

Г. О. Лазаревський пам'ятає, що портрет цілком подібний до гравори Норблена, великий, олійними фарбами, він бачив на початку 90-х рр. у свого товариша по школі Вахтіна, що пізніше виїхав з Київа.

Інтересно, що на іконі Покрові в Покровській церкві Новгородсіверській фігура старика в кунтуші, що стоїть поруч з царем та царицею, можливо гетьмана, має бороду з двох пасом подібну до бороди Норблеиовського портрету.

[1]) Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові XCII 1909, 247 с.

[2]) Давня фотографія ця цікава тим, що зроблена до реставрації портрета, яка трошки змінила вираз обличчя надаючи йому більш помітну усмішку, коли на давнішій фотографії обличчя має суворіший вигляд.

[3]) Між тими портретами що там були, додані є такі цікаві: Микола Маркевич, Осип Бодянський, Стефан Яворський, брати Розумовські, Остроградський, Трощинський, (акварель зроблена Ол. Мих. Корсуном, сусідом Трощинськ.) Ал. Ал. Перовський, Боровиковський (портрет гравированый їм самим) та инші.

Ще здавна він мав намір, друкуючи свої твори, додавати до них портрети тих осіб, що він там згадує (так він хотів видати „Людей Старой Малороссіи“, як про це згадувалося), але на це не вистачало коштів. Видаючи власним коштом перший том „Описанія Старой Малороссіи“—він хотів додати хоча б три портрети (Миклашевського, Жоравка и Павла Полуботка) але і це оказалося не підсилу з боку матеріяльного і книга вийшла без портретів. Коли почала виходити „Кіевская Старина“ то О. М. прикладав всі сили щоб, вона давала як мога більше репродукцій, притягаючи для цього кошти В. В. Тарновського.

Репродукції оці він замовляв собі в невеликій кількості окремо, щоб роздавати молоді, що бувала в гостях на пам'ять, гадаючи таким робом зацікавити старовиною українською.

І не тільки до своїх творів старався О. М. додавати портрети, але скрізь, де він міг допомогти у цьому напрямку. Він приймав участь у виданні Бецовським „Историческіе дѣятели Юго-Западной Россіи въ біографіяхъ и портретахъ. Кіевъ 1883“. Його заходами Г. О. Милорадович прислав 4 гравюри Богдана Хмельницького, завдяки яким видання набуло „ученый характер“, як пише О. М. до Милорадовича. За гравюрами Богдана Хмельницького звертався О. М. і до Ровинського. Едуард Фед. Бострем—товариш О. М. по ніжинському суду, замовив фотографію з однієї гравюри за 7 карб., на що Ровинський дозволив її взяти на один день. Здається це був дублет одної з гравюр уміщених в цьому виданню.—Як говорилося, багато сил віддавав О. М. і на друкування каталога українських древностей Тарновського.

1898 р. полтавське губ. земство попрохало О. М. замовити портрети Шевченка та Котляревського у земську бібліотеку. О. М. доручив цю справу молодому художнику Гнатові Єременку, що той і виконав з великим успіхом—полтавці були надзвичайно задоволені і портретами і рямами, що підбирав сам О. М. Портрет Шевченка був скопійований з Репиновського [1]), а Котляревського—з гравюри.

Треба наприкінці сказати про долю невеличкої збірки старих портретів українських О. М. Частина її знаходилася в Київі в помешканні О. М., а частина в його домику в с. Підлипному. Всі оригінали, що були в Київі, та більша частина копій була або віддана до ріжних установ О. М. ще за життя, або записана в духівниці, як за це згадувалося, коли говорилося про окремі портрети. Ті портрети—копії, що не сказано де вони тепер, знаходяться у родини О. М.

Портрети, здебільшого копії, що знаходилися на селі, О. М. не хотів рушити і вони залишилися там і по його смерті. За часи громадянської війни, коли там залишати їх було небезпечно, їздили з київського музею і забрали де-які портрети—подружжя Забіл, Дунина-Борковського, Гонти, а також і Мамая, що висів там. Останні, всі копії (Паліїхи, Полуботків, Тетері, Черниша, Ілляшенка, Тамари, Безбородька, акварела Дунина-Борковського) загинули там, коли домик згорів підчас кватирування в ньому війська [2]).

---

[1]) Що до Репнівського портрета Шевченка, писаного Репіним після довгого вивчення всіх Шевченківських портретів, то О. М. казав, що він ні трохи не нагадує живого Шевченка. За найкращий портрет Шевченка, який найбільш нагадував йому риси обличчя Т. Г., О. М. вважав той, де Шевченко зфотографований поміж 4-ма особами, з яких один Честахівський,—инших О. М. не знав хто вони.

[2]) Висловлюю щиру подяку Д. М. Щербаківському, що він взяв на себе труд перевірити, які саме портрети були привезені з с. Підлипного до музею.

Відомості, що подано тут, як що нема вказівок на джерело—взято або з ненадрукованого листування, або з власних спогадів автора.

ІГНАТ ЖИТЕЦЬКИЙ.

Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова.

Обидва українські історики—в чималому дві протилежності. Один—історик-поет, що в образах уявляв перед очима усі картини перебутого, рушання подій, ув'язку та боротьбу інтересів, побутові осібності, минуле народнє життя. Другий—історик, по старій термінології прозаїк, збирач документів і фактів, протоколіст подій минулого, що тверезо аналізував історичні джерела, який з незначних даних відновляв контури та риси далекого минулого, знаходив у побутових дрібницях провідні, скритні, внутрішні побуди і виявляв їх спід—бучних, героїчних, красовитих вчинків. Один подавав живі малюнки, рухливу панораму, другий—старанно вимальовував плани, схеми послідовности історичних подій.

Та було одне, що сполучало їх: добросовісне, дріб'язкове, методичне вивчення первісних джерел, непохитне прямування досліджувати точно, правдиво, без пересердя і пристрастя, минулу долю народнього життя. І на цьому грунті обидва історики зустрічалися не раз, на розвідках документальних даних їх інтереси часто стикалися і переплiталися. Листування Лазаревського і Костомарова власне і торкається історичних матеріялів, вишукування і довідок про історичні питання. На жаль, листи Лазаревського та Костомарова збереглися не всі, проте й ті три листи першого й п'ять другого, що ми подаємо нижче, вельми значні за для виявлення характеру наукової роботи українських істориків і досить важливі, як документальні історичні довідки і висновки. Два з них—1872-го року, чотири—77-го та два—1882-го року [1]).

Особисте знайомство Олександра Матвієвича (походженням чернігівця—„Лазаревський з Конотопу") з Костомаровим почалося в Петербурзі з кінця 50-х років, коли О. М. здав іспит на кандидата істор.-фіологіч. ф—ту (1859 р.), потім став службовцем (з 1860 р.—Археографіч Комісії), надрукував відомий „Указатель источниковъ для изученія Малор. края" (1858-го р., складався і друкувався в частинах у „Черниговс. губерн. вѣдом." з 1853-го р.), перебував увесь час близьким до свого земляка проф. М. І. Сухомлінова, який йому й дав тему першого досліду „О русскомъ хронографѣ" (1859 р.). співробітничав в „Основі" (за 61—62 роки—чотири його статті) і належав до складу українського гуртка в Петербурзі, де видатну ролю відігравали чернигівці П. Куліш, В. Білозерський, Д. Каменецький, О. Кістяковський, та инші. Там-же у своїх старших братів бачив часто і Т. Г. Шевченка, труну якого він з Честаховським і перевозив у 1861-му році до Київа та до Канева, до місця віковічного спочинку. В-осени того ж року О. М—ч залишив назавше Петербург і переїхав на Україну, де й перебував усі останні 40 років свого життя, зустрічаючись з Костомаровим тільки випадково.

---

[1]) Оригінали листів Костомарова до Лазаревського зберігаються у Меморіальному музеєві україн. діячів УАН та (одно) в київ. державн. музеєві. Щиро дякуємо К. О. Лазаревській, що списала й передала нам листи Костомарова. Оригінали листів Лазаревського знайдено серед инших паперів з архіву Костомарова.

З 1868-го року до весни 1872-го Лазаревський був членом полтавського окружного суду, де служба-службою, а історична праця не припинялась, і зацікавленість, особливо старими юридичними документами, все більше зростала у природного вченого, що і до своїх справ службових ставився також „по вченому“, як і до „справ“ і документів історичних минулого. 15-го січня 1872-го року Ол. М—ч писав до Костомарова такого листа: „Милостивый Государь Николай Иванович! Позвольте спросить Вас, какъ члена археографической комиссіи, о слѣдующемъ обстоятельствѣ: между значительнымъ количествомъ имѣющихся у меня разного рода малороссійскихъ актовъ XVI—XVIII вв., есть у меня значительное собраніе (более 50, считая только характерные тестаменты, а не тѣ, которыми казакъ завѣщаетъ хату и три дес. поля) духовныхъ завѣщаній (тестаментовъ), начиная съ половины XVII в. и оканчивая половиной XVIII-го в., самого разнообразного по личностямъ завѣщателей состава отъ завѣщанія „шпитального старця“ до завѣщанія генерального обозного. Археологическій интересъ Вы сами знаете. Если бы Археографическая комиссія согласилась напечатать ихъ отдѣльнымъ сборникомъ, или какъ желаетъ, я бы занялся приведеніемъ ихъ въ порядокъ. Кромѣ того, я желалъ бы (знать?)—могу ли я разсчитывать на гонораръ, хотя бы скромных размѣровъ, но могшій бы окупить хотя бы матеріяльную работу. Если Вы продолжаете изданіе актовъ, относящихся къ исторіи Ю. и З. Россіи, я бы могъ сообщить Вамъ немало актовъ XVII в., найденныхъ въ Полтавских и Черниговскихъ архивахъ.—Извините, если я затрудняю Васъ предлагаемымъ вопросомъ; не хочется, чтобы дома лежали подъ спудомъ тѣ акты, которые спасены отъ совершенной гибели. Искренне уважающий Васъ А. Лазаревскій. Адрессъ. А. М. Л—му, въ Полтаву, члену Окружного суда“.

Весною того ж 1872-го року Костомаров відповідав на запитання Олександра Матвієвича, але той, уже залишивши службу, виїхав з Полтави і, мабуть, Костомаровського листа не одержав. Через півроку, 14-го Серпня, Микола Іванович у—друге писав Лазаревському [1]):

Милостивый Государь,

Многоуважаемый Александръ Матвѣевичъ!

Я не знаю, получили ли Вы мое письмо, писанное еще весною, въ которомъ я увѣдомлялъ Васъ, что Коммиссія порѣшила предложить Вамъ доставить ей имѣющіеся у Васъ акты XVII вѣка (можно включить сюда до Скоропадского) съ тѣмъ, что она будетъ платить за тѣ, которыя признаны будутъ подлежащими напечатанію, а остальные возвратитъ. Сортированіе, впрочемъ, будетъ въ моихъ рукахъ. Я не получалъ отъ Васъ отвѣта и еще повторяю покорнѣйшую просьбу о присылкѣ ихъ. Самъ я въ настоящее время занимаюсь, сколько, впрочемъ, здоровье, слишкомъ дурное въ послѣднее время, мнѣ дозволяетъ, эпохою Дорошенка. Мнѣ кажется что послѣ Хмельницкаго исторія Украинскаго народа распадается на двѣ половины, въ первой—до Бруховецкаго господствуетъ въ народѣ стремленіе войти всѣмъ въ козачество, борьба черни противъ значныхъ, но съ тѣхъ поръ какъ Иванъ Мартиновичъ подлѣйшимъ образомъ надулъ народъ, и хоть принялъ отъ него достойную „скаженой собаки“ смерть, но все таки дѣло навѣки испортилъ,—народъ обращается къ иному способу; извѣдавъ тщету стремленій къ соціальному уравненію внутри своей старой родины—онъ бѣжитъ, ибо съ этого времени громадно усиливается колонизація на востокъ и на югъ. Правильно ли я думаю, скажите? Вамъ лучше было бы, на сколько возможно, изслѣ-

[1]) Мемор. музей УАН, № 2129.

довать акты, относящіеся къ населенію Слободской Украины; несомнѣнно однако и теперь, что большая часть поселеній въ этихъ сторонахъ появилась въ этотъ періодъ. Изюмъ основанъ въ 1668 г. и замѣчательно, что вслѣдъ затѣмъ именно въ этомъ краѣ явились городки и села: до того времени тамъ была пустыня. Народъ искалъ тамъ козацкой воли, которой не дождался на своей прежней родинѣ.

Вотъ съ этой стороны мнѣ бы очень желательно было получить объясненія и отвѣты въ актахъ.

Замѣчательно, что самъ Иванъ Дмитріевичъ Сирко—этотъ Илья Муромецъ козаччины—просилъ царя дозволить ему поселиться въ Харьковѣ и перевезти туда жену свою и мать изъ Полтавы, а мнѣ недавно попалась драгоцѣнная дума (записанная еще въ концѣ прошлаго столѣтія) о Сирковыхъ дѣтяхъ, въ которой представляется мать ихъ, вдова Сирка живущей въ Мерефѣ (98 верстъ отъ Харькова). Любопытно было бы прослѣдить эту народную піесу изъ своей несчастной родины, а также и то, какъ проявилась на этой родинѣ въ послѣдующее время борьба соціальная, которая, хоть уже почти не проявляется въ актах московскихъ архивовъ, но безъ сомнѣнія существовала и отразилась въ мѣстныхъ памятникахъ прошедшей жизни.

Не оставьте безъ отвѣта глубоко уважающаго и душевно преданнаго Вамъ готоваго къ услугамъ. Николая Костомарова.

СПБ. Вас. Остр. IX л., д. 4, кв. 5.

Нам невідомо видання тестаментів Археографічною комісією з паперів Лазаревського. А Костомаров уже писав йому лише років через п'ять з другого приводу, коли пильно працював над історією Мазепи і його доби. Подаємо цього листа в повному тексті.

Многоуважаемый Александръ Матвѣевичъ,

Григорій Станиславовичъ[1]) сообщилъ мнѣ, что Вы писали къ нему, что имѣете свѣдѣнія о женѣ Мазепы и о другихъ лицахъ, касающихся его біографіи, и что Вы радушно готовы ихъ сообщить мнѣ. Я теперь изучаю по архивнымъ источникамъ періодъ Мазепы и вотъ ѣду уже въ четвертый разъ за этимъ дѣломъ въ Москву. Если Вы будете такъ добры и обязательны, то я словъ не могу найти для выраженія моей къ Вамъ признательности; сдѣлайте милость—подѣлитесь, чѣмъ можете.

Я недавно (въ іюлѣ) возвращаясь изъ имѣнія жены моей въ Прилуцкомъ уѣздѣ и проѣздомъ черезъ Конотопъ, остановился тамъ. и оттуда, благодаря обязательному содѣйствію Левченка[2]), съѣздилъ в Батуринъ, осмотрѣлъ его, не нашелъ разумѣется тамъ никакихъ вещественныхъ памятниковъ, но доволенъ тѣмъ, что видѣлъ мѣстность и имѣю понятіе о ней, тогда какъ до сихъ поръ долженъ былъ только о немъ довольствоваться своимъ воображеніемъ. Въ Конотопѣ я искалъ Васъ, но узналъ, что Васъ тамъ нѣтъ, и Вы въ Нѣжинѣ[3]). Если бы Нѣжинъ былъ мнѣ по пути, то заѣхалъ видѣться съ Вами, но не приходится ворочаться назадъ. Будьте милостивы,—сообщите о Мазепѣ и его женѣ все, что знаете. Я о ней не знаю ничего, кромѣ того, что она была въ Корсуни, когда Дорошенко послалъ Мазепу къ туркамъ, а онъ вмѣсто Цареграда поѣхалъ тогда въ Москву; есть извѣстіе о ея кончинѣ въ 1659 году (кажется), но какъ ее звали, какого рода была она и что такое за женщина,—

---

[1]) Вашкевич—старий приятель Костомарова і родич Лазаревського.

[2]) Степан Іванович, заможній домовласник і дідич конотопський. Цей Ст. Ів. Левченко 1879 р. у липні возив М. Ів. у с. Підлипне до Ол. М. Лазаревського. Там М. Ів. пробув цілий день з ранку до вечора. Він почував себе не здорово і мало не весь день пролежав в альтанці, в саду на гамаку, розмовляючи з Ол. Матв—чем.

[3]) Лазаревський у 1874—1879 був членом ніженського окружного суду.

не знаю. Вам искренно преданный всею душею Н. Костомаровъ. 21 августа 1877 г. [1]).

Ми не знаємо першої відповіди Ол. М-ча Костомарову, який ще й у друге запитував Лазаревського 23-го вересня 1877 р. з Москви. Він писав йому: [2]) „Многоуважаемый Александръ Матвѣевичъ! Сердечно Васъ благодарю за обязательное сообщеніе замѣчаній о Мазепѣ и за доброе обѣщаніе доставить мнѣ письменныя свѣдѣнія. Вотъ уже мѣсяцъ сижу я въ Москвѣ и работаю въ обоихъ архивахъ—министерства иностран. дѣлъ и министерства юстиціи—надъ источниками для исторіи Малороссіи эпохи Самойловича и Мазепы, и всечасно чувствую недостаточность оффиціальныхъ источниковъ тамъ, гдѣ нужно знать не факты и явленія, но причины ихъ, исходящія изъ духовной жизни и ея развитія. Съ какого рода источниками имѣю я дѣло? Съ донесеніями гетмановъ, посланцевъ ихъ, московскихъ чиновныхъ людей, ѣздившихъ по разнымъ дѣламъ въ Малороссію, съ разспросными рѣчами выходцевъ и полоненниковъ и письмами, какія считались умѣстными, по ихъ полученіи откуда бы то ни было, доставлять въ приказъ! И только. Откровенности бываетъ тутъ немного, а часто и ложь умышленная либо по малознанію. Семейная и домашняя жизнь ускользаетъ: вотъ почему даже до сихъ поръ я не зналъ, кто такая была жена Мазепы и узналъ только отъ Васъ. Сдѣлайте милость, исполните Ваше обѣщаніе: пришлите свѣдѣнія о г-жѣ Мазепѣ, да и о тѣхъ продѣлкахъ, которыя онъ дѣлалъ еще до своего гетманства при Самойловичѣ. Не замедлите доставить эти свѣдѣнія и обяжите меня вѣчною признательностью. Глубоко уважающій Васъ и искренно Вамъ преданный всею душою Н. Костомаров.

Ваши статьи въ „Русскомъ архивѣ“ о малороссійскихъ фамиліяхъ [3]) я читалъ съ жадностію. Безспорно, никто не изучилъ старой Гетманщины, какъ Вы, и никто не имѣлъ подъ рукою такого богатства матеріяловъ для исторіи и особенно ея прошедшаго внутренняго быта, какъ Вы! А именно внутренняя жизнь Малороссіи очень темна: я, напримѣръ, гораздо яснѣе представляю себѣ особенности старого великорусскаго быта, чѣмъ малороссійскаго. О Великороссіи сохранилось много описаній иностранныхъ путешественниковъ, много и домашняго писанія, а о Малороссіи скудно было и того, и другого. Конечно, извѣстно намъ, что бытъ интеллигентнаго общества былъ польскій въ главныхъ чертахъ, но въ подробностяхъ разнился отъ него, а еще болѣе въ духѣ. Спрошу я Васъ, не можете ли на основаніи извѣстныхъ Вамъ свѣдѣній сообразить: въ одномъ актѣ мин-ва юстиціи 1675 г. значится въ числѣ корсунскихъ мѣщанъ, передавшихся къ царю, Степанко, пасынокъ гетмана Богдана Хмельницкаго, посыланный прежде отъ Дорошенка къ польскому королю? Какая изъ трехъ женъ Хмельницкаго была вдова съ дѣтьми отъ ея перваго мужа? 2) В Лѣтописи занятій Археографической Комиссіи есть сообщеніе гр. Владислава Плятера, что Мазепа родился въ 1629 году. Есть ли основаніе вѣрить этому свѣдѣнію?“ [4]).

Місяця через три Ол. М-ч відповідав докладно, додавши фактичні довідки по питанням, що цікавили Костомарова. „Извините многоуважаемый

---

[1]) Оригінал – в київ. держав. музеєві.

[2]) Листа цього надруковано в „Київск. Стар.“ 1897 р., № 9, ст. 478—479, а зараз він зберігається в Мемор. муз. за № 2124. Подаючи його, ми відновили текст трьох перепусків в друкованому (ці місця підкреслено).

[3]) Відомі „Очерки малорос. фамилій“, в „Рус. арх.“ 1875 р. тт. I—III та 1876 р. т. III.

[4]) До надрукованого тексту є й примітка Лазаревського: „На послѣдній вопросъ мы отвѣчали, сколько помнимъ, незнаніемъ, потому что не знали тогда напечатанной въ „Bibliotek'ѣ Warszawsk.“ (1855 г.) т. I; (331—345) статьи неизвѣстнаго автора—„Mazepa, Noty historyczne“, заключающей въ себѣ замѣчательно обстоятельный сводъ едва ли не все-

Николай Ивановичъ, писав він з Ніжена 29-го листопаду 1877 року, замедленность в доставленіи обѣщаннаго. Не было времени съѣздить въ свой хуторъ и тамъ покопаться, только на дняхъ удалось. О женѣ Мазепы сообщаю все, что знаю.

О Степанкѣ—пасынкѣ Хмельницкаго, ничего не знаю. Объ извѣстіи Плятера тоже ничего не могу сказать; кажется, что рожденіе Мазепы должно быть позже 1629 года. Вѣдь на Кочубеевнѣ онъ собирался жениться в 704 или 705, не позже.

Объ отцѣ Мазепы замѣтка Руликовскаго Kronika wiadomosci krajowych i zagranicznych 1856 г. См. „Русск. Вѣстн.“ 1857 г. № 6.

Много встрѣчается извѣстій о взяточничествѣ Мазепы, когда онъ былъ уже гетманом. Бралъ и за уряды и за универсалы на маетности. Бралъ деньгами, наметами, кредансами срѣбними. [1])

Есть гдѣ то у меня выписки изъ описи Батурина, когда принималъ его Меншиковъ. Тамъ много топографическихъ указаній о Мазепинскомъ времени. Да не найду. Еще буду искать и найдя пришлю.

Познакомиться съ внутреннимъ бытомъ гетманщины за XVII вѣкъ мнѣ кажется можно по юридическимъ актамъ, особенно по протоколамъ полковыхъ судовъ по уголовнымъ дѣламъ. Въ М. Юс. архивѣ, въ Москвѣ, вѣроятно, ихъ можно найти. У меня есть протоколы Полтавскаго суда и гражданскіе, и уголовные 1600—1700 годовъ. Могъ бы сообщить, если бы на почтѣ только не пропала эта драгоцѣнность. Хочу подарить ихъ въ Румянцовскій Музей, гдѣ уже много матеріяловъ для исторіи Малороссіи и гдѣ къ нимъ доступъ не труденъ.

Будьте здоровы! Всегда глубокоуважающій Васъ Ал. Лазаревскій.

Семенъ Боровскій, сотникъ бахмацкой, 1719 г. жаловался Скоропадскому, что жители с. Мал. Самбора Конотопск. уѣзда (М. Самборъ принадлежалъ „на булаву“) захватили часть земли его, Боровскаго, и принадлежность себѣ этой земли доказывалъ тѣмъ, что „матка моя правовалася зъ Мазепихою, тогда осаулкою будучою, передъ бунчучнимъ енеральнимъ п. Константіемъ Голубомъ, а тую сѣножать, же стадомъ Мазепинскимъ было выбито, по наказаніи правномъ Мазепиха на своихъ сѣножатехъ въ замѣну трави косити давала“. Значитъ, Мазепа пришелъ къ Самойловичу уже женатымъ.

Мазепа, еще будучи „дворяниномъ“ Самойловича, получилъ отъ него маетность—село Мал. Самборъ. Старики послѣдняго разсказывали въ 1721 году: „Когда жъ тее село Малый Самборецъ еще за власти Самойловича гетмана досталось Мазепѣ, на тотъ часъ еще дворяниномъ будучому, въ то время Мазепа, принявши тое село зъ принадлежащими до него кгрунтами, просилъ Самойловича гетмана, на тие Малосамборскіе кгрунта о висланного, на якое его прошеніе былъ высланный покойный Василь Чуйкевичъ [2]) и по давнихъ урочищахъ помянутие ограничилъ кгрунта якожъ на тотъ часъ, зъ початку не обжившись, Мазепа велѣлъ своему старостѣ спрягатися зъ Иваномъ Охрѣменкомъ, Малосамборскимъ козаком“.

го печатнаго матеріала о происхожденіи и молодости Мазепы Въ этихъ замѣткахъ годомъ рожденія Мазепы указанъ 1629, на основаніи свидѣтельства іезуита Вирвича (1717—1793) въ его „Uwag'ахъ nad historj'ą odmian zaszłych w państwie Rossyjskiem, przez Lacomb'a napisana“. Нѣтъ сомнѣнія, что гр. Плятеръ свое сообщеніе основалъ на указанной статьѣ. *А. Л.*“ „Кіевская Стар.“ 1397, № 9, с. 479.

[1]) „Креденс“—срібло столове чи шафа для срібла (Слов. Линде). Про дарунки Мазепі Миклашевськими за ствержения универсалів на маетності „наметом в 100 талеров“ і „крендесом срѣбним в 1000 талеров“ див. у Лазаревського „Описан. Старой Малороссіи“ т. I, Стародуб. полкъ, сс. 31—32. *І. Ж.*

[2]) Поставленный впослѣдствіи на мѣсто Кочубея, послѣ его казни, генеральнымъ судьею. *А. Л.*

Жители с. Хрипковки (Городницк. уѣзда) въ 1726 г. разсказывалъ о владѣльцахъ своего села: „а за полковника Якова Лизогуба, измѣнникъ Мазепа отдалъ то село пасинку своему Криштопу Фридрикевичу, которымъ онъ владѣлъ; а потомъ жена его и сынъ Григорій по смерть свою."

Одержавши таку докладну відповідь, Мик. Ів-ч зараз же подякував Лазаревському в листі, мабуть у грудні 1877 р. (дати нема).

Многоуважаемый Александръ Матвѣевичъ,

Тотчасъ по возвращеніи своемъ изъ Москвы я получилъ письмо Ваше, за которое приношу Вамъ мою сердечную признательность, такъ какъ въ немъ Вы сообщили мнѣ нѣсколько чертъ изъ временъ Мазепы. Относительно бытовой исторіи Малороссіи я отыскалъ въ Архивѣ Юстиціи драгоцѣнные описи: 1) имуществъ Самойловича, составленную послѣ его ссылки, 2) Мазепы и его соучастниковъ; впрочемъ, послѣднія преимущественно касаются селъ и угодій. Вы пишете, что есть много извѣстій о взяточничествѣ Мазепы во время его гетманства. Если можете, потрудитесь сообщить мнѣ эти извѣстія, хоть на выдержку два-три-четыре.

Будьте здоровы и благополучны. Искренно и сердечно преданный Вамъ Н. Костомаровъ [1]).

P. S. Кстати: у Васъ выходитъ, что у Кочубея кромѣ Анны Обидовской и Матрены были еще три дочери, и одна была за Чуйкевичемъ молодымъ. До сихъ поръ я полагалъ, что это была за Чуйкевичемъ Матрена [2]).

В початку 1888-го р., коли М. І-ч вже налагодився друкувати в журналі „Рус. Мысль" свою монографію про Мазепу, Лазаревський в 1-шій книжці нового видання „Кіевск. Стар." умістив статтю про родину Лизогубів. Зараз, перечитавши розвідку, Костомаров написав автору:

„Многоуважаемый Александръ Матвѣевичъ,

На стр. 104 вашей статьи, напечатанной въ Кіевской Старинѣ, Вы пишете, будто Мазепа, взятый запорожцами, былъ черезъ нѣсколько лѣтъ выкупленъ Самойловичемъ; между тѣмъ по извѣстіямъ оффиціальнымъ, видно, что этотъ гетманъ вытребовалъ его тотчасъ у Сирка и отослалъ въ Москву. Далѣе Вы сообщаете, что принятый въ число гетманскихъ дворянъ Мазепа былъ нѣсколько времени бѣденъ, такъ что у него не было и четырехъ паръ воловъ, и онъ, пока не ожился, велѣлъ своему старостѣ спрягаться съ Иваномъ Охрименкомъ, малосамборскимъ козакомъ. Вы не указываете источниковъ этихъ любопытныхъ извѣстій. Мазепа, сколько мнѣ извѣстно, былъ схваченъ запорожцами в 1674 г. и в томъ же году отправленъ въ Москву, гдѣ умѣлъ поддѣлаться къ правительству и, возвратившись въ Малороссію, сталъ жить у Самойловича и очень скоро сталъ войсковымъ товарищемъ. Въ такомъ званіи онъ былъ снова въ Москвѣ черезъ годъ. Если вы имѣете другіе источники, показывающіе другой ходъ дѣла, то укажите.

Вы обѣщали узнать и сообщить, какая была фамилія жены Мазепы? Не... ли? [3]) Васъ глубоко уважающій Н. Костомаровъ [4]). Январь 27, 1882 г. Вас. Остр. IX л. д. 4. кв. 8.

Вотъ и это новость, что Мазепа былъ ротмистромъ надворной команды у Дорошенка. Мнѣ онъ извѣстенъ въ качествѣ генер. писаря у этого гетмана. Когда же онъ былъ ротмистромъ? Въ какихъ годахъ? [5])

Через кілька день Ол. М. дав довідки Костомарову в листі з Київа 5 лютого 1882 р.

---

[1]) Мемор. муз. УАН за № 2217. [2]) За Чуйкевичем была Катерина Кочубей. [3]) Слова розібрати не можна. [4]) Оригінал—в Меморіяльному муз. УАН № 2130.

[5]) На цьому листі збоку приписана рукою Лазаревського справка, відкіля узята остання відомість: „стр. 341 Вел. II". У Костомарова в моногр. „Мазепа" на стор. 7—«Величко „Лѣтопись", т. II, с. 342».

„Многоуважаемый Николай Ивановичъ! Сообщаю Вамъ все, что у меня есть, для рѣшенія вопроса о происхожденіи жены Мазепы. Мнѣ кажется, что сообщаемыя свѣдѣнія подтверждаютъ вопросъ о времени рожденія Мазепы, т. е. что онъ умеръ около 80 лѣтъ отъ роду. Старость Мазепы во время романа его съ Матреной Кочубей какъ-бы возбуждаетъ сомнѣніе въ этомъ самомъ романѣ, но романъ, очевидно, былъ, тутъ ужъ документальное свидѣтельство самого отца Матрены. Кстати, о Матренѣ. Преданіе говоритъ, что она окончила жизнь въ Пушкаровскомъ женскомъ монастырѣ (Сбор. свѣдѣн. о Полтавской губ. Богдановича. Полт. 1877 г. стр. 81). Глубоко уважающій Вас А. Лазаревскій.

Жена Мазепы, как кажется, была дочь какого-то Семена Половца. Вотъ почему можно такъ думать:

Криштофъ Фридрикевичъ—сотникъ Седневскій († 1700). по устному преданію, записанному около 1739 г., былъ пасынокъ Мазепы. Сторожилы села Хрипкова въ 1729 г. показали, что владѣли, де, онымъ селомъ полковники Черниговскіе Василій Борковскій, Григорій Гетманичъ (Самойловичъ), Яковъ Лизогубъ, и при оного Лизогуба полковничествѣ измѣнникъ Мазепа отдалъ то село пасынку своему Криштопу Фридрикевичу...

Родословная же послѣдняго говоритъ слѣдующее: Самуель Фридриховичъ Козма былъ Бѣлоцерковскимъ полковником до Хмельницкаго. Это видно изъ акта 11 марта 1660 г., по которому Иванъ Кравченко, полковникъ Бѣлоцерковскій, и другіе, „за радою и позволеніемъ всего товариства“, продали „дом Дмитровскій въ рынку Бѣлоцерковскомъ грунтомъ лежачій славетному п. Самуелю Фридриховичу Козмѣ, а бывшому полковнику Бѣлоцерковскому, за 90 золотыхъ“.

Въ грамотѣ 1653 г. Яна Казиміра,—„имѣя уваженіе и призрѣніе на вѣрное къ намъ и рѣчи посполитой заслуги шляхетныхъ Самуила Фридриха полковника давнего и тестя его Семена Половця, подтверждаемъ владѣніе двумя мельницами на грунтѣ своемъ Буки на р. Роси. (Архивъ Черниг. дворянск. депутатск. собр.) Вотъ этотъ Самуилъ Фридрихъ или Козма и былъ отцомъ Криштофа, сотника Седневскаго, котораго Хрипковскіе старожилы в 1729 г. называли пасынкомъ Мазепы. Если у Самуила Фридриха была одна только жена, то она—дочь Семена Половца —овдовѣвши и вышла замужъ за Мазепу. Умерла она ок. 1704 г., какъ говоритъ Кочубей“.

Цей лист Лазаревського—останній до Мик. Ів-ча. З монографії Костомарова і з пізніших уваг О. М-ча вбачаємо, що Мик. Ів-ч не використав певних документних даних О. М-ча, крім довідки про те, що Мазепа був ротмістром гетьманської надворної компанії у Дорошенка. Ми не знаємо, чого так сталося—чи Костомаров не переконався фактичними свідоцтвами, чи вони перешкожали його історичним концепціям, чи порушали його уявлення історичного малюнку тогочасного життя,—адже, навіть, насупереки вичерпуючих даних про жінку Мазепи, він стверджував, що „неизвѣстно какое имя носила его жена по родителямъ, но она была родственница прилуцкому полковнику Горленку“ [1]). Лазаревський шість років пізніше спростував це безпідставне твердження, використавши свої документальні дані, які обійшов Костомаров у монографії про Мазепу [2]).

---

[1]) „Монографіи“ К-ва, т. XVI, ст. 7.

[2]) „Кіевск. Стар.“ 1885 р. № 5, ст. 45. „На комъ былъ женатъ Мазепа“. Инші документ. матеріяли див. в статті Лазаревського—„Замѣтки о Мазепѣ“—„Кіевск. Стар.“ 1898 р., №№ 3, 4, 6.

Про діяльність О. М. Лазаревського в останні часи на Конотопщині.

Мені довелося примандрувати на Конотопщину зараз після революції 1905 року, коли минуло три роки після смерти О. М. так би мовити, по гарячих слідах я збирав відривки,—спогади про діяльність дорогого для мене історика українського селянства,—автора книг „Описаніе старой Малороссіи“ (бо тоді слово Україна було занадто страшним для цензури!). Мої симпатії до автора виникли на грунті студіювання цих великих томів, наповнених почасти дрібними історичнимн відомостями. Але серед цих відомостів велика частина присвячена виявленню процеса закріплення селянина козацькою старшиною та вельможами російського царства. Треба віддати покійнику в цьому відношенні повну справедливість,—він лишив після себе таку силу фактів, що цей процес, з'ясований після нього детальніше Мякотиним, Барвінським і почасти акад. Василенком, став міцним фундаментом науки. Мене більш усього цікавило це народолюбство покійника, його звязок з Тарасом Григоровичем Шевченком великим страждальником за свого меншого брата.

Само собою розуміється, що я шукав в дійснім житті підкреслення тих великих принципів епохи визволення, які панували в його книгах. Але ж одразу треба зазначити, що в останні два десятиріччя перед його смертю панувала страшенна реакція 80-их років. Вона сковувала уста і звязувала руки для якої б то не було роботи на селі. Це був час земських начальників і дворянського земства. Увесь цей час він був гласним конотопського земства, і заразом був під секретним доглядом поліції з розпорядження чернигівського губернатора, як неблагонадійний [1]). Йому доводилося працювати з самими заскорузлими і реакційними елементами, коли повітом керували Кандиби,— ті самі, що правили тут напротязі більш ніж двох століть, починаючи з часів Руїни, 1670-их років, коли один з їх прапредків, корсунський полковник,—прибув сюди з своїми табунами і зайнявши великий шматок землі, став випасати цю худобу і сотнями відсилати до Гданська, бувши конотопським сотником.

Важка рука цих правителів (комерсантів по природі) відбивалася найгірше на селянинові, котрий і після 1861 року лишався таким закріпаченим, як і раніше. Суд вибирався ними ж, земські начальники ними ж і усе це було вельми реакційне, більш усього з „приближонных и пресмыкавшихся“. Це була така занадто одноманітна держава. Отже треба уявити собі ті труднощі, з якими покійнику О. М. доводилося усе таки провадити свою лінію, аби хоч трохи одстояти інтереси селянина, інтереси освіти. Перед його авторитетом і науковим і взагалі, як громадянина, мусили хоч трохи маскуватися і прикриватися ці всемогутні тоді люди, і стільки до його стікалось підчас його перебування влітку на Конотопщині обіжених і покривджених для тієї чи иншої поради,—того чи иншого захисту. Одна присутність на яких небудь зборах покійника дуже часто повертала справу не в той бік, куди бажалося керуючій партії. Я маю багато сві-

[1]) Про це відомості в конотопському поліц. архівi.

доцтв тому, як на земських зборах завжди гласні селяни прислухалися до кожного слова, яке висловлював покійник, і як самі земські реакціонери мусили коритися і заховувати тут задушевні свої бажання.

Коли я прибув на Конотопщину в 1906 році, то перш за все я звернув увагу на школу, бо й вигнаний я був з Київщини за будівлю сіль. госп. школи. Село Гирявка (тепер Шевченкове) мало порядну школу з власним будинком на садибі, яку відвів покійний під школу. Ця школа не дивлячись на тих учителів, котрі частенько не відповідали своїм обов'язкам, дала усе таки чимало робітників, котрі працювали і працюють і поза межами села. Ця школа підтримувалась як покійником, так і його нащадками до самої революції 1917 року. Трошки згодом мені довелося наїздатися по кооперативних справах в недалеке село Курилівку (зараз Жовтневе)—резиденцію керівників повіту Кандиб, де перебував останній з їх Сергій Кандиба, фундатор цукроварні з мілионним капіталом і диктатор земства і всього повіту. І що ж я побачив, що там школа відкрита не так давно на кошти якогось то, здається, Маслова. Це був такий любитель освіти десь там на півночі Росії і, вмираючи, він залишив заповіт і деяку суму грошей на відкриття шкіл. Небіжчики Кандиби зуміли притягти ці гроші і на вивісці школи мусів бути напис: школа імени Маслова. Цей факт найкраще малює той сумний стан, в якому була народня справа в той час на батьківщині покійника. З збудуванням цукроварні Конотопщина стала на шлях капіталізму. І коли вмер Олександр Матвієвич, то конотопське земство, яке мало звичай своїм діячам ставити в земській залі портрети, поставило і йому—і йому довелося займати місце поруч з Кандибами і бувшими маршалками повіту.

Вдалося оборонити частину садиби покійника в Гирявці, віддавши її під кооперативні підприємства. Цей парк з столітніми тополями, дубами і катериниською вербою визнаний пам'ятником історичної природи, взятий під охорону конотопським Окр. Викон. Ком'ом. Зараз можна лічити його забезпеченим.

Вкінці треба звернути увагу і на місце останнього спокою, де він сам захотів лежати. Тут в Гирявці, коло тієї церкви, яку він теж помагав будувати, він і похований в затінку вязів та лип, поблизу своїх батьків та брата під великою плахою гніванського граніту. Я иноді відвідую цю одну з великих могил в затінку, куди ніби то не досягають крики з поля боротьби, про яку так талановито він оповідав і де панує вже вікова тиша. „Спи, лежи, наш батьку, наш учителю".

Матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст.

До історії полтавського театру (1852—1882).

Перший театр у Полтаві, як відомо, було збудовано в 1810 р.

Не зважаючи на капітальну будівлю й затрачені кошти на його (20.000 карб. асигн.), цей будинок, як театр, існував лише до 50 рр. 19 ст. В даній справі є відомості, що вже в 1848 р. в будівельній комісії (Губ. Правління) було порушено питання про складання кошторису на будівлю нового театру...

Трупа Ів. Пілоні (Керч-Енікульський), яка пробувала в 1850 рр. в м. Полтаві, користувалася для вистав ваксалом, що був у міському саду, за оренду якого з нього бралося в 1850 році 30 карб., 1851 р. 120 карб.

В 1852 році, в звязку з переходом до Полтави Іллінського ярмарку, бажаючих давати вистави в Полтаві збільшилося і в наслідок цього в цей самий рік і був збудований за півтора місяці другий театр у Полтаві на 250 осіб. Зважаючи на те, що ця будова має цікаву історію я й маю привести її в подробицях.

Ще в січні місяці 1852 року, коли остаточно було з'ясовано перевод Іллінського ярмарку з Ромен до Полтави, до Ген. Губ. Кокошкина звернувся управитель харківського театру з докладною запискою такого змісту:

Управляющаго Харьковскимъ театромъ, Подполковника Петровскаго.

Докладная записка.

28-го Января 1852 г. Харьковъ.

Его Пре—ву . . . Сергію Александ. Кокошкину.

Съ утвержденіемъ въ г. Харьковѣ Театральной Дирекціи, она пользовалась исключительнымъ правомъ давать свои представленія во всѣхъ городахъ, Высоч. ввѣреныхъ Вашему Пре—ву, почему, съ тѣхъ поръ, постоянно имѣла она свой театръ въ г. Ромнахъ на время Ильинской ярмарки. А какъ нынѣ таковая переведена въ г. Полтаву, то я имѣю честь ходатайствовать у Вашего Прев—ва дозволенія—имѣть постоянное въ этомъ городѣ на круглый годъ отдѣленіе Харьковской Театральной Дирекціи, а для представленій разрѣшить—построить временное деревянное, подъ желѣзную крышу, зданіе, коего фасадъ съ планомъ имѣю честь представить при семъ на утвержденіе Вашего Пре—ва.

Подполковникъ Петровскій [1]).

Безпосередньої відповіди Кокошкіна на „докладну записку" Петровського в справі немає, але видно, що він його направив на ваксал, що в міському саду, бо в лютому місяці тогож року член репертуарної частини харк. театр. дирекції, Данилов оглядав ваксал і найшов його непридатним для вистав в такім стані, про віщо доложив і міській Думі, при чому, як вихід з такого стану, висловив думку про поширення ваксала. Міська Дума не погоджувалась на це й прохала дозволу у Кокошкіна через гражд. Губерн., аби він дозволив здати ваксал в оренду Пілоні за 250 карб. ср., посилаючись на те, що останній, орендуючи це помешкання, не буде порушувати громадської будівлі та ще й прибуток дасть місту. Кокошкін між иншим так відповів:

„Увѣдомляю Ваше Пре—во, что на предоставленіе Пилони права занять воксалъ этотъ преимущественно передъ Харьковскою Театральною Дирекціею я не могу согласиться так как Дирекція эта получая по особому Высоч. разрѣшенію въ поддержаніе особую

---

[1]) По описи 36, Картона 65. Дѣло по докладной запискѣ инженера Подполковника Петровскаго о постройкѣ имъ театра въ г. Полтавѣ. Нач. 26 Февраля 1852 г. Конч. 24 Февр. 1856 г. Отд. II, ст. II, Канц. Черн., Полт. и Харьк. Ген. Губ.

сумму и представляя такимъ образомъ правительственное учрежденіе несомнѣнно имѣетъ болѣе правъ на устройство въ г. Полтавѣ театра, передъ всѣми прочими антрепренерами и содержателями частныхъ трупъ.

На перебудові (поширенні) ваксала настоював і Петровський, пишучи в березні такого листа до Кокошкіна:

„Ваше Пре—во. На время открытія въ Полтавѣ іюлѣ мѣсяцѣ ярмарки дозвольте устроить театральныя представленія въ воксалѣ городского сада, в которомъ наша Дирекція въ присутсвіи Вашего Пре—ва имѣла уже честь давать свои представленія, но какъ для большаго удобства и приличія понадобится сдѣлать въ немъ нѣкоторыя передѣлки и даже распространеніе самого зданія, то для выигрыша времени нужно было-бы теперь-же приступить къ работамъ, на которыя испрашиваю милостиваго разрѣшенія Вашего.

19-го Марта 1852 года городъ Харьковъ . . . - Дмитрій Петровскій".

Полтавський гражд. губ. Ознобішин теж ревниво охороняв ваксал від перебудови: в квітні він висовує перед ген. губ. цілий ряд мотивів про недоцільність порушення старого ваксалу, при чому з свого боку пропонує, аби харк. театр. дирекція будувала в міському саду собі окреме помешкання для театру, а в ваксалі, знову домагається, дозволити залишитись трупі Пілоні. В звязку з цим Петровський звертається до Кокошкіна з таким проханням:

„Желая построить въ г. Полтавѣ постоянное зданіе для театра, я имѣю честь покорнѣйше просить Ваше Пре—во, приказать отвести мнѣ удобное для сего мѣсто, которое неблагоугодно-ли Вамъ приказать утвердить за мною въ полную и всегдашнюю мою собственность, такъ какъ постройка помянутого зданія потребуетъ съ моей стороны значительныхъ издержекъ.

При семъ также пріемлю смѣлость испрашивать благосклоннаго распоряженія Вашего Пре—ва, чтобы на будущее время воспрещены были всякія представленія въ другомъ какомъ либо зданіи, исключая того, которое будетъ мною выстроено. Дмитрій Петровскій 15-го мая 1852 года. Полтава.

Кокошкін пішов на зустріч Петровському, що видно з його листування до губ. правління Полтавщини, де між иншим сказано:

Въ случаѣ если-бы правительство при увеличеніи народонаселенія въ г. Полтавѣ нашло необходимымъ разрѣшить выстроить другой театръ или болѣе таковыхъ, то постройка тѣхъ преимущественно должна быть предоставлена тому, который приметъ на себя устройство настоящаго, а въ послѣдствіи лицамъ, которыя наслѣдуютъ вышеозначеннымъ правомъ сего послѣдняго.

Перед будовою театру полтавським гражд. губ. Ознобішиним була вироблена „кондиція", яку доповнював з свого боку і Кокошкін, такого змісту:

„Кондиціи на отдачу въ городѣ Полтавѣ части городской земли мѣрою 316 квадратныхъ сажень изъ таковой находящейся подъ городскимъ садомъ, для постройки на оной театральнаго зданія.

1) Желающій купить означенную выше землю для постройки исключительно одного лишь зданія для театра обязанъ непремѣнно устроить на онной это зданіе хотя деревянное, но на каменномъ фундаментѣ и подъ желѣзную крышу по плану и фасаду утвержденному Г. Черн, Полт. и Харьк. Г-н. Губ., каковый планъ имѣетъ быть желающимъ и пред'явленъ.

2) На означенномъ выше мѣстѣ пріобрѣтателю оннаго ни нынѣ ни впредь другого рода зданій производить не дозволяется.

3) Чтобы зданіе для театра возведено и окончательно отдѣлано было къ началу наступающей Ильинской ярмарки т. е. отнюдь не далѣе 10-го Іюля с. г.

4) Какая состоится по торгамъ на сію землю цѣна, покупщикъ оной въ тоже время обязанъ внести сумму въ задатокъ не менѣе 10-й части, а по утвержденію продажи и всю покупную сумму в теченіи 15 дней.

5) Въ случаѣ, еслибы пріобрѣвшій землю на вышеизложенномъ условіи не выстроилъ театра въ означенный срокъ, то лишается пріобрѣтенной земли и взнесенныя имъ деньги ему не возвращаются".

Торги на місце для театру відбулися 23/V, при чому конкурентом Петровському був підпоручик Малиновський, який „надавав" лише 1017 карб. (при оцінці в 1000 карб.), тоді як Петровський—1020 карб. серебром і таким чином залишив за собою право будови театру на площі міського саду.

Далі про самий процес будови театру в справі даних немає, окрім лише того, що ген. губ. наказував ще в березні м—ці Ознобішину ви-

силати щодня на місце будови по 20 заарештованих для підготовчих робот. За деякими даними можна думати, що будівля була тяжка для Петровського, поскільки це з'ясовує він і в своєму проханні до ген. губ. після закінчення театру. Він пише:

„По торгамъ состоявшимся въ Полтавскомъ Губ. Правленіи осталось за мною мѣсто въ городскомъ саду для построенія на ономъ театральнаго зданія, съ обязанностью подвести подъ оное не далѣе Сентября м—ца с. г. кирпичный фундаментъ. Нынѣ зданіе это окончено стоимостію болѣе 19000 серебромъ, сдѣлавъ таковую издержку, я нахожусь въ совершенной невозможности дѣлать новые расходы на выведеніе фундамента. За купленное мною мѣсто слѣдуетъ мнѣ внести въ Полт. Градскую Думу 1000 рубл. серебр., по причинамъ которыя я имѣлъ честь изложить Вашему Пре—ву и эту обязанность не въ силахъ я выполнить и самые театральные въ настоящее время сборы не представляютъ мнѣ никакой возможности къ этому, а потому осмѣливаюсь утруждать Ваше Пре—во всепокорнѣйшею просьбою отсрочить мнѣ до окончанія Ильинской въ г. Полтавѣ ярмарки въ будущемъ 1853 году, какъ выведеніе подъ стѣны зданія кирпичнаго фундамента такъ и платежъ слѣдуемыхъ съ меня въ Полт. Градскую Думу закупленное мною городское мѣсто 1000 руб. сер. съ узаконенными на эту сумму процентами въ обезпеченіе чего остается постройка превышающая 19 разъ долгъ этотъ.

Уваженіемъ настоящаго ходатайства моего Ваше Пре—во изволите оказать мнѣ большую милость, ибо въ такомъ только случаѣ я буду имѣть возможность окончить счеты съ рабочими людьми, которыхъ я долженъ былъ нанимать большею цѣною и по краткости времени въ значительномъ количествѣ. Петровскій, 25-го Іюля 1852-го года".

В справі є декілька скарг на Петровського від майстрів про невиплату ним грошей—таких заяв поступило на 446 карб.

Перші вистави в новому театру відбулись 22/VII 1852 року. Йшли такі п'єси: 1) „Купецъ Иголкинъ, или русскій человѣкъ добро помнитъ", 2) „Русская Боярыня", 3) „Дочь второго полка[1])".

Для кращого уявлення про збудований театр маю ще навести „пояснительную записку", яка збереглась в справі.

„Пояснительная записка къ проэкту на построеніе деревяннаго въ г. Полтавѣ театра. Во время существованія Ильинской ярмарки въ Ромнахъ, для увеселенія публики были устроены два театральныхъ зданія каждое изъ нихъ помѣщало до 1000 зрителей, но бывала пора когда зданія эти оказывались тѣсны и цѣлые толпы народа не найдя себѣ помѣщенія въ театрахъ съ недовольнымъ видомъ возвращались по домамъ, при переводѣ же Ильинской ярмарки въ Полтаву начальникъ края озаботился усвоить ей всѣ удовольствія и развлеченія которыми пользовалась она въ Ромнахъ, вслѣдствіе чего составленъ проэктъ на сооруженіе деревяннаго театра въ Полтавѣ, а какъ приливъ народа во время ярмарки съ каждымъ годомъ увеличивается почему театральное зданіе проэктировано значительныхъ размѣровъ, а именно имѣетъ наружный обмѣръ по длинѣ 14-ти, а по ширинѣ 36-ти аршинъ, высота же его отъ земли до крыши 13 аршинъ, причемъ вмѣщаетъ въ себѣ залу для зрителей имѣющую орфообразную форму составленную по всѣмъ правиламъ оптики и акустики и состоящею въ трехъ ярусахъ изъ 88 ложъ, креселъ, стульевъ, партера и галереи помѣщающейся въ 4-мъ ярусѣ, размѣры этой залы слѣдующія: поперечныя ея діаметры измѣняются между $22^1/_2$ и 29 аршинами, а продольная ось содержитъ 30 аршинъ, включая въ эту мѣру и мѣсто для оркестра при этихъ размѣрахъ зала въ состояніи вмѣстить 2500 зрителей, дабы-же по возможности увеличить вмѣстимость воздуха, удовлетворить правиламъ акустики и дать залѣ приличнѣйшій видъ предположено покрыть ея деревяннымъ сводомъ образованнымъ опалубкой шелевками особо устроенныхъ арокъ подвѣшенныхъ къ стропильнымъ ногамъ, распорная сила которыхъ уничтожается приведеніемъ стропилъ въ трехугольную систему посредствомъ желѣзныхъ связей, самыя же арки должны быть выгнуты заблаговременно дабы они успѣли высохнуть въ криволинейной формѣ до постановленія ихъ въ дѣло для образованія свода".

Наскільки відомо цього проекта за свідченням старожилів, було здійснено, і зокрема що до „вмѣстительности" (2500 глядачів).

Всеж таки, не зважаючи на те, що театр був готовий, йому довелося зазнати ще чимало пригод. Поскільки його роблено „нашвидку", то скоро стали виявлятися й дефекти швидкої роботи, що видно з акту від 14/XII 1852 року, де між иншим сказано: „три стропильныхъ ноги, будучи устроены непрочно изъ тонкого лѣса погнулись отчего и прилегающіе къ нимъ съ обѣихъ сторонъ двѣ пары стропилъ незначительно подались и т. д. Архитекторъ Павловскій и архитекторскій помощникъ (нерозбірливо)".

---

[1]) „Записки о Полтавѣ и ея памятникахъ. В. Бучневичъ".

Очевидно цей дефект був виправлений скоро, бо в квітні 1853 року і в травні 1854 р. комісії знаходили вже, що все гаразд и „въ безопасности можно быть увѣрену".

Складніше стояла справа у взаємовідносинах ген. губ. Кокошкіна з центром, що до будови театру в Полтаві. Річ у тім, що Кокошкін не дивлячись на те, що театр був уже готовий і декільки років відбувалися в ньому вистави, не мав до цього часу формального дозволу на його будівлю. Невідомо з справи, чи то так вийшло через „спіх", чи канцелярська тяганина відбилася на ньому, але 18/II 1854 року з „Главнаго Управленія Публичныхъ зданій" до Кокошкіна надіслано таке розпорядження:

„Государь Императоръ, по всеподданнѣйшему докладу моему ходатайства Вашего Пре—ва о дозволеніи построить въ г. Полтавѣ деревянный театръ, Высоч. повелѣть соизволилъ увѣдомить Васъ, что Его Импер. Вел. изволитъ находить неудобнымъ допускать возведеніе для театра зданій деревянныхъ и что они должны быть непремѣнно каменныя. При семъ Его Импер. Вел., не изволилъ также одобрить избраннаго для сооруженія театра мѣста, въ саду близь института благородныхъ дѣвицъ, и Высоч. повелѣть соизволилъ: назначить для театра другое мѣсто болѣе удобное . . . . Главноуправляющій Путями Сообщенія и Публичными Зданіями Ген. Адъютантъ (підпис) Управ. Канц. (підпис)".

Після цього Кокошкин написав Петровському про це і залишив справу з театром в такім стані, як і було. А в центрі ще й через рік не знали, чи збудований був театр у Полтаві чи ні. В 1856 році Кокошкин, виправдуючись перед центром писав:

„что въ 1852 году устроено съ разрѣшенія моего временное строеніе для театральныхъ въ ономъ представленій ко времени открывающейся въ томъ году въ городѣ Полтавѣ

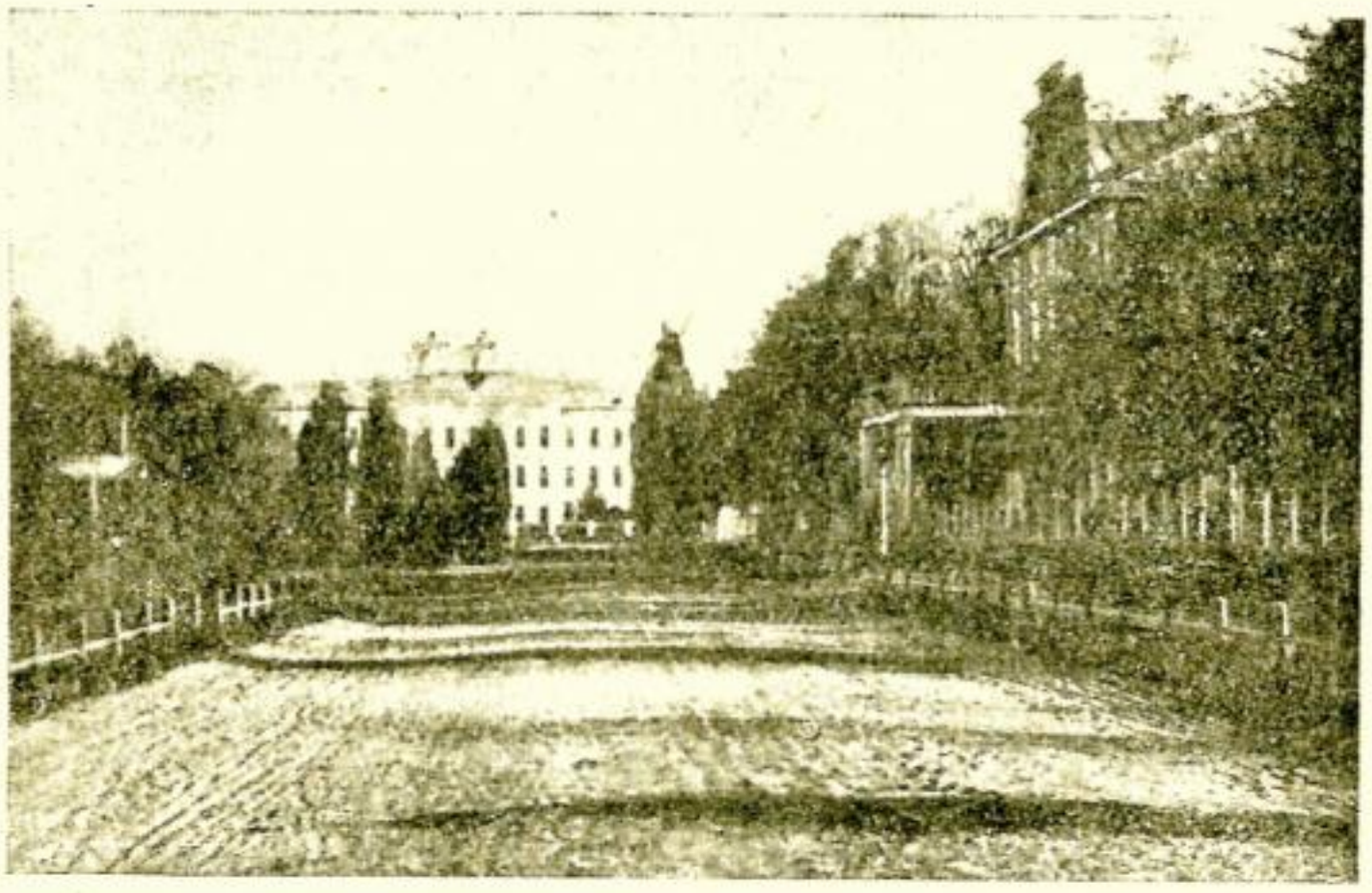

Ильинской ярмарки. При этомъ долгомъ считаю присовокупить, что помянутое мѣсто въ городскомъ саду никакого новаго назначенія не получило и что другого болѣе удобнаго мѣста для постройки постояннаго въ городѣ Полтавѣ театра еще не пріискано и едва ли найдется ибо сіе мѣсто неслишкомъ отдалено отъ центра города, изолировано отъ обывательскихъ строеній, удалено отъ зданій института на 200 саженъ."

На цьому справа і припинена.

Незважаючи на те, що цей театр був збудований на невідповідному місці, він простояв до 1882 року, поки не прийшов уже край йому „за ветхостью".

На жаль в справі немає ні плану, ні рисунків. Гадаю це хоч почасти замінити, подавши тут фотографію театру, яку ласкаво предоставив В. О. Бучневич [1]).

Подав Д. Граховецький.

---

[1]) Театр на цій фотографії відзначено одним хрестиком, а Інститут—двома.

З подробиць реформи 1861 р. Лист Г. П. Галагана про його козелецький і прилуцький маєток.

Подаю лист Гр. Пав. Галагана з 18 листопада 1861 р.—цікавий з того погляду, що показує, як він на практиці, у життєвих умовах розвязував ріжні тяжкі питання, які зустрічалися при переведенню на ділі подробиць „Положенія 19 февраля“. Спинятися на самому змісті сього листа я не буду: читач сам оцінить його значіння для історії реформи і для характеристики Галагана, як одного з видатних діячів сеї реформи. Скажу тільки, що коли навіть у сього дійсно таки „беззавѣтнаго сторонника“ визволення кріпосних селян бували з ними „тренія“ при практичному здійсненню статутів „Положенія 19 февр.“,—нема чого дивуватися тим смутним явищам, які мали місце у инших поміщиків включно до селянських „волненій“ та їх утихомирення... З сього погляду було б важно знайти ті листи Галагана, де він оповіщає свого дядька про те, як проходила справа виконання „Положенія“ у инших його маєтках, бо хоч я й знаю се з розмов з ним взагалі з ріжних оповідань инших осіб, але ж рукописні документи у всякому разі мають більше ваги.—Я, напр., знаю з приватних бесід з старими людьми, що в Лебединці справа Галагана з селянами розвязалася наприкінці гарно і мирно, і він навіть поставив лебединчанам деревляну церкву із усією „утварью“: перевіз її з Сокиринець, де збудував замість неї, нову,кам'яну церкву, Петропавловську у саду біля старої Варваринської, яку оддав селянам для другого приходу. Знаю також, що більш менш „гладко“ пройшла справа у нього і в инших маєтках, але все ж таки було б інтересно знати подробиці з листів. Бували, розуміється, і „тренія“, які викликалися, як казав Галаган з приводу „слухов“ у народі „про полную волю“, що її, мовляв, дав цар, да пани сховали десь „золотую грамоту“, котрою цар наказав дати селянам усю панську землю й ин. У дідизні Галагана Сокиринцях усе пройшло теж гарно, так що селяни були задоволені, та там Галаган і взагалі зробив для них дуже багато доброго, так що пам'ять його шанується там і досі, і, напр., величезного будинку його селяни і підчас революції не дали на грабування, все в домі збереглося досить добре, і з його зроблено гарний музей, який перевезено тепер у місто Прилуки, а в домі дано приміщення для агрономічної школи.

Черниговъ 18 ноября 1861 г.

Если я до сихъ поръ не писалъ Вамъ изъ Чернигова, гдѣ мы находимся съ 8 числа сего мѣсяца, любезнѣйшій и добрѣйшій дядюшка, то главная причина была желаніе сообщить Вамъ какія либо свѣдѣнія о ходѣ Вашей Кунашевской сделки. Но. до сихъ поръ нѣтъ отъ туда никакихъ извѣстій и вѣроятно это будетъ предметомъ моего другого письма, а на сей разъ есть о чемъ поговорить. Подобно Вамъ я покончилъ дело съ крестьянам с. Мостище [1]). Тамъ, какъ я Вамъ уже прежде говорилъ, крестьяне упорно стояли на томъ, что земля ихъ батьковщина и принадлежитъ имъ, но когда въ первой половинѣ октября я послалъ туда землемѣра для проэктированія уставной грамоты, то крестьяне прислали ко мнѣ по эстафетѣ просьбу, чтобы я на основаніи 118 ст. Малорос. положенія подарилъ имъ $^1/_4$ часть надѣла и кромѣ того усадьбы. Я предложилъ имъ другую сдѣлку, я имъ давалъ усадьбы даромъ и кромѣ того довольно земли за банковый долгъ, съ уступкою въ цѣнѣ. Громада просила меня пріѣхать и когда мы съ мировымъ посредникомъ начали ихъ уговаривать склониться на мое выгодное для обоихъ сторонъ предложеніе, то весьма немногіе на это согласились и тѣхъ громада заставила молчать прося убѣдительно подарка. „Не хотимъ, говорили они, имѣть дѣло съ казною, вона насъ о б д е р е, з ъ і с т ь, а хоча у насъ і мало буде землі, та вжежъ Ваша земля безъ людей не гулятиме, и мы безъ роботи не сидітимемъ“. Послѣ многихъ тщетныхъ убежденій я согласился на ихъ просьбу и далъ имъ еще времени до 1-го ноября, а между тѣмъ велѣлъ на поляхъ начать проэктъ отмежеванія имъ земли Когда мы пріѣхали въ Мостище 4-го ноября, мы нашли людей въ томъ же расположеніи. Тогда актъ былъ написанъ, завѣренъ мировымъ посредникомъ и общество составило приговоръ, по которому они при-

[1]) Козелецького повіту Чернигівської губ. А. С.

нимая отъ меня въ даръ землю, означенную въ актѣ, отказываются теперь и впредь отъ всякаго права на надѣлъ какою либо-другою землею. Засимъ я ихъ поблагодарилъ за прежнюю службу и предложилъ пойти въ церковь отслужить молебенъ. Когда крестьянамъ было обяснено, что они теперь собственники совершенно ко мнѣ неприкосновенные, то они очень единодушно объявили, что просятъ меня остаться ихъ попечителемъ, на что я согласился, а они объ этомъ составили приговоръ. Это произвело недурное впечатлѣніе и на сосѣдей. И такъ дѣло покончено и выражается въ слѣдующихъ цыфрах; въ Мостищѣ 412 душ и всей земли 3360 десятинъ.

Изъ этой земли подарено крестьянамъ 490 дес., а 2810 остались мнѣ съ банковскимъ долгомъ 20.600 рублей. Какъ пойдутъ хозяйственныя дѣла, увидимъ, но во всякомъ случаѣ въ этой сдѣлкѣ больше пользы для моего Павлуся чѣмъ для меня. Здѣсь въ Черниговѣ у меня дѣла бездна и въ губернскомъ присутствіи идетъ довольно хорошо, хотя работа замедляется мелочностью Кн. Голицына [1]). Въ уѣздахъ идетъ не совсѣмъ ладно; крестьяне вообще вездѣ упорно остановились на мысли, что будетъ другая воля и ожидаютъ конца 2-хъ лѣтняго срока; какъ кажется это въ народѣ не заблужденіе и un parti pris [2]) и даже обнаруживается въ нѣкоторыхъ мѣстахъ какая то солидарность между крестьянами. Въ Суражскомъ уѣздѣ въ нѣсколькихъ имѣніяхъ при введеніи уставныхъ грамотъ не только крестьяне, но и добросовѣстные [3]) отказались отъ подписи акта. Туда посланъ былъ нашъ членъ Есимонтовскій для разслѣдованія и нашелъ, что крестьяне не хотятъ слышать объ уставныхъ грамотахъ. Вслѣдствіе этого мы (Васильчиковъ, Есимонтовскій и я) сдѣлали заявленіе о необходимости болѣе рѣшительныхъ мѣръ въ такихъ случаяхъ и постановили, что если крестьяне отказываются отъ подписи акта при уставной грамотѣ, то мировой посредникъ, не принуждая ихъ къ подписи, составляетъ о семъ особый актъ и вводитъ уставную грамоту, наблюдая съ помощью полиціи, чтобъ она была строго исполняема (разумѣется это въ томъ случаѣ, если крестьяне не представятъ законных возраженій). Добросовѣстные, отказавшіеся подписывать, отдаются подъ судъ и дѣлается строгое разслѣдованіе о всѣхъ, людяхъ распространяющихъ ложные слухи. На дняхъ уѣхалъ отсюда Шабельскій съ которымъ я не встрѣтился, но котораго принимали съ восторгомъ; кн. Голицынъ сдѣлалъ блестящій вечеръ, потомъ были обѣды, балы и пр. Шабельскій спросилъ у Голицына: говорятъ, что въ Черниговскомъ княжествѣ дѣла идутъ довольно плохо? На что Голицынъ отвѣчалъ: напротивъ того: Черниговъ вмѣщаетъ въ себѣ двухъ цезарей, чего не могъ сдѣлать Римъ". Вы видите, что мы не выходимъ изъ міра класическаго: Титъ Милосердный, Антонинъ Кроткій два цезаря! Дѣла по управленію губерніи между тѣмъ идутъ не лучше прежняго; въ губернаторѣ много благонамѣренности, хлопотливости, но очень мало твердости и je n'ai pas encore perdu patience mais j'ai bien peur de la perdre, et je m'abstiens de donner des conseilles qui ne sont pas suivies [4]). На дняхъ обсуждался вопросъ объ обязательномъ переводѣ крестьянъ на оброкъ. Большинствомъ голосовъ рѣшили, что это необходимо и что по причинамъ крайней потребности въ рабочихъ рукахъ у помѣщиковъ не требуется никакого особеннаго обезпеченія заработка, о которомъ пишетъ министръ въ своемъ циркулярѣ.

19 ноября. Письмо не было отправлено по случаю воскресенья, а между тѣмъ я получилъ извѣстіе, что у меня въ Лебединцѣ [5]), гдѣ уставная грамота уже подписана мною. крестьяне не захотѣли ее принимать и объявили. что они согласны работать „до слушного часу" это общее выраженіе, и потомъ ждутъ отъ царя совершенной воли; и это послѣ того, как имъ объявили слова государя, что другой воли не будетъ. Что съ ними будутъ дѣлать не знаю; но такія выходки очень непріятны и сильно помрачаютъ нашу близкую будущность; а все эти два года въ манифестѣ! Забылъ сказать, что кромѣ насъ съ Вами, окончилъ дѣло подаркомъ земли Гр. Николай К. Безбородко въ м. Веркіевкѣ. Но на черноземѣ нигдѣ крестьяне этого не хотятъ.

Подав Андронік Степович.

З революційного українського руху 1870—80 рр. Елизаветградський гурток.

За початок українського гуртка в Елизаветграді можна вважати час приїзду до Елизаветграду Опанаса Івановича Михалевича 1878 року.

До Михалевича місцева влада нічого не чула про українофілів. Сам Михалевич приїхав вже з репутацією політичного діяча Київської Громади. 1873 р. він входив до складу Старої Громади. 1875 р. його вислано

---

[1]) Кн. Голіцин—новий чернигівський губернатор замість Шабельського. А. С.
[2]) Готове рішення, прийняте вже. А. С.
[3]) Уповноважені. А. С.
[4]) Я ще не позбувся терпіння, але дуже боюсь, що позбудусь цього, і я утримуюсь давати поради, котрих не виконують. А. С.
[5]) Маєток Г-на в Прилуцькім і Лохвицькім повітах на Полтавщині. А. С.

на Волгу. Після того був на посаді лікаря на Чернигівщині та Полтавщині і тут відзначено його, як агітатора-народника. Коли він тимчасово приїздив до Київа, він мав притулок в помешканнях Волкова, або Вільяма Беренштама, або Федора Винниченка, теж членів Старої Громади. Нарешті 30 січня 1878 р. Опанасові Івановичу заборонено життя в усіх 5-ти північних українських губернях і він приїхав до Єлизаветграду. Міністр внутрішніх справ призначив Михалевича під догляд поліції за належність до партії „хохломановъ". По весні 1879 р, в Єлизаветграді на Михалевича хтось доніс, що він агітує серед знайомих та своїх хорих клієнтів [1]). Мабуть з цього року і веде свій початок гурток, що склався навколо нього в Єлизаветграді.

30 квітня 1879 р. складався список осіб, що знаходились під доглядом поліції по Херсонщині, і Михалевичу загрожувало заслання до Сибіру; генерал-губернатор Тотлебен запитував губернатора про кандидатів на заслання, але-ж Тотлебен ще не знав, до якої партії належав Михалевич [2]). В Єлизаветграді з освічених людей серед інтелігенції більш-менш близьких до своєї ідеології Михалевич здибав Пільчикова, Линтварева та Стрижевського. Пільчиков і Линтварев, були відомі Київській Громаді. Богуславський у своїх виказах каже, що Линтварев приїздив до Київа в серпні 1876 р. і тоді познайомився з Ф. К. Волковим. Стрижевський був відомий автор українських казок.

Коло того часу переїхав з Бобринця до Єлизаветграду Іван Карпович Тобілевич. Ще в Бобринці Тобілевич брав участь з М. Л. Кропивницьким в аматорських театральних виставах, коли вони разом служили там у місцевій Управі [3]). Линтварев робив вистави в Єлизаветграді. Таким чином в Єлизаветграді склався спочатку гурток виключно культурницького напрямку. До гуртка приєдналися: вчитель з села Олександр Фед. Волошинов (з самого початку не пізніш як в 1880 р., коли він з села почасту приїздив до Елизаветграду); Андр. Мих. Грабенко (1879 р. скінчив реальну школу в Єлизаветграді і був недовгий час в Горнім Інституті в Петербурзі), далі статистик херсонської Земської Управи, до гуртка пристав мабуть коло 1880 р. Теж 1880 р. пристали бувші учні реальної школи Михайло Васильев та Євген Чикаленко. 1881 р. після військової служби повернувся теж учень тої школи Омелян Дяченко і приєднався до них. 1882 р. приїхав старий член Київської Громади Олександр Ол. Русов і його дружина Софія Федоровна (врожд. Ліндфорс). Русов тоді зайняв посаду статистика в Херсонськім Земстві. Потім його співробітник Теофіл Василевський та студент Іван Колодієв (Колодій). З 1880 р. гурток безумовно вже розгорнув свою працю [4]).

Коло 1880 р. серед учнів старшої класи реальної школи в Єлизаветграді склався гурток самоосвіти з Тарковського, Васильєва, Хорошанського, Дудина, Журавського. 1881 р. гурток цей розповсюджує відозви Народньої Волі. З 1882 р., коли Тарковський перебував у Київі, гурток стає цілком народовольчим. 1883 р. керує ним Павло Вас. Левандовський, що перебував у Єлизаветграді нелегально (його було заслано до Архангельська з Миколаїва 1879 р.). Тоді гурток веде агітацію серед робітничої класи і організує дві купки робітників. З цим народовольчим гуртком Михалевич і український гурток були спільники. Михалевич давав гроші агітатору цього гуртка „Василю 2-му" (страйк в полтавськім залізничнім депо в квітні 1884 р. де Василь, він-же Василій Горбунов був за керівника),

---

[1]) Архів одеськ. ген.-губ. 1879 р. справа ч. 79. „По доносамъ и анонимнымъ письмамъ".
[2]) Ibidem. Справа ч. 80 „О лицахъ состоящихъ подъ надзоромъ".
[3]) „Україна" 1907 р. жовтень, стаття Д. Дорошенка „Іван Тобілевич".
[4]) Архів прокурора одеськ. Судової Палати 1884 р., справа ч. 53.

надсилав студенту Колодієву до Петербургу гроші на революційну літературу і передавав її гурткові „Н. В.“. В народовольчім гурткові тимчасом був нелегальний Ценковський (хто під тою кличкою—невідомо). З ним Михалевич обмірковував питання політичного характеру. Михалевич висловлював такі думки: настрій населення тепер прихильний до розвитку соціяльної доктрини в масі, тому агітація революційного напрямку стала своєчасна. Дяченко належав до обох гуртків. Він друкував на гектографі відозву Виконавчого Комітету „Н. В.“ до Українського Народу (1881 р.). Тобілевич дав Тарковському два свідоцтва з печаткою поліцейського управління. Таким чином ясно, що звязок обох гуртків був міцний і Михалевич мав великий вплив на народовольчий гурток [1]).

1881 р. до Михалевича приїздив Волод. Гр. Мальований, що утік тоді з Сибіру. Йому до Харкова надсилали гроші з гуртка українців, поки він не переїхав за кордон до Женеви. 1883 р. Мальований приїхав з-за кордону і, коли був заарештований у Київі, у нього знайшли пашпорт на ім'я Дякова, що йому дав Ів. Карп. Тобілевич [2]). Це-б то Мальований приїздив до Єлизаветграду і влітку 1883 р., коли таємно приїхав з-за кордону.

1883 р. О. О. Русов в Єлизаветграді перебуває, як земський статистик херсонського земства. В-осени того-ж року приїздив на деякий час М. П. Старицький з трупою. Таким чином в-осени 1883 р. в Єлизаветграді зібралася частина старої Київської Громади (Михалевич, Русов, Старицький) і коло неї молодші.

Що робив гурток в культурному напрямкові—відповідь дає нам слідство. 1881 рік справді переломовий в житті не тільки одної Київської Громади, а взагалі у всім українськім рухові: київський та одеський центри знищила влада ще 1879 р. засланнями, арештами; еміграція зменшила останні купки. Революційна течія з 1881 р. ніби припинилася, а дехто з активистів ідеологічно дезертував до Народньої Волі. За кордоном в Женевськім гуртку (з Драгомановим на чолі) помічається зміна тактики; доба „Вольного Слова“ заступає добу колишньої „Громади“. Волков, Юрів та инші теж переходять до культурницької праці. Ту ж рису помічаємо в Єлизаветградському гуртку: Михалевич та Русов з 1881 р. цілком засвоїли культурницький програм як такий, що відповідає часу. Почувається, що 1870-ті роки з революційним народництвом змінилися на 1880-ті, коли тільки й можлива була культурницька праця. Дві галузі роботи були перед очима діячів: література та театр. І обидві використані Єлизаветградським гуртком.

Михалевич і Русов в галузі літератури визнавали бідність українського письменства і гадали доповнити його перекладами з російських народницьких письменників—Златовратського, Нефедова, Решетнікова. Русов казав, що мета тої літератури, щоб нарід звернув свою увагу на свій тяжкий стан. Невеличкі оповідання народницької літератури гурток хотів видавати по змозі з дозволу цензури. Щоб поліпшити економічний стан народу в конкуренції з иншими націями, Михалевич пропонував видавання невеличких начерків політичної економії.

Матеріяли взяли з книги проф. Іванюкова та з Міля старого видання (із журналу „Современникъ“ 1861 р.). З 1882 року поділили між собою роботу оброблювання перекладів з російських народників та начерків з політичної економії так: Михалевич—переклад оповідання Нефедова „Безбрачный“, а з політичної економії відділ „Трудъ“ („Праця“); Волошинов—оповідання Наумова „Сила солому ломитъ“ та „Сельскій Авраамъ“ Зла-

---

[1]) Арх. прокур. одес. Суд. Пал. 1893 р. с. 93. [2]) Теж с. 93.

товратського, а з політичної економії загальний начерк за Чернишевським та „Капиталъ“ за Іванюковим; Ів. Тобілевич—начерк політичної економії за Мілем („Обмѣнъ); Дяченко перекладав відділ з Іванюкова „О машинахъ“ та оповідання „Горная идиллія“; Русов з політичної економії відділ „Земля“ (рента?); Василевський—„Введеніе въ политическую экономію“.

Переклади й начерки читали на зібраннях у Михалевича та Тобілевича. Волошинов переклав „Сельскій Авраамъ“ Златовратського, „Расправа“ Левитова, „Подлиповцы“ Решетникова з російської, „Чиншевики“ Котелянського з польської мови [1]). Переклади правлені були власною рукою Михалевича, потім їх знову обмірковували на зібраннях, що скликалися щодва тижні. Дехто з учителів, як Волошинов приїжджали з села. Серед учителів на Херсонщині наприкінці 1870-х років почувалося зацікавлення українською мовою та літературою (Шпаковский, Волошинов).

1881 р. з'їзд учителів Херсонщини ухвалив постанову агітувати за викладання в школі на рідній мові народу [2]). Міністерство освіти було стурбовано цією несподіваною постановою з'їзду.

На початку 1880-х рр. народництво в Київській та Одеській Громаді майже зовсім вмерло. Київська Громада (або її спадки), головним чином з старої, бо молода розпорошилася зовсім, скупчилися коло легального видання „Кіевская Старина“. Одеська на чолі з Уманцем (Мих. Комаров) та Старицьким принялася складати словника. Тому Єлизаветградський гурток мало чим відріжняється від инших культурних осередків україно-фільства. Михалевич у ту добу листувався з Савою Топчаєвським. Листи надсилалися чомусь через Івана Колодієва (Колодій), що узимку перебував у Петербурзі, яко студент, і може бути пересовував як-небудь листи за кордон (може через Фінляндію) до Женеви, де Топчаєвський працював тоді з Драгомановим в „Вольнім Слові“. Листування з Топчаєвським натякає, що Михалевич у ту добу може більш нахилявся до народництва 70-х років, представником якого був Топчаєвський, ніж до нової не народницької, а чисто радикальної течії Драгоманова.

Коли Мальованого 2 серпня 1883 р. арештували, то знайшли пашпорт з печаткою Єлизаветградського поліцейського управління, що йому дав Ів. Карп. Тобілевич, і разом з цим документи Фед. Кондрат. Вовка. Певно Мальований повинен був надіслати їх до Вовка за кордон, коли Вовк перейшов там до культурницької праці і вимагав надіслати йому його документи про освіту та діяльність—службову працю Географічного Товариства. Мальований т. ч. був у зносинах з Вовком і з Єлизаветградським гуртком. Всі ці обставини свідчать про звязки Єлизаветградського гуртка з Київом, Одесою й Женевою. Про звязки зі Львовом не чути, окрім того, що Русов сам на слідстві визнав, що коли російська цензура не дозволила-б була друкувати книжки на батьківщині, він хотів надіслати їх друкувати до Львова.

Єлизаветградський гурток в 1880—1883 рр. йшов попереду всіх українських осередків на культурній ниві.

В другій галузі—театральній, гурток спричинився до того, що український театр пережив історичну добу свого розвитку. Народній театр, взагалі, наприкінці 1870-х років переживає кризу. Український репертуар був невеликий, хоч порівнючи з російським народнім він задовольняв вимоги часу. Ярмарок у побуті українського життя того часу грає не малу ролю як пригода для народніх театральних вистав. Невеличкі міста та містечка скупчують на декілька днів тисячі люду. З аматорської сцени

---

[1]) Арх. прокур. одес. Суд. Пал, 1884. р. с. 93.
[2]) Арх. од. ген.-губ. 1882 р. „Отчетъ херсон. губ. за 1881 г.“.

виробляються професіональні трупи, вони творять добу розвитку українського театру. З Єлизаветграду Київ, а потім і инші міста побачили таланти Кропивницького, Садовського, Саксаганського (два останні—брати Тобілевича), самого Тобілевича (Карпенко-Карого), Заньковецької та инших.

Тобілевич та Кропивницький складають нові п'єси, стають драматургами, а Тобілевич більш драматургом ніж артистом. Безумовно тут бачимо вплив Єлисаветградського українського гуртка: коли заарештовано було Михалевича, у нього жандарми знайшли рукопис нової п'єси Тобілевича, що він виправив [1]). Михалевич був редактором всіх п'єс та перекладів, що написали члени гуртка за 1879—1883 роки. Теж і Русов виявив знайомство з рукописами Тобілевича. Циркуляр міністерства внутрішніх справ 1881 р. 16 жовтня забороняв українські вистави без дозволу генерал-губернаторів. Одеський генерал-губернатор кн. Дундуков-Корсаков не перешкоджав українському театрові, і на степовій Україні циркуляр спочатку не нищив театру. Коли 1882 р. з'явився Гурко, то почав вимагати щоб вистави українські мішали з російськими. Телеграми Кропивницького та Линтварева з Єлизаветграду до Гурко в жовтні 1882 р. вимагають дозволу вистави цілої низки п'єс [2]). Всі п'єси ще старого репертуару українського театру. З 1883 р. вже репертуар значно поширюється новими п'єсами Кропивницького, Старицького [3]). Того-ж року у Михалевича читали в гуртку нову п'єсу Тобілевича [4]). Михайло Васильєв за 1882—1883 рр. улаштовував українські вистави в містах Степової України, як Ольвіополь, Олександрія [5]) та инші. Український театр вийшов на шлях з невеличких стежок, де він блукав до того часу й вийшов за допомогою гуртка Михалевича та Русова.

Того-ж 1883 р. почалися сумні часи для Єлизаветградського гуртка. 16 липня 1873 р. Софія Фед. Русова приїхала до Катеринославу і була заарештована після телеграми херсонського жандарського начальника. Виявилося, що вона 1882 р. знаходилась під доглядом поліції за участь у Київській Громаді і вже декілька місяців перебувала в Єлизаветграді в сем'ї Тобілевича без пропису в поліції. Слідства про неї ніякого не робилось і вона мало не рік сиділа у в'язниці. 7 грудня генерал-губернатор Роop, що одержав з Катеринославу відомість про політичних в'язнів, написав: „Полгода показывается безъ объясненія преступленія, а только впредь до полученія указанія. Можетъ-ли быть это безобразіе долго терпимо? И было-ли донесеніе отъ жандармскихъ чиновъ?“ [6]). Тільки ця резолюція трохи поворушила жандармів. 2 серпня 1883 р. заарештовано в Київі В. Г. Мальованого з пашпортом за печаткою Єлизаветградського поліцейського управління, де секретарем був Ів. Карп. Тобілевич. Виникло з приводу цього теж обвинувачення Івана Карповича в „политической неблагонадежности“. Знайомство з Михалевичем, що був під доглядом поліції, погіршило справу. З Тобілевича 7 листопада взято зобов'язання невиїзду (тоді він був у Київі.) 23 січня 1884 р. „Особое совѣщаніе по охранѣ“ призначило Тобілевича під догляд поліції на три роки. Іван Карпович виїхав в-осени 1883 р. до Новочеркаську з трупою і цей наказ не дозволив йому повернутися до Єлизаветграду. Гурток надсилав йому грошеву допомогу що-місяця. Він 6 липня 1884 р. звертався з проханням дозволити жити на хуторі під селом Кордашевкою (його покійної жінки), але Роop не згодився на те [7]).

Сумні часи для гуртка на тому не припинилися. Гурток Народньої Волі наприкінці 1883 р. було заарештовано (Левандовський, Тарновський,

---

[1]) Слідство (архів прокур. одес. Суд. Пал 1884 с. 93). [2]) Арх. одес. ген.-губ. 1882 р., спр. ч. 89. арк. 89—105. [3]) Теж. 1883 р., спр. 51. [4]) Слідство, 1884 р. [5]) Спр. ч. 89. [6]) Архів одес. ген. губ. 1883 р., спр. ч. 373. [7]) Ibid. 1884 р., спр. 26.

Хороманський, Дудин та Журавський). Дудин та Журавський в своїх виказах виявили участь Дяченка в обох гуртках та й участь Михалевича в згоді з народовольцями в революційнім русі. Дяченко визнав себе за члена обох гуртків. У Тарновського знайдено два документи з печатками поліцейського управління, одержані від Тобілевича. Зробили жандарми трус у Михалевича, Русова, Волошинова, Дяченка, Васильєва, Василевського. У всіх захоплено рукописи відділів з політичної економії та переклади на українську мову оповідань російських народників, що ми зазначили. У Михалевича, окрім того, знайшли ще декілька рукописів: „Про історію штунди на Півдні" (2 аркуші); рукопис Марковича (Маркевича) (що взяв Михалевич для перегляду); „Пророк"—народнє оповідання [1]) записане Волошиновим з розмови з селянами. Михалевич не дав ніяких пояснень і коротенько відповідав, що він нічого не знає, тільки визнав, що начерки політ. економії хотів друкувати в Галичині. Трус у Русова захопив заборонений „Каталогъ систематическаго чтенія" (2 примірники) та рукописи більш численні, ніж у инших. Русов дав у протоколі більш повні відомості, юридично ставився на закон і обороняв своє право готувати їх до друку.

Русов так показав про себе:

Походження і народність—„Малорусская. Родился въ Кіевѣ 1847 г., сынъ доктора. Членъ Географическаго Общества, Московскаго Археологическаго и Кіевскаго Юридическаго. Земскій статистикъ. Окончилъ Кіевскій университетъ 1868 г. Заграницей былъ командированъ министерствомъ народнаго просвѣщенія для осмотра гимназій въ Германіи и Австріи в 1871 г. На свой счетъ ѣздилъ туда въ 1873 і 1876 гг.... Я сочувствую развитію малороссійской литературы; въ изложеніи политической экономіи по образцу уже изданныхъ малороссійскихъ книжекъ по космографіи, физикѣ, естествознанію и географіи, изданныхъ въ 1883—84 гг. не нахожу ничего худого. У насъ было желаніе увеличить убогую малороссійскую литературу небольшою книгою, напечатанною съ разрѣшенія цензуры и продаваемою въ книжномъ магазинѣ [2]). Тобилевичъ прислалъ мнѣ свое драматическое произведеніе изъ Новочеркаска съ просьбою высказать свое мнѣніе и если возможно отпечатать. Это произведеніе я также читалъ знакомымъ (очевидячки річ про гурток), прося ихъ замѣчаній, но не успѣлъ передать въ цензуру". Русова обвинувачували в пересуванні рукописів на Галичину, але-ж він в протоколі про цей пункт нічого не каже, а тільки говорить про свою думку що-до цього. Про видання начерка політичної економії Русов відповідає, що він бачить в розповсюдженні серед українського народу знаннів з політичної економії підставу для боротьби з чужоземною конкуренцією на шляхах економічного життя. У Васильєва знайдено два рукописи українською мовою—оповідання: „Сарана поїла" та „Злодій". 8 січня Михалевича заарештовано й ув'язнено, а 21 січня йому оголошено обвинувачення по ст. 250 та 251 Карного Кодекса разом з Тарновським, Хороманським та Левандовським. 18 січня Русову оголошено обвинувачення в виданні Каталога систематичного читання [3]). З в'язниці Оп. Ів. Михалевича та С. Ф. Русову звільнено улітку 1884 р., і заслано під догляд поліції. Мик. П. Стрижевський (офіційні документи писали його прізвище на польський лад „Стржижевскій") кинув Єлизаветград, коли почалися арешти членів гуртка і переїхав до Одеси. Звідціля, шукаючи інтеліґент-

---

[1]). Арх. прокур. одес Суд. Пал. 1884 р., спр. ч. 93 т. III. [2]). Слідство про народовольчий гурток виявляє, що Дяченко шукав, де-б купити масу для гектографа, щоб надрукувати „Кобзарь". Гектограф був в гуртку Н. В, який згодився допомогти українському виданню „Кобзаря". [3]). Арх. одес. ген. губ. 1884 р. спр. ч. 48.

ського заробітку він поїхавдо Акерману. Там його заарештовано було й обвинуваченo в розповсюдженні прокламації віршами „Готовьтесь!“ і нарешті призначено під догляд поліції на його батьківщині, на Поділлі. Культурна праця Єлизаветградського гуртка припинилася. З виїздом. Михалевича, Русова, Тобілевича осередок на деякий час завмирає але, не зовсім умирає. Наприкінці 1880-х років знову починає збиратися. Офіціяльні документи зазначають початок нового гуртка приблизно коло 1886 року.

Гурток 1879—1884 рр. мало чим відріжняється ідеологічно від Молодої Громади 1876—79 рр. Ті-ж риси спільного фронту з революційними російськими гуртками, те-ж зацікавлення соціяльною проблемою, але темп революційного народництва зменшився, перевагу бере мета збільшити культурну працю поперед усього. Культурницький напрямок більш виявлений, всі сили присвячені виконуванню цього завдання, безпосередня агітація йде мляво та й то під стягом гуртка Народньої Волі. Свого революційного програму нема, свій програм тільки культурницької просвіти в галузі народницької літератури, свідомости теорії економічного життя та (через театр) свідомости національної та класової. Революційний шлях ще не під силу. Треба зробити відповідний грунт для нього. Русов цілком тримається вже культурницького напрямку, він вже цілком людина 1880-х років. Михалевич ще, більш по інерції, продовжує тактику Молодої Громади. Він визнає цілком культурницький програм, але-ж звертає велику увагу і на діяльність народовольчого гуртка, слідство навіть вважає його за керівника того гуртка в 1880—83 р. (до приїзду Левандовського). Безумовно, він має за весь час великий вплив на цей гурток. Михалевич має з Левандовським, Ценковським[1]) старі звязки революційного народництва 1870-х років.

Треба ще зупинитися на рукопису про штунду, що знайшли жандарми у Михалевича. Цей рукопис належав иншому авторові, Михалевич не сказав на слідстві ні слова про це. Автора рукопису можна знайти — без сумніву авторство належало Костянтину П. Янковському. Янковський належав у Київі до народників 1873—74 рр. Після висилки 1875 р. з Київа Михалевич 1875—1876 р. живе в Самарській губ. на Волзі. Тоді з Одеси пішов „до народу“ Костянтин Янковський, студент університету в Одесі, а раніш приятель Михалевича в Київі, відомий знавець сектанської науки, явий визнав, що раціоналістичні секти більш приготовані зрозуміти соцялізм. Про Янковського згадують показання Курицина[2]). також і спогади революціонерів тої доби.[3]). Разом з Іван. Фед. Фесенком за 1874—1876 рр. Янковський ішов до сектантів для агітації соціялізму. Фесенко взяв собі секту молокан і був заарештований в Маріупольськім повіті. Янковський ходив на Волгу шукати бігунів або странників[4]). Янковський повернувся звідти до Єлизаветграду і зацікавився штундою, що так сильно розповсюджена на Степовій Україні. Михалевича жандарми обвинувачували теж в агітації в Самарській та Саратовській губ. 1875—76 р. разом з Янковським. Чому Михалевич 1876 р., після заборони жити в губернях Київській, Чернигівській, Полтавській, Волинській та Подільській вибрав Єлизаветград місцем життя може відповідати на це запитання його знайомство з Янковським, існування в Єлизаветграді півбунтарського, півукраїнського гуртка Малинки, Майданського, Дроб'язгина та Янковського[5]). Коли Михалевич приїхав

---

[1]). Хто був під прізвищем Ценковського—невідомо. [2]). Арх. одес. ген. губ 1884 р. спр. № 195. [3])Арх. одес. ген. губ. 1879 р. спр. 171. [4]) Лев. Дейч „За полвека“ т. І., ч. І. (Сестра Дейча була жінкою Фесенка). [5]) Арх. одес. ген. губ. 1882 р. спр. 48, пр. Фесенка. [5]) Курицин надає такі риси гуртку Малинки: „я певний, що це товариство було увертюрою подібною до чигиринців Стефановича“.

до Єлизаветграду, гурток вже був заарештований, бо один з членів, Гориновіч, зрадив товаришів і показав на них поліції. Гориновича товариші хотіли вбити. Після процесу 1879 р. про „покушеніе на Гориновича“ Малинку, Дроб'язгина, Майданського покарано на смерть, а Янковського заслано до Сибіру. Штунда зацікавила Михалевича як секта, що має розповсюдження головно серед українців. Раціоналізм цієї секти німецького походження, грунт-же цілком місцевого значіння, українського. Доктрина штунди й доктрина соціялізму стояли поблизу одна другої. Коли Олександр III прочитав доповідь генерал-губернатора Гурко про штунду в 1882 р. він написав „Да это настоящіе соціалисты“. І влада, дійсно, дивилася вороже на штунду й звязки її з соціялістами і взагалі з народниками турбували жандарів. Тому й рукопис про штунду, що трусом знайдено у Михалевича, стоїть попереду в реєстрі кримінальних документів. Генезис Єлизаветградського гуртка веде його прямо з Київської Громади. Михалевич, Русов, Русова—старі члени Київської Громади і вихованці київської освіти. Василевський—з Київщини, колись вчився в київській семінарії, потім у Петербурзі в технологічному інституті, потім в університеті в Одесі. Ще треба додати тут М. П. Старицького. Взагалі київський грунт зростив цей гурток. Волошинов учився в Херсоні в учительській семінарії, Тобілевич—в Бобринецькій повітовій школі. Це-б то авторитет освіти теж належав киянам. Грабенко, Дяченко, Колодієв, Васильєв вже скінчили середню школу (Єлизаветградську реальну) під впливом Михалевича. Тому й можливо гурток визнавати за продовження або гілку Київської Громади з деякими змінами, що вимагав час 1880-х років. Соціяльний стан теж виявляє деякі зміни: молодь (Волошинов, Дяченко, Колодієв, Тобілевич) з селянської та міщанської верстви йдуть до неволичкої ще купки радикальної інтелігенції, що підтримує традицію народників 1870-х років. Коли влада знищила Єлизаветградський гурток, незабаром його спадщина знову прокинулася в Єлизаветграді. Слідство про новий гурток в Єлизаветграді та Олександрії зазначає початок його коло 1886 р. з приїздом до Єлизаветграду Мик. Вас. Левицького. Жандарми починають слідкувати в 1891 р. за зносинами Драгоманова та Аксельрода з Львова з революційними гуртками в Київі, Харкові, Одесі та Дерпті. Виявлено зносини О. О. Русова (Харків) з Львовом, а там через Яросевича та Ольгу Франкову (жінку поета Івана Франка) з Драгомановим. В 1893 р. було викрито, що пакунок з нелегальною літературою на вагу 3 пуди 30 фунтів мовами російською, українською, німецькою, польською надіслано зі Львова до Харкова. В Харкові частину захоплено було у Василя Пилип. Степаненка та ще у 15 чоловіка, а в Єлизаветграді теж виявлені львівські видання, що заборонені були в Росії. У Степаненка заарештовано листування з деякими особами, що виявили цілий гурток або два в Єлизаветграді та Олександрії під впливом Львівського. В Єлизаветграді ми не бачимо в новому слідстві діячів із гуртка Михалевича—Русова, хоч Русов і був ніби центральна людина в зносинах з Драгомановим. Діячі гуртка 1879—1883 рр. кудись розпорошилися або поховалися, не чути нікого. Тільки в реальній школі ніби почувається слід: учень Нестор Якубовський, досить вже дорослий, розповсюджує дрібні книжки, як „Наймичка“ Шевченка, за 2 коп. ціною. Та й другий учень Тищенко захоплений був тим-же питанням та переписує казку Салтикова. Якубовський, син нотаря, живе в однім будинку з М. В. Левицьким. Книжки їм возить Левицький з Харкова до тисячі примірників разом. З політичного боку Левицькому влада ставить за вину знайомство з ветеринарним лікарем Ол-ром Іван. Никольським, що перебуває під доглядом поліції, був в засланні за полі-

тичні справи в Орлі та Пензі [1]). Левицький та Никольський улаштовували недільну школу 1891—1893 рр.; в цій школі вчителюють: Євген Іванович Борисов, відомий українофіл Одеської Громади, засланий до Сибіру у 1879 році, потім Борисов служив в Земській Управі після свого заслання до Сибіру [2]). Павло Зах. Рябков, відомий народник Херсонського гуртка 1872—1879 рр., що теж був на засланні до Сибіру, а потім був землеміром у Земстві [3]). Окрім їх, Мик. Ів. Борисов (брат Євгена), його жінка Катерина Іван., ветеринар Гр. Сем. Сачков, статистик Адольф Ф. Окушко, і слідчий С. П. Шелухин (до квітня 1892 р., коли переїхав до Ольгополя). Сам М. В. Левицький вже видав збірника „Малороссійскихъ колыбельныхъ пѣсенъ". В Олександрії центральною людиною став Мик. Фед. Косюра, що служив за бухгалтера в Земській Управі. Косюра походженням з Черкас, син дрібного урядовця, а в Олександрії служить спочатку 1880-х років. Коли Левицький ще до 1886 р. служив сам в Олександрії за секретаря Земської Управи, а Косюра за бухгалтера, почалася їх культурна праця. Левицький почасту приїжджав з Елизаветграду до Олександрії і привозив книги, одержані з Харкова від Русова. Приїзди Левицького не звернули уваги з боку влади тому, що Левицький був адвокат, і звичайно приїздив по судових справах до з'їзду мирових суддів. Одного разу Левицький привіз 300 примірників „Наймички" для розповсюдження. Львівські видання йшли тим-же шляхом. Сам Косюра написав і надрукував у львівськім журналі „Зоря" оповідання: „Пригородне село" „Босявка" „Оддих". В Олександрії до гуртка Косюри—Левицького належали: Ніна Єгор. Косюра, жінка Мик. Фед., врождена Лисенко; Януарій Хрисанф. Зерницький, регент хору та вчитель співів; Мик. Мих. Васько, агрономічний смотритель; [4]). Яков Авр. Шнейдеров, учитель з єврейської школи; Козубов Ів. Наум, земський лікарь [5]). Потім приїжджає вчителька з Андрусівки Анна (Ганна) Мальська до свого батька, дрібного урядовця в Олександрії. Батьки Левицького та Мальської разом вчилися в якійсь школі, цеб-то знайомі з давнього часу. Мати Мальської з походження селянка з села. Гурток в Олександрії збирається у Косюри двічі на тиждень. Практично вони роблять ту-ж працю, що в Єлизаветграді: розповсюджують українські книжки, збирають гроші на видання „Гайдамаків" Шевченка, улаштовують українські театральні вистави та 1892—1893 рр. утворили теж недільну школу, де викладачі були: сам Косюра, його жінка Ніна, Козубов та Васько. Школа встигла зацікавити міщан з міста і хутко поділилась на два відділи. Окрім того, в помешканні Косюри збиралися для читанки (здається це й були українські дитячі гуртки) діти в-осени 1892 р. до січня чоловіка по 7—10 разом. Потім до весни дорослі селяни чоловіка по 5—8 разом.

Праця гуртка Левицького—Косюри цілком культурницька, ми не бачимо ніякої революційної пропаганди. Мета цієї купки радикальної української інтелігенції, що сама вийшла з народу,—піднести трохи культурний рівень народу. Ідеологія їх трохи ясніше виявляється з їх листування та літератури, що знайдено було слідством. Левицькому слідство приділяє менше уваги, ніж иншим, тому що у Левицького захоплено було одну нелегальну книгу „Русская исторія отъ Гостомисла съ

---

[1]). Арх. прокур. одес. Суд. Пал. 1893 р. Справа Никольського, Косюри та Григор'євої. [2]) Див. „Україна" 1926 р. кн. V ст. 128. [3]) Написав книгу: „По тюрьмамъ и этапамъ". [4])Васько з селянської сем'ї, скінчив херсонську сільсько-господарчу школу за рахунок земства 1888 р. [5]) Козубов, син псаломщика з Янича Чигиринського повіту. Учився в університеті в Одесі 1876—81 р. (природник) та 81—84 р. в Харкові. Брат його приписався до селян в Ягичах.

IX в. по XIX вѣкъ поэма-шутка гр. А. К. Толстого" (Berlin 1884 р.) та ще львівський журнал „Зоря" 1893 р. Ніяких листів, нічого більш документального. Таким чином, центральна людина гуртка не виявила в слідстві свого світогляду. Борисова та Рябкова мабуть і не трусили Нічого не було у Никольського. Слідство захопило тільки матеріял другорядних діячів. У Зерницького була ціла бібліотека українських книжок видання, починаючи з 1858 р. (Куліш) до нових видань 1890—1891 р. („З поезії" Вол. Самійленка, Київ 1890 р. та „Козацький батько Палій" Херсон 1891 р).

У Косюри, Зерницького, Левицького, Якубовського знайдено „Зорю" за 1891—93 рр., „Дзвін" 1890 р. „Буковину" 1892 р. У Косюри „Зорю" з 1889 року, львівського видання: „Ластівку", „Правду", „Словник Уманця". (М. Комарова), „Руску Раду". Всі видання свідчили, що з 1882 р. звязок зі Львовом випадковий, а з 1891 року вже досить певний і всі львівські видання 1891—93 р. досягають Єлизаветграду та Олександрії через Русова. Рукописи знайдено у Ніни Косюри та Зерницького. Ніна Косюра пише свою сповідь. Вона читала Льва Толстого, робила примітки про літературний рух у Галичині, потім прийшла до висновку, що вона ходить в якійсь темряві і бачить, що з того стану можна вийти, коли вдивитися в життя мас. З'єднавшися і допомагаючи один одному можна досягнути 1-ої станції по шляху до ідеалу. Потім вона хоче знати відповідну організацію суспільности і малює якусь утопію і тут вже зовсім блукає в висновках. Улітку 1893 р. Ніна Косюра стала божевільною і її лікували в Одесі від психічної хороби.

Цікавіший для нас рукопис Зерницького. Слідство каже, що зміст був „тенденційний". Рукопис був про Степана Разіна. Теоретично тут гурток підходив до революційного народництва. Народники 1880 років звертали увагу на рухи Пугачова та Разіна й хотіли в них знайти щось таке, що могло-б бути зразком. Південні народники не тільки російської орієнтації, але й українські, шукали в русі Разіна відгуків козаччини [1]). І ось що ми читаємо в листі Нестора Якубовського до Ганни Мальської, де він висловлюється проти висновку М. І. Костомарова з приводу Разіна. Вільність, за яку Разін йде, не виробила ще громадської форми (життя), і в тім причина, що в боротьбі з московським самодержавством вона мусила згинути. Якубовський нагадує зустріч Разіна з царським військом коло Чорного Яру. Разін говорить стрільцям царського війська: „Я прийшов до вас дати пільги та вільність". Ось у тім Якубовський і бачить ідею всієї боротьби Разіна. Разін хотів зробити всіх козаками (рівність) та поліпшити економічний стан (пільги). Народ так і зрозумів цей рух.

Таким чином члени Єлизаветградського та Олександрійського гуртків теоретично підходили до соціяльних проблем, а практично стояли на грунті культурної освіти з метою піднести культурний рівень народу, як грунт для економічного та політичного розвитку. Навіть гурток нічого не робить, як робив гурток Михалевича, для розповсюдження знання в галузі політичної економії. Соціяльна проблема ніби то відійшла далі, ніж то було декільки років тому. Справді у Антона Якубовського, брата Нестора, студента московського університету знайдено: 1) „Программу изученія общественныхъ вопросовъ, составленую по Ф. Энгельсу" та 2) „Программу систематическаго чтенія по вопросамъ политическо-экономическимъ". Звязку цих двох брошюр з діяльністю гуртка не бачимо, та й Антон Якубовський сам відрікається від участи в гуртку, і тому вони

---

[1]) П. З. Рябков каже: „Ми в 1890 рр. дивились на народ, що всяка губерня має Пугачова, а всяке село Разіна й нам тільки треба знайти та навчити їх як робити революцію".

характеризують нахили й зацікавлення більш індивідуальні ніж гурткові. Листування Мальської з Степаненком українською мовою (6 листів Степаненка та декільки листів Мальської захоплено в Харкові у Степаненка) свідчать про звичайний шлях зацікавлення тодішньої молоди політичною освітою. Степаненко знайомиться з Мальською на маївці на Дніпрі коло Кременчука, де вона скінчила 1891 року гімназію. Мальська, Клепачевська та Наталка Лебідь, дочка козака з Келеберди, складають невеличкий гурток, де Степаненко та брат Наталки Лебідь грають ролю ідеологічних керівників. Потім дівчата Мальська та Лебідь стають вчительками на селі, а Клепачевська готується до театру. Ганна Мальська в листі до Нат. Лебідь так малює настрій: у нас одна думка—працювати на ріднім полі України, просвітити, якими тільки можна засобами, темний простий нарід, що йому життя призначило таку незугарну долю. Мальська в Олександрії читає „Политическую Економію“ Іванюкова, що бере в Косюри. З листів Мальської до Степаненка бачимо, що на зібраннях у Косюри читали „Историческія письма“ Миртова (Лаврова), а потім Драгоманова „Историческая Польша и великорусская демократія“. В обміркуванні цих творів беруть участь Олександр Іван. Никольський [1]) та Ніна Косюра й це наводить на гадку, що Никольський і пояснив Лаврова. Вплив українофільства на Мальську йде з боку Степаненка. Мальська каже, що вона була під впливом його й визнавала, що бути українкою „святе діло“. Вона мріяла подивитися на Чигирин й улітку 1893 р. вона туди робить якесь паломництво, щоб побачити місця, що їх оспівано в творах Шевченка. Вона визнає, що Драгоманов („Историческая Польша и великорусская декократія“) справив на неї глибше враження, ніж Лавров („Историческія письма“). Зовсім невідомо, як зацікавила її „Політична Економія“. Клепачевська просто ставилася до театру як до найбільш практичної праці для народу. Мальська пише Наталці Лебідь, висловлюючи думку може всього гуртка: „цим спектаклям я надаю инше значення, як фактору розповсюджування частини нашої ідеї—збудити свідомість народу. Один лист зачіпає гурток і з політичного боку: „Историческія письма Миртова“ кажуть про прогрес, в чому він, коли буває прогрес, які особи поліпшують, через що. Далі вона каже, що на зібраннях буває чоловіка з 10, слухають, складають конспекта, обмірковують, а потім обмірковують справи в Росії та закордоном. Роковини Шевченка 26 лютого святкують у Степаненка в Харкові та у Косюри в Олександрії.

Улітку Мальська одружилася з учителем Григор'євим, що учителював у Калантаєві, 18 верстов коло Чигирина і, здається, належав до того-ж гуртка, але більш не маємо вказівок про листування та мрії, що раніш опанували було дівочі голови. Обвинувачення слідства формулювало діяльність гуртка „съ цѣлью соціальной и революціонной пропаганды средствами распространенія изданій на малороссійскомъ нарѣчіи, путемъ спектаклей, концертов и тенденціозних печатныхъ произведеній“. 1894 р. Мик. Косюру, Ганну Мальську (Григорієву) та Олек. Никольського адміністративно покарано в'язницею, Васька та Козубова призначено під догляд поліції. Зерницький умер з сухот у Полтаві 23 вересня 1893 р., Ніна Косюра стала божевільною і вмерла в Одесі.

Гурток 1886—1893 р. має всі риси гуртків 1880-х років. Він цілком культурницький та загубив заповіти революційного народництва 1870-х років. Тільки десь надалі, та й то теоретично, ставиться мета політичного значення. Мальська пише Якубському, що український гурток має метою українофільські революційні поривання. Практично він робить тільки

[1]) Потім член Держ. Думи,

культурницьку працю—театр, розповсюдження книжок українською мовою, школа. Між гуртком 1879—1883 рр. і гуртком 1886—1893 рр. та-ж ріжниця, як між революційним народництвом кінця 1870-х років і культурниками 1880-х років,—вони не бачать змоги взяти на себе революційні завдання, а задовольняються культурно поступовою працею серед свого народу. Типи людей 1880-х років, ясно намальовані в листуванні самих діячів гуртка. Мальська характеризує Зерницького Якубовському: Зерницький чарівно розповідає про Україну, Зерницький порадив розповсюджувати українські книжки серед дітей. Він радив використати недільну школу. А сам Якубовський так пише про Левицького: „Левицький—палкий україно-філ, не в міру. Привіз з собою з Харкова коло тисячі брошюр („Наймичка“ Шевченка) і ворушиться з ними. В Олександрії він їх залишив 300 примірників. Я дістав недозволену цензурою казку Салтикова („Орелъ и меценатъ), переписану, й надійшлю до вас“. „Політична Економія“ Іванюкова, з часів Михалевича, нерухомо лежить в бібліотеці Косюри. Соціяльна проблема мало цікавить гурток. В Олександрії чекають—ось приїде Левицький, привезе закордонний № „Зорі“.

Молодь? Реалісти переписують казки Салтикова та продають книжки, надруковані з дозволу цензури.

А маси? запитає читач. Мальська пише 29 грудня 1892 року Степаненкові: в Олександрії відкрита недільна школа. Учнів багато, а вчителів зовсім нема.

Шукала „масси“ тільки божевільна Ніна Косюра. Навіть Левицький ще не вийшов на ниву кооперації та артілі, як він зробив пізніш.

Риси 1880-х років глибоко лежать в фізіономіці та життя гуртка. Такий був час.

Подав Олександр Рябінін-Скляревський.

З листування М. П. Драгоманова з О. С. Суворіним *).

Знайомість М. П. Драгоманова з відомим видавцем „Нового Времени“ О. С. Суворіним (1834—1912) почалася ще в ті часи, коли Суворін був секретарем і найдіяльнішим співробітником поміркувано-ліберальних „С.-Петербургскихъ Вѣдомостей“, і писав там недільні фейлетони („Недѣльные очерки и картинки“) під псевдонімом „Незнакомецъ“.

Відносини між ними були, як каже сам Драгоманів, „довольно дружескія“. Почавши видавати 1876 року „Новое Время“, Суворін запропонував Драгоманову на дуже добрих для нього матеріяльних умовах вести відділ чужоземної політики, але М. П. відмовився. „Я,—писав він А. Н. Пипіну 6-го червня 1876 р.,—рѣшительно не могу для себя отдѣлить внутреннюю и внѣшнюю политику и по сему уже одному отказался. Согласился писать кореспонденціи о славянахъ, преимущественно о культурной жизни“.

Дальший напрямок „Нового Времени“ співчуття у Драгоманова не викликав і вже в грудні того-ж самого 1876 р. М. П. пише Пипіну: „Однако каковъ „бурбонъ“ выдѣлывается изъ нашего милѣйшаго Ал. Серг. С-на! Да еще капризный, упрямый и невѣдущій! Я, ей богу, не ожидалъ этого ни отъ него, ни даже отъ публики,—могу сказать петербургской,—потому что, я знаю, въ провинціи имъ недовольны вовсе не одни мои друзья и имъ подобные. Отъ Н. Вр. ожидали выполненія нехитрой функціи СПБ., — а оказалось, что даже эта вакансія не занята“.

Особисті вихватки проти Драгоманова з боку „Новаго Времени“ та Суворіна, що остаточно зіпсували їх попередні відносини, почалися

*) Суворін Олексій Сергієвич відомий журналіст та видавець газети „Новое Время“.

після того, як у „Молвѣ“ (№ 41 з 10 жовтня 1876 р.) з'явилася стаття „Чистое дѣло требуетъ чистыхъ средствъ“ (Див. автобіографію М. П. Драгоманова в книзі М. Павлика: М. П. Драгоманів, ст. 376).

Оригінали листів, що ми їх тут подаємо, тепер належать Державній Публічній Бібліотеці в Ленінграді.

I. Многоуважаемый Алексѣй Сергѣевичъ,

Я передалъ Вамъ черезъ г. Ярошенка[1]) „Малор. Истор. Пѣсни“, изданныя мною и Антоновичемъ. Посылаю теперь Чумацкія Пѣсни[2]). По обѣимъ книгамъ можете судить о работѣ одного изъ кіевскихъ кружковъ литературныхъ. Посылаю при семъ и нѣсколько №№ „Кіевлянина“, изъ коего Вы можете видѣть, какъ относится къ честной работѣ тотъ слой общества нашего, коего органомъ служитъ „К-нъ“.

Дайте себѣ трудъ пробѣжать эти №№, а равно и мою статейку въ К. Телеграфѣ, а также статью въ „В. Евр.“ 1873, Декабрь. По поводу кіевскихъ застольныхъ рѣчей,—и Вы получите любопытный матеріялъ для исторіи о томъ, какія превращенія могут случаться съ профессоромъ и либераломъ. Воспользуетесь ли Вы этимъ матеріалом теперь или когда въ другой разъ,—но я считаю полезнымъ, чтобъ Вы познакомились съ этимъ матеріаломъ, тѣмъ болѣе, что недавно еще Э. К. Ватсонъ[3]) писалъ мнѣ, что я былъ слишкомъ строгъ къ „К-ну“ въ статьѣ Десять лѣтъ киевской газеты,—и воротилъ мнѣ статью, писанную по поводу инсинуаціи „К-на“. Издали не такъ видны наши кіевскія гадости и мелочи,—а между тѣмъ врядъ ли можетъ быть полезно, если порядочные люди въ Петербургѣ, а черезъ П-скую газету и вообще въ Россіи будутъ неправильно хорошаго мнѣнія о Кіевской газетѣ,—держащейся исключительно монополіей и подчасъ исключительно почти дающей перепечатки и объявленія.

Припомнивъ кой-что изъ прошлаго и пересмотрѣвъ посылаемый мною матеріалъ, Вы получите слѣдующую исторію редактора „К-на“:[4]).

1. Либеральничавшій по французскимъ книгамъ 40-хъ годовъ историкъ-профессоръ становится редакторомъ генер.-губ. газеты за 6000 р., объявивъ, что въ Кіевѣ безъ субсидіи газеты не можетъ быть и оградивъ себя монополіей.

Соотвѣтственно перемѣнамъ генерал-губернаторовъ и перемѣнамъ каждого (при Безакѣ[5]) 2 эпохи) бывшій профессоръ мѣняетъ тонъ; субсидія и газета переходятъ наконецъ въ вѣдѣніе Мин. нар. пр.

3. Прошлою осенью является сюда Мин. нар. пр.[6])., который имѣетъ основаніе дуться за будированіе его „К-номъ“ въ правленіе Безака. К-нъ кадитъ и возводитъ въ великіе ораторы неуча и доносчика Юзефовича[7]), который прославляетъ гр. Толстого на обѣдѣ.

4. Когда „К-на“ и Юз-ча разоблачаютъ въ „В. Евр.“, „К-нъ“ кидается на предполагаемаго автора статьи въ „В. Евр.“, и не имѣя ничего явнаго, чѣмъ бы упечь его, нападаетъ на цѣлую группу, къ коей онъ принадлежитъ, на учрежденіе Югоз. Отд. геогр. общества *), лжетъ на отдѣлъ и на лицо намеками по поводу переписи, потомъ лжетъ на группу по поводу оперы Лысенка, потомъ прямо лжетъ на Драгоманова.

5. Наконецъ кіевскій ліберал въ входитъ въ союзъ съ галицкимъ проходимцемъ и въ то время, когда Юзеф. и К⁰ дѣйствуютъ полицейскими доносами (какихъ на меня было явныхъ два съ Апрѣля)—выпу-

---

[1] Которое въ короткое время успѣло издать 1 том Записокъ и сдѣлало однодневную перепись О брошюрѣ, составляющей оттискъ изъ Записок (Остапъ Вересай), равно как и Чум. Пѣснях недавно явилась статья (Ральстона—он мнѣ прислалъ вырѣзку) в Athenaeum (29 Aug). *(Примітка авторова)*.

скаютъ доносъ в печати в тѣ дни, когда в нашихъ краяхъ начались аресты. Повторяю, я все это говорю и посылаю не для того, чтобы Вы сейчасъ же писали о „К-нѣ“, но чтоб знали, и если согласитесь со мною въ мнѣніи о Ш-нѣ, то чтобъ своимъ вліяніемъ въ редакціи и кружкахъ литературныхъ помогли установленію надлежащаго мнѣнія о „К-нѣ“ и его редакторѣ. Если же Вы захотите воспользоваться посылаемымъ для фельетона, то пишите его послѣ того, какъ будетъ напечатана посылаемая мною вмѣстѣ съ симъ статья „Галицкіе рутенцы и Кіевскіе литераторы“. Вамъ лучше всего писать какъ можно ироничнѣе и презрительнѣе.

Искренно уважающій Васъ *М. Драгоманов*.

Кіевъ 1876 г.

1. Ярошенко, Олексій Григорієвич—див. нижче.
2. І. Я. Рудченко. Чумацкія народныя пѣсни. К. 1874.
3. Ватсон, Ернст Карлович, публіцист, один із редакторів „С.-Петербургскихъ Вѣдомостей“.
4. Шульгин, Виталій Яковлевич, професор київського університета, основоположник газети.
5. Безак, Олександр Павлович, з 1865 до 1868 р. командувач військами і генерал-губернатор Південно-Західнього краю.
6. Толстой, граф Дмитрій Андреєвич.
7. Юзефович, Михайло Володимирович, голова Київської Археографічної Комісії, кол. попечитель київської учебної округи.

II. Многоуважаемый Алексѣй Сергѣевич,

Сегодня одинъ мой приятель В. Беренштаммъ посылаетъ въ „Биржевыя Вѣдомости“ корреспонденцію объ одной глупѣйшей расправѣ, которую устроилъ инспекторъ народныхъ школъ по поводу малорусскихъ книгъ, найденныхъ въ частной квартирѣ. Обратите вниманіе на эту корреспонденцію, и если бы „Б. В.“ не помѣстили ее почему либо, то воспользуйсесь ею, какъ матерьяломъ для фельетона. Неужели не пора положить конецъ этой „полиціи внѣ полиціи“, по которой всякій встречный задерживаетъ пропущенныя цензурой книги, лѣзетъ въ Вашу квартиру и душу, потому только, что душа эта малороссійская, а въ квартирѣ есть двѣ-три малороссійскія книжки. Право, если и петербургская печать будетъ только отмахиваться, то нам остается если не сепаратизмъ отъ сей печати, то горькое чувство, что въ Россіи некому за насъ заступиться.

Какъ матеріалъ по сему вопросу, посылаю Вамъ наиболѣе распространенныя „брошюрки“, т. назв. „метелики“ и моего сочиненія брошюры „Літерат. великор., укр. і галицка“ (за которую я и мѣста лишился, не смотря на ея панруссизмъ, ибо въ ней не совсѣмъ почтительно о Толстомъ говорю). Посылаю также 2-й томъ Истор. Пѣсенъ Малор. народа.

Вашъ *М. Драгомановъ*.

(Кіев 1875 г.)

III.

Wien, Josephstadt, Lenaugasse, II, Th. 26.

Сегодняшнее письмо Ваше, Алексѣй Сергѣевичъ самимъ фактомъ своего появленія сняло съ души моей одно изъ горькихъ чувствъ, которое было засѣло въ ней, когда я получилъ свою статью о болгарахъ безъ всякаго съ Вашей стороны приложенія.—Что жъ это, думалось мнѣ,—и тутъ: „безъ объясненія причинъ?“—Крѣпко мнѣ не хотѣлось, чтобъ это было такъ и можетъ быть, если и возвращалась эта мысль въ голову, то отъ того, что я эти двѣ недѣли сильно боленъ;—а кк это

пріятно, да еще одному (моя семья еще черезъ мѣсяцъ будетъ тутъ),—можете представить.

Но за то содержаніе письма Вашего довершаетъ мою отставку отъ публицистики въ Россіи. Выходитъ, casus incurabilis! Ей богу, на разныхъ языкахъ говорим,—или ужъ очень Вы небрежно на насъ смотрите. Я не говорю о томъ, что Вы опять меня за такого простачка принимаете, чтобъ я не понималъ количественной разницы Глинки[1]) и Р.-Корсакова[2]) Пушкина и Петрушевскаго[3]), каждаго въ своемъ родѣ. Я хотѣлъ только намѣтить crescendo провинціальности у Глинки и Р. К. („Руланъ"—м. б. общерусская опера, „Ж. за Ц". весьма кацапская, а „Псковитянка" ультра кацапская*)—а во второмъ роды провинціализма литературнаго (Ск. о Рыбакѣ и Рыбкѣ—поэтическое,—Разсказы о Р. землѣ, или хотите, Родное слово—педагогическое).

Какъ бы ни придирался кто къ тому, или другому примѣру, кк бы ни казалась кому „прелестна" мысль о томъ, что на Руси три литературы,—а если обернуться къ основамъ ихъ, исторіи и этнографіи я убѣжденъ, ничѣмъ нельзя сбить тѣхъ, кто утверждаетъ, что есть двѣ русскія народности (если не три: бѣлоруссовъ обыкновенно за людей не считаютъ, хотя я ихъ далеко не считаю безнадежными) и одно общество, а потому каждый шагъ къ народности въ Россіи ведетъ къ дифференцированію культуры. Останемся ли при трехъ видахъ культуры или дойдемъ до двухъ,—кто знаетъ, но что великоруссъ особое отъ малоросса, это Вы сами хорошо чувствуете, а потому, игнорируя насъ, должны явиться великорусскимъ сепаратистомъ, а отрицая насъ—подавителемъ,—а такъ какъ теперь подавить никакой народности нельзя, то—вящими поощрителями сепаратизма уже малорусскаго.

Вся штука въ томъ, что я на сей вопросъ смотрю кк реалистъ (что я люблю кровно свой народъ,—это само по себѣ), а потому всѣ, кто къ субъективному рѣшенію вопросовъ привыкъ да еще безъ справокъ съ фактами на большомъ пространствѣ и въ большой продолжительности времени,—тѣ и будутъ считать меня то „кнутолюбцемъ", то „сепаратистомъ" bona fide (другіе просто врутъ и будутъ врать)!

Но ужъ приписывать мнѣ, будто я хочу малорусское во всеславянское возвести, когда я говорилъ только, что малоруссы по симпатіямъ панслависты,—или даже будто я Федьковича[4]) геніемъ считаю и написалъ статью для его прославленія (ужъ сказать бы для рекламы!)—ей богу обидно. Я писалъ статью для того, чтобъ помочь распутанію путаницы,—которая вовсе не безинтересна, если Его Величество коммиссію изъ трехъ министровъ и одного Юзефовича[5]) назначаетъ,—и думалъ, что именно теперь надо ее распутывать,—а если выходитъ, что написанное только „прелестно", или только полемика съ „Гражданиномъ" (которому, говорите, я разъясняю Азбуку,—какой никто, кромѣ спеціалистовъ, не знаетъ!" и завтра же я встрѣчу мнѣнія à la „Гражданинъ" въ другихъ органахъ)—и „никому не интересно", то, право, лучше замолчать или перенести трибуну въ другое мѣсто.

По части интереса я останусь при своемъ на перекоръ и Вамъ и Елисееву,—не потому, чтобъ я смотрѣлъ на это субъективно (ей, ей какой другой бабьей слабостью, а сей я не грѣшенъ!), а потому, что я имѣю передъ собою факты не только такіе, что $^1/_3$ литературы потребляется на Югѣ, а еще и такіе, что и на Волгѣ и въ Сибири понимаютъ хохлацкія потуги противъ централизма. Елисееву же[6]) въ частности я-бъ

---

*) Та и другая геніальны и приятны для всѣхъ языковъ,—это само собою. *Примітка авторова.*

очень хотѣлъ сказать слѣдующее: 1) ихъ антрепренеръ Некрасовъ [7]) просто обошелся со мною по свински, кк я не видѣлъ еще съ собою примѣра и въ служебныхъ генералахъ; 2) самъ Елисеевъ обошелся съ моей статьей хуже всякаго начальника департамента, ибо я его русскимъ языкомъ просилъ, если не признаетъ годною статью, то передать ее сейчасъ Михайловскому [8]), а онъ четыре съ половиною мѣсяца держитъ молча, да еще теперь запропастилъ куда то; 3) Елисеевъ и вся ихъ канцелярія, видимо, не понимаетъ, что у нихъ печатается. Возьмите послѣднюю книжку „От. Зап.“ Тамъ Щедрина: противъ государственности, Г. Ивановъ—проситъ деревенскаго мальчика дать городскимъ своихъ пѣсенокъ и сказочекъ; французскій Дуракъ [9]) приглашаетъ умниковъ въ деревню, Михайловскій—тоже (правда при семъ Дуракъ слишкомъ звонкую монету восхваляетъ, а М-ій почти на мистику съѣзжаетъ,—хотя Вашъ Фаустъ [10]) пропустилъ у него самое основное: „слитіе труда и собственности“,—ну, да это пока в сторону!). І такъ всѣ сотрудники Елисеева приглашаютъ нас на село,—а о водкѣ ни полслова! т. е. о хохландіи! Вѣдь моя хохлацкая статья была только „частный случай“ тѣхъ идей, о коихъ распинаются всѣ столбы „От. Зап.“ Пойми ихъ послѣ этого! Или они сами не хотятъ, чтобъ ихъ понимали, или трусятъ, или сами себя не понимаютъ. Въ пользу послѣдняго предположенія говоритъ то, что печатаютъ же „От. З.“ статьи Мордовцева Д. С. [11]), въ которыхъ или предлагается хохламъ кулацкій идеалъ,—крый Щедринъ и К° разбиваютъ, или говорится такая капитальная дичь, кк проэктъ акціонернаго братства Спасителя, который, если бъ былъ выполненъ, то воротилъ бы насъ въ средніе вѣка, если не въ Тибетъ, и который только потому не страшенъ, что въ основѣ его лежитъ туманъ и невѣжество въ полит. экономіи азбучное: вѣдь представленныя акціями богатства тогда только будутъ имѣть значеніе, если акціи будутъ пущены въ заемъ и прочее,—а слѣдовательно поведутъ увеличеніе духовныхъ имуществъ, пока не дождутся краха.

Послѣ этого есть ли какая возможность писать для журналовъ, особенно людямъ, в которыхъ „наслѣдственнаго нѣтъ“ и которые не мозолятъ свѣтлыхъ очей редакторовъ, кк Мордовцевы и всѣ эти петербургскія кислятины, кк Вы говорите. Я по крайнѣй мѣрѣ въ настоящее время рѣшительно не въ силахъ постичь законы нашей публицистики,— а если прибавить къ этому цензуру, то всякій благоразумный человѣкъ одобритъ мой „абсентеизмъ“.

Вашего предложенія писать подъ „особой рубрикой, объ чемъ я хочу“,— я принять не могу, потому что не совсѣмъ понимаю предложеніе и потому что увѣренъ, что первый же опытъ повелъ бы къ тому, что я потерялъ бы время и Вамъ бы и себѣ испортилъ нервы. То, что я съ охотой бы написалъ, выйдетъ или длинно или нецензурно, или сепаратистично. А заурядных дровъ литературных теперь мнѣ поставлять некогда: не то, чтобъ я гнушался черной работой, а просто теперь мѣсяца на 3—4 некогда будетъ.

Я съ Вами буду откровененъ. Так как я желаю остаться самимъ собою, на что я тѣмъ болѣе имѣю правъ, что я всегда свой субъектъ повѣряю объективными мѣрками, то и хочу: 1) работать для своей идеи научно;—если нельзя будетъ по русски, то хоть по нѣмецки, или по другому,—2) работать публицистически, но уже без цензуры, ненависть къ которой, какъ оскорбительнѣйшему виду „тѣлесной прикосновенности“, стала у меня органическою. О томъ, сражаемся ли мы съ мельницами, или дѣлаемъ дѣло,—можно будетъ поговорить только через 5—10 лѣтъ, но я думаю, что если нѣсколько человѣкъ проработаютъ столько, то все

таки подъ конецъ выяснятъ теоретическія основы народного вопроса въ Малороссіи и создадутъ народную партію, которая будучи тѣсно связана съ подобною же въ Великороссіи, охватывая и Галичину и Угорскую Русь и подавая отсюда руку хоть бы сербской (пока только у сербовъ и есть „нигилисты“ между западными славянами),—что либо сдѣлает и въ славянщинѣ.—На это, какъ можно видѣть, надо работы не мало и работы концентрированной. Брать другую работу, я, по крайней мѣрѣ, могу только или имѣя убѣжденіе, что въ другом мѣстѣ служишь похожему, или изъ другого мѣста служишь тому же (чего ради я напр. писалъ о провансалахъ),—но петербургско-редакторскій сепаратизмъ не позволяетъ объ этомъ и мечтать; или просто ради пропитанія, ибо первыя основныя работы теперь прокормить не могутъ. По нынѣшнему своему настроенію я предпочту поискать уроковъ гдѣ нибудь около Женевы, куда я поѣду,—чѣмъ писать въ журналахъ нашихъ. Во всякомъ же случаѣ, пока не поѣмъ своей движимости, я буду въ состояніи прожить нѣсколько мѣсяцевъ, которые я обязанъ употребить на основныя работы,—и хоть нѣсколько мѣсяцевъ не могу принять на себя никакого обѣщанія. Дальше,—vedremo.

Васъ мнѣ несказанно жаль, и если бъ я имѣлъ надежду на выполненіе совѣта, то далъ бы Вамъ таковой: выѣхать за границу и здѣсь основать хоть умѣренно-конституціонный, но на семъ полѣ „непримиримый“ журналъ. Если этого нельзя, то неужели же невозможно найти четырехъ-пяти человѣкъ съ ясными идеями, съ сколько нибудь солидной подготовкой, условиться въ программѣ и дать свободу, кк отвѣтетвенному министерству, каждому по своей части писать? Сколько я знаю, редакторы вообще капризны съ сотрудниками, что не мѣшаетъ тому, что и иной сотрудникъ, кк Стасовъ [12]) или Скальковскій [13]) бывало въ „СПБ.“, крутитъ по своему редактора.

Меня удивляетъ, почему въ Н. Вр. мало содержательныхъ и хорошихъ по тону корреспонденцій,—а въ нѣкоторыхъ даже звучитъ „капиталистическая“ нотка; по примѣру „К. Тел.“ я знаю, что если опредѣленно, хотя бы и смирно, показать знамя, то скоро корреспонденціи являются порядочныя, а понемногу со стороны и передовыя статьи пойдутъ. Знаете,—и до сихъ поръ въ „К. Т.“ корреспонденціи бываютъ гораздо лучше, чѣмъ въ столичныхъ газетахъ, которыя почти всѣ „политиканскаго“ направленія. Вы пожалуй засмѣетесь,—но я говорю не только свое мнѣніе, а напр., русскихъ, читающихъ газеты русскія въ Парижѣ, Бернѣ, здѣсь.

Вы спрашиваете,—не догадываюсь ли я объ авторѣ „Спорнаго Вопроса“ [14]). Я здѣсь слышалъ, будто это кіевскій Тумановъ. Не знаю, вѣрно ли? По моему статьи не новы, не ярки и не ясны даже, хотя довольно благонамѣрены. Пора уже ясно сказать,—что же дать полякам. Я думаю minimum: гимназіи на польскомъ языкѣ и право читать по польски лекціи въ университетѣ, если какой профессоръ пожелаетъ,—а полякамъ вмѣстѣ съ русскими политич. свободу хоть плохинькую. А то вѣдь все на одномъ мѣстѣ топчутся всѣ эти примирители Польши и Руси и совсѣмъ безплодно, ибо заграничныя польскія газеты (крыхъ въ Россіи, къ сожалѣнію, никто не видитъ) и ухомъ не ведутъ и или справедливо упрекаютъ русскихъ примирителей въ неясности идей (кк Познанскія газеты), или просто пишутъ Zemie polskie: Kijow—Moscwa—Peterburg,—кк галицкія газеты, да и познанскія тожъ.

Статья Цв-аго [15]) ничего себѣ. Объ отношеніи укрфства къ полякамъ я уже сказалъ въ предыдущемъ письмѣ. Что укрфство, не уступая поля-

камъ Западной Руси и даже желая отнять у нихъ восточную Галицію, относится не полицейски къ польскому народу и народности, это я, кк. украйнофилъ, имѣю право утверждать уже и потому, что я же, украйнофилъ, первый послѣ 1863 года выступилъ на защиту правъ польской народности въ Польшѣ. Разумѣю свои статьи „Восточная политика и обрусеніе“, крыя г. Лавровскій [16]) въ Журналѣ М. Нар. Пр. обозвалъ польскими, и по поводу которыхъ я получилъ весьма интересное письмо отъ автора единственной до сихъ поръ вполнѣ человѣческой брошюры польской по вопросу о примиреніи Руси и Польши: „Glos z korony“. И это письмо и вообще внимательное наблюденіе надъ всею литературою русско-польск. вопроса позволяетъ мнѣ сознавать, что до сихъ поръ никто и $^1/_4$ доли того не сказалъ, что у меня сказано было по сему дѣлу,—хотя говорящіе теперь и не вспоминаютъ меня грѣшнаго. Тоже самое скажу и о статьѣ о кельтизмѣ и провансализмѣ и теперешнихъ толкахъ о деревнѣ и провинціи.

Мою статью о малор. литер. всего лучше не печатайте. Условія Ваши: передѣлки, раздѣленіе на три недѣли, такого рода, что подобныхъ и султанъ турецкій и даже хедивъ египетскій не приметъ. Я вѣдь хотѣлъ объясниться съ Вашей публикой и не для себя,—а не хотятъ слушать, или нельзя надѣяться, что она не забудетъ начала, пока конецъ будетъ напечатанъ, или примѣчанія сведутъ весь вопрос на то, что Глинка—не то что Р. К-въ, то не за чѣмъ и публикѣ и мнѣ и Вамъ безпокоиться.

Вашъ *М. Драгомановъ*.

$1^1/_2$ дня не отправлялъ письма. Одну минуту думалъ было и не отправлять, чтобъ Вам не показалось, что я „обидѣлся“. Да нѣт. Такъ кромѣ всего прочаго я по крайней мѣрѣ мѣсяца 3—4 не буду въ состояніи писать что-либо связное для Н. В. просто потому, что масса работы лежитъ на шеѣ.—Прибавьте же и то, что я могу писать съ „чувствомъ“ только по федеральному и демократическому вопросу, а „Н. Вр.“ ни федерально ни демократично,—да по вопросу религіозной и политич. свободы, о крыхъ цензура не позволитъ ни слова сказать. Что-жъ остается?

О хохлахъ, галичанахъ и славянахъ вообще я даже краткихъ фактическихъ замѣтокъ писать Вамъ не дерзну, послѣ того, какъ Вы сказали, что эти вещи интересны мнѣ, но не Вамъ и публикѣ.

Еще въ послѣдній разъ скажу противъ словъ Вашихъ о томъ, что общерусскіе вопросы интереснѣе малорусскихъ.—Я смотрю на „малорусскіе вопросы“ не иначе, какъ на частные примѣры не только общерусскихъ, но общеевропейскихъ вопросовъ. Если этого кто не понимаетъ, ей богу вина не моя! Если кто думаетъ, что романъ Новое Время, или описаніе московскихъ кафешантановъ [1])—общерусскіе вопросы, то о томъ слѣдуетъ только пожалѣть. Если кто хочеть рѣшить польскій вопросъ, и славянскій вообще, умалчивая о Малороссіи, Галиціи, Венгерской Руси, боясь прикоснуться къ Московскому царству, не продумавъ и не прочувствовавъ федеральнаго и демократическаго принципа,—то такому можно только удивляться. Если кто говоритъ, что мѣсто, въ которое бьютъ и министерскія коммиссіи и реакціонныя партіи („Русск. Вѣсти“, „Голосъ“) и доктринеры чиновническаго или кулацкаго централизма (Милюковъ [17]), Мордовцевъ),—не есть итересное мѣсто всей страны,—и считаетъ себя въ тоже время „политическимъ“ человѣкомъ,—тому можно также только по меньшей мѣрѣ удивляться.

И такъ какъ все сіе замѣчается въ хорошемъ человѣкѣ,—да еще и

---

[1]) Два фельетона, пришедшіе послѣ Вашего письма. *Прим. Драгоманова.*

не въ одномъ,—то намъ остается только одно: идти каждому своей дорогой, утѣшая себя хохлацкою пословицею: „шило въ мѣшкѣ не утаится“! Зовите меня сорокъ разъ сумасшедшимъ, а я скажу, что не только чистота, но и широта и современность принципа за нами, а слѣдовательно и будущность за нами!

Разныя дѣла, между прочимъ хлопоты съ однимъ медикомъ-студентомъ, снаряженнымъ кіевскими украинофилами въ санитарный отрядъ въ Черногорію,—помѣшали отправить письмо (а отсюда надо непремѣнно страховать). Тѣмъ временемъ пришло еще 2 №№ Н. Вр. Въ послѣднемъ прочиталъ „великорусскій“ фельетонъ изъ Чернигова [18]). Ни знанія, ни логики, ни добросовѣстности! — „Малороссы лѣнивы“, а „земство“ енергично; въ земствѣ же теперь, кк нарочно, взяла верхъ „лѣвая“ малороссійская партія,—которую и гонятъ охранители, заподозрѣвая между прочимъ и ея малороссизмъ. (Я впрочемъ не прельщенъ этой лѣвой, ибо, по моему, она „національные либералы“ кк. всякіе пролѣзая въ концѣ концовъ въ чужой карманъ, если не въ руки ловчайшаго изъ своихъ, каковъ Карпинскій въ Ч.). Малороссы суевѣрны!—сказалъ бы уже, что религіозные люди суевѣрны. Но прелесть—это сожалѣніе о лугѣ, великодушно уступленномъ крестьянамъ помѣщикомъ и умолчаніе о великодушіи помѣщиковъ Мглинского и Суражскаго уѣздовъ, которые „великорусскимъ положеніемъ“ учредили въ сихъ уѣздахъ „хроническую Самару“. Не знаю, тому ли, что корресп. новичекъ, или другому слѣдуетъ приписать, что говоря о мѣстной „печати“, онъ не упоминаетъ о „Ч. Губ. В.“ начала 60-годовъ и потомъ о „Черн. Листкѣ“ малорусскаго поэта Глѣбова [19]) и о томъ, кк. мудрая администрація придушила „мѣстную энергію“,—что сдѣлаетъ опять,—и опять малороссы будутъ виноваты. А какая сладость строки корреспондента о пѣсняхъ малор. и фабрикахъ! И все это фраза если у него нѣтъ ясной идеи о фабрикахъ в о о б щ е.

То презрѣніе, которое питаютъ всѣ порядочные люди въ провинціяхъ къ тому, что о провинціи пишется въ столичныхъ газетахъ, совершенно вѣрно; лучшіе провинціалы переросли уже и знаютъ больше и общее и европейское, чѣмъ корреспонденты стол. газетъ и такіе писатели, кк. Мордовцевъ,—коего письмо я вчера читалъ.—Бѣдный! оправдывается: да я, да у меня!—А все дѣло въ томъ, что у него винигретъ въ головѣ. „Недѣля“ тоже логикой не награждена и талантами,—да кто это Мордовцеву сказалъ, что онъ таковыми богатъ!

Нѣтъ у Васъ и людей съ чутьемъ и знаніями для о б щ а г о руководства! Тщетно ищу хоть тѣни мысли, которая бы выводила изъ теперешняго подлаго положенія,—и даже, если случай самъ просится, то Вы его отталкиваете. Такъ, передовая, что за границей нашу печать—общество считаетъ автоматами въ рукахъ правительства.—Вы говорите и противорѣчиво и безрасчетно: 1) надо истреблять этотъ взглядъ, 2) правительство имѣетъ право не обращать на него вниманія.—А между тѣмъ истребится этотъ взглядъ, когда въ Россіи будетъ свобода печати и личности,—и тактъ повелѣвалъ бы именно теперь и подчеркнуть это правительству. Вѣдь это понималъ и Горчаковъ [20]) въ 1863 г. и печать тогда и послѣ нахвастала о пробужденіи самодѣятельнаго національнаго чувства. Вамъ ли не знать, когда я даже знаю, как водятъ Васъ всѣхъ на помочахъ даже по герцеговинскому вопросу.—Нѣтъ, теперешней печати нельзя даже сказать: „молись, чтобъ солнца ты дождался и потонулъ въ его лучахъ!“ Право, и фонарикомъ можно бы погасить всѣхъ Васъ,—и это не одинъ я говорю. На дняхъ одинъ порядочный россіянинъ, перебравъ у меня на столѣ ворохъ газетъ („Н. Вр.“, „Гол.“, „СПБ. В.“, „Недѣля“) сказалъ: ну, нѣтъ таланту, нѣтъ широкой идеи,—такъ, право, изъ ино-

странныхъ политическихъ газетъ и учено-литературныхъ журналовъ, да изъ корреспонденцій, если корр. инструкцію, можно хоть факты свѣжіе, интересные и честно подобранные давать. И того нѣтъ!“

Я вотъ смотрю: вездѣ говорятъ о Мишадъ-Пашѣ,—а что онъ за звѣрь, никто не скажетъ. А между тѣмъ по тѣмъ фактамъ, что у Канитца [21]) Danau Bulgarien можно написать преинтересную характеристику сего турецкаго Самарина [22]). Неужто антрепренерство и капризность редакторовъ совсѣмъ разогнала изъ редакцій даже просто неглупыхъ и знающихъ что либо людей!—Я не одобряю личной претенціозности Отечественно-записковцевъ, которые не хотятъ работать съ Буренинымъ [23]), тѣмъ болѣе, что способный человѣкъ между ними собственно и есть одинъ только Михайловскій,—хотя прислужничество Некрасову (выходки противъ Антоновича [24]) и Ю. Жуковскаго [25]) некрасивы) и многописаніе безъ должнаго количества пороху (статьи объ индивидуализмѣ начаты прекрасно, а дальше—вода, да еще благодаря книгамъ въ родѣ Бахофена темная),—губитъ и его. Но Б-нъ типъ капризящагося сотрудника, который въ лучшемъ случаѣ можетъ замѣнитъ въ Питерѣ редактора—антрепренера. Вѣдь—кромѣ несомнѣннаго вкуса беллетристическаго и умѣренно-либеральнаго чутья (конечно и это чего нибудь стоитъ) Б-нъ никакой подкладки не имѣетъ,—и ему исписаться ничего не стоило, а за тѣмъ бойкостю маханія бичем критики производить дѣйствительно вредное вліяніе.—Но будетъ.

Ceterum censeo: романъ „Новое Время“ есть гадость и помѣщеніе его и послѣ того, что сказала „Молва“ есть ничто иное кк. упрямство, которое до добра не доведетъ.

(Май, 1876 г.).

1. Глінка, Михайло Іванович, композитор.
2. Римський-Корсаковъ, Микола Андреєвич, композитор.
3. Петрушевський, Олександр Фомич, історик, автор книги „Разсказы про старое время на Руси“.
4. Повісті Осипа Федьковича. З переднім словом про галицько-руське письменство Мих. Драгоманова. К. 1876.
5. Детальніше див. в автобіографії Драгоманова: „М. П. Драгоманов... Зладив і видав М. Павлик. Львів 1896“, стр. 469—70.
6. Єлісеєв, Григорій Захарович, публіцист.
7. Некрасов, Микола Олексієвич, поет.
8. Михайловський, Микола Константинович, соціолог, критик и публіцист.
9. „Записки дурака, сдержавшаго больше чѣмъ онъ обѣщалъ. Ведены имъ самимъ, собраны и дополнены Эженомъ Ноэлемъ. Съ пред. П. Боборыкина. Перевод С. А. Б.“ в „Отеч. Записк.“ 1876 г. февр. и д.
10. „Фаустъ Щигровскаго уѣзда“—псевдонім С. А. Венгерова.
11. Мордовцев, Данило Лукич.
12. Стасов, Володимир Васильович, критик і публіцист.
13. Скальковський, Константин Аполонович, публіцист, співробітник „С. Петерб. Вѣдом.“ і „Нового Времени“.
14. „Замѣтки по сложному вопросу“—„Нов. Врем.“ 1876 р. №№ 14, 15, 57, 60.
15. Г. Цвѣтковський, співробітник „Нов. Времени“.
16. Лавровський, Петро Олексієвич, славіст, професор варшавського університету
17. Милюков, Олександр Петрович, історик літератури, критик, подорожник.
18. „Новое Время“ 1876 р. № 71.
19. Глібів, Леонид Іванович, редактор „Черниговскаго листка“.
20. Горчаков, князь Олександр Михайлович, державний канцлер.
21. Kanitz, граф Ганс-Вільгельм-Олександр, германський політичний діяч.
22. Самарин, Юрій Федорович, відомий слав'янофіл.
23. Буренін, Виктор Петрович, критик, співробітник „Новаго Времени“.
24. Антонович, Максим Олексієвич, критик „Современника“, перекладач.
25. Жуковський, Юлій Галактіонович, політико-економ.
26. Незнакомецъ и К-о „Новое Время“. Романъ-фельетонъ изъ современной жизни. „Нов. Вр.“ 1871 р., №№ 18 і д.

IV.

Wien, VIII, Lenaugasse 11, Th. 26.
1 Іюля 1876.

Многоуважаемый Алексѣй Сергѣевичъ,

Можетъ быть Вамъ въ Константинополѣ будетъ пріятно хлебнуть дыма отечества, тѣмъ болѣе что дымъ, который я Вамъ посылаю, будетъ и въ турецкомъ вкусѣ. Сей дымъ есть копія съ циркуляра по дѣламъ печати, следующаго содержанія.

М. В. Д.
3 Іюня 1876.
Главн. Упр. по д. печ.

Государь Импер. 18/30 минувшаго Мая Высоч. повел. соизволилъ:

1. Не допускать ввоза въ предѣлы Имперіи безъ особаго на то разрѣшенія Гл. Упр. по д. печ. какихъ бы то ни было книгъ и брошюръ, издаваемыхъ за границею на малор. нарѣчіи.

2. Печатаніе и изданіе въ Имперіи оригинальныхъ произведеній и переводовъ на этомъ же нарѣчіи воспретить, за исключеніемъ лишь; а) историч. документовъ и памятниковъ и б) произведеній изящной словесности, но съ тѣмъ, чтобы при печатаніи исторических памятниковъ, безусловно удерживать правописаніе подлинниковъ, въ произведеніяхъ же изящной словесности не было допускаемо никакихъ отступленій отъ общепринятаго русскаго правописанія и что бы разрѣшеніе на печатаніе произведеній изящной словесности давались не иначе какъ по разсмотрѣніи рукописи въ Главномъ Управленіи по дѣламъ печати.

3. Воспретить также различныя сценическія представленія и чтенія на малорусскомъ нарѣчіи, а равно и печатаніе на таковомъ же текста къ музыкальнымъ нотамъ.

Нач. Гл. Упр. по д. п. Григорьевъ".

Что дѣлать малороссамъ, понятно: исполнить финалъ статейки моей, которой при всемъ смиреніи Вы не захотѣли напечатать: гони природу въ дверь, она войдетъ въ окно. Я желалъ бы только одного,—чтобы великороссы поняли, какъ обязанъ сдѣлать порядочный человѣкъ и славянинъ отнестись къ такой мѣрѣ. Но, судя по тому, что было и есть, боюсь за свой оптимизмъ. Вотъ не успѣли Вы уѣхать, кк. кто-то въ Вашей газетѣ пустился понюхивать не малороссъ ли писалъ „ о Шевченкѣ въ „Revue des deux Mondes" [1]). Оно конечно, досадно, что первая и дѣльная статья о новомъ изданіи Шевченко явилась въ Парижѣ, а не въ Питерѣ, d'ou nous vient la lumière officielle",—но только, если бы самъ обозрѣватель Вашъ зналъ побольше дѣло (а онъ разсуждаетъ даже о пѣсняхъ малорусскихъ сравнительно съ Ш-мъ и разсуждаетъ вѣрно, по моему), то онъ бы замѣтилъ въ статьѣ Em. Durand'a черты, которыхъ не можетъ быть въ статьѣ, писанной хохломъ. Да рецензентъ Вашъ не прочиталъ и всей статьи „R. des. deux M.",—иначе-бъ не сказалъ, что авторъ безъ оговорокъ принимаетъ поставленіе Ш-ка выше Пушкина и Лермонтова. Кстати, я не знаю ни одного малоросса, который бы не ставилъ П-на и Лерм-ова выше Ш-ка, какъ артистовъ. Но я смѣло говорю, что кк. человекъ и европеецъ Ш-ко выше ихъ обоихъ. Изъ всѣхъ людей 40-х годовъ только Герценъ и Шевченко не лакеи, а свободные люди. Да и то прочтите-ка Дневник Герцена,—какъ робко и постепенно росло въ немъ омерзеніе къ николаевской Россіи, на которую сразу плюнула „пьяная муза Шевченка". И на зло всякимъ дурацкимъ циркулярамъ правительства и жандармству и неделикатности русской печати, Европа узнает Шевченка, кк. выразителя протеста человѣческаго чувства украинца противъ всякой казенной и сословной гадости. Языкъ не остановитъ европейцевъ: они учиться привыкли, и я видѣлъ, какъ скоро,

напр., Рамбо [2]) выучился по малорусски. Удивляться что Durand [3]) могъ читать Шевченка въ подлинникѣ можетъ только петербургскій заурядный литераторъ.

Къ-стати: Скальковскій [4]), который „изолированно" остался у Баймакова, а потом „коаллировалъ" съ Вами—хоть бы уже держался сравнительной кокоткологіи, а не пускался въ археологію: какъ таки писать, что китайская цивилизація и индійская древнѣе египетской. Мегастенъ послѣ Алекс. Македон. засталъ въ Индіи одни деревянные дома,—а въ Египтѣ за 4000 лѣтъ до Христа строили дворцы и пирамиды каменные. Веды—не древнѣе 2000 лѣтъ до Р. Хр. А Ск-ій изъ бойчайших представителей печати „центральной".—Нічого цього не буде! надо сказать про печать съ такою моралью и знаніями.

Вашъ *М. Драгомановъ.*

Конечно, новая мѣра, lex Jusephovicia, издана на основаніяхъ, изложенныхъ въ статьѣ Р. Вѣстника „Соврем. украйнофильство,—а въ ней переврана моя брошюра о р., влр., млр. и гал. литературѣ. Ни одна р. газета, ни журналъ не пикнулъ въ разъясненіе дѣла (кромѣ Пыпина) [5]). Это славянамъ надо принять къ свѣдѣнію.

1. „Новое Время" 1876 р., № 101, 11 червня в відд. „Среди газетъ и журналовъ".
2. Alfred-Nicolas Rambaud, відомий французький історик.
3. Emile-Alix Durand Grèville, французький письменник, автор статті про Шевченка в „Revue d. deux Mondes".
4. Скальковський, Константин Аполоновичъ, співробітник „Новаго Времени".
5. Пор. „Вѣстн. Европы" 1874 р. лютого 948—62. „По поводу quasi-литер. критики Русск. Вѣстника".

V.

Женева, 30 авг. 1876. Shemin de Prieuré, 5.

Алексѣй Сергѣевичъ, передъ тѣмъ самимъ, какъ я получилъ № „Н. Вр." съ письмомъ Вашимъ о Кіевѣ и украинофилахъ, „не безъ тщеславія кутавшихся въ плащъ мучениковъ" [1]), я писалъ Вамъ въ Константинополь и приложилъ копію съ указа 18 мая, запрещавшаго всякое писаніе на малорос. языкѣ и даже текстъ къ нотамъ. Вмѣстѣ съ тѣмъ я предостерегалъ Васъ отъ неприличнаго подглядыванія, не малороссъ-ли писалъ статью о Шевченкѣ въ „R. des d. M." (если бы Вашъ сотрудникъ больше зналъ дѣло, то замѣтилъ бы, что „черниця (монахиня) Марьяна" малороссъ бы конечно не перевелъ la brune Marianne и т. д.) Вы, конечно, не получили моего письма, которое было адресовано Konstantinople, p. r. Потомъ я получилъ № Н. Вр. съ „кутающимися украйнофилами" и „съ малор. народомъ, который хорошо понимаетъ простой (??) р. языкъ".—Через нѣсколько времени получилась новая глупость петербургскихъ Абдуловъ: закрытіе юго-зап. отдѣла геогр. общ., которое и по Вашимъ словамъ серьезно изучало край—и предложеніе Чубинському [2]), теперь погрязшему въ сахарозаводскія дѣла,—и мнѣ въѣзжать въ 9 южных губерній и въ столицы *).

Ловко Вы попались, Алексѣй Сергѣевичъ! Вотъ что значитъ окунуться въ воинственное славянофильство безъ запаса внутренней программы. Посмотримъ, съ чѣмъ то Вы останетесь, когда мир заключатъ. Вѣдь Вамъ рѣшительно нечего будетъ сказать публикѣ. Касательно выходки „объ украинофилахъ, кутающихся" и проч. ставящихъ Шевченка выше Пушкина и Лермонтова (гдѣ Вы ихъ видѣли? я знаю Аполлона Григорьева, который признавалъ за Ш. непереходящее значеніе національно-народнаго поэта кк. за Дантомъ, а украйнофила, который бы ставилъ Ш. выше П. и Л., какъ артистовъ, не видалъ, съ другой сто-

*) Хорошъ былъ бы я, если-бъ поѣхалъ къ Вам въ Министерство иностранныхъ дѣлъ? [3]).
Примітка Драгоманова.

роны не видалъ и великоруссовъ, которые бы отрицали политическое значеніе Ш., начиная отъ полицейскихъ, которые его запрещаютъ, и кончая Герценомъ, крый называлъ Ш. едва ли не единственнымъ народнымъ поэтомъ). Вы еще могли быть оправданы тѣмъ, что не ожидали, что выдумаетъ петерб. Абдулъ,—хотя и странно,что Вы, проживши столько лѣтъ, не привыкли ожидать всего отъ Абдуловъ. Но теперь Вы въ Петербургѣ,—и, вѣрно, уже слышали объ антималорусскихъ мѣрахъ,—а все таки кинули въ насъ камешекъ по поводу смерти Ерошенка [4]).—„Вы украинецъ!“ — да, но не украйнофилъ! „и мы поговорили зрѣло о призваніи Россіи“.

Жаль, что Вы не разсказали подробно этихъ „зрѣлыхъ“ мыслей Ерошенка и Вашихъ,—безъ чего все сказанное Вами есть лишняя выходка. Я напр. знаю, неукраинцевъ-украйнофилов и могу Вамъ передать ихъ „зрѣлыя“ соображенія, почему они стали украйнофилами.

Зналъ я и Ерошенка. Это былъ малый порядочный, больше всего юркій, хотя довольно поверхностный. Изъ Кіева онъ писалъ объ археологіи, вовсе мало въ ней смысля. (Онъ юристъ). Хотя онъ родился въ Ромнахъ и началъ учиться въ Полтавѣ,—но по малорусски онъ не зналъ, ибо рано перебрался въ Петербургъ. Если бы онъ зналъ, то не сталъ бы передѣлывать свою фамилію изъ Ярошенка въ Ерошенку. Да, я знаю что онъ не зналъ по малорусски. Послѣдній разъ я съ нимъ видѣлся въ Петербургѣ и говорилъ съ нимъ, т. е. онъ меня распрашивалъ объ украйнофильствѣ—изъ чего я увидѣлъ, что онъ имеетъ о немъ самое смутное понятіе, близкое къ тѣмъ, какіе существуютъ въ петерб. поверхностно-радикальныхъ кружкахъ. Говорю „поверхностныхъ“,—ибо всякій логичный украйнофилъ-радикалъ и всякій логичный радикалъ относительно Украины—украйнофилъ. Ерошенко говорилъ напр. что языки раздѣляютъ людей, и въ тоже время упрекалъ украйнофильство за то, что оно дальше языка и національности не идетъ, не становится мѣстнымъ выраженіемъ радикальнаго демократизма. Уже изъ этого видите, какъ мало онъ зналъ именно наиболее активную часть теперешнихъ украйнофиловъ. А Вы поспѣшили воскликнуть: „вотъ молъ украинецъ павшій за славянское дѣло, не былъ украйнофилъ и имѣлъ зрѣлыя сужденія о Россіи“.

Повторяю, жаль, что Вы не напечатали этихъ зрѣлыхъ сужденій. Мы бы хоть узнали, что Вы такое считаете Россіей. Я напр. Россіи не вижу, равно какъ и Англіи,—или вижу сорок Россій, сорокъ Англій. Я самъ двадцать разъ говорилъ о роли Россіи Бѣлинскаго, Герцена Чернышевскаго, Добролюбова. Вы, вѣрно, если Вамъ было время что нибудь читать въ Сербіи по сербски, замѣтили, что этихъ русскихъ тамъ болѣе переводятъ, чѣмъ Кирѣевскихъ, Аксаковыхъ и проч., которымъ недавно воспѣта спеціальная хвала въ Вашемъ „Новомъ Времени“ *). Такъ вѣдь всѣ эти „русскіе“—за украйнофильство, а не противъ „Бѣлинскій по недоразумѣнію и незнанію, да благодаря остаткамъ гегеліанской государственности, былъ противъ Шевченка (онъ говорилъ и такое, что Турція выше сербовъ и болгаръ, ибо это племена, а Турція государство), но за то Бѣлинскій такъ превозносилъ малорос. пѣсни и народную жизнь надъ великорусскимъ, что я не рѣшился даже перепечатать его словъ въ одной изъ своихъ статей.

Сами Вы говорили, что славянская Русь началась на югѣ туда и вернется. А вѣдь та начальная Русь—есть мы, хохлы (зрите хоть Пыпина въ Іюньской книжкѣ „В. Евр.“,) намъ и вертаться нечего. Намъ то сла-

---

*) Зачѣмъ же Погодина забыли? Такъ Вы всѣ, петербургскіе лежебоки, или ничего не хотите знать въ славянщинѣ, или цѣликомъ въ Погодинщину! *Примітка Драгоманова.*

вянскія книги и въ руки. Резонно ли бить насъ по щекамъ за то, что мы хотимъ остаться хохлами (собственно мы интеллигенція на югѣ, хотимъ прекратить нашъ разрывъ съ народомъ, превратиться опять въ Ярошенковъ изъ Ерошенокъ, или Ерошенковыхъ, а до того, чтобъ малор. народность, напр. языкъ, вымиралъ въ народѣ, какъ Вы говорите въ „Н. Вр.“,—далеко!)—да еще бить въ самую „славянскую пору“. Да хоть бы били прямо, а то изъ за угла, да еще намеками.

Выходите же прямо—напечатайте Ваши зрѣлыя мысли о Россіи, Украйнѣ й Славянствѣ. Поводы Вы найдете подъ рукою: теперь вышелъ и II томъ, политическія стихотворенія Шевченка; въ Кіевѣ вышелъ изданіемъ Геогр. отдѣла сборникъ Нар. Малор. преданій и разсказовъ; я послалъ въ Вашу редакцію изъ Вѣны (по поводу замѣтки, что никто не взялъ на себя труда познакомить народъ въ Подольск. губ. съ турецкимъ вопросомъ) мою популярную брошюрку „Укр. казаки, татаре і турки“, гдѣ разсказана вся исторія восточнаго вопроса до герцегов. возстанія. Вотъ Вамъ поводъ поговорить и о политич. и о соціальн. и узкой и славянской сторонѣ украйнофильства. Говорите же ясно. Не смущайтесь тѣмъ, что намъ нельзя будетъ отвѣчать Вам въ Россіи,—вѣдь это не удерживаетъ Васъ отъ выходокъ, мы отвѣтимъ и заграницей. А если отвѣтъ нашъ и не дойдетъ до публики Вашей, то наша публика по крайней мѣрѣ будетъ знать, что Вы думаете, какъ смотрѣть на Васъ. Какъ ни малочислена пока она,—но она свое дѣло дѣлаетъ и внутреннее и славянское, зная прекрасно, что ее не помажутъ по головкѣ ни полиція, ни даже газеты, зная и то, что пока во главѣ славянства стоятъ теперешніе лакеи, то они будутъ отворачиваться отъ сочувствія украинофиловъ, молча принимать ихъ деньги и кровь и лизать руку оффиціальной Россіи и кланяться тѣмъ, которые, сколько бы ни говорили объ обществѣ, но ни на секунду не перенесли своихъ головъ рѣшительно на „тотъ“ неказенный берегъ,—и послѣ всего случившагося вывели, какъ Вы Въ письмѣ изъ Бѣлграда,—что „теперешнее сочувствіе общества сербамъ доказало, что правительство можетъ опереться на него, если когда либо ему будетъ благоугодно объявить войну! „И только! А впрочемъ Вамъ слава Россіи“, т. е. ея генераловъ, дороже Сербіи, т. е. Сербскаго народа!

Нѣтъ, А. С., если бъ Вамъ и удалось выгнать Турокъ, то Вы ничего не въ состояніи завести на ихъ мѣстѣ, кромѣ полицейской будки,—а значитъ и сербамъ и хохламъ и самимъ кацапамъ еще будетъ много работы послѣ осуществленія Вашихъ „зрѣлыхъ“ мыслей.

Вашъ *М. Драгомановъ.*

Я перечиталъ это письмо М. б. оно немного рѣзко. Вы въ такомъ случаѣ извините. Откровенно говоря, я съ весьма своеобразною злостью отношусь къ Вамъ и Вашей газетѣ, какъ къ людямъ, портящимъ дорогое мнѣ дѣло и какъ къ однимъ изъ шестовъ, отпихнувшихъ меня отъ привычнаго берега въ самое горячее время, да еще сдѣлавшимъ это съ возмутительною близорукостію. Васъ напр. возмутила моя статья о болгарахъ, а почти все, что я тамъ предвидѣлъ, оправдалось черезъ нѣсколько недѣль. Черезъ нѣсколько недѣль сама Ваша газета цитировала, статью Н. Попова, въ крой проводилась одна изъ моихъ мыслей,—а именно, что до сихъ поръ Болгаре изъ-за Россіи только страдали. Уже послѣ Вашего выѣзда изъ П-га меня попросили вѣнскіе Болгаре послать въ Вашу газету письмо изъ Болгаріи. Я прибавалъ нѣсколько фактовъ объ отношеніяхъ Сербовъ и Болгаръ (кк Вы увидѣли сами, не очень то довѣрчивыхъ), но редакція выкинула ихъ: молъ, не своевременно! О

политиканы! Не своевреммнно знать правду! Скажите медику, что правдивый діагнозъ не своевременъ! Онъ въ глаза разъсмѣется. А у насъ все „возмущаете мое русское чувство“, „нетактичное разоблаченіе“ и т. п.,—и выпихиваются люди,для которыхъ строгая правда не только дороже всего, но которые иначе себѣ представить не могутъ политику, какъ основанною на естественной наукѣ. А впрочемъ, semper bene! Спасибо, что научили жить „на томъ берегу“.

[1]) Порівн. „Новое Время“, з 20 Червня 1876 р. № 101. „На пути в Константинополь Незнакомца“.

[2]) Чубинський, Павло Платонович, відомий етнограф.

[3]) Мається на увазі запрошення вести в „Новом Времени“ відділ заграничної політики

[4]) Військовий кореспондент „Биржевыхъ Вѣдомостей“, А. Г. Ярошенко був забитий під Алексинацем.

Genève. Chemin du Prieurée, 5.
Ноября 3. 1876.

VI.

Алексѣй Сергѣевичъ, Исполняя Ваше желаніе, я написалъ замѣтку о „Голосѣ“,—но я не могъ ограничиться только однимъ опроверженіемъ искаженій „Голоса“, особенно въ виду обѣщанія Вашего печатно поговорить о моихъ политическихъ мнѣніяхъ. Составивъ нѣсколько пунктовъ для обсужденія, я, кажется, облегчаю Вамъ возможность исполненія этого обѣщанія.

Мнѣ кажется, справедливость требуетъ, чтобъ Вы или напечатали все мое письмо, или совсѣмъ его не печатали. Опасаться Вамъ нечего,—ибо Вы можете высказать несогласіе съ моими мнѣніями, какъ Вы и не согласны съ ними. А за опроверженіе несогласныхъ мнѣній наказывать не будутъ. Вамъ нечего стѣсняться и тѣмъ что Вы можете повредить мнѣ. Мои корабли сожжены, и пока в Россіи не будетъ конституціи я въ нее не вернусь. Здѣсь же я не за тѣмъ, чтобы молчать и прятаться. Что бы Вы ни сказали, и какъ бы Вы ни сказали, я лично въ претензіи не буду. Если я говорилъ въ статьѣ „Молвы“ о Васъ „неспокойно“, то это потому между прочимъ, что считаю при Вашихъ личных качествахъ какъ особенно прискорбнымъ для себя лично, такъ и чрезвычайно вреднымъ для общества то, что Вы стали адептомъ „немытаго панславизма“, прискорбнымъ и за Васъ, такъ какъ Вы, конечно, будете больше жалѣть объ этомъ вашемъ увлеченіи, чѣмъ жалѣли о своемъ пруссофильствѣ 1870 года. Вы не отвѣчали мнѣ на два письма и тѣмъ показали, что не желаете продолжать со мною личныхъ отношеній. Мнѣ, это, конечно очень было жаль,—но я не сталъ бы навязываться Вамъ и не писалъ бы Вамъ, ни даже въ Вашу газету ни по какому случаю (недавно Гильдебрандъ сдѣлалъ мнѣ два свинства, но я предпочелъ проглотить ихъ, такъ какъ ни съ одной ежедневной газетой я дѣла имѣть не желаю,—а изъ Вашего знакомства Вы сами меня выпроводили). Теперь пишу только потому, что Вы вызвали меня,—и я радъ этому случаю, чтобъ увѣрить Васъ, что даже на тонъ моей статьи въ „Молвѣ“ и другого, что я могу написать, еще болѣе „неспокойнаго“, быть можетъ, о Вашихъ мнѣніяхъ не допускаемыхъ Вами, въ родѣ совершенно „живодерской“ статьи „Наша національная задача“ *) не имѣютъ никакого вліянія личное раздраженіе, ни что бы то ни было похожее на личныя отношенія,—а не то (sic) что Вы стали на той сторонѣ общественно-политической, которая отнимаетъ у меня и моихъ воздухъ для дыханія и землю,—и съ которою я до послѣдней капли чернилъ буду бороться. Слегка имѣлъ вліяніе на форму моей статьи развѣ Вашъ совѣтъ писать „не скучныя учетныя статьи для га-

*) „Новое Время“ 1876; № 208.

зетъ“, а такъ, какъ пишу письма къ пріятелямъ,—какъ писаны были мною письма къ Вамъ изъ Вѣны. Я расчитываю, хто хоть этотъ неспокойный тонъ заставитъ Васъ высказаться хоть сколько нибудь въ такомъ смыслѣ, при которомъ Ваша газета хоть сколько нибудь послужитъ дѣлу свободы а не Петербурской Турціи.

Мнѣ кажется, что и теперешнее мое письмо представляетъ Вамъ къ тому случай,—а прилагаемая брошюра и случай сказать что либо опредѣленное и о малороссійскомъ вопросѣ. Онъ же индифферентенъ и для славянъ, особенно сербовъ, которымъ и не безъизвѣстны мѣры противъ насъ петербургскихъ турокъ. Да и наша честь требуетъ, чтобъ мы подняли перчатку, которая намъ брошена,—а въ исторіи нравственной и горстка людей съ убѣжденіемъ все таки не пропадетъ безслѣдно. Выскажитесь же о нашемъ дѣлѣ, въ связи съ общими и общеславянскими политико-соціальными вопросами,—потому что все равно „замолчать“ и нашего вопроса нельзя будетъ.

Вашъ *М. Драгомановъ.*

Ну, вотъ новое снисхожденіе петербургскихъ турокъ къ константинопольскимъ! Перемиріе—когда нужно просто бить въ зубы!—А Вы все будете плакать, когда нужно бранить! Ясно, что въ Константинополь путь лежитъ через Петербургъ!

VII.

Genève. Chemin du Prieure, 5.
Ноября 15 (1876 г.)

Я очень занятъ, а между тѣмъ отвѣчатъ на Ваше письмо надо длинно. Пробовалъ было отложить отвѣтъ на извѣстное время, да „проклятые вопросы“ сидятъ въ мозгу и путаютъ мысли о другомъ. Надо выгрузиться какъ ни на есть. Какъ видите, пишу въ эгоистическомъ интересѣ —ибо не имѣю надежды не только на то, чтобъ убѣдить Васъ въ своемъ, но даже на то, чтобъ Вамъ стала вполнѣ ясна моя точка зрѣнія. Вы слишкомъ ослѣплены, слишкомъ заняты текущимъ, заняты безъ оглядки и при томъ,—простите,—слишкомъ недавно остановили Ваше вниманіе на „этихъ“ предметахъ. Прошедшее же русской печати не пріучило комбинировать славянофильство съ европеизмом,—предметъ, о которомъ я донкихотствовалъ когда то въ „Петерб. Вѣдом.“, и въ Прагѣ, и въ Львовѣ, и вездѣ неуспѣшно! Не больше успѣха будетъ и теперь даже въ маленькой сферѣ личной переписки, которую мы ведемъ полгода,—если Вы послѣ того какъ написали мнѣ въ отвѣтъ на второе письмо: „это письмо разоблачило мнѣ Васъ разъ на всегда“—теперь пишете мнѣ, чтобъ я посылалъ свои статьи въ Pester Loyd“, изъ за котораго у меня препирательства были въ вагонахъ Венгріи съ мадьярскими студентами еще въ 1875 г., когда Вы „не знали враговъ Россіи“, кромѣ Плутосократа — Политики [1]) и т. п.,—или къ „убогому Ткачеву [2]) (который не потому смѣшенъ, что проповѣдываетъ соціялизмъ—это хорошо—даже революцію, а потому что будучи мирнымъ коптителемъ неба говоритъ о революціи, а сдѣлай он и К°. даже „вспышку“ все таки было бы не глупо, ибо исторія и вспышками не брезгаетъ, а революціями и тѣмъ паче). Въ Австрійскихъ газетах я давно уже „панславистичный агентъ“, а за статью въ „Молвѣ“ я получилъ предостереженіе и отъ Тимашева [3]) и отъ „Впередъ“ [4]), съ „Набатовцами“ же даже и браниться пересталъ изъ за восточнаго вопроса.—Мнѣ приходится сказать: „Богъ съ Вами“, а послѣ того, какъ Вы напечатали статью, въ которой назвали мадьярскія тенденціи естественными, я имѣю право Васъ въ Pester Loyd послать. Да вѣдь Вы и въ письмѣ ко мнѣ говорите: „я люблю захватъ!“—ну, какъ же Вы не русскій мадьяронъ! И какая же надежда,—что мы когда нибудь столкнемся, когда я по мѣрѣ силъ работаю противъ мадьяровъ

всякаго рода. Но мнѣ все таки жаль читать въ Вашемъ письмѣ „пусть останется, что я солгалъ“. Это по поводу того, что мое опроверженіе „Голоса“ не появится. Мнѣ досадно, что я „деликатно“ обусловилъ: „все письмо или ничего“.—Что мнѣ было желательно помѣщеніе „всего“, это понятно и по принципу и потому, что у меня враговъ больше, чѣмъ у Васъ, и притомъ я intransigent не только съ врагами, но и съ мѣщанами,—а потому мнѣ было важно оберечь себя от упрека: выскочилъ да и испугался! Но мнѣ досадно, что я „деликатно“ обусловилъ „все или ничего“. А я Вамъ скажу, почему я это написалъ,—что „справедливость бы требовала и проч.“ Въ „Новомъ Времени“ уже разъ поступили такъ съ однимъ моимъ письмомъ, что выдернули одно и выбросили другое,—при чемъ я даже въ Виддинскаго корреспондента обратился, полемизующаго съ „Голосомъ“ (и выбросили то, что черезъ мѣсяцъ самимъ пришлось писать, а именно о томъ, что сербы съ болгарами плохо обращаются. Sic semper съ оппортунистами бываетъ!) Редакторы съ нашимъ братомъ вообще не церемонятся: это органическая вещь. Да къ тому Вы, великоруссы, вообще съ лицомъ не церемонитесь: это у Васъ во всѣхъ партіяхъ замѣтишь. Но такъ какъ это порокъ, а не добродѣтель, то мнѣ и жаль, что я намекнулъ Вамъ объ этомъ, хотя я и радъ, что Вы этимъ обидѣлись. Я и сразу не понималъ, на что вамъ собственно нужно было писать „Голосу“, что онъ совралъ, и меня приглашать. Они мерзавцы извѣстные и при томъ тутъ сразу видно, что переврали. Но если нужно для чего мое заявленіе,—а все письмо помѣстить неудобно (я знаю, что тамъ есть вещи не совсѣмъ цензурныя)—то печатайте начало одно.

На семъ casus оконченъ,—тѣмъ болѣе что „Пет. Вѣд.“ врядъ-ли помнятъ мое письмо, въ которомъ я замѣчаю, что Вы меня не справедливо поставили въ рядъ „протестующихъ противъ воинственнаго азарта“. Это Вы опять по редакторски меня черкнули! Вѣдь я еще на первое Ваше приглашеніе писать о слав. дѣлахъ изъ Вѣны отвѣтилъ отказомъ, потому что не могъ ничего написать, кромѣ на тему: „чтожъ Вы, с.с., смотрите!“, какъ и теперь, не смотря на московскую рѣчь[5]), я ничего другого не могу сказать, кромѣ: на Васъ проклятыхъ вся кровь болгарская, сербская и русская, что Вы терпѣли до сихъ поръ.—А Вы меня въ рядъ съ Бильбасовымъ[6]) поставили! Ну, да и это теперь кончилось!

Да кончилось-ли?—т. е. начнется ли война, а если начнется, то не начнется-ли воровство, глупость и т. п. севастопольщина, которой начало уже видѣли мы въ комаровщинѣ, токаревщинѣ—и ноздревщинѣ въ Сербіи, и на которую Вы почему то закрывали глаза (опять оппортунизмъ!—а еще откровенное направленіе обѣщали! Дождались, что „СПБ Вѣд.“ оказались откровеннѣе Васъ, а письма Вашихъ Кор-овъ изъ Б-да препустыя! и судьба устроила надъ Вами иронію, что даже Лихачевой письмо въ „От. Зап“. явилось, а не у Васъ[7]).

Это то и бѣда, что полезный во всякомъ случаѣ ушатъ холодной воды выливается не Вашими руками, а даже „Голосомъ“. Разумѣю факты. Тѣмъ то, по моему, Вы и вредны, что не выступали противъ глупостей, дѣлаемыхъ и с в о и м и, а даже гладили по головкѣ. Что Черняевъ[8]) хорошо сдѣлалъ, что пошелъ,—конечно. М. б. онъ и человѣкъ хорошій (хотя говорятъ, кармана не забываетъ), но что колокола съ малиновымъ звономъ и чудовскіе пѣвчіе есть спеціальный московскій развратъ, вовсе не нужный даже для сербской простой религіозности, равно какъ и королевскій титулъ,—а что фраза Черняева о „внутреннихъ“ врагахъ—„есть глупость, достойная „Р. Мира“,—это навѣрно. А между тѣмъ Вы его по головкѣ помазали. Да вообще никто не внушилъ нашимъ волонтерамъ, чтобъ по-

думали о томъ, чтобъ держаться прилично. Вы говорите: побютъ—и освободятъ! А оно вышло: пока еще освободятъ,—а зубы побьютъ навѣрно.—Какъ все это больно,—и какъ легко можно было всего этого избѣгнуть. Чуточку гуманнаго образованія. Такъ нѣтъ!.. Ну, да авось теперь штыкъ пойдетъ дѣлать свое дѣло, вм. пера, и авось онъ сдѣлаетъ свое дѣло, и выгонитъ „бѣлый турокъ“ „чернаго“. И то грóши! Ибо на умний союзъ штыка и пера въ Россіи я не надѣюсь. А, знаете, юморъ судьбы: мой прадѣдъ былъ молдаванъ или сербъ, ставшій потомъ въ переяславск. казач. полку „войсковымъ товарищемъ“ и „драгоманомъ“, а дѣдъ мой, перевертываясь на о в а, представилъ свой гербъ съ саблей и перомъ,—а я даже кулаком драться не умѣю, а перомъ служить противъ турка начальство христіанское не пускаетъ! Кумедія! Когда бъ намъ только не пришлось пѣть солдатскія пѣсни въ родѣ тѣхъ, что приписываются Льву Толстому. Вѣдь послѣдніе годы стоятъ послѣднихъ годовъ николаевщины — и никто вѣдь не позаботился „умыть“ насъ передъ войной. Но, пусть, она идетъ; намъ придется молчать. Вы будете трубить—и дай Богъ Вамъ! говорю это какъ Сербинъ или Болгаринъ,—хотя какъ русскій думаю, что всѣмъ лучше станетъ не скоро, и послѣ побѣды, развѣ лѣтъ черезъ 5—10, когда, м. б., и безъ войны намъ лучше бъ было, и еще, когда, м. б. если бы вспыхнуло возстаніе герцегов., то даже парламентская Россія не допустила бы до „atrocities in Bulgaria“. А тамъ, какъ кончится война,—то каждый останется у своего обыденнаго дѣла,—и чистота и прогрессивность каждаго знамени будетъ провѣряться дѣлами и девизами.

Я за свое не боюсь, А. С.,—а за Ваше очень боюсь! Вы говорите, что между нами точка соприкосновенія, что мы оба любимъ свою родину, обо національны, даже узкіе! Вы за Россію, я за Малороссію! Это и не вѣрно,—и не логично. Я прежде всего демократъ (а теперь демократъ не можетъ не быть соціалистомъ, хотя не обязанъ принадлежать къ какому нибудь изъ хуторовъ теперешняго интернаціонала!),—а Малороссъ я только по шкурѣ своего соціализма. Кто Вы, по политико-соціальнымъ идеямъ, этого Вы не сказали теперь,—а если только это Вы писали статьи о монархически-крестьянскомъ типѣ Россіи и славянства, то нельзя Васъ поздравить даже съ ясностью идеала, не говоря уже о томъ, что не только „крестьянскій царь“, но даже „земскій царь“ не только былъ всегда фантазіей, но теперь даже и въ фантазіи не существуетъ ни у какой партіи. Я отъ Васъ и другихъ privatim et publice добиваюсь: скажите, какіе у Васъ политико-національные идеалы? но Вы молчите потому, что не позволяютъ, или боитесь рисковать газетой (э-э-х! Храбрые на Турка, а боятся предостереженій), то ей Богу, только удивишься всей нервной тупости людей, которые еще при этомъ могутъ ежедневно съ публикой разговаривать. Этого не выдержалъ бы ни италіянецъ, ни французъ, ни англичанинъ и трехъ дней. Это только нѣмецъ—сей лакей навѣки, и русскій—дастъ Богъ, временно-обязанный—можетъ терпѣть!

Такъ вотъ Вамъ разница: какой ни на есть, а я демократъ, а Вы внутри Богъ Васъ знаетъ,—а въ газетѣ консерваторъ и монархистъ и вовсе не имѣете права говорить, что желаете „освободить общество отъ канцеляріи“. Вы только недовольны, что канцелярія мало энергична. Такъ и Катковъ [9]) былъ когда то противуканцеляренъ,—и за то Катковъ дѣйствительно былъ въ этомъ стилѣ Камиллъ-дю-Мулленъ, а Васъ все таки „преданія 60-хъ годовъ“ стѣсняютъ. Дальше,—даже допустить, что у меня Малороссія все,—то Ваша родина выйдетъ все таки канцелярская, несоизмѣримая съ моею. Моя родина выйдетъ племя, народъ,—а Ваша—государство! Скажи Вы, что Ваша родина Великороссія, и я съ Вами спо-

рить перестаю, т. е. Вы должны перестать спорить со мною. Желая выставить меня не только націоналомъ но даже узкимъ, нетерпимымъ,— а себя терпимымъ, Вы получили (sic) такъ: Вы бы меня Малор. генералъ губернаторомъ сдѣлали, а я бъ Васъ въ Малороссію въ писаря бъ не пустилъ;—и дважды попались! Во первыхъ я даже въ Малороссію въ генер.-губерн. не пойду (помните анекдотъ о томъ, какъ хохолъ сказалъ, когда его спросили, чтобъ онъ сдѣлалъ, если бъ его царемъ сдѣлали: украв бы 100 рублів тай втік! До того государственность не въ хохлацкомъ духѣ,— и хохлы не могли б завести такой доктрины, какъ въ „Набатѣ“ Ткачева), а во вторыхъ какъ же Васъ въ писаря въ Малороссію пускать, когда Вы, говорите, не знаете ея языка?—и почему Вамъ не быть не только писаремъ, но даже генер.—губ. въ Великороссіи, на Вашей родинѣ народной, а не канцелярской. Вѣдь Россія—канцелярія даже больше, чѣмъ Англія или Франція (и тутъ, какъ я вамъ писалъ, у всякаго пѣтуха есть своя Испанія—у Д'Израели одна, у Гладстона другая, у Брайта третья), вѣдь и Хива скоро будетъ Россія. Какъ же намъ не биться—при такихъ разныхъ подкладкахъ любви къ родинѣ. И сколь бы „куриное мѣсто“ ни заняла моя родина,—я даже не буду биться и увѣренъ, что буду служить общей свободѣ, въ томъ числѣ и великорусской, т. е. великорускаго мужика, ибо ему мало барыша отъ исполненія его кровью „задачъ“ фантазеровъ канцелярскаго отечества и его захватовъ. Вы можетъ быть правы, презирая мою родину, хотя уже послѣ этого признанія Вамъ нельзя хвастать предо мною своею терпимостью, какъ равно послѣ того мнѣнія, что именно теперешній режимъ еще и держитъ насъ хохловъ, а дай намъ свободу, то пропадемъ. Вамъ трудно быть политикомъ,—ибо всякій разъ какъ „режимъ“ забывалъ о насъ, народъ такъ недвусмысленно начиналъ покупать наши книжки, что „режимъ“ спохватывался,—а Вы, либералы, молчали, когда насъ били, да еще имѣли духъ насъ же узкими націоналами называть (въ томъ недавно и „Набатъ“ отличился!). Вы, м. б., правы, презирая Малороссію,—и наше дѣло вывести ее изъ куринаго состоянія, но Вы не правы, говоря, что я узкій націоналъ и ненавижу Вашу родину, если только эта родина Великороссія. Я даже въ Россіи (XVIII—XIX в.) признаю свое свѣтлое,—а въ великор. народѣ и очень! Я ненавижу только канцелярскій элементъ въ Россіи и великор. народномъ характерѣ, поскольку государство и портило народъ этотъ. И если бъ я былъ великороссъ, я бы ненавидѣлъ еще болѣе этотъ елементъ. Это уже я говорилъ Вамъ по поводу Московскаго царства. Да знаете ли,—есть много кацаповъ особенно изъ поволжскихъ и сибиряковъ, которые терпѣть не могутъ московщины и петербурщины еще больше насъ,—а я даже считаю въ р. литерат. цѣлую секцію „украйнофиловъ изъ самарскихъ кацаповъ“ (Чернышевскій, Пыпинъ, Ровинскій[10]), къ стати и бѣдовый редакторъ „Молвы“, Ж-въ[11]), самарецъ!

Если Вы любите народъ, свободу,—Вамъ бы слѣдовало рѣшительно идти за насъ, а не противъ. А то самъ Вы какъ нарочно, пересчитывая прецеденты борьбы съ турками, не только пропустили совсѣмъ всю нашу хохлацкую борьбу съ ними въ XVI—XVII вв. (это, извините за крѣпкія слова, и безсовѣстно, и невѣжественно, ибо даже тупоголовый славянофилъ Макушевъ[12]) въ прошломъ году, читая въ Варшавѣ рефератъ по матеріалу венеціанских архивовъ, пришелъ къ выводу, что запорожцы первые обратили вниманіе антитурецкихъ дѣятелей на Русь),— но даже пропустили донцовъ, взявшихъ Азовъ въ 1630 г. (съ нашими!), а помянули только коронованыхъ „сборщиковъ“, въ томъ числѣ и труса Ивана III, Московскаго ключника, наславшаго на „Литовскій городъ Кіевъ“ Менгли-Гирея!! И послѣ этого Вы еще можете говорить о томъ,

что Вы желаете будить самодѣятельность общества и освобождать его отъ канцелярскихъ помочей!

Я понимаю признаніе заслугъ правительства, понимаю условный компромиссъ,—но думаю, что подлаживанье къ правительству, всѣ эти пріемы, которые я назвалъ въ „Молвѣ“ invitation à la danse и не достойны, и непрактичны, и я вдвойнѣ боюсь за Васъ, прочитавъ въ Вашемъ письмѣ слова: „я готовъ служить всякому правительству, пусть только оно гонитъ турокъ“. Если уже у Васъ не стало силы выслать правительство противъ турокъ полгода раньше, ни смѣлости крикнуть ему: ты чего, сякой такой, смотришь!—то на что кому нужна Ваша служба, когда оно наконецъ соблаговолило пойти противъ турка. А наконецъ, вѣдь нельзя же въ наши времена забывать то, что всѣ образованные люди стремятся къ тому, чтобъ правительство служило, а не они. И неужели Ваше достоинство не оскорбляется лакейскими и даже дьячковскими фразами, какими всѣ газеты говорили хотя бы и по поводу московской рѣчи Александра Николаевича. Экую въ самомъ дѣлѣ новость сказалъ!

Вы говорите, что дома ругаетесь,—зачѣмъ же публично лизаться,—когда и плакать то недостойно свободнаго человѣка. Ужъ если так, то лучше „злиться“ столбнякомъ въ свободной Швейцаріи (на счетъ меня Вы дважды ошиблись: во первыхъ, я не предпочитаю Швейцарію Петербургу,—а мнѣ запрещено жить въ Южныхъ губерніяхъ и въ столицахъ,—а во вторых, я не только злюсь, но и работаю, какъ умѣю, и даже въ слав. вопросѣ вообще и въ восточномъ въ частности принимаю посильное участіе, а если предпочитаю Швейцарію Австріи,—то опять таки потому, что, успѣлъ непонравиться и цезарю, съ коимъ азъ смиренный веду посильную войну и какъ славянинъ, и какъ хохолъ, четыре раза: какъ съ императоромъ нѣмецкимъ, королемъ венгерскимъ, королемъ галицко-володимірскимъ, т. е. польскимъ,—и графомъ буковинскимъ, т. е. нѣмецко-румынскимъ. За результаты борьбы не ручаюсь,—но могу похвастаться, цесаревыми слугами замѣченъ,—и надѣюсь, что если проживу лѣтъ 5—6, то буду замѣченъ,—и петербургскими газетами, а м. б. доведется гдѣ нибудь въ Карпатахъ и голову сложить). Да,—чѣмъ только „служить“—лучше уже совсѣмъ рукой махнуть на все. И вотъ почему я не буду радоваться Вашему успѣху, даже если онъ возрастетъ со службой. Да, это и весьма сложный успѣхъ,—и успѣхъ ли?! Розничная продажа не успѣхъ еще! я по крайней мѣрѣ считаю долгомъ пріятельства передать Вамъ, что въ провинціи, въ нашей, — Васъ ругаютъ сильно,—и вовсе не украйнофилы одни только, и при томъ вовсе не сторонники мира и „Голоса“. Говорят: „да,—„Н. Время“ оказалось лакейскимъ органомъ!“

Васъ удивляетъ, за что на Васъ накинулось столько. Да именно всякая тупица въ родѣ Гайдебурова [13]), всякая сволочь в родѣ Гаммы [14]), чувствуетъ, что въ обществѣ накопилось много желчи против Васъ,—и что въ этой желчи есть добрая доля разочарованія порядочныхъ людей на счетъ газеты „литератора, а не золотаря“, этого отрицать нельзя никоимъ образомъ. „Молва“ еще въ „Апрѣлѣ—Маѣ“ вѣрно характеризовала „Новое Время“. Да вотъ Вамъ повѣрка,—вѣдь у Васъ, Вы это опять признаете, нѣтъ помощниковъ даже. Я опять по пріятельству скажу Вамъ, что съ фактической стороны Ваша газета едва-ли не плоше всѣхъ. Недавно читаю: „1500000 болгаръ въ Румыніи!“ Передъ тѣмъ: „должно быть это Андраси отвѣчалъ на запросъ въ рейхсратѣ, ибо онъ министръ иностранныхъ дѣлъ“,—тогда какъ Андраси, какъ общій министръ отвѣтственъ делегаціямъ, а вовсе не цислитанскому рейхсрату, и т. д.

Право, смотрите въ оба за Вашими сотрудниками! Да и съ нравственной стороны персоналъ у Васъ не казистъ. О Скальковскомъ [15]) я не говорю. Да онъ впрочемъ въ славянофилы и не лѣзетъ, и теперь, подъ войну, вѣрно, подрядъ возьметъ и уйдетъ отъ Васъ, если ему не надо будетъ литераторствовать для поддержки подряда. А славянофильствуютъ у Васъ жиды, которые недавно еще „Европу" отъ Михайловскаго защищали,— или мой ученикъ и пріятель Б. А. П-чъ [16]), ляшокъ мною перекрещеный въ православіе и русскую литературу — который совсѣмъ не имѣетъ, подобно многимъ соплеменникамъ своимъ, шишки тонкаго нравственнаго чутья и готовъ сказать: точно так! чему угодно!

Вы меня опять, чего добраго, въ поляконенавидіи обвините, какъ обвинили въ томъ, что я сошелся съ ними,—забывъ свое прежнее козацтво. А я всегда былъ относительно Поляковъ только козакъ только вмѣсто: „знай, Ляше, по Случ наше!" говорилъ: „по Сянъ наше"! и горжусь тѣмъ, что еще въ 1872, не считая мелкихъ опытовъ прежде, вступался за „ляха за Вислы" какъ горжусь тѣмъ, что еще издавая I т. Ист. Пѣс. Млр. Нар. сказалъ про восточный вопросъ то, что и теперь,—и тѣмъ, что мнѣ посвященъ переводъ Сербскихъ думъ Старицкого [17]), который я самъ началъ еще 1866 г. и потомъ по неспособности къ стихотворству отказался отъ работы и подбивалъ на нее Ст-аго, въ послѣдніе $2^1/_2$ года, чуя войну съ туркомъ.

Правда, гдѣ его и взять у Васъ въ Питерѣ славянофиловъ лучшаго качества. Вѣдь во всемъ „комитетѣ" лучшій человѣкъ Ор. Миллеръ [18]), на котораго я возлагалъ было надежды какъ на зерно „новой славянофильской партіи",—и конечно, тщетно: и не быстръ онъ, и водянистъ, и нѣмецъ, и чернаго хлѣба не ѣлъ! Изъ всѣхъ питерскихъ одинъ только европеецъ-славистъ и есть Пыпинъ [19]),—ну онъ не съ Вами, а съ нами. Но Вы бы могли хоть приготовить себѣ славистовъ—сотрудниковъ изъ людей убѣжденныхъ и недикихъ и не замазующихъ теперешнимъ „идеализмомъ" и „славизмомъ" грѣхи жандармства, какъ проф. Градовскій [20]). Вѣдь съумѣлъ же даже жидъ Гольдшмитъ [21]) давать порядочныя статейки о славянствѣ. Но Вы разогнали отъ себя однихъ капризной придирчивостью, другихъ проповѣдью живодерства вмѣсто живости народнаго сознанія, третьихъ отсутствіемъ политическо-соціальнаго идеала. И я съ искреннѣйшимъ сожалѣніемъ думаю о томъ, что Вамъ нечего будетъ говорить, когда объявится война (вѣдь тогда всѣ будутъ взапуски воинственны) и объ томъ, что Вамъ приходится изнемогать за работой и чувствовать себя однимъ.

Впрочемъ, что жъ я говорю о сожалѣніи, а не подумаю, что я, м. б., своими письмами еще болѣе нервы Вамъ разстраиваю. Въ самомъ дѣлѣ,— чертъ его знаетъ, зачѣмъ я пишу! М. б. тоже отъ того, что и у меня нервы не въ порядкѣ. М. б. оттого, что Вы все таки не напишите мнѣ „ядовитыхъ страницъ и колкостей" ни печатно,, ни письменно *), потому что въ глубинѣ души чувствуете, что не будучи ни Бильбасовымъ, ни Катковымъ, нельзя писать колкостей о тѣхъ началахъ и тѣхъ даже „хохлахъ", которыхъ мнѣ приходится защищать, увы! даже и отъ Васъ, и что хоть Вамъ цензура бы и не помѣшала прямо, а не намеками спорить со мной, а Вы все таки въ открытый споръ не вступите,—потому что именно въ глубинѣ души въ Васъ всетаки сидятъ „преданія 60-хъ годовъ". Только неужели же ихъ нельзя помирить съ славянофильствомъ,—неужели же нельзя выставить 70-мъ годамъ что либо болѣе симпатичное, чѣмъ живодерство какого нибудь Вл. Ламанскаго [22]),—переплетаемое пустомельствомъ Фауста Щигровскаго у.? [23]).

Вашъ *М. Драгомановъ.*

---

*) Вы только одну сказали о томъ, будто я хочу сберечь болгарамъ турецкія слова Богъ съ Вами! Примітка *Драгоманова.*

1. Полетика, Василь Аполонович, журналіст, співробітник „Биржевыхъ Вѣдомостей“ и „Молвы“.
2. Ткачев, Петро Микитович, критик і публіцист, редактор журналу „Набатъ“, що виходив у Женеві.
3. Тимашев, Олександр Єгорович, міністр внутрішніх справ із 1868 по 1877.
4. „Впередъ“ „неперіодическое обозрѣніе“ що виходило в 1873—77 р. під ред. П. Л. Лаврова.
5. Промова імператора Олександра II в Москві підчас прийому московського дворянства і міської громади 29 жовтня 1876 р.
6. Більбасовъ, Василь Олексієвичъ, редактор „Голоса“.
7. Лихачева, Олена Осиповна. письменниця.
8. Черняєв, Михайло Григорієвич, генерал головнокомандуючий сербською армією.
9. Катков, Михайло Ничипорович, публіцист.
10. Чернишевський, Пипін і Ровинський не самарці, а саратовці.
11. Жемчужніков, Аполон Олександрович
12. Макушев, Викентій Васильевич, славіст, професор варшавського університета.
13. Гайдебуров, Павло Олександрович, редактор видавець „Недѣли“.
14. Градовський, Григорій Константинович, публіцист.
15. Скальковський, див, вище.
16. Павлович, Б. А. співробітник „Нов. Времени“.
17. Старицький, Михайло Петрович, драматург.
18. Миллєр, Орест Федорович, професор петерб. університету, історик російськ. літератури.
19. Пипін, Олександр Миколаєвич, академик.
20. Градовський, Олександр Дмитрієвич, професор петерб. університету, юрист.
21. Гольдштейн (?), Дмитро Антонович, співробітник „Недѣли“ і „Кіевскаго Телеграфа“, забитий в Сербії 1 вересня 1876 р.
22. Ламанський, Володимир Іванович, академик.
23. С. А. Венгеров.

VIII.

Милостивый Государь, Алексѣй Сергѣевичъ. Недавно я имѣлъ случай прочесть Вашъ фельетонъ въ 697 № „Новаго Времени“, въ которомъ Вы говорите нѣсколько словъ и о моихъ политическихъ мнѣніяхъ. Называя меня въ числѣ писателей, полемизировавшихъ съ Вами въ 1866—67 г. [1]), которых Вы выдѣляете изъ числа другихъ Вашихъ противниковъ, и говорите слѣдующее: „Эти трое говорили рѣзко, но я понималъ, что у нихъ есть собственное міросозерцаніе, которое они отстаиваютъ; они были противниками войны и могли сказать причины, почему они противники“.

Если уже Вы сдѣлали мнѣ честь вышеприведеннымъ упоминаніемъ, то я надѣюсь, что Вы дадите мѣсто въ Вашей газетѣ и этой моей поправкѣ къ Вашей передачѣ моихъ съ Вами разногласій по вопросу о послѣдней войнѣ.

Я не только никогда не былъ „противникомъ войны“ съ Турціей,—но совсѣмъ напротивъ: и раньше выступленія Вашего въ „Новомъ Времени“,—въ брошюрѣ „Про украинскихъ козаків, татар і турок“,—и во время редактированія Вами „Новаго Времени“,—въ „Молвѣ“ и въ брошюрахъ „Турки Внутренніе и Внѣшніе“ и „Внутреннее рабство и война за освобожденіе“,—высказывался самымъ горячимъ сторонникомъ войны съ Турціею до полнаго разрушенія этого государства и полнаго освобожденія всѣхъ покоренныхъ имъ народовъ. Только вмѣстѣ съ тѣмъ я былъ сторонникомъ и внутренней реформы Россіи, считая эту реформу между прочимъ непремѣннымъ условіемъ своевременнаго начала войны, успѣшнаго хода ея, радикальнаго ея конца добрыхъ отношеній къ освобожденнымъ отъ Турціи народамъ.

Вашъ покорнѣйшій слуга *М. Драгомановъ*.

Женева $\frac{\text{5 марта}}{\text{21 февраля}}$ 1878. Rue des Tranchées de Rive, 24.

---

[1]) Чит.: 1876—77 г.

IX.

Chemin Danect, 14, Genéve.
16 февраля 1888.

Милостивый государь Алексѣй Сергѣевичъ. Наши дороги очень разошлись, но все таки было время, когда мы съ Вами встрѣчались довольно дружески. Во имя этихъ прежнихъ отношеній,—которыхъ я съ моей стороны ничѣмъ не нарушилъ,—я прошу Васъ напечатать въ „Новомъ Времени“ посылаемое при семъ отрытое письмо,—а въ настоящемъ частномъ письмѣ я позволю себѣ поставить Вамъ такого рода вопросъ. Неужели потому только, что наши политическія убѣжденія теперь различны, можно Вашей газетѣ такъ легко довѣрять показаніямъ перваго пасквилянта, навѣрное шпіона и очень можетъ быть провокатора, который послалъ завѣдомую ложь въ какую-то парижскую газету, а оттуда въ тоже не очень свѣтлое петербургско-французское казенное изданіе? [1]).

Алексѣй Сергѣевичъ,—вѣдь Вы знали же меня лично, знали, какъ я собственно „отставилъ университетъ“, Вы сами приглашали меня уже послѣ того въ соредакторы въ Вашу газету, Вы знаете, что я отецъ семейства,—ну какъ же не подумать способенъ ли я на все то, о чемъ говорится въ корреспонденціи, тѣмъ болѣе, что Вы же должны знать, что я даже не фанатикъ, чтобъ дѣлать приписываемыя мнѣ тамъ глупости и гадости ради интересовъ „партіи“.

Посылаю Вамъ одну изъ моихъ статеекъ по вопросу о волненіяхъ среди молодежи, а также тотъ женевскій адресъ по поводу извѣстныхъ событій, который подписанъ между прочимъ и моей дочерью, съ моего согласія, а слѣдовательно съ которымъ я имѣю моральную связь. Если Вамъ что либо не нравится въ этихъ вещахъ,—браните за нихъ меня сколько угодно,—я по крайней мѣрѣ буду отвѣчать за дѣйствительно свое, а не за грязь, выдуманную первымъ анонимнымъ подлецомъ.

Еще слово. Въ „Н. Вр.“ часто я подвергаюсь нападкамъ по поводу то россійскихъ, то галицкихъ дѣлъ,—и всегда Ваши сотрудники сокрушаютъ меня за такое, чего я никогда не дѣлалъ и не говорилъ. Къ чему это и почему это? Я позволю себѣ предложить Вамъ: всякій разъ, если какой нибудь М. Добрягинъ или А. Молчановъ [2]) подсунетъ Вамъ какую-нибудь „полемику“ противъ меня,—взгляните въ Ваши „Нед. Очерки“ и найдите тамъ Вашу статейку, въ которой Вы защищали меня и моихъ украинских друзей отъ нападокъ покойного В. Шульгина-Кіевлянина. А вѣдь этотъ Шульгинъ—былъ рыцарь добросовѣстности и образованности сравнительно съ теперешними Вашими сотрудниками!

Примите увѣреніе въ моемъ совершенномъ почтеніи

М. Драгомановъ.

Письмо къ редактору „Нового Времени“.

Милостивый Государь,

Только что прочелъ я въ Вашей газетѣ заимствованную изъ Journal de St. Pétersbourg корреспонденцію о недавно бывшемъ въ Женевѣ митингѣ по поводу университетскихъ волненій въ Россіи. Позвольте мнѣ черезъ посредство Вашей же газеты заявить ея многочисленнымъ читателямъ, что въ этой корреспонденціи вообще нѣтъ ни одного слова правды,—что въ частности о митингѣ желающій узнать точную правду можетъ обратиться къ добросовѣстнымъ швейцарскимъ газетамъ: отъ радикальнаго „Le Genevois“ до консервативной „Gasette de Lausanne“, а изъ парижскихъ къ респектабельному „Le Temps,“ которые дали обстоятельные отчеты о митингѣ,—и что еще частнѣе я, которому авторъ корреспонденціи приписываетъ иниціативу этого дѣла, во всякомъ случаѣ никакого участія въ немъ не принималъ и между прочимъ потому, что всегда былъ про-

тивникомъ смѣшенія вопросовъ политики (консервативной, какъ и революціонной) и школы, такъ и потому, что вмѣстѣ со многими русскими политическими эмигрантами въ Женевѣ я считаю неприличнымъ со стороны такихъ эмигрантовъ непрошенное вмѣшательство въ дѣло, начатое студентами въ Россіи, по ихъ крайнему разумѣнію и подъ ихъ нелегкою отвѣтственностью.

Пріймите, Милостивый Государь, увѣреніе въ моемъ совершенномъ почтеніи

М. Драгомановъ.

16 февраля 1888.
Женева.

1. „Journal de S. Pétersbourg", у відділі закордонних повідомлень відновив кореспонденцію із Женеви від 19 (31) січня 1888 р. до паризької газети „National" а „Новое Время" (№ 4281, від 29 січня 1888 р.) передрукувало це повідомлення.
2. Молчанов, Олександр Миколаєвич. белетрист, кореспондент „Новаго Времени".

X.

Chemin Danect, 14. Genève
26 февр. 1888.

Милостивый Государь Алексѣй Сергѣевичъ,

Благодарю и Васъ за письмо Ваше, но, къ сожалѣнію, не могу поблагодарить Васъ за то, какъ Вы распорядились съ моимъ открытымъ письмомъ [1]). Одной оговорки, что я не участвовалъ въ митингѣ,—послѣ напечатанія Вами всей, несомнѣнно клеветливой корреспонденціи,—мало. А вѣдь ничто не могло помѣшать Вамъ напечатать все мое опроверженіе, совершенно цензурное. Позвольте увидѣть въ неисполненіи моей просьбы прямое нежеланіе дать человѣку возможность объясниться даже послѣ того, какъ на него вылили совсѣмъ незаслуженно ушатъ грязи. Объясненія Вашего,—что молъ: „и Вы и мы раздражены и вопросы ставятся такъ, что мира никакого не можетъ быть между нами",—я принять не могу. Кто это Вы, кто это мы?! По крайней мѣрѣ я себя не считаю въ одномъ гуртѣ со всякимъ, кто назовется р. рев-омъ, да и Васъ не считаю въ одномъ ни съ Брызгаловымъ, ни даже съ авторомъ корреспонденціи, которую у Васъ перепечаталъ, можетъ быть, даже безъ Вашего вѣдома, какой нибудь Незлобинъ [2]) или Молчановъ. (Я потому и аппелировалъ къ Вамъ лично).

Такое неисполненіе Вами моей ничтожной и правой просьбы почти обязываетъ меня прекратить нашъ разговоръ, но Вы въ своемъ письмѣ затрогиваете слишкомъ важные вопросы,—а потому я не считаю себя совсѣмъ въ правѣ уклониться отъ отвѣта Вамъ.

Я послалъ Вамъ два оттиска только какъ образчикъ моихъ отношеній къ университетскому вопросу въ Россіи и какъ доказательство, что я не могу къ нему такъ относиться, какъ приписываетъ мнѣ корреспондентъ-пасквилянтъ,—а образчики эти не исчерпываютъ всего, что я даже писалъ по этому вопросу. Вѣроятно, поэтому Вы не совсѣмъ поняли меня. Дѣло вовсе не в томъ, слѣдуетъ ли курить „өиміамъ" русской молодежи, а въ томъ, каково должно быть устройство университетовъ и отношеніе молодежи къ активной политикѣ.

Адресъ, который подписанъ и моей дочерью,—осуждаетъ устройство университетовъ въ Россіи, противуставляя имъ европейскіе,—и что тамъ ни говорите, а этотъ вопросъ уже рѣшенъ всею цивилизаціею по нашему, а не по Любимовскому [3]) (не смѣю обижать Васъ,—говоря: по Вашему). Статейка моя касается вопроса о молодежи и активной политической агитаціи. Основная моя мысль,—что молодежь должна прежде всего учиться. И эта мысль вовсе не противурѣчитъ тому, что молодежь должна интересоваться политикой и даже, по окончаніи ученія, принять участіе въ политической жизни. Иначе, кто бы и дѣйствовалъ въ обществѣ?

Неучи?! А если жизнь требуетъ, какъ въ Россіи теперь, политической борьбы, ниспроверженія господства Толстыхъ и т. п.—то конечно,—выучившіеся это и должны сдѣлать.

Помня наши прежнія бесѣды и Ваши прежнія статьи, очень рѣдко читая Вашу теперешнюю газету, я не могу себѣ представить ясно разницу нашихъ политическихъ идеаловъ и могу только сказать Вамъ: „посмотрите, куда завела Россію и по внутреннимъ и по внѣшнимъ вопросамъ теперешняя система, т. е. абсолютизмъ, и прибавить, что вопросъ о введеніи въ Россіи политической свободы есть только вопросомъ времени. Уступитъ-ли правительство какъ послѣ Севастополя, или у него вырвутъ власть съ боя, все равно надо, чтобъ молодежь поступала въ жизнь съ политическимъ образованіемъ, а не безъ онаго. Вотъ все, что я на разные лады говорю. И вообразите, я такъ наивенъ, что немогу себѣ представить, чтобъ Ваша „подушка“ была иного мнѣнія.

Перехожу къ малороссійскому вопросу,—и прежде всего позволю себѣ напомнить, что еще въ 1876 г. изъ Вѣны я писалъ Вамъ длинное письмо по этому вопросу, на которое Вы отвѣчали мнѣ сожалѣніемъ, что не можете напечатать его, и, что, если Вы когда-либо уважали меня, то именно послѣ него. Я все стою на томъ же пунктѣ и поистинѣ удивляюсь, как можете адресовать мнѣ возраженія противъ Малороссійскаго сепаратизма и даже противъ отдачи страны по Днѣпръ нѣмецкимъ чиновникамъ?!

Малороссійскій сепаратизмъ былъ уже погребенъ еще въ 1846 г. въ Костомаровско-Шевченковомъ „братствѣ“,—т. е. чуть ли еще не прежде его рожденія,—когда выставленъ былъ, вмѣсто него, украинскій (кіевскій) панславизмъ. Я лично не имѣю другой претензіи, какъ только продолжать дѣло этого братства, по мѣрѣ моихъ силъ и сообразно новымъ условіямъ жизни. А Вы мнѣ про сепаратизмъ, междубратскую вражду, да нѣмецкихъ чиновниковъ пишете! да еще русскую литературу передо мной хвалите!! Да вѣдь я Вамъ и въ 1876 говорилъ, что никто не распространилъ столько русских книгъ среди австрійскихъ русиновъ, какъ именно я.

А съ тѣхъ поръ я тоже не спалъ!

Знаете ли Вы, что именно въ послѣднія недѣли я истратилъ чуть ли не бутылку чернилъ на письма въ Буковину и Галицію между прочимъ о необходимости со стороны тамошнихъ украйнофиловъ протеста противъ преслѣдованій австро-польскимъ правительствомъ русскаго (великорусскаго) языка и тѣхъ, кто признаетъ свое національное единство съ великоруссами. И мое чернилопролитіе совсѣмъ не остается безслѣднымъ—и было бы гораздо плодороднѣе, если бъ не дурацкія выходки псевдославянофиловъ въ Россіи и еще болѣе дурацкія стѣсненія малорусской литературы.

Знаете ли, что меня на дняхъ ругонули въ польскихъ газетахъ не хуже, чѣмъ у Васъ, по тому поводу, что корреспондентъ Allgemeine Zeitung, описывая женевскій польскій митингъ въ 25 годовщину возстанія 1863 г. (которое, помните, Вы съ покойнымъ Росселемъ [4]) защищали противъ меня въ 1870 г. на Бассейной, когда я въ первый разъ у Васъ былъ), сослался на мои писанія, какъ на доказательства того, что „русины“ вовсе не хотять возстановленія Польши 1772 г. Много бы я такихъ знаете? могъ бы поставить Вамъ, какъ директору большой политической газеты, которая и меня лично удостаиваетъ ударами разъ 5—10 въ годъ и по части малороссійскаго сепаратизма прохаживается частенько.

Я не знаю, гдѣ Вы тамъ у себя видите малор. сепаратизмъ, племенную ненависть и т. п. Допускаю охотно, что елейныхъ чувствъ законы о ма-

лор. литературѣ и театрѣ 1876 г., продиктованные Юзефовичемъ,—вызвать не могутъ. Совершенно естественно, что разныя лица имѣютъ разныя формулы для украинскихъ автономныхъ стремленій,—какъ тоже и разные отрицатели ихъ имѣютъ свои формулы разнаго рода. (Я лично всегда думалъ, что Малороссія относится къ Великороссіи не такъ, какъ Польша и тѣмъ паче Чехія, но и не такъ, какъ Нижегородская губернія къ Московской). Но ни одинъ резонный для народовъ Россіи, полезный для культуры ихъ, а за тѣмъ всего славянства и Европы,—интересъ вовсе не ослабляется украинскимъ движеніемъ, а напротивъ укрѣпляется имъ. Пусть только въ Россіи установится хоть элементарная политическая свобода,—и жизнь выработаетъ формулу и для унитарныхъ и для автономныхъ стремлений, ни для кого не обидную. Теперь же именно не украинскій и иной подобный автономизмъ, а Катковское централистическое обрусеніе (при политической, дворянской и поповской реакціи, съ нимъ неизбѣжно связанной) опасно для Россіи. Прежде всего оно глупо,—неоригинально, обезьянство. Оно взято съ Франціи та со Старой Пруссіи. Но Франція въ 12 разъ меньше Европейской Россіи съ Кавказомъ и не имѣетъ по своимъ границамъ—отъ Финляндіи до Болгаріи и Арменіи — десятковъ племенъ, которыя Россія должна притягивать къ себѣ для своего и ихняго интереса и которыхъ она физически не въ состояніи обрусить, ни даже администрировать сколько нибудь прилично способомъ централистическимъ—и относительно которыхъ остается единственно умною политика б. или м. федеративная.

Небось, Бисмаркъ не дуракъ; у себя, въ Пруссіи, онъ германизуетъ поляковъ, а Австрію,—авангардъ великаго германизма,—онъ все таки толкаетъ на форму федерализма, въ которой Габсбурги подбираются и къ Эгейскому и къ Черному морю. А Вашъ Катковъ (котораго впрочемъ Вы когда-то бранили передо мною за то, что онъ не допустилъ въ 1863 г. Польшу, а затѣмъ и Россію до конституціи) обезьяна; выскочилъ въ 1864 г. съ фразою: „почему мы не можемъ сдѣлать съ Польшей того, что Франція съ Эльзасомъ и Пруссія съ Познанью"? Да на этомъ обезьянствѣ и построилъ всю политику Россіи. Ну, и дошло до того, что вотъ и Вы теперь обсуждаете возможность появленія нѣмецкихъ чиновниковъ на Днѣпрѣ.

А между тѣмъ, если бы аграрныя мѣры въ Польшѣ и Зап. Краѣ послѣ 1863—64 гг. (мѣры дѣйствительно оригинальныя) повели за собою развитіе мѣстныхъ племенъ, автономію земскую, политическую свободу общую,—тогда не было бы ни польскаго, ни болгарскаго вопроса въ теперешней ихъ формѣ и кто знаетъ, усидѣлъ бы ли нѣмецкій чиновникъ даже въ Познани и Прагѣ.

Впрочемъ, много ли значатъ въ исторіи 10—20—30 лѣтъ!? И теперь я совсѣмъ не такъ мрачно смотрю на будущее и Малороссіи и всей Россіи, какъ смотрите даже Вы—Россія теперь раззорена и унижена. Или она сама уступитъ внѣшнимъ врагамъ и примется опять за реформы, или ее побьютъ на войнѣ (помните я Вамъ въ 1876 г. предсказалъ Плевну, а вѣдь почему же и теперь русская армія въ лучшемъ будетъ порядкѣ, чѣмъ описывается въ запискахъ генерала Зотова [5]) (и куда же дѣнутся Грегрь [6]) и К-о?). До Днѣпра не отберутъ, потому между прочимъ, что раньше русское правительство раздастъ оружіе „хохламъ", а эти вырѣжутъ „ляховъ"; а могутъ отобрать Варшаву, можетъ быть Вильну и Митаву съ Динабургомъ (Литву съ Курляндіей для Пруссіи; къ стати литовское нац. движеніе въ Тильзитѣ поощряется, а въ Россіи душится или игнорируется), Бесарабію (для Румыніи, при чемъ отдадутся Румынамъ на съѣденіе и тысячъ съ 100—150 „хохловъ") да

можетъ быть кусокъ Волыни и Подоліи (съ „хохлами“ на закуску полякамъ галицкимъ) *).

Но послѣ этого новаго пораженія Россія непремѣнно возьмется за реформы, въ числѣ которыхъ будетъ и областная автономія (пожалуйста не думайте, что я желаю чего либо для Россіи въ родѣ державныхъ краевъ Австріи, или раздѣленія Россіи на области по этнографической картѣ!) И такъ какъ Австрія не будетъ такъ умна, чтобъ сбросить съ себя іезуитскую реакцію и банкократію, то она надоѣстъ балканскимъ народамъ, а Пруссія допечетъ поляковъ, то есть вѣроятность, что Россія prendra sa revanche и можетъ быть доберется и до Карпатъ и Босфора **). Но это будетъ не Катковская Россія (не смѣю сказать не Ваша), а скорѣе моя. Катковская Россія способна только еще терять.

Два слова о Женевѣ и Полтавѣ. Я въ Женевѣ не для „ореола“ Ив. Як. Руссо и не по своей волѣ. Я не могъ оставаться тамъ, гдѣ достаточно ложнаго доноса, чтобъ отнять у человѣка работу и свободу, и кромѣ того долженъ былъ заложить безцензурный станокъ послѣ закона 1876 года о малорусской литературѣ и до сихъ поръ не отмѣненнаго. Я знаю, что моя работа въ Женевѣ и жизнь моя личная не идутъ блистательно, но другого выбора не дали и не даютъ мнѣ обстоятельства, конечно еще при моемъ личномъ характерѣ (не задорномъ, но не уступчивомъ въ томъ, что я считаю долгомъ и правомъ своимъ).—Вотъ все, что знаетъ моя „подушка“—и что, какъ видите, можетъ знать и весь міръ крещеный, если бъ ему было интересно знать ея секреты, которые Вы предполагаете.

Вашъ *М. Драгомановъ.*

А помните, какъ еще въ „Молвѣ“ я Вамъ предсказалъ всю Вашу розмолвку съ болгарами. Тогда Вы, и болгаре были недовольны мною, а теперь болгаре было перевели мою статейку (въ фельетонѣ „Свободы“), но тотчасъ же надулись на меня за то что я нахожу, что они пересаливаютъ въ своемъ руссоѣдствѣ и въ астрофильствѣ! ***)..

Впрочемъ... думаютъ съ З. Стояновымъ. Я лично знаю многихъ болгаръ—изъ новыхъ, дѣйствительно европейски образованныхъ, которые цѣнять хорошее въ русскомъ обществѣ и искренно жалѣютъ о теперешнемъ impasse. Я даже знаю такихъ, которые, будучи искренними болгарскими автономистами, находятъ полезнымъ для Болгаріи даже русскаго военного министра,—но тѣмъ больше они горюютъ, что тепершняя оффиціальная Россія не въ состояніи послать имъ ничего другого, кромѣ Каульбарсовъ [7]). А скажите по совѣсти, можно ли счесть этихъ Каульбарсовъ даже за русскихъ людей, даже независимо отъ того, что петербургскій абсолютизмъ былъ, есть и будетъ безсознательная префектура берлинскаго министерства?!

Коль я уже выскочилъ на отдѣльный листъ, то позволю себѣ спросить Васъ: какую собственно нашу малор. литературу Вы перечли, чтобъ вывести изъ нея то заключеніе, о которомъ мнѣ пишете. Бьюсь о свою голову, что изъ моихъ писаній Вы не могли его вывести. Сомнѣваюсь, чтобъ тоже вывели и изъ печатаемого по укр. въ Россіи. Остаются писанія старшихъ галицкихъ „народовцевъ“, но и то не всѣхъ. А кромѣ того извѣстно ли Вамъ отношеніе къ р. литературѣ молодшихъ народовцевъ, которыхъ однихъ можно считать за нашу партію въ Га-

---

*) Знаете-ли, что обращеніе въ православіе холмскихъ уніатовъ уже сдѣлало изъ нихъ поляковъ?! *Прим. Драгоманова.*

**) Хотя Балт. море, благодаря недальновидности сначала поляковъ, а теперь москалей, можетъ быть пропадетъ для славянства почти совсѣмъ! *Прим. Драгоманова.*

***) Далі бракує кількох слів через те, що зрізаний верхній край поштового листа. *Д. А.*

личинѣ, напр. беллетриста Франка, публициста Павлика, котораго книгу о Читальняхъ *) . . . попросите у Вашего пріятеля Д. Л. Мордовцева показать Вамъ письмо къ нему съ просьбой о присылкѣ книгъ въ общество студентовъ во Львовѣ Академичне Брацтво, — то Вы увидите, какъ цѣнятъ молодые украйнофилы въ Галиціи русскую литературу. Пожалуйста не думайте, что дѣло идетъ о какой нибудь спеціально нашей р. литер. Нѣтъ, это преспокойно общая русская литература: Пушкинъ, Гоголь, Лерм., Тургеневъ, А. Толстой и даже Ѳ. Достоевскій (тамъ гдѣ онъ былъ общимъ писателемъ, а не кружковымъ чревовѣщателемъ). Только имѣйте въ виду слѣдующее обстоятельство,—что чѣмъ больше галичане (какъ и другіе славяне) знакомятся съ общею р. литературою, тѣмъ болѣе холодѣютъ къ московско-славянской реакціи и кружковщинѣ и тѣмъ болѣе укрѣпляются въ собственномъ реально-народномъ направленіи. Если Вамъ послѣдній результатъ западно-славянскаго „руссофильства“ не противенъ, то позвольте высказать Вамъ даже просьбу, скорѣе чѣмъ совѣтъ: вмѣсто того, чтобъ позволять гг. Мирославамъ Добрянскимъ [8]) клеветать въ Вашей газетѣ на галицкое украйнофильство, посылайте русскія литературныя и историческія изданія Вашего магазина во Львовъ въ Академичне Брацтво.

А свой спеціально взглядъ на галицкія партіи по отношенію ихъ къ дѣламъ Россіи позвольте Вамъ представить въ прилагаемой брошюркѣ; если Вы „перечитали нашу (?) малор. литературу“, то перечтите и эти странички. Я долженъ сказать, что со времени ихъ напечатанія направленіе молодыхъ дѣятелей въ Галичинѣ очень приблизилось къ тому, какое предлагалъ я. Черезъ нѣсколько лѣтъ съ молодою украинскою партіею въ Галичинѣ надо будетъ уже совсѣмъ серьезно считаться—и дважды будутъ глупы всероссійскіе патріоты (конечно, не реакціонеры), если они сдѣлаютъ себѣ врагами людей этой партіи, которые *) . . . .этого патріотамъ этимъ надо только укрѣпиться въ нѣкоторыхъ мысляхъ, выраженныхъ недавно Вл. Ламанскимъ, вывести изъ нихъ всѣ логическія послѣдствія и сдѣлать изъ нихъ программу, а не обмолвку въ одинъ изъ lucida intervalla среди сумбура и нетерпимости новѣйшихъ московскихъ славянофиловъ. Правда,—тогда это будетъ какъ разъ наша программа—учениковъ Костомарова, Шевченка.

Сейчасъ прочелъ въ Times извѣстія о возобновленіи студенческихъ волненій. Неужели же не только гатчинскимъ неучамъ, но и Вамъ, русскимъ публицистамъ, не ясно, что покоя въ русскихъ университетахъ не будетъ, пока они не будутъ устроены по европейскому типу, т. е. съ корпоративной свободой профессоровъ и студентовъ, которую отрицать вполнѣ не смѣетъ даже теперешнее консервативное австрійское министерство,—а также и то, что единственное средство окончательно пресѣчь политическую агитацію среди школьной молодежи—это занятіе политикою самихъ отцовъ. И первое и второе—доказано съ математическою точностью примѣромъ Западной Епропы,—и не признавать этого совершенно такъ же умно, какъ не признавать открытія Америки, или употребленія паровой машины. А пока—сколько молодых силъ пропадаетъ!

Могу ли я у Васъ попросить оттискъ статьи Сухомлинова [9]) о допросах Аксакову? Я Вамъ взамѣнъ вышлю письма Тургенева къ Герцену, какъ только онѣ напечатаются.

1. В № 4293 „Новаго Времени“, від 10 лютого 1888 р. читаємо: „Недавно мы перепечатали изъ „Jurnal de St-Pétersburg“ корреспонденцію изъ Женевы о митингѣ, бывшемъ тамъ по поводу безпорядковъ въ нашихъ университетахъ: корреспондентъ газеты приписываетъ инициативу этого митинга г. Драгоманову. Теперь г. Драгомановъ прислалъ

*) В оригіналі бракує кількох слів. *Д. А.*

намъ письмо, въ которомъ онъ заявляетъ ,что онъ не принималъ въ этомъ митингѣ никакого участія, „потому что всегда былъ противникомъ смѣшенія вопросовъ политики (какъ консервативной, такъ и революціонной) и школы".

2. Незлобін-Дьяков, Ол-р Олександрович, белетрист і фейлетоніст.
3. Любімов, Микола Олексієвич, професор московського університета, публіцист.
4. Росселъ, Юрій Андреєвич, публіцист, один із редакторів „Недѣли".
5. Зотов, Павло Дмитрієвич, генерал і командуючий військами під Плевною.
6. Gregr, Юлій—чеський публіцист і політичний діяч.
7. Каульбарси, барони, Олександр Васильович і Микола Васильович, співучасники руського-турецької війни (перший був болгарським військовим міністром, а другий дипломатичним агентом).
8. Співробітник „Новаго Времени".
9. „Историч. Вѣстникъ" 1888 р., № 2. „И. С. Аксаковъ, въ сороковыхъ годахъ".

XI. Софія, Капанска улица, 25 февр. 1890.

Милостивый Государь Алексѣй Сергѣевичъ,

Хотя Вы и не напечатали моего заявленія въ опроверженіе самаго наглаго измышленія на мой счетъ русскихъ шпіоновъ въ Парижѣ, воспроизведеннаго зачѣмъ то въ Вашей газетѣ, но я опять обращаюсь къ Вамъ съ подобнымъ же заявленіемъ, такъ какъ все таки не могу предположить въ Васъ на столько злой воли, чтоб не дать человѣку, на котораго врутъ самымъ безстыднымъ образомъ,—возможности объясниться со своими соотечественниками.

Никакихъ политическихъ препятствій къ напечатанію моего заявленія быть не можетъ,—а потому, если Вы его не напечатаете, я буду считать это за ничѣмъ не вызванную съ моей стороны личную для меня обиду.

Позвольте въ заключеніе сказать Вамъ, что вообще Ваши корреспонденты, которые передаютъ черезъ Васъ извѣстія такой точности, какъ напр. то, по поводу котораго я Вамъ пишу, оказываютъ и Вамъ и публикѣ, да политикѣ Россіи и всего славянства самую плохую услугу. Могу Васъ увѣрить, что тутъ даже въ оффиціальныхъ кругахъ, которые послѣ Каульбарса не могутъ питать нѣжныхъ чувствъ къ оффиціальной Россіи,—совсѣмъ нѣтъ того руссофобства, о которомъ пишутъ Ваши корреспонденты,—а то вообще нравственное вліяніе Россіи: русской науки, литературы въ послѣднее время все растетъ и тѣмъ болѣе, чѣмъ менѣе чувствуется вліяніе русской дипломатіи. Дворникъ, который теперь одинъ представляетъ Россію въ домѣ консульства, никого не сердитъ, ничего не портитъ,—чего нельзя сказать о такихъ мужахъ, какъ Кіяндеръ, Богдановъ и т. п. А тѣмъ часомъ Гоголь, Тургеневъ, а изъ современныхъ „Вѣстникъ Европы", „Русская Мысль",—дѣлаютъ свое дѣло, и само министерство здѣшнее тратитъ тысячи франковъ на русскія геометріи, лексиконы, переводы европейскихъ писателей. А въ послѣднее время даже начало замѣчаться напр. въ министерствѣ нар. просвѣщенія здѣшнемъ желаніе примирить партійные антагонизмы въ общей работѣ культурной,—въ Высшую школу приглашены преподавать и „цанковисты", въ Сборникѣ М. Н. Пр. помѣщенъ романъ „русофила" Вазова" [1]) и т. д. Дѣло Паницы немного испортило ходъ примиренія, но если его не будутъ раздувать русскія газеты и оффиціозы, то оно скоро забудется и вреда большого не окажетъ. Болгарія нуждается болѣе всего въ покоѣ и культурѣ. Поскольку Россія можетъ служить послѣдней,—она всегда будетъ вліять на Болгарію. Это бы слѣдовало помнить „панславистамъ" въ Россіи, если только они есть тамъ и если у нихъ есть, не говоря уже объ умѣ, а просто тактъ, нюхъ.

Извините за разсужденія эти, если они излишни, и пріймите увѣреніе въ моемъ почтеніи. *М. Драгомановъ.*

---

[1]) Вазов Іван—болгарський письменник.

Подав Д. І. Абрамович.

Доктор Іван Франко.

(Малюнки зі споминів).

Це було так давно і наче вчора ще це було...

З глибини минулого,—як обернешся до нього очима—вмент феєрично повстають давні, але такі живі, такі яскраві картини.

Так наче на чарівному екрані хто оживив те, що давно діялося, те, що вже зникло для тебе,—призабуті події, призабуті постаті.

І постаті, окремі постаті поодиноких людей, вирисовуються—одні немов у тумані, десь здалека, бліді й невиразні; инші—немов екран хтось пересунув враз перед наші очі—встають на весь свій зріст, такі яскраві, такі близькі, що мимохіть простягається рука до них і відчуваєш чудодійний подих їхніх, давно вже холодних уст, що наче ось-ось промовлять своє слово.

Оглядаєш думкою минуле: молоді роки, студентські роки. Тут революційні гуртки, демонстрація, в'язниця, еміграція... Еміграція—це Галичина, галицьке село й місто. Еміграція—це переважно Львів, ерупісти, галицькі есдеки, галицькі журналісти, віча й мітинги... лекції на університеті і курси українознавства—для тих, що жили на „великій Україні“ та про тую Україну мало що могли в себе чути, читати та говорити.

Коли розгортається перед тобою ця, така значна для тебе, така блискавична фільма „революційна еміграція в Галичині у дев'ятсотих роках“, то з постатів, що їх екран уяви, екран пам'яти висуває перед твоїми очима, яскраво та рельєфно встає своєрідна постать Івана Франка.

Пам'ятаю першу зустріч. Я сиджу в одній з кімнаток приміщення Наукового товариства ім. Шевченка у Львові і чекаю. Один з товаришів сказав, що шукає Франко перекладача докінчити переклад Стороженкової „історії західньо-европейської літератури“. Я й пішла, тай сиджу, чекаю. Гнатюк є, а Франка ще нема. Усього кілька хвилин чекаю, а серце колотиться. Франка ж, Франка побачу...

„Доктор ідуть“... радісно оповіщає голос „возного“. Я скочила—бачу Франко (портрети звичайно знала). Така проста, скромна постать, такі добрі очі... І я зрозуміла, чому стільки любови й пошани чулося в цьому „доктор ідуть“. Цей „доктор“ йому, служникові селянинові—не пан; йому він близький, такий самий селянин як він, тільки „доктор“ вчений...

„Чи не взяли б ви... тут один ваш земляк перекладав Стороженка та не докінчив, виїхати довелося йому... то може ви взялися б докінчити переклад?“

Я стою перед ним, а він дивиться на мене; в лагідних сірих очах щире зацікавлення.

— З охотою,—відповідаю я.

Схвильовання, збентеження першої хвилини вже зникло, і я вже сиджу коло столу. На столі літографований рукопис; розшукує Франко, з якого місця треба продовжувати переклад. Далі розпитує про умови мого життя, про родинний стан, так просто й так уважливо.

Франко взагалі завжди уважливо ставився до нас—емігрантів і охоче ставав до помочи в ріжних скрутних пригодах. Пам'ятаю як одному з нас не пощастило знайти заробітку, і він дуже бідував. Франко дав перекладати якийсь роман П'єра Лоті, хоч ще й невідомо було напевне, чи увійде той роман до видавничого плану „Спілки“. Так дав, „на власну руку“, на власну відповідальність.

Нас, емігрантів, завжди тягло до нього, вабила його блискуча ерудиція, дотепна бесіда, революційне успособлення... чарували нас його поезії... Ми ходили на його відчити, виклади, залюбки навідувалися, вишукуючи якусь справу до „льокалю“ Т-ва ім. Шевченка, де в певні години завжди можна було його побачити (здавалося, що пересиджував там цілий день!). І як же я зраділа, коли одного разу він запрохав мене додому до себе в неділю:

— Приходьте до мене до хати, там поговоримо!..

Та про це—пізніше.

Була в нього коротка хвиля відпочинку від цілоденної праці. Вступав він увечері до каварні (хай наших „пуритан“ не лякає слово каварня, це не конче місце розваги паразитів та міщан; це за-кордоном, де день робочий спливає за „нопом“, гасло економії часу приводить робітників як розумової праці так і фізичної до каварні—на спочинок, на товариську або ділову бесіду). Так от, вступав Франко до каварні „Метрополь“, пив каву, читав газети (здебільшого німецькі та російські) пересиджував півгодини, бесідував. Отже можна було сісти поруч з його столиком (в близькому сусідстві з шафкою на газети) та чекати поки він надійде. Приходив, пив каву, читав газети. Далі озирається, вже й людей бачить. Як помічає нас, зачинає розмову: війна російсько-японська, брутальний мілітаризм Німеччини, національні болячки Австрії, рідне хрунівство та майбутня революція в Росії. До цеї теми завжди зверталися його думки й сподіванки. А буває й не помітить нас—десь глибоко впірнув у свою задуму, й нічого не помічає. То й ми тоді не виявляли, що ми є, не порушували його задуми.

— Це ви писали? Ви?

Франко пильно дивиться мені в вічі і не випускає руки.

А в мене серце закидалося. Он-де це страшне,—що мене чекає... він заговорив за це.

Кілька день тому я занесла свої перші спроби: „Богиня революції“, „Осінь“, „До мами“ до редакції Л. Н. Вістника. Франко взяв їх перечитати. І ось тепер тремтить ціла істота,—що то він скаже? Ми стоїмо коло брами Наукового Товариства, несподівано зустрілися. Я як подала свої „спроби“ до редакції, то тільки раз один наважилася зайти туди—чогось лячно було. А як повернув Гнатюк мені зшиток, я прожогом вискочила з редакції та опам'яталася аж на лаві у сквері проти будинку Товариства. Тут я розгорнула зшиток, шукаючи—може написав що Франко, може висловив думку про ці мої „твори“. Але чудна річ—і самих творів нема—цілком чистий зшиток, лише слід, що вирізано кілька сторінок спочатку.

Вирізав... думала я тоді, сидячи на лаві під деревом.—То значить мабуть ні до чого воно, нема про що говорити, не варто згадувати, бо й самий слід такої писанини краще стерти. Повертає мені порожній зшиток. Це симбол, краще, значить, не писати мені зовсім. А ніяково мені самому це казати, той уникає мене... прийшла, його нема, Гнатюкові залишив зшиток, а сам зник...

А оце несподівано зустрілися. І такий радісно-привітний він, і так дружньо стискає руку.

— То значить це ви писали, в и... Так я і думав, хоч підпису там нема...

— А я дозволив собі вирізати та й до друку. Чому не приходили? А я чекав, не знав як підписати ваші твори...

Як поверталася я до-дому, бігли вулиці повз мене, люди, мов тіні, кружляли коло мене, трамваї, виблискуючи вогненними очима, вирinали

з темноти та зникали в безодні улиць. Але це все не до мене! Переді мною все стояла Франкова постать, лагідні очі радісно усміхалися мені, а тихий розчулений голос бренить наді мною: „Дивіться ж, бережіть свій скарб... працюйте... і пишіть...“

„Приходьте до мене до хати, там поговоримо“... колись сказав, але так важко було мені вибратись, мала вже двоє дітей, а значить—безліч клопотів, безліч дрібної праці, і мало коли могла виходити з дому.

Але однієї неділі зранку вихопилася. Збиралася довший вже час і то так як на велике свято. Нарешті йду Стрийським парком (ще зветься парк Кілінського) замріяна, задумана я не помітила як опинилася на вулиці св. Софії, що ціла пишалася садками, вілями. Це тихе й затишне передмістя, де заможніші люди могли собі дозволити роскіш насолоджуватися свіжим повітрям, проживаючи в окремих, дуже комфортабельних иноді дуже навіть пишно оздоблених вілях, серед зелени та квітів.

І ось я звертаю на вул. Понінського коло фіртки, де ч. 6 написано. І чекаю.

Тут вже ані сліду того комфорту, тієї вишуканости, що ними пишаються сусідки-вілі. Чого ж це цей селюк—звичайний собі будинок з „мезонином“ та заліз між великі пани?!

„Франкова віля“... Йому подарувало її вдячне громадянство, щоб пошанувати свого великого поета та щоб мав де проживати з родиною. І ось стоїть собі тут цей звичайнісінький будинок мов сірий селюк поміж ажурових паній. Хм... заліз!

Стукаю. Довго чекаю... Аж йдуть одчиняти... Придивляюся скрізь щілину—Франко сам. Але якийсь дивний—у білій сорочці, білих штанях по селянському, і груди розхристані.

— Вибачте, я так, попростому... Але ж я селюк, і зостався ним...

„Доктор ідуть“... чомусь пригадалися мені побожні слова служника, коли Франко, вдягнений по-міському в англійське стареньке пальто й фетровий капелюх, з'являвся як науковий діяч у стінах наукового товариства.

Там до столу, над рукописами, коректами, схилялася постать селюка у рамці „доктора“, з докторською ерудицією, але з селянською запопадливістю до праці, з селянською терпливістю до неї. Тут—вів мене „горо́дом“ до ґанку „селюк“ з виду, але в очах, в руках, в розмові така висока інтелігенція... І в кухні, куди він мене привів, коло широкої гарячої плити, з ложкою в руках. Вітав мене „доктор“.

— Прошу дуже, сідайте біля вікна, там свіжіше. А я зараз закінчу: варю собі каву на ранок, кулешу на день та ще компот на десерту...

І Франко схилився над плитою, мішаючи ложкою в кастрюлі.

— Дивуєтесь, що?.. Я то-то всьо потрафлю зробити—я селянський син... Революціонерки-жінки відкидають домашнє господарство, тай я сам годен його одкинути для жінки, не гаразд жінці загибати в задимленій, чадній кухні та тим вбивати в себе людину, а иноді, як треба—для себе я це залюбки приймаю.

Закінчив тай почастував мене кавою, під деревом на горо́ді. В Галичині кожен садок звуть „горо́д“, але цей дійсно скидався на звичайнісінький горо́д. Дерев було обмаль, квітів—теж, та якісь прив'ялі... трохи грядок з городиною та досить бур'янів.

Ні, таки з поета не господар, думала я, дивлячись на цю пустку. Що до жінки Франкової, то чула за неї як за людину трохи чудну, майже розумово хвору, а значить і нікому було подбати, лад робити коло сеї селянської „вілі“.

Але кава була запашна і дуже мені смакувала. Сказала про це Франкові.

— А це навчила мене одна добра польська „кобіта“... от приходить тут до мене час від часу раз на два дні щось мені зварити. В суботу не приходить, прятає по святочному в себе, а в неділю вже я сам їй не дозволю, хай собі здорова святкує, тай я при сьому маю свято. Люблю дуже, коли сам один у цілій хаті. Ходжу собі, навколо а-ні телень. А тут думки ріжні. А тут душа звільняється ніби від своєї звичайної одежі і така легка, що летить в незнані світи... Отож вона та добра кобіта й навчила мене такої кави варити. У неділю не йду бува й до „Метрополю“.

Довга, цікава була мені розмова того дня у Франка. Розповідав про свої дитячі роки, юнацькі роки. Цікавився моїм життям. Казав, що це дуже важка проблема сполучити родинне життя, головне—діти, з революційною діяльністю чи з творчістю... Розповідав мені про сучасне галицьке культурне життя.

Одже ще один раз мені довелося у нього побувати.

Приведіть до мене вашу донечку, попрохав він. І я два тижні згодом по першій моїй візиті знов, на цей раз вже по обіді, дзвоню біля знайомої фіртки.

— А се така файна гостя...—бере він малу на руки і вона ще не встигла перелякатися та зарепетувати своїм звичаєм (коли хто незнайомий бува бере її на руки, вона кричить), як Франко поставив її на землю, а сам на грушу й починає трусити грушки. Мала захоплено дивиться на цю дивовижну річ і ущасливлена збирає грушки. Отже перше знайомство вже завязалося й мала не боїться. Вона сміливо йде на ґанок—хоче кошеня впіймати, а кошеня тікає до хати. Того разу Франко не кликав мене до хати, але тепер, як побігло туди кошеня, за кошеням дитина, а я стою неріщуче на східнях ґанку, він вказує на двері до хати:—Прошу.

Це вже була справжня пустка—і та перша хата, що її ми пройшли—стіл, кілька стільців та на вікні машина до шиття—і та друга, що в ній спинилося кошеня й дитина тай ми вже тут сіли. Це був кабінет Франковий: великий стіл, стара велика канапа, полиці, рипучі розхитані крісла і на кожному місці книги: і на канапі, на кріслах, на підлозі навіть.

Щоб мені сісти, довелось Франкові потурбувати два величезні томи. І на кожному місці—грубий шар порохів—де нога стала, де руку покладеш, так зараз там і чисто. На вікні—засохлі квіти в вазоні, і тут же висить жілетка й пальто.

Мені це подобалось з моїм юнацьким нахилом протесту проти буржуазних витребеньків--блискучої натертої підлоги, тюлевих міщанських занавісок і таке инше; але воно мабуть не зовсім добре для здоровля поетового було—і фізичного й душевного—у цій похмурій пустці.

Хоч як радісно було мені у Франка бувати, та не наважувалося докучати йому й не вчащала, ані до хати його, ані до приміщення Наукового Товариства. І тому дуже тішилася, як доведеться коли зустрітися. Часом зустрінеш його, як стомлений, похилий, повертається „домів“. Такий він ніби непомітний, загублений поміж цих кам'яних сірих будинків, але вже здалека пізнаю його. Йде задуманий, далекий від улиць. Впізнає, зачинає розмову, мабуть щось від того, про що саме в задумі був.

Одного разу питає:

— Ви заміжні? А так, так—донечка ж у вас... О, треба вміти добре собі з сим раду давати... Це буває вельми важка справа. Особливо, як трафиться яке чудне подружжя... От моя жінка, приміром: вона часом година сім мішків гречаної вовни нагородити... А ти слухай!.. Тай що...

Думаєте, я що? Я собі мовчу... О, се треба вміти мовчати... се ціла наука... Сервус... Занесіть може ще що написали.

І повернув убік, „домів“, серед порохи й пустку, тихий, мовчазний стриманий „робітник духу“, що з діда-прадіда набув звичку тихо, терпляче, мовчки працювати, селюк в образі культурного, освіченого „доктора“, цей дужий бунтар в громадському житті.

А вже коли довелося мені їхати, коли вже наше емігрантське становище скасувала революція 1905 року, так болюче було прощатися.

— Їдете? Таки вже й ви їдете?

Це було в січні 1906 року. Я трохи забарилася, з дітьми не так легко було рушити, довго довелося збиратися.

— Це було в помешканні контори Л.-Н. Вістника. Там було кількох людей, і всі вони зацікавлено прислухалися, потім закидали мене ріжними питаннями та теж прощалися зі мною, так сердечно й доброзичливо.

— Радію, радію,—казав Франко,—але й заздрю вам: який широкий там перед вами світ. А в нас тут „Рутенія“. Але пишіть нам: і листи і щось инше. Взагалі слово своє, тепер вільне слово всі шлють нам з України...“

Такий схвильований, такий зворушений був.

Це у-останнє я бачила Франка. Хворого його я не бачила. І в моїй пам'яти він залишився ще повний сили, хоч і стомлений вже: „дух, що серце рве до бою, до широкого розвою“, повіва коло його стомленого чола, мудрого чола цього селюка-доктора.

Подала Наталія Романович-Ткаченко.

До українського некрополю.

Могила Сергія Подолинського.

Кожному, хто був на наших цвинтарях, напевно бив у вічі той нужденний стан, в якому тепер перебувають намогильні пам'ятники, особливо мармурові та гранітні надгробки: все, що можна було збити й зламати—збито й зламано (як зазначено було в газетах, крім звичайного хуліганства, тут є і комерційні мотиви—граніт і мармур йде на виробку письм. приладдя, преспап'є і под. речей).

Деякі сліди свідомого нищення має й надгробок С. Подолинського, на який і хочемо звернути увагу громадянства. Тим більше, що відомостей про могилу його немає ні у М. С. Грушевського („З починів українського соціялістичного руху“), ні в „Старій Україні“, 6-е число якої за 1924 рік було спеціяльно присвячене українському некрополю.

Сергія Подолинського поховано в Київі на Аскольдовій могилі, поруч з його батьком А. І. Подолинським, поетом пушкінської доби. Розшукати їх могилу досить легко. Зійшовши від Миколаївського манастиря до церкви на цвинтарі, треба йти далі вниз, маючи церкву з лівої руки, до першого уступу тераси; зійти зі сходів і повернути зараз же ліворуч по стежці, брукованій цеглою. Четверта могила по цій стежці ліворуч і є могила Подолинських. Від олтаря церкви вона буде на південний схід. Надгробок Сергія Подолинського має форму аналоя, в метр приблизно заввишки, з чорного граніту. Вгорі аналоя сліди чогось збитого, очевидно хреста. На аналої розкрита книга з білого мармуру, з словами: „Блаженны плачущіе, ибо они утѣшатся. Блаженны алчущіе

и жаждущіе правды, ибо они насытятся". На самому надгробкові вирізблено напис: „Сергій Андреевичъ Подолинскій родился 19 іюля 1850 г. скончался 30 Іюня 1891 г.". Отже 12 липня („30 Іюня") 1926 року минуло 35 років з дня смерти Сергія Подолинського.

Пам'ятник увесь заріс кущами й високою травою і має вигляд цілком забутого. Гадаємо, треба вжити заходів і запобігти зруйнуванню могили одного з основоположників соціялізму на Україні.

Подав Федір Максименко.

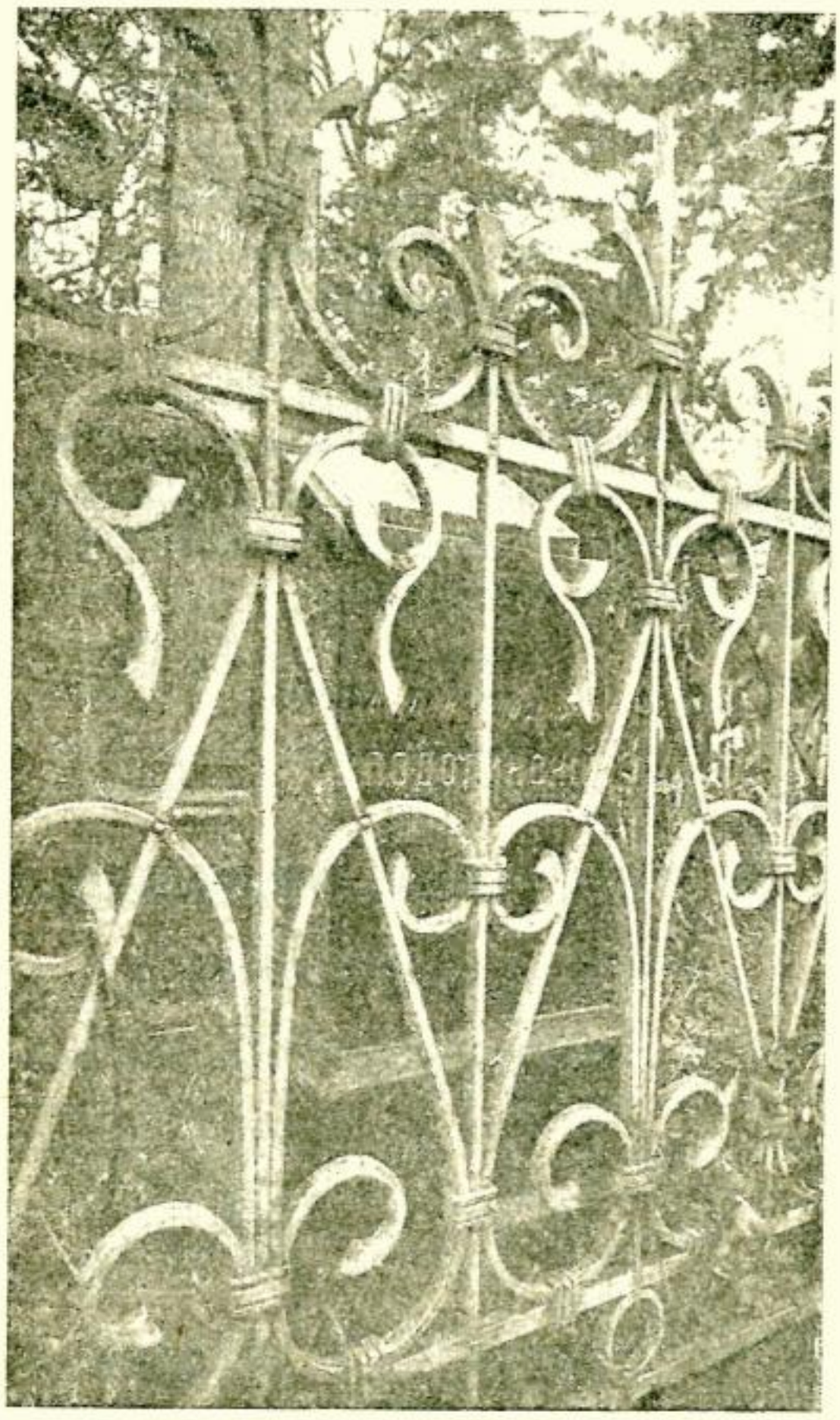

Могила С. А. Подолинського

Науково-дослідчий і науково-видавничий рух Радянської України в 1926 р.*).

Бібліографічний огляд.

Економіка. Якщо ми поділимо наукові публікації з поля економіки, що вийшли на протязі 1926 року на терені УССР [1]) по-перше, за їх змістом—на робсти теоретичного й прикладного характеру, а далі за формальною ознакою—на статті в періодичних виданнях і на окремі книги або брошури й, одночасово, візьмемо під увагу особи видавців, то зможемо встановити такі особливості нашої сучасної економічної літератури:

В українській науковій продукції виразно переважають роботи з прикладної економіки над роботами змісту теоретичного. Зосібна у формі окремих видань з'явилося лише дві незеликих теоретичних роботи [2]) зі всього їх числа—з 35-ти зафіксованих нами книг [3]).

Переважна більшість економічних книг (що вони, як зазначено, мають майже виключно прикладний характер) звязана з видавничою діяльністю відомств або господарчих установ (Держплан, Нар. Ком. Фін., В. Рад. Нар. Госп., Цент. Стат. Упр., окремі виконкоми, трести, то-що).

Значних економічних статтів, що мають ширший науковий інтерес, нараховуємо дуже небагато. Ми фіксуємо шість праць теоретичного характеру й не більш десяти прикладного [4]).

Ці статті вміщені в дуже небагатьох журналах—в двох періодичних виданнях Україн. Академії Наук та в записках кількох вищих шкіл: „Записки Соц.-Економ. Відділу УАН", „Україна", „Записки Київськ. С.-Г. Інст.", „Техніка, Економіка й Право" Київськ. Інст. Нар. Госп. (До речи, всі ці наукові органи виходять у Києві.) Досить численні відомчі економічні журнали та решта „вузівських" видань значних економічних робот не подали на своїх сторінках [5]).

Щодо язика, в якому опубліковано 47 зафіксованих у нас праць, маємо таке співвідношення: українською мовою 25 публікацій, російською—21, німецькою—1. Окремих видань вийшло більше російських (20; українських—15), хоч знову за числом сторінок значно переважає україн-

---

*) Початок див. в кн. III.

1) Обминаємо роботи перекладні, книги, що лише випадково друкувалися на Україні, а також видання повторні.

2) Книжка В. Беленко „Рикардо и Маркс, как теоретики стоимости" присвячена оцінці поглядів Рикардо та виясненню впливу останнього на Маркса. Робота мало оригінальна (вплив Р. Гільфердінга), але цінна вірним і серйозним ставленням питання (основа ріжниці між марксовою концепцією та концепцією Рикардо захована в противности їх методів). Друга робота Проф. В. Левицького „Очерки истории хозяйственного быта народов древнего Востока. Вавилония, Египет"—огляд історії господарств східніх народів на підставі праць класиків орієнталістів.

3) Як загальне правило, ми не фіксуємо статистичних та демографічних матеріялів; з перших згадуємо ті збірники, що включають економічний аналіз вміщених в них даних. 4) Див. додаток в кінці нашого огляду.

5) Щасливий виняток — „Местное хозяйство", місячник Київського Виконкому. На жаль, в 1927 році він не виходить. Виключний інтерес викликає „Хозяйство Украины", один із змістовніших економічних журналів Союза. Всіх період. виданнів 1926 року типу журналу, що в них можна було сподіватися економічних статтів, знаходимо ми 17.

ський язик. Статті майже виключно українські. По лінії тематики теоретичних розвідок трохи більше українських (4; російських 3; німецька 1); прикладних—українських 21, російських 18.

Всі зафіксовані спостереження виникають в наслідок звичайної класифікації матеріялів по кількох fundamentum divisionis. Індивідуальна оцінка окремих праць дасть можливість зробити кільки поглиблених висновків. На наступних сторінках спиняємося лише на головніших роботах минулого року.

За дві книжки теоретичного змісту побіжно вже згадувалося.

Стаття академика В. Ф. Левицького „Успіхи сільського господарства й питання про межі продукційности праці в хліборобстві", що вміщена в II-III томі „Записок Соціяльно-Економічного Відділу УАН", цікава не так новиною матеріялів, що покладені в її основу або оригінальністю висновків, як чіткістю виявлення теоретичної позиції: автор стоїть на принципах закону зменшення родючости грунту і доводить неминучість падіння відносної продуктивности праці в сільському господарстві. Особливість і разом з тим слабке місце будувань автора походять з негування соціяльними моментами й зокрема рухом земельної ренти.

Проф. Є. Слуцький („Ein Beitrag zur formal-praxeologischen Grundlegung der Ökonomik") в тому-ж журналі в цікавому по темі, але занадто схематичному, етюдові торкається питання про формальну економіку, як складову частину загальної формальної праксеології.

Роботи прикладного характеру—переважна маса економічних студій, що вийшли на терені УСРР—присвячуються господарству України (виняток єдиний—И. Бак, „Биржа на Западе и в СССР").

Особливу увагу українських економістів притягало сільське господарство (10 праць[1]). Згадаємо головні досліди.

Книгу О. К. Філіповського „Розвідка з організації селянських господарств на Україні" характеризує вперте шукання сталих закономірностів і певна оригінальність в підході до теми, але разом з тим впадає в око невправність методів дослідження, а в звязку з цим непевність деяких висновків, що часом не зовсім погоджені між собою. Зокрема прибільшено значіння споживчого моменту в господарчому плані селянського господарства.

Л. М. Б.-Буханівський „Результати поселищного й подвірного обсліду", (Том. І. „Селянського буряківництва на Україні", вид. Цукротресту). Робота містить колосальний цифровий матеріял і чимало вельми цінних висновків з аналізи тої селянської стихії, де поширюється цукрове плантаторство. Прекрасно виявлена роля дрібних господарств в культурі буряків, змальоване поширення найманої праці та зародження капіталістичних елементів, товарові устремління дрібних сільських господарств, то-що. Проте, значіння матеріялів, що є в книзі, переважають значіння висновків автора.

Одмітимо роботу О. Онуфріева „Стан та перспективи розвитку с. г. колективізації на Україні" (вид. Держплану).

Менш дослідчий характер має дуже інтересна висновками робота С. Соснового „Оренда землі на Україні", що вийшла в тому-ж виданні.

Вельми змістовна стаття проф. С. Городецького „До економічної оцінки після-революційного стану селянської агротехніки на Поділлю" в „Записках Київського С.-Г. Інституту", що стосується до 1922 року й дає оцінку післяреволюційної економіки українського села на Право-

[1]) Перевага робот з поля сільсько-господарської економіки виступає особливо виразно коли зробити поправку на розмір праць, тоб-то взяти під увагу не лише число назв. але й число друкованих сторінок.

беріжжю. В тому-ж числі „Записок“ вміщена стаття проф. О. Попова, що дає оцінку добувної та обробної жовто-тютюнової промисловости на Україні й аналізує наслідки розриву, що стався між ними.

Значна кількість економічних праць (9) скерована на вивчання промисловости. Важніші з них такі:

Проф. П. Фомін. „Металлопромышленность Украины“. Розвідка присвячена металевій промисловості й спеціяльно розглядає проблему її районування в Союзі. Збудована на добрих матеріялах; з деякими висновками трудно погодитися, про що говорить і редакційна комісія Держплана в передмові до книги.

Проф. Диманштейн. „Уголь, руда и железо в их взаимной связи“ (вид. Держплану). Робота обгрунтовує твердження, що для металургійної промисловости вугіль є більш притяглива сила (територіяльно), аніж руда, через відношення коефіцієнтів ваги.

Праця Миколи Жорнікова „Промисловість Київщини в 1923—24“ році (вид. УАН) старанно використовує матеріял перших джерел, але робить вельми проблематичні висновки.

Дуже цікава спроба С. Лагунова („Украинская промышленность и широкий рынок“. вид. Держплана) вияснити широкий ринок споживання металів на Україні (безпосереднє споживання широких мас населення). Досвід впирається в теоретичну неоформленість самого поняття широкий ринок споживання.

З поля дослідження процесу обміну маємо такі роботи:

Три великих статті академика К. Воблого („Польський ринок металів 1903—13 років“; „Польський ринок хемічних продуктів“—обидві в „Записках Соц.-Економ. Відділу УАН“. Спільно з Новінським—„Торгівля Польщі з Росією та Україною 1903—1913 р.“ в журналі „Техніка, економіка й право“) присвячені виясненню українського та російського ринків для ріжних галузів польської промисловости. Роботи цінні великим і докладно обробленим матеріялом, що вони в собі містять. Також цінне поданими матеріялами, що їх обробив І. Лебединський, видання „Рух цін на Україні“.

Критика одмітила статтю Олександра Попова в „Україні“ що вперше дає синтетичну характеристику зовнішньої торгівлі України, в передвоєнний час.

Порівнюючи багато уваги українські економісти присвятили в минулому році економіці окремих районів. Дві роботи трактують проблему районування України взагалі („Проблема районирования Украины“ вид. ВУЦИК'а; А. Буценко—„До справи районування України“), инші знов скеровані на вивчення окремих районів. З останніх інтересніші два томи „Господарства Київщини“, що видав Київський ВиконКом. Це збірки цікавих і цінних статтів, що присвячені окремим галузям економіки Київщини; на жаль, окремі дослідження мало об'єднані загальним планом.

Виключне значіння мають роботи синтетичного характеру: колективна праця „Капиталы и национальний доход Украины в 1923—24 г.“ (редакція А. Л. Гринштейна; вид. Нар. Ком. Фін. УСРР) і особливо „Контрольные цифры народного хозяйства УССР на 1926—7 год Госплана УССР“ (пояснююча записка В. І. Зейлінгера). Багато труднощів стоїть на шляху вияснення капіталу та національного прибутку країни особливо в нашу переходову епоху з її виключно складною та мінливою економікою. Тут одмітимо головні затруднення, що одразу звертають на себе увагу читача згаданої роботи: маємо на оці нерозробленість теоретичних підвалин, що на них повинно базуватися ідіографічне дослідження. В своєму вступі редактор побіжно вирішає ці теоретичні питання, але

вирішає поверхово й з методологічними помилками, що врешті дуже негативно відбиваються на всій праці (з народньо-господарського аспекту автор збивається на приватну точку зору). Друге затруднення—неоднородність статистичних данних, що є в розпорядженні авторів. Проте, „Капиталы и национальный доход Украины“ викликає великий інтерес висновками колосальної принципової ваги.

„Контрольные цифры“—синтетичний огляд сучасного становища та перспектив народнього господарства України—наслідок зусиль цілої армії робітників. Ця невелика книжка дає чи не найбільше від усіх инших наукових розвідок для розуміння економіки нашої країни. Сучасні „Контрольні цифри“ є перші каміння того науково-дослідчого фундаменту „загально-народньої орієнтовки“, що на них мають зрости нові методи керування суспільним життям—планові вказівки ценрального органу; нові методи, що прийдуть на зміну сучасному державному—примусовому—апарату.

На жаль, ми не маємо можливости спинитися тут бодай на головніших висновках наших „Контрольних цифр“. Трудноші, що зустрічають автори цієї роботи походять з недосконалости статистичних матеріялів і невироблености відповідних теоретичних положень. Звідси виникає й основна хиба роботи—неповнота й схематичність деяких висновків.

Уважний огляд і оцінка річного доробку української економічної думки (що лише в незначній мірі виявлена на попередніх сторінках) дає можливість додати нові важливі узагальнення до висновків, що зроблено було спочатку з самих числових відношень поміж економічних праць ріжних темою та формою опублікування.

Насамперед ми можемо тепер зміцнити й поглибити основний висновок що-до відставання творчости на полі теоретичної економіки від зусиль, покладених на роботи характеру прикладного. Виявляється, що зауважене кількісне відношення виразно відбивається і на якості роботи: ідіографічні досліди виразно впираються в нерозробленість теоретичних проблем, що без їх докладного вирішення неможливе правдиве розвязання питань з поля прикладної економіки. Так, автор практичного досліду, маючи завдання вияснити глибину широкого ринку метальової промисловости, зустрічається з нерозробленістю самого поняття „широкий ринок споживання“. Редактор колективної роботи „Капиталы и национальний доход Украины“ примушений братися за вияснення теоретичної проблеми—що то є в наших умовах „капитал“ та „національний прибуток“. Ці питання він вирішає поверхово й невірно. Аналогічні труднощі зустрічають і „Контрольні цифри“. Врешті, маємо пониження наукової цінности, а значить і цінности практичної (останнє ми підкреслюємо сугубо) найважніших економічних праць. Це питання особливо гостре в наш час, коли доба соціялістичного будівництва постійно висуває нові теоретичні проблеми, що їх не знала попередня епоха.

Правда, у вирішенні практичних проблем господарчого життя і в роботі над відповідними дослідами беруть у нас участь автори зі спеціяльною теоретичною підготовкою, і це в значній мірі зм'якшує становище, але на жаль, як ми бачимо, розробка власне практичних тем якраз забирає майже всю енергію нашої наукової економічної мисли[1]).

Причина згаданого явища захована в дефектах або, краще сказати, у відсутності плану що-до науково-дослідчої праці в цілому і в сучасному ухилі в бік практицизму, що його занадто спрощено розуміють.

[1]) Вкажемо побіжно на такий відомий і характерний факт: до сього часу ні в українській, ні в російській мові немає ні одного марксівського підручника з політичної економії, що задовольняв би вимоги нашої вищої школи.

Порівняймо лише масу колективної енергії, що використовується для готування робіт прикладного порядку, з годинами індивідуальної праці, що мають можливість присвячувати теоретичним дослідам окремі наукові робітники у вищих школах, науково-дослідчих катедрах та інститутах...

Другий висновок стосується факту, що має безпосередній звязок з першим—инша грань того-ж явища—але набуває разом з тим позитивного характеру. Він також намітився вже був на початку нашого огляду. Маємо на увазі колосальне значіння відомчих що до свого походження дослідчих праць, які накладають таку виразну печать на доробок української економічної мисли. Відомчі роботи,що почалися зі скромних пояснюючих записок, коротких коментарій до статистичних матеріялів то-що, зростають до справжніх наукових праць. Поруч з тим стоять книги та спеціяльні досліди окремих авторів, що переведено їх з ініціятиви, за планом, та з матеріяльною підтримкою окремих державних установ—наркоматів, трестів, планових комісій то-що. І наукові сили республіки рішуче скеровуються власне в це „практичне“ річище.

Врешті, перед нами найголовніший колосальної ваги позитивний факт: ми вперше починаємо пізнавати свою країну, як певний господарчий організм. Останні роки й зокрема рік 1926-й приносять що-далі глибше уявлення про економіку України, в цілому, та про її окремі елементи, зокрема. Наукове пізнання нашого краю, не дивлячись на всі дефекти окремих дослідчих праць (ми повинні це виразно підкреслити), піднеслися до висоти досі незнаної. Ясно, що це стоїть в безпосередньому звязку з фактом існування самостійної робітничої Української Держави.

На другорядних висновках, з огляду на брак місця, спинятися не будемо.

На закінчення висловлюємо думку, що основні висновки з річного огляду нашої економічної літератури мають ширше значіння; не підлягає сумніву, що аналіза матеріялу за два—три попередні роки, а також в межах ширших, аніж одна союзна Республіка привела-б була до загальних висновків, вельми близьких до згаданих тут.

Додаємо реєстр головних економічних праць 1926 р.

Теоретичного змісту—8 праць.

Балашов И. В. проф. „Питання що до определення максимуму далекоземелля“. („Вісти Од. С.-Г. Інст.“ 1926 р. вип.) ст. 3, Беленко В. „Рикардо и Маркс, как теоретики стоимости“ ст. 76; Гаршин О. „Про страхування від неврожайности“, („Техніка, економіка й право“ 1926 р. № 1); Левицький Ф. В. Академ. „Успіхи сільського господарства й питання про межі продукційности праці у хліборобстві“ стор. 15. („Записки Соціяльно-Економічного Відділу УАН. 1926 р. т. II—III); Левицький В. Ф. Проф. „Очерки истории хозяйственного быта народов древнего Востока. Вавилония, Египет“. ст. 103; Коротков И. П. „О методике определения перспектив развития с.-х. районов малого масштаба“ (Відбиток) Хрк. Обл С.-Х. Опытная станция ст. 15; Slutsky E. Prof. „Ein Beitrag zur formal-praxeologischen Grundledung der Ökonomik“ („Записки Соціяльно-Економ. Відділу УАН.“ 1926 р. т. IV); Шумілін І. „Форми застави краму в кредитових банкових операціях“ ст. 13 („Техн. Екон. і Пр.“ 1926 р. № 1).

Прикладного характеру 39.

„Аграрная и производственная программа сахарной промышленности по материалам Ц.К.К. Н.К.Р.К.И. УССР.“ ст. 120; Бак И. С. „Биржа на Западе и въ СССР.“ ст. 143; Буценко А. „До справи районування України“. Б. Буханівський Л. М. „Результати поселішного й подвірного обсліду“ ст. 119+307 (т. I „Селянського буряківництва на Україні“, вид. Цукротресту); Вейцбліт Л. М. „Безработица на Украине в 1923—25 г.“ ст. 50; Воблий К. Академ. „Польський ринок металів“ (1903—1908—1914 рр.) ст. 61 (Записки Соц.-Економ. Відділу УАН. т. II—III); Воблий К. Академ „Польський ринок хемічних продуктів“ ст. 30 (Записки Соц.-Економ. Від. УАН. т. IV); Воблий К. і Новинський. „Торгівля Польщі з Росією та Україною (1903—1913 р.)“ ст. 48 (продовження) („Техніка, Економіка й Право“ 1926 р. № 1); Городецький С. Проф. „До економічної оцінки післяреволюційного стану селянської агротехніки на Поділлю“ ст. 20 („Записки Київського С.-Г. Інституту“. т. I). „Господарство Київщини“ (Вид. Київ. Виконкому) т. I Сільське Господарство т. II част. I; Промисловість та транспорт. ст. 362+320; Диманштейн Проф. „Уголь, руда и

железо в их взаимной связи" (Труды комис. по металлу при Госплане УССР.); „Економічні нариси Черкащини" ст. 342; Евтушенко П. Проф. „Організація господарств Лісостепу. Організаційний план культгоспа на Білоцерківщині" ст. 93. (Відбиток); Жорніков Микола. Промисловість Київщини в 1923—24 році" ст. 144. (УАН Семінар для виучування народнього господарства на Україні вип. I); „Записка по вопросу о выборе места для постройки нового металлургического завода на Юге" ст. 35 (Труды Хрк. Горнозаводского Комитета); „Капиталы и национальный доход Украины в 1923—26 году" ст. 185. (Видання НКФ. УССР.); Касперович „Колективізація сільського господарства на Київщині в 1920—25 році" ст. 56. Катков Д. Инженер. „Почему нам нужна научная организация" ст. 37. (Вид. ВСНХ. УССР.); „К вопросу об избыточной рабочей силе в сел-хоз. Украины" ст. 35. (Доклад Держпл. УССР.); „Контрольные цифры перспективного плана украинской промышленности" ст. 33; Лагунов. „Украинская промышленность и широкий рынок" ст. 56 (Госплан УССР.); Лапоногів І. „Головні риси організації та економіки колективних господарств на Київщині" ст. 62. (С-Г. Н. К. У.); Липкес. „Годовой бюджет киевских рабочих" ст. 110. (Кв. Окр. Проф. Рада); „Материалы к докладу народного комиссара финансов УССР. т. Н. М. Полоза о едином с.-х. налоге на 1926—27 год. 3 сессии ВУЦИК'а IX созыва" ст. 62. (На правах рукопису); Онуфрієв О. О. „Стан та перспективи розвитку с.-г. колективізації на Україні" ст. 81. (Труди Держплану УСРР.); Осмяловський О. „Дрібна ремесн. та куст. промисловість Києва 1924—25 року" ст. 27 (Кв. ЦСУ); „Очерки по бюджету и экономике округов Украины" (по материалам 1925—1926 г.)" ст. 122, 414 (Труди Держплану УССР.); Попов Олександер. „Загальна характеристика української зовнішньої торгівлі в передвоєнні часи" ст. 10 („Україна" № 5); Попов О. Проф. „Укртютюнтрест і жовті тютюни Наддністрянщини" ст. 12 („Зап. К. С.-Г. У." т. I); „Проблема районирования Украины" ст. 158 (В. У. Ц. К. УССР.); „Рабочие бюджеты г. Екатеринослава в 1925 году". (Днепропетровск. Окр. Статбюро); „Рух цін на Україні в 1925 році" ст. 79 (ЦСУ. УСРР.); Сахаров С. О. „Сільсько-господарське районування в Полт. Окр. в 1926 р." ст. 39; Сосновий С. Н. „Оренда землі на Україні" ст. 58. (Труди Держплана УСРР.); Філіповський О К. „Розвідка з організації селянських господарств на Україні" ст. 314. Фомин П И. Проф. „Металлопромышленность Украины" ст. 51. (Держплан УСРР.); Шишкин. „Донбасс как основа южной металлургии" ст. 34. (Держплан УСРР.); Целлярiус В. „Сучасна українська кооперація" ст. 76; Яхонтов А. „Переселение за пределы Украины" ст. 63.

Спис періодичних видань 1926 р. типу журналів з статтями на економічні теми.

„Биржевой Вестник". Місячник „Всеукр. Сов. С'ездов биржев. торговли." (Статті напів-газетного характеру); „Вісти Одеського Сільсько-Господарського Інституту" (Згадана стаття проф. І. Балашова); „Вісти Харківського С.-Госп. Інституту ім. Раковського". (Економічних робот немає); „Записки Київського Вет.-Зоотех. Інституту" (ст. Іванушкина „Іоган Тюнен, як економіст"); „Записки Київського І. Н. О." (Економічних статтів немає); „Записки Київського С.-Госп. Інституту" (За дві економічні статті, вміщені в цьому томі, згадувалося вище); „Записки Соц.-Економ. Відділу УАН" (За серйозний характер економічної частини журналу свідчать вміщені в ньому роботи, що за них йшла мова вгорі); „Записки Харківського ІНО". (Економічних статтів немає); „Коммунальное Хозяйство Украины". Видається при Н. К Внутрішніх справ. (Має вузько спеціяльний характер); „Местное Хозяйство". Місячник Київського Виконкому. (Є дуже цінний матеріял. Цікавіші статті: В. Ландо—про перспективний план цукрової промисловости Цукротреста і К. Воблого—„Капиталы в частной торговле Киева"); „Наука и Техника". Одеса. (Має мініятюрний економічний відділ); „Техніка, економікай право". Науковий орган Київського Інституту Народнього Господарства. (За економічні роботи, вміщені в цьому журналі, мова йшла в тексті); „Торговля Украины с Востоком". Двохмісячник Української Східньої Торгової Палати; „Хозяйство и План". Одеса; „Хозяйство Украины". Місячник Економічної наради УСРР (Вимагає спеціяльної характеристики. Цікавіші статті—Гр. Гринько, Проф. Дімаштейна, П. Коломойцева, Проф. Раєвського, Проф. Фоміна); „Україна". Науков. Двохмісячник Історичної Секції Всеукр. Акад. Наук. (Одна економічна стаття, вміщена в цьому журналі, згадувалася в тексті); „Український агроном". Місячник агрономічної секції В. У. Ц. П. Профспілки сіл.-господ. та лісових робочих. (Має постійний відділ „Економіка та техніка сільського господарства", де трапляються цікаві статті хоч невеликі на теми економіки села).

Проф. О. Попов.

Сільське господарство.

Сільське господарство було, є і довгий час ще буде тою основною базою, що на ній і виходячи з неї розвивалося й розвивається народнє гос-

подарство УСРР. Увесь процес індустріялізації країни, що планово провадиться радянською владою, що ним цікавляться і в ньому беруть участь усі активні верстви радянського суспільства, що приведе Україну з стану аграрного до стану індустріяльно-аграрного, а разом з тим і до кращих незнаних раніш форм нового життя—увесь цей процес, передусім зв'язаний з розвитком нашого сільського господарства, з тими новими шляхами, що ними воно поступає все вперед.

Сільське господарство займає чільне місце в нашому житті, в нашій економіці і тому не дивно, що на книжковий ринок останніми роками випускається велика кількість сільсько-господарської літератури. Не тільки спеціяльне с.-г. видавництво „Радянський Селянин", а й усі инші видавництва (ДВУ, „Книгоспілка", „Пролетарій" та инші) видають багато науково-популярної і популярної с.-г. літератури. Не помилимось, мабуть, коли скажемо, що 50% масової літератури припадає на літературу сільсько-господарську.

Що до суто-наукової с.-г. літератури, то, розуміється, кількістю назв вона ще не така велика, але коли спинимося на науковій с. г. продукції 1926 р. то відразу впадає в око велика якість тої літератури і ті нові форми, що вона їх набула в звязку з сучасністю. Сільсько-господарська наукова література України, що вийшла в 1926 році, загалом значно відріжняється своїм змістом від літератури попередніх років, не кажемо вже про роки дореволюційні, а навіть років 1917—1925. Коли раніш с. г. наука трактувала про сільське господарство, як таке, коли вона дбала про сільське господарство для самого сільського господарства, то тепер вона вийшла на широкий шлях ув'язки сільського господарства з планово-державним будівництвом, з загальним економічним і культурним піднесенням країни. С.-с. наука, що сиділа і господарювала (правда, добре господарювала) у своїм хуторі, нарешті вирушила з того хутора і вирушила не волами, а трактором, електробудівництвом, індустріялізацією, вирушила, щоб зв'язати село з містом, фабриками, заводами, що до розвитку, то це є наслідок тих величезних перспектив, що їх відкрила сільському господарству Жовтнева Революція.

Провідну і найактивнішу ролю в продукції сільсько-господарської наукової літератури в 1926 р. вів Сільсько-Господарський Науковий Комітет України, що є центральна науково-дослідча с.-господарська установа України. З видань С.-Г.Н.К.У. в 1926 р. слід відзначити такі:

„Труди сільсько-господарської ботаніки", т. 1 в. 1-2—орган Ботанічної Секції С.-Г. Н. К. У. та Науково-дослідчої катедри с.-г. ботаніки (Харків), що відбиває наслідки всієї науково-дослідчої праці в царині с.-г. ботаніки на Україні та обслуговує всіх наукових робітників та всі науков. установи, що в цій царині працюють на Україні. „Труди с.-г. ботаніки", як каже їх редакція і, як це цілком виправдується їх змістом, прокладають широкий шлях для поступу цієї основної галузі с.-г. знання, що від її успіху як найбільше залежить і поступ самого сільського господарства.

„Матеріяли по дослідженню ґрунтів України", т. 1, в. 3 вид. Секції Ґрунтознавства С.-Г.Н.К.У. Збірник з відчитами спеціялістів, що працювали в 1925 р. на Олешківських пісках та лесових степах, а також з статтями про краєвиди Дніпровського повіту та Сіверо-Донецькі піски. Збірник цікавий, як спроба комплексно увязати роботу топографа, ґрунтознавця і ботаніка з метою перетворення значного масиву скидових земель у цінні сільсько-господарські займища.

„Матеріяли с.-г. бібліографії України", орган Бібліографічно-Бібліотечного Бюра С.-Г.Н.К.У, що своїм першим томом

дає вичерпані бібліографічні списки с.-г. книжкової та газетно-журнальної літератури України за 1925 р. Сучасне життя висунуло на чільне місце бібліографію, як науку, що є ключ до всякого знання, і спеціяльна наукова бібліографія (в данному разі с.-г. бібліографія) є один з основних моментів, що обумовлюють і направляють розвиток науки в усіх її царинах.

Широко розгорнув С.-Г.Н.К.У. і журнально-наукову видавничу діяльность. Після двохрічної перерви з кінця 1926 р. (1-е число вийшло фактично в січні 1927 р.) відновив ся виданням „Вісник Сільсько-Господарської Науки“, як провідний орган С.-Г. Н. К. У. Протягом 1926 р. у виданні С.-Г. Н. К. У. виходили такі наукові журнали: „Українське Скотарство“ (орган Зоотехнічної Секції С.-Г. Н. К. У., що освітлює питання скотарства з погляду передових господарів, земельних і кооперативних робітників села, зоотехніків та агрономів); „Вісник Садівництва, виноградництва та городництва“, що освітлює питання культури, економіки та кооперації у відповідних царинах сільського господарства.

Широко так само розгорнув свою видавничу діяльність Укрмет (Метеорологічна Секція С.-Г. Н. К. У.), що протягом 1926 р. видавав періодичні (щоденні, декадні, щомісячні) метеорологічні довідники, журнал „Погода та Життя“, метеорологічні календарі і т. и. Київська Філія С.-Г. Н. К. У. протягом року видавала журнал „Агроном“ (за участю і співредакцією земельних установ м. Київа) та журнал „Вісник Пасічництва“ (разом з київським кооперативним пасічницьким товариством), а також значну кількість ріжних наукових і науково-популярних книжок. Слід спинитися на тій великій ролі, що її відограє С.-Г.Н.К.У. у видавничій с.-г. продукції на Україні. С.-Г.Н.К.У. не тільки сам беспосереднє видає головнішу наукову с.-г. літературу, а й зосередив у своїх органах рецензування с.-г. літератури (так наукової як і популярної), що видається на Україні. 95% усієї с.-г. літератури України, раніш ніж друкуватися, проходить через рецензування і критичний огляд Секції с.-г. освіти і популяризації с.-г. знаннів) (Харків) або Бібліографічної Комісії київської філії С.-Г. Н. К. У. В зазначеному відношенні УСРР випередила инші республіки Союзу. На II-му Всеросійському Бібліографічному З'їзді, що відбувся у листопаді 1926 р. у Москві, відзначено значні організаційні досягнення с.-г. бібліографії на Україні, а саме—утворення єдиного центру с.-г. бібліографії—Бібліографічного-Бібліотечного Бюра С.-Г.Н.К.У. та переведення в життя обов'язкового рецензування рукописів с.-г. літератури. Таке попереднє рецензування рукописів є запорукою того, що на ринок поступає дійсно потрібна і дійсно наукова с.-г. література.

Великий внесок до скарбниці с.-г. наукової літератури в минулому році дали вищі с.-г. школи України, випускаючи свої періодичні видання, що освітлюють цілком і роботу самої школи і ставлять та розвязують ті чи инші проблеми сільського господарства (Вісті Харківського С.-Г. Ін-ту“, „Записки Київського, Одеського, Кам'янецького С.-Г. Ін тів“, „Записки Київського Ветеринарно-Зоотехнічного Ін-ту“, „Записки Маслівського Сортівничо-Насінньового Технікуму“ та инші).

Слід зазначити таке видання, як „Матеріяли до організації Всеукраїнської Сільсько-господарської Академії, вип. I. (Вид. Київськ. С.-Г. Ін-ту), в звязку з реально вже поставленою справою утворення Всеукраїнської С.-Г. Академії.

Особливо актуально стояла в 1926 р. справа видання наукової літератури в царині с.-г. досвідної справи. Провідним органом тут був

журнал „Сельсько-Хозяйственное Опытное Дѣло“, що видавався Бюром досвідної справи при С.-Г. Відділі Н. К. З. С. Журнал освітлює основні питання організації і напрямку роботи с.-г. досвідних установ—краєві програми та програми окремих досвідних установ. По-за тим майже всі досвідні с.-г. установи України видавали свої бюлетені та окремі книжки, що цілком відбивали діяльність установи. Останніми роками (в 1926 р. це вже яскраво викристалізувалося) наші досвідні с. г. установи від питань лише самої техніки сільського господарства перейшли і до постановки та розв'язання проблем економіки сільського господарства. Друковані матеріяли досвідних с.-г. установ України допомагають не тільки розвиткові с.-г. техніки, а дають основу для сільсько-господарського і економічного районування України і т. и. Слід відзначити видання Харківської Краєвої с.-г. досвідної організації, Дніпропетровської Краєвої С.-Г. Станції, Носівської, Полтавської, Одеської, Київської та инших с.-г. досвідних станцій.

З журналів, що видаються ріжними установами і організаціями і освітлюють різні питання сільського господарства України, ще слід зазначити такі: „Ветеринарне Діло“ орган наукової та практичної ветеринарії, вид. Ветерин. Відділу НКЗС. „Пасічник“ (видається в м. Прилуці); „Селекційний Вісник“, орган т-ва селекціонерів України (видається у Київі); „Український Агроном“, „Український Лісовод“ та „Український Землевпорядник“—орган української агросекції ВУЦП профспілки Сіль. гос. ліс. робітників; „Український Мисливець та Рибалка“, орган Всеукраїнської Спілки мисливців та рибалок; „Вестник Виноделия“, орган науково-виноробної станції ім. В. Таїрова; „Бюллетень Сахаротреста“ журнал, що хоч і виходить у Москві, але істотно є український, оскільки цукрова промисловість СРСР на 80%, а то й більше зосереджена на Україні. Питання сільського господарства освітлювалися також і в загальних журналах, як от „Хозяйство Украины“ (Харків), „Червоний Шлях“ (Харків), Життя і Революція“ (Київ) та инш., у виданнях Держплану, НКЗС, ЦСУ, ВРНГ та инш.

Оглядаючи с.-г наукову продукцію України за 1926 р., ми спинилися переважно на періодичній літературі, тому, що в умовах нашої сучасности журнал веде перед порівняльно з книжкою; журнал висуває ту чи иншу проблему, проробляє її, а книжка здебільшого лише капіталізує те, що порушив журнал. По-за тим брак місця і многогранність сільськогосподарської науки позбавляє можливости дати вичерпану критичну характеристику тої книжкової с.-г. літератури, що виходила на Україні в 1926 р. Скажемо ще на кінець, що с.-г. наукова література УСРР в 1926 р. відріжнялася від попередніх років не тільки новими темами, а й єдиним планом, єдністю провідних думок. Нічого зайвого. Лише те, що потрібне для поступу країни, для нового соціялістичного будівництва.

К. Дубняк.

Техніка.

Про поступ наукової думки в царині техніки на Україні об'єктивно свідчать друковані праці і технічні удосконалення, що їх вжито на виробництві і що вони грунтуються на науковому методі дослідження, почасти свідчать організаційні форми наукових установ. Тому зробимо коротенький огляд літератури 1926 року і, окремо,—характерних для України наукових організацій та відомих нам технічних удосконалень.

Огляд технічної літератури. Переважно зупинимося на статтях, що видані були на Україні, почасти на статтях відомих українських авторів, що друкувались в російських журналах. Ми не посилаємося тут на праці з хемічної технології, технології сільсько-господарських виробництв, з сільсько-гесподарської механіки, виходячи з того, що про них треба було-б подати окремі відомості, відповідно до ваги цих галузів у господарстві України, а також—на працях з гідрології і гідротехніки, що сполучені з геологією.

Література в царині техніки надто різноманітна взагалі; такою-ж різноманітністю є і література України, що жваво відбиває сучасні течії всесвітньої технічної науки. Україна робить певний вклад в скарбницю світової науки, тому, не зважаючи на недовгий вік свого існування, вона вже тепер стоїть в шерезі з иншими культурними країнами всесвіту.

Огляд нашої технічної літератури робиться тут уперше. Тому не будемо подрібно аналізувати окремих прикладів, зокрема з різноманітністю фахів та характеру цих прикладів; накреслимо лише загальні риси руху науково-технічної думки, головні течії цієї науки в умовах даного історичного моменту. Але подбаємо про те, щоби конкретизувати загальні міркування фактичним матеріялом.

Технічна діяльність країни є складна синтеза багатьох елементів з природи і творчої діяльности людини. Природа дає матеріяльну базу та енергію, що їх доцільно використовує суспільство для потреби життя через відповідне сполучення та перетворення. Речовини, сировина та енергія, що ними володіє країна, в певній мірі впливає на поступ історії країни і може дати пояснення про деякі перспективи нашого майбутнього. Далі йде наука про доцільне використання цих матеріяльних багатств, а саме про їх сполучення та перетворення. Вона складає розрахунки що-до цього, а також здійснення розрахунків та проєктів, а саме через роботу і працю. Наслідком цієї діяльности є речі, що ними користується людство. Тому огляд літератури ми складемо за таким планом:

I. Речовини (сировина) та енергія;
II. Технічні розрахунки перетворення речовин, або „інженерія";
III. Робота і праця, що здійснюють підрахунки;
IV. Речі, як наслідок попереднього.

Деталізуючи таку схему, слід було-б ще зауважити, що

I. В царині речовин та енергії нас цікавить: 1) містини, де вони знаходяться, 2) методи дослідження покладів та здобування, 3) властивість та якість, 4) пристосування до вжитку та методи первісної обробки,—тоб-то технологія.

II. Інженерія. Що-до перетворення речовин та енергії, то при сучасних умовах життя та промисловости воно ґрунтується на певних підрахованнях, щоб одержувати певні наслідки.

На самперед з величезних і різноманітних запасів, що дає природа до нашого розпорядження, треба використати тільки те, що найбільш доцільно і зручно—це буде технічно-промислові міркування і розрахунки. Далі—фізика, механіка й математика сполучаться тут докупи в науку інженерно-технічних підрахунків, що будуть зосереджені на певній думці попередніх міркувань.

По суті перетворення, що здійснює людина в речах та енергії, це є боротьба з існуючими силами, що обумовлюють рівновагу річей, бо це є складання нових сполучень з сили; тому інженерія являє собою розрахунки з механіки. В залежності від фаху ми назвемо її механікою: будівельною, гірничою, прикладною, тепловою, або теплотехнікою, електричною

або електротехнікою. Наслідком таких підрахунків, взагалі, одержуємо проєкти, плани.

III. Праця. Ми маємо тут усі види витрачання людиною енергії під-час здійснення відповідних проєктів техніки, так інтелектуальну працю, як і фізичну роботу.

Бажання здійснювати проєкти, витрачаючи як найменш речовин, енергії й часу, призвело до науки про раціональну організацію праці, як то кажуть: до „раціоналізації підприємств", до стандартних форм речей, з яких складаються инші, більш складні, а також—до науки про управління підприємствами та до охорони праці.

IV. Речі. В останньому розділі зібрано описову та дослідницьку літературу про прилади, машини, споруди, а також про инші речі промислового вжитку, що вони є наслідком вищезазначеної технічної діяльности [1]).

I. Речовини й енергія. Думка техників зосереджується на здобуванні нових речовин та використанні тих, що були відомі, але що їх не вживалося через погану якість або труднощі здобуття.

Через брак речовин для загальної потреби всесвіту виникає необхідність підрахувати наші запаси на Україні, поліпшити якість гірших покладів, піднести техніку їх здобування.

Тут звертається увагу на кам'яне вугілля, на торфа, чавун, рідкі елементи, радіоактивність...

Вивчення багатств України на будівельне каміння, на каміння для шляхів, на глину, зокрема—на каолін, на матеріяли до цементової промисловости за останніх часів звертає на себе увагу не тільки українських, але й союзних вчених. Наука, техніка, промисловість, сільське господарство, всі люди в приватньому житті дуже потребують глини. Саме наша країна має глини величезні поклади; Україну звуть—країною глин. Тому про глину й каоліни ми маємо значну низку досліджень і друкованих праць.

1. Лучицький В. Дослідження каолінових родовищ України з 1921 до 1924 р. ВУВГК. 1926.

2. Лисенко Ф. Про умови залягання синьої та фаянсової глини в Межигір'ї на Київщині.—ВУВГК.

3. Лучицький В. Походження та вік каолінів України. ВУГВК. 1926. № 9.

4. Гінзбург І. До генези глин України. ВУВГК.

5. Гінзбург. І. Каолін з лабрадоритів.

6. Фрейвальд Ю. Дані з деяких родовищ каоліну й польових шпатів Катеринославщини. ВУВГК. 1926.

7. Лічков Б. До характеристики каолінових родовищ околиць Кривого Рогу. ВУВГК. 1926.

8. Левитський В. Каолінове родовище Вертієвої банки. ВУВГК. 1926.

9. Фремд М. Короткі відомості про деякі родовища каоліну на України. ВУВГК.

10. Фремд М. До характеристики Райковського каолінового родовища. ВУВГК.

11. Боженов С. Замітка про Турбівське родовище каоліну та його експлоатацію. ВУВГК.

12. Пінскер П. До питання, як познавати й оцінювати родовища вогнетривалих глин та каолінів України, їхня класифікація та засіб здобування. Н.Т.В.

13. Орлов Е. И. Исследование двух глазурей Будянской фаянсовой фабрики.—К. и С. № 10—11. На грунті аналізу зразків подається думку як поліпшити якість поливи.

14. Будніков П. Очищення глиняних мас через електроосмозу. Н.Т.В.

15. Гезбург Л. А. Применение Часово-Ярской огнеупорной глины при выработке брусьев для ванных печей. К. и С. № 10-11. Тут являється можливість вживати глину з Часового-Яру замість дорогої Касельської. Бруски з нашої глини роблять 2 роки, тому маємо досягнення всесвітнього порядку.

16. Лисін Б. Каолінова промисловість на Київщині. Господарство Київщини т. II. 1926. Тут наведено досліди каолінів, що мають величезну промислову вагу, навіть для зовнішнього ринку.

---

[1]) Покажчик скорочень див. наприкінці.

17. Лисін Б. Каолины и каолиновая промышленность Киевщины. Керамика и стекло. 1926. № 11 и 12. Автор надає тут наукові досліди з приводу заходів для впорядкування каолінової промисловости.

18. Коклік С. Огляд каолінової промисловости на Україні. Вісник Українського Відділу Геологічного Комітету.

19. Браун А. Сырьевой вопрос Всеукраинского Треста фарфор-фаянс-стекло. Керамика и Стекло. № 10-11. Питання сировини для керамічного виробництва має на Україні сприятливіші умови порівнюючи з північчю Союзу. В останні часи знайдено чорного кременя на Поділю. Кремінь надзвичайно міцний і вогнетривалий, кращий від німецького сілексу, його названо: „український сілекс".

20. Шапиро М. Пути развития Украинской стекольной промышленности. К. и С. № 1. Україна завсіди займала значне місце що-до виробництва скла та фляжок; що-до штучного шкла, то менше, але тепер вага збільшується і в цьому відношенні, бо одійшов від Союзу Домбровський басейн. Сучасна продукція складає 35% довоєнної.

21. Крамаренко А. И. и Бромлей В. Э. Краткое описание механизированной выработки бутылок машинами Линча. К. и С. № 10-11. Подається опис засобів виробництва, апаратів та грунтовних розрахунків.

22 Єрин А. П. Как работает Токаровский фарфоровый завод (Волынь). К. и С. № 3. Якість продукції визначається з таблиці одержаного виробу: 43%—1-го сорту, 39% —2-го, 4%—3-го и 13% зіпсованого. Погані наслідки пояснюються відсутністю доброго техперсоналу й робітників.

23. Лисин Б. С. Первый опыт СССР обжигания фаянса на мазуте. К. и С. № 12. Подаються відомості про обпалення нафтою на найбільшому в Союзі заводі в Будах (Харківський), про економічність такого обпалення та пропонується перевести всі порцелянові заводи на обпалення нафтою, не зважаючи на те, що джерела рідкого палива виснажуються скоріш од джерел твердого палива. Спробу зробив інж. Гельман.

24. Корбаковский Р. Краткая записка о ходе и результатах работ по обжигу изоляционного фарфора на нефтяном топливе в круглых печах Токаровского завода. К. и С. № 12. Описано першу в Союзі спробу обпалення порцеляну нафтою, що була переведена за пропозицією Київського відділу нафтосиндикату. Одержано скорочення витрати грошей та поліпшення техн. умов виробництва.

25. Комаров И. Новый гигант—кирпичный завод Харьковского Комхоза. К. и С. № 4. Відбудовуючи завод цегли к. Бельгійської Акц. Компанії, Харківський Комгосп вжив заходів до збільшення заводу. Тепер це буде найбільший і найкращий завод у Союзі. Щорічна продукція цегли, тільки звичайної: 30.000.000, а, крім того, є чимало спеціяльних виробів. Далі можна вказати низку статтів що-до силікатної промисловости взагалі,— наприклад:

26. Будніков П. Автоматичні шахтні цементові печі. Н.Т.В.

27. Будніков П. До виробництва керамічних фарб.

28. Будніков П. Синтеза амоніяку. Н Т.В.

Друге багатство України, джерело енергії, це кам'яне вугілля та залізо. Але через те, що його поклади мають всесоюзну вагу наукове дослідження цих багатств зосереджене в Москві де видаються й відповідні журнали: „Железо и уголь", „Вестник металлопромышленности", „Известія теплотехнического института" і инш. Але Україна має у своїх дослідників, що друкують свої праці в місцевих журналах. Пошлімося на грунтовні праці:

29. Вологдін С. П. Вивчення кам'яного вугілля Доне ького басейну. Науково-технічний вісник. Тут подається докладні відомості про кам'яне вугілля Донбасу. Це остання наукова праця відомого вченого, що помер у цьому році.

30. Лебедев М. Про порівнання російського карбону з карбоном инших країн.— Труди Ф. М. Від. УАН. Автор вказує, що в наслідок геологічних дослідів в обширних розмірах в СРСР є можливість перевести порівнання з більшою докладністю ніж це робилося досі.

31. Такатар И. Н. Новые горные породы Криворожского железо-рудного бассейна. Инженерный работник. 1926, № 4 и 5 [2]). Ці статті складають продовження роботи автора, що була надрукована в 1925 р. Тут описано Кумінгтонові сланці. Праця грунтовна й цікава, але, на жаль, не дає деяких механічних і технологічних властивостів сланців, бо це поза межами програму автора. Відомості про це потрібні, тому відповідним фахівцям повстає чергова робота дослідження.

32. Курдюмов С. В. До питання про можливість уживання торфового палива на залізницях України. Н.Т.В. Робиться висновок, що таке уживання є доцільне, бо збереже кам'яне вугілля для тих двигунів, що не можуть робити на торфі. Звертається увагу і на инші поклади, на поширення гірничої промисловости.

33. Мухин Л. К вопросу о перспективах развития марганцевой промышленности в Никопольском районе.—Инж. раб. № 2. Тут маємо опис, аналізи та зауваження про нові джерела марганцу и методи, що будуть корисними для невеликих покладів.

34. Чинкин Н. Н. Обогащение марганцевой руды Никопольского месторождения. И. Р.

35. Жуковский Е. К вопросу организации металлургического цинка в Донбассе В. М. № 1-2. Пропонується центр переробки цинкової руди пересунути з Владикавказу до Донбасу. Далі маємо низку статтів з технології.

36. Никитин В. П. Техника электро-сварки. Б. Д. О. ВАИ. Зважується електрозварювання металів взагалі й зокрема в майбутньому Союзі. Публікується патентований трансформатор для електрозварювання.

37. Фещенко-Чоповский И. А. Цементация бором железа, никкеля, кобальта и некоторых спеціальных сталей. Журнал русского металлургического об-ва. Стр. 305-310.

38. Фещенко-Чоповский И. А. Теория диффузии углерода в железо. Журн. Русск. Мет. Об-ва, ст. 744-747. Нарешті українська техніка має свого антифрикційного стопу (бабіт), що його запропонував інж. П. Д. Денисенко (Київ). Спроби дали позитивні наслідки. Коротенько про стопи Денисенка можна довідатися з статтів в Н.Т.В.

39. Денисенко П. Причина прискоренного стирання буртиків осевих шийок рухливого складу залізниць й роля твердости в бабітах. Н.Т.В.

Про кам'яні будівельні матеріяли маємо кілька статтів, що є наслідком роботи переважно українських дослідників на протязі останнього часу.

40. Тутковський П. і Симінський К. Кам'яні будівельні матеріяли Київщини. Труди Фіз. Мат. Від. У.А.Н. Тут маємо докладний опис містин, де знаходяться корисні копалини на Київщині і таблиці механічного опору каменів.

41. Симінський К. Механічні властивості кам'яних будівельних матеріялів України. Збірник праць Інст. Техн. Механіки У. А. Н. Це перша частина монографії про каміння України. Наведено приклади каміння, що тривкіше од найкращих закордонних. Багато фактичного матеріялу що-до тривкости й міцности будівельного й шляхового каміння.

42. Любанський О. та Торопов В. Про спектральну аналізу гірських порід та мінералів України. Укр. фізичні записки. Київ. Тут удосконалюється метода та подаються фактичні відомості про знаходження рідких земельних елементів на Київщині та на Поділлю, наприклад, літію, стронцію, сподіваються, що будуть радіоактивні мінерали. Механічні й технологічні властивості дерева, яко будівельного матеріялу, вивчаються Інститутом Технічної Механіки У.А.Н.

43. Симінський К. Про втому дерева при повторному обтяжуванні. Н.Т.В.

44. Симінський К. Механічні властивості береки (Sorbus torminalis). Доповідь Фіз. Матем. Відділу УАН. Що-до використання нових матеріялів для житлобудівництва, то ми маємо пропозицію К. Симінського використати сили тертя грунтів та бетонів в сполученні з прокладками (Доповідь Фіз.-Мат. Від. УАН), що її конкретизує інж. В. Коробцов (Київ). Крім того, фактично вживається шлако-цемент і шлако-бетон. До цього маємо статті:

45. Мирошниченко И. П. Применение доменных шлаков в гражданском строительстве.—Б. Д. О. ВАИ. В Катеринославі куб. сажень будинку з шлакового бетону коштує 98 карб. замість 175 карб., вартости цегляного будинку. Міцність, теплопроводність то-що ліпші в порівнянні з цегляною стінкою.

46. Буданов Н. А. Использование доменного шлака для производства цементов. Б. Д. О. ВАИ Міцність шлакового цементу складає понад 40 кг/см², а в сполученні з піском 30 кг/см² в той час, коли за Н. К. Ш. від звичайного портланд-цементу вимагається 35 й відповідно 14. При стискові маємо міцність 292 кг/см², коли було-б досить для портландцем... 140 кг/см².

Нарешті—дослідження радіоактивности:

47. Брускер Є. та Брун (Одеса). До питання про існування біорадіоактивности. Труди Фіз.-Мат. Від. УАН.

48. Бурксер Є., Богатський Б., Ржепишевський М. і инш. Горючі гази та мінеральні джерела Мелітопольської Округи. Труди Ф. М. Від. УАН. Такі джерела енергії, як вугільна, парова, водяна, повітряна, сонячна—вже давно відомі і тепер технічна наука займається тільки пристосуванням та удосконаленням приладів, машин і споруджень для використання енергії. В цьому напрямкові є значні досягнення.

Саме тепер вирішена справа про використання водяної енергії порогів Дніпра. Ми маємо вже цілком розробленого проєкта Дніпрельстану [1]), що належить до найбільших споруд всесвіту, що про нього експертна комісія американців сказала: „вжитий метод використання енергії є остільки рентабельний, що не зустрічає прикладів у Европі". До цього маємо загальні брошури:

49. Александров Н. Днепровское строительство и его экономическое значение.

50. Александров Н. и Крыжановский Г. „Днепрострой". Проєкт Дніпрельстану викликає жвавий обмін наукових думок не тільки на Україні, але і в Союзі.

51. В Науково-Технічному Вісникові маємо міркування Спроге В. (Харків).

52. В журналі „Электричество" маємо критичну статтю Каменецького М. Л.

53. В журналі „Вестник инженеров"—полеміку проф. Мировича і інж. Бовича. Наукове дослідження умов використування енергії вітру доводить, що і тепер вітер зали-

---

[1]) Дніпровська електрична станція.

шається економічним джерелом енергії, не вважаючи на те, що до нашого розпорядження маємо мюдер-енергію електрики, радіоактивности або енергію руйнації атомів. В своїй статті:

54 До проблеми використання вітру—Борисенко А., доводить, що при вмілому використанні вітру, вартість оранки може складати 0,706 від вартости кінної оранки.

II. Інженерія. Тут ми перераховуємо такі праці, що з технічного й промислового боку аналізують перетворення речовин і енергії з метою пристосування їх до потреб господарства та суспільства, а також дають розрахунки, на яких грунтується таке пристосування.

1. Промислово-технічні міркування.

55. Шевяков Л. Д. Значение для Донецкого бассейна новейших иностранных методов добывания каменного угля.—Инж. раб. 1. Питання про маштаб використання покладів не може бути розв'язане на зразок американського або німецького. Вирішення задежить від природних, технічних і соціяльних умов.

56. Гаркави А. А. Значение мелких крестьянских шахт для развития каменоугольной промышленности —Инж. раб. 2.

57. И. Г. Какие шахты нужны Донецкому бассейну при настоящих экономических условиях.—Технико-Эконом. Вестник 9 і Горн. Журн. 6. Доцільно користуватися порівнюючи дрібними шахтами.

58. Ростовцев Д. С. Торкрет-бетоновые работы в Щербиновском Рудоуправлении Донугля.—Инж. раб. 7.

59. Гойхман Г. И. О стоимости поддержания горных выработок.—Инж. раб 9.

60. Франкфурт Я. Новейшие течения в силовом оборудовании металлургических заводов.—Инж. раб. 3 и 4.

61. Ісакович О. До питання про організацію безперервного виробництва в с-господ. машинобудівництві.—Н. Т. В.

2. Будівельна механіка.

62. Граве Д. Вывод основного управления теории упругостей. Труды Р. А. Н. Тут автор красно одержує основне рівняння теорії пружистости і дає засіб до його інтегрування, грунтуючись на Ейлерових функціях Наслідки й практичне застосування їх простіші в порівнянні з иншими авторами.

63. Крилов М. Про різні узагальнення Ritz'ової методи та методу найменших квадратів для наближеного інтегрування рівнань математичної фізики. Труды Ф. М. Від. УАН. В цій роботі подається инший доказ, відмінний від Ritz'ового, що дає можливість оцінити похибки методу.

64. Крилов М. і Боголюбов М. Про Raylegh'ів принцип в теорії диференціальних рівнань математичної фізики та про одну Ейлерову методу в варіяційнім численні. Труди Ф. М Від. УАН. Викладається способи обчислення порядку мализни похибки при обчисленні що-до дифференціяльних рівнань.

65. Штаєрман І. О приближенном интегрировании интегральных и дифференциальных уравнений. Вісти К. П. І. Цей наближений засіб інтегрування добре пристосовується до практичного вжитку в технічних розрахунках.

66. Куліковський П. Основи методу пружистої лінії. Вісті К. П. І. Автор трактує рівняння пружистої лінії, яко стрічку Макльорена.

67. Тир В. Э. К разработке раціональных общих основ для выбора допускаемих напряжений в материалах при инженерно-строительных расчетах.—Вестник инженеров № 3 и 4. Аналізуючи умови змінного навантаження, межи пружистої спорности матеріялу, динамічну спорність, то-що, автор прийшов до висновку про можливість встановити загальні засади що до розробок припустимих напружень в різних випадках будинків і машин. Але через те, що питання складне, пропонує взятись за систематичне дослідження його асоціяції інженерів за певним програмом автора.

68. Симінський К. До питання про допустимі напруження зварного заліза старих мостів. Збірник Інституту Технічної Механіки УАН. Після критики теорії С. Fidler і Woods, що її було вжито для нових норм литого заліза в Союзі в 1921 р., автор дає наслідки власних дослідів і порівнюючи прості формули для таких норм.

69. Тир В. Э. К вопросу об установлении нормальной скалы качеств углеродистого металла. Вестник металлопромышленности № 11 и 12.

70. Динник А. Н. О научно-иследовательских работах по под'емным канатам в Мех. лаб. Горн. Института.—Инженерный работник, № 8. Дається цікавий програм дослідження канатів в лабораторії. За цим програмом почалося дослідження, що наслідком його є низка друкованих праць:

71. Гришкова Н. П. Влияние кручения проволоки под'емных канатов на ее сопротивление разрыву. Бюл. Днепр. Отд. В. У. А. И., а також:—Инж. раб. Висновок: в практичних умовах скручування проволоки тільки незначно впливає на міцність канату.

72. Скуратов Г. А. Модуль упругости стальных канатов. Бюл. Д. Отд. ВУАИ і Инж. раб. Динамічне напруження часом переважує статичне. Експериментальні наслідки часом на 40% перебільшують відомості справочників.

73. Динник А. Н. Признаки существования критической силы.—Бюл. Д. Отд. ВУАН. Критичну силу визначається, або 1) звертаючи увагу на те, чи всі діючі сили дають позитивну роботу при незначному відхиленні системи, або 2) на те, чи minimum потенціяльної енергії перетворюється у maximum. Умова, коли повстає такий перехід, дає критичну силу.

74. Лоншин А. С. Определение критической силы. Бюл. Отд. ВУАИ. Критична сила є тоді, коли рівновага стає безумовною.

75. Лоншин А. С. Кручение стержней секторіяльного поперечного сеченія. Изв. Є. Г. И.

76. Симінський К. Про разрахунок на стиск складних стрижнів. Труди Ф.-М. Від. УАН. Повідомляється про своєрідне експериментальне дослідження мостових стоянів.

77. Симінський К. Теорія міцности гранітів. Подаються залежності проміж механічними визначниками гранітів.

78. Патон Є. О. и Горбунов Б. Н. (Київ). Разгрузка поясов ферм железных мостов продольными балками. Сборник Трудов Научно-Техн. Комитета Н. К. П. С. (Москва).

79. Патон Є. О. и Клех Є. А. К вопросу о дополнительных напряжениях. Там само.

80. Гиршсон В. До визначення міцних розмірів обковування жорен. Н. Т. В.

3. Гірнича механіка.

81. Динник А. Н. О давлении горных пород.—Инж. Раб. 3 и 6. В числі 6—полеміка с проф. Протодьяконовим (Томск).

82. Протодьяконов М. О давлении горных пород на шахтную крепь. Инж. Раб. № 3 и 6.—Полемика с проф. Динником про використання формули Ламе для розрахунку шахтових скріпок.

73. Шевяков Л. Д. К расчету основных размеров систем разработок каменноугольных пластов. Инж. раб. № 9—12.

84. Татаренко П. П. О стандартном размере выработок. Инж. раб. № 4.

85. Хмельницкий Г. М. Метод определения найвыгоднейшей производительности шахты.—Инж. раб. 8.

86. Протодьяконов М. М. О статистическом методе при составлении норм в горном деле.—Инж. раб № 7.

87. Динник А. Н. О давлении горных пород. Инж. раб. № 3 и 6.

88. Протодьяконов М. О давлении горных пород на шахтную крепь.—Инж. раб. № 3 и 6. Полеміка з проф. С Динником.

89. Еланчин Е. М. Методы расчета рудничной под'емной машины по принципу равномерного распределения энергии Инж. раб. 3 и 4.

90. Печун И. М. По поводу формулы для выражения скорости шахтного под'ема: Инж. раб.

91. Еланчин Г. М. Под'емные машины с бицилиндрическими барабанами. Инж. раб. 9—12. Теорія й метод розрахунку за принципом остаточного зрівноваження.

92. Матвеев А. К. Расход „Tested Carbons“ при алмазном бурении.—Инж. раб. № 9.

93. Гаркави А. А. Из наблюдений над выпучиванием почвы. Инж раб. № 2.

94 Бокий Г. И. К вопросу о борьбе со вспучивающимися породами. Инжен. раб. 4 и 9.

95. Ростовцев Д. С. Отстаивание пород при прохождении шахт. Инж. раб. № 2.

96. Пинскер П. З. К вопросу о борьбе со вспучивающимися породами. Инж. раб № 7.

97. Миненко К. Несколько наблюдений над вспучиванием почвы подземных выработок. Инж. раб. № 8.

98. Арапов В. П. Методы разработки и закладки крутоспадающего Белокалитвенского месторождения. Инж. раб. 3.

99. Михайлов В. Г. Ремонт выработок. Инж. раб. 10.

100. Яцкин. В. Маневры врубовой машины при падении пласта. Инж. раб. 5.

101. Черногубовекий И. П. Теоретическое исследование экскаватора. Изв. Є. Г. И.

4. Практична (прикладна) механіка.

102. Пріббе О. Визначення найвигіднішого типу та вправности парових турбін для загаданого графика обтяження (Одесса). Н. Т. В.

103. Рерих К. Э. Влияние трения на процесс регулирования центробежных регуляторов прямого действия.—Изв. Е. Г. И.

104. Розенкранц А. Визначення махового моменту інерції тіл великої ваги. Удосконалення проф. М. Федорова (Кам.-Под.)—Н. Т. В.

105. Ільченко В. Врівноваження мас у частинах, що швидко обертаються (Київ). Н. Т. В.

106. Андреев В. Попытка упрощения приближенного расчета работы прокатки.—Изв. Е. Г. К.

107. Проскура Г. Определение основных расчетных данных водяных турбин (Харк.). Вестн. Инж. 7—8. Визначаються коефіцієнти загального рівняння теорії турбін за принципом теорії вихрів.

108. Проскура Г. Графічний спосіб побудови спіралів водяних турбін та відбіжних смоків. Н. Т. В.

109. Спрогге В. Водяна подушка. До обчислення водоскатів водозбірень. Н. Т. В. Тут дається метод, за яким одержується більш економічні розміри водоскатів.

110. Моніч В. Тиск рушійних коліс триціліндрового паровоза на рейки в залежности від розпологу циліндрів. Н. Т. В.

111. Моніч В. Про зміщений розполог циліндрів парової машини в паровозах. Н. Т. В. Оригінальна метода розрахунку.

112. Моніч В. Графічний спосіб визначення тиску колеса на рейку. Н. Т. В.

113. Моніч В. До питання про тиск передньої зціпної оси паровозу та передньої оси колішні на рейку.

114. Потебня О. Номограма режиму міських та предміських залізниць. Н. Т. В.

115. Супруненко П. М. Тяговые расчеты. Київ. Хоча ця книжка призначається яко підручник для вищих шкіл, але вона має чимало власних пропозицій автора.

116. Игнатовский М. Теория барабана молотарок. Н. Т. В. 8—10. На грунті виробничого досвіду автор не погоджується на теорію проф. В. П. Горячкіна (Москва) і пропонує инший засіб розрахунку барабана; але певність в підвалинах теорії автора не переважає такої за Горячкіним. Тому пропозицію автора слід вважати як иншу, що може тільки стати поруч з пропозицією Горячкіна. Потрібні дальші дослідження.

5. Теплова механіка або теплотехніка.

117. Усенко Т. (Київ). Розрахунок регенеративного циклу. Н. Т. В.

118. Усенко Т. О зависимости между размерами топочного пространства и скоростью горения. Труди 2. Т. С. Автор пропонує розрахувати простір топки за математичним розрахунком. Щоби користуватись з цієї пропозиції, треба насамперед дослідити деякі коефіцієнти що-до швидкости горіння.

119. Чернобаєв Д. (Київ). Обчислення максимальних температур при горінні газового палива. Техника, Экономика и Право

120. Чернобаєв Д. Спроба вжити гідравлічні методи Грум-Гржимайла до обчислення турбопечи для випалювання цементового клінкеру. Н. Т. В. Спроба дала позитивні наслідки.

121. Ром М. (Київ). Нове рівнання, щоб обчислювати кількість повітря, потрібного для горіння палива.

6. Електромеханіка або електротехніка.

а) теоретична.

122. Тельный С. Графический метод интегрирования дифференциальных уравнений, встречающихся в електротехнике. Известия Екатеринославского Горного Института.

123. Кордыш Л. К теории электрической проводимости. Вісті К. П. І.

124. Кордыш Л. Квантовое состояние ферромагнитных тел.

125. Кордыш Л. Zur Theorie der metallischen Leitfähigkeit.

126. Котельников А. К. Отраженне электрического смещения в диэлектрике. Телефония без проводов

127 Котельников А. К. Отражение в магнитных цепях. Т. и Т. б. п.

128 Котельников А. К. Ограженне электромагнитных волн.—Т. и Т. б. п.

129. Котельников А. К. Отражение в диэлектрике. Журнал Русск Физич Об-ва.

130. Добровольский В. П. Некоторые вопросы теории потенциала. Вісті К. П. І.

131. Ильченко В. О силах, действующих на проводник с током.—Т. и Т. б. п.

б) Практична.

132. Каменецкий М. Л. Электроснабжение Донецкой каменноугольной промышленности в связи с Днепровской проблемой, в ж. „Электричество“ за 1926 р. № 4,—де наводиться критика на грунті підрахунків вартости одиниці енергії, порівнюючи засобом використання парових станцій і засобом збудування Дніпрельстану за проєктом проф. Александрова.

133. Шкуренко Е. П. Первая электрическая компания в Донбасе. Инж. раб. 12.

134. Доманский. Пять лет работы Киевской электрической станции. Электричество.

135. Хрущов В. До питання про раціональне розміщення поживних пунктів і трансформаторних підстанцій в електричних межах.—Н. Т. В.

136. Франктфурт Я. Параллельная работа централей переменного тока. Бюл. Днепропетровск. Отд. ВУАН. Робота буде тоді можливою, коли буде вжито асинхронових генераторів, наприклад, генераторів Hut'a.

137. Эпштейн Г. К вопросу о рациональном выборе катушек самоиндукции для защиты цепей высокого напряжения. Электричество.

138. Котельников А. К. Определение постоянных линий передачи электрической энергии. Вісті К. П. І.

139. Котельников А. К. Графический метод расчета передачи электрической энергии с параллельно включенными подстанциями. Электричество.

140. Потебня О. Вибір напруження у високовольтових лініях передачі енергії. Н. Т В.

141. Тельный С. И. Графический метод исследования явлений в цепи переменного тока, содержащей железо. Бюл. Днепр. Отд. ВУАН.

142. Тейс С. А. Относительное содержание безватной энергии в цепях переменнаго тока и ошибочное включение и выключение раз'единителей.—Бюл. Д. Отд. ВУАН.

143. Скоморохов А. Расчет пускового реостата. Электричество.

144. Губарев Г. Електролітичний випростувач у ланцюзі змінного струменю. Укр. Фіз. записки. Подається схема, що має найтривкіший режим, і теорія випростувача.

III. Праця. Саме тепер найбільше уваги звертається на цей бік техніки через те що при тих матеріяльних і економічних умовах, в яких перебуває Союз, не можливо задовольняти виробами потреби країни, користуючись попереднім устаткуванням та методами роботи.

Тому українські вчені техники поруч з організаторами присвячують низку праць питанням про шляхи поширення техніки, про організацію виробництва та про поліпшення умов праці робітників.

I. Організація виробництва.

а) Раціоналізація.

145. Глеіх Б. Донецька досвідна станція наукової організації виробництва. Н. Т. В.

146. Тіктін А. Раціоналізація й раціоналізаторські органи. Н. Т. В.

147. Длугач Л. Плюси та мінуси раціоналізації. Н. Т. В.

148. Косякін Спроба скласти точний звіт раціоналізаторських робіт у трестах та на заводах Української Промисловости Н. Т. В.

149. Косякін. Т. И. Б., оргбюро та систематична раціоналізація підприємств. Н. Т. В.

150. Фінкель. Основні моменти Положення про Орг-бюро. Н. Т. В.

151. Глеіх Б. До підсумків І Всеукр. З'їзду по раціоналізації й теплотехниці. Н. Т. В.

б) По окремих фахах.

152. Завадський Я. Ф. Нот в каменноугольной промышленности Соединенных штатов С. А. Инж. раб. 3.

153 Федоренко И. Н. Рационализация в прокатном производстве на заводах СССР. Бюл. Днепр. Отд. ВУАН. Пропонується спеціялізування прокатових станів всіх заводів, скорочення кількости сортів профільованого заліза.

154. Гиммельфарб А. Я. Рационализация алмазного бурения в связи с введением премиальной системы оплаты труда. Инж. раб.

155. Крамаренко О. До питання про раціоналізацію виробу керамічних мас. Н. Т. В.

156. Глеіх Б. Чи потрібний паралелізм у розробленні стандартів. Н. Т. В.

157. Василенко І. Стандартизація в сільсько-господарському машинобудівництві Німеччини. Н. Т. В.

158. Здунчик А. Спроба стандартизації букерів виробництва заводу „Червоний прогрес". Н. Т. В.

159. Похилевич А. Нормування глиняного будівництва тимчасовими будівельними правилами. Н. Т. В.

II. Управління і контроль.

160. Блох В. Метода побудови схеми заводоуправління. Н. Т. В.

161. Ратур В. Контроль—дослідження—якість. Н. Т. В.

162. Поляков Л. Контроль якости продукції на заводах Укртрестсельмашу. Н. Т. В.

III. Охорона праці.

163. Капелькин В. В. Организация отделов безопасности на рудниках.—Инж. раб. 11.

164. Евреинов Г. Как можно сделать безопасным применение электричества в каменноугольних рудниках. Инж. раб. 5.

165. Хмельницкий Г. М. Метод выбора места заложения вентиляционной шахты. Инж раб. 5.

166. Шкуренко Е. П. Мероприятия по безопасности в отношении газа и каменноугольной пыли. Инж. раб. 1 и 2.

167. Гусев А. М. Сигнализация при скреперной доставке. Инж. раб. 1 и 2.
168 Гусев А. М. О мерах предосторожности при доставке скреперами. Инж. раб. 12.
169. Михайлов В. Г. Освещение подземных выработок ацетиленовыми лампами.—Инж раб. 12.
170. Сукачев. Техника безопасности на фарфоро-фаянсовых предприятих.—К. и С. Огляд умов праці на Волині і Харківщині.

IV. Речі.

а) Спорудження і споруди. Чимало про які споруди не друкується через обставини часу, наприклад, про мости, портові спорудження, про елеватори й холодники, що ми маємо на березі Чорного моря та на Дніпрі, по деяких залізницях Доводиться посилатися тільки на будинки, про які надруковано в часописах. Будинок державної промисловости будується за всесвітним конкурсом. Як довідуємося з статті.

171. Кенського Я. в. Н. Т. В.—У світовій архітектурі, також у колах наших архітектів, що приймають участь у конкурсі, виявляються зміни; мабуть ми напередодні перемоги конструктивних форм над стилем. Це спорудження вже будується. Україна має цілком розробленого проєкта, що напередодні здійснення, і що захоплює всі кола діячів України—це Дніпрельстан, про який вже подавалися довідки в п.п. 48—52. Якби використати цілком можливий запас енергії, то ми-б одержали спроможність перебільшуючу таку в гатині Вільсона.

б) Прилади й машини. Наукове дослідження приладів і машин повинно поліпшити виробництво та збільшити продуктивність праці. Тут ми не зупиняємося на численній армії винахідників з робітників, про яких відомо з газет і які піднесли Київ на перше місце в Союзі з боку кількости винаходів, а лише пошлемося на друковані матеріяли.

172. Мухачов. Сучасні конкуренти паровозу. Н. Т. В.—Тут наводиться, що дізель-локомотиви не мають майбутнього.

173 Монгіч В. Паровози великого тиску. Н. Т. В.

174. Іжевський В. Обернений газогенератор та вугіллепальна піч. Н. Т. В.—Цей оригінальний винахід, що пощастило зробити відомому професорові на грунті його особистої великої ерудиції, має всі підстави для поширення в техніці, але вимагає ще детальної конструктивної розробки та випробовування в умовах виробництва. Публікації про винахід викликали жвавий обмін думок, між иншим:

175. Левитський А. С. О тепловике проф. Ижевского и заводе сухой перегонки дерева Форда. Журн. Рус. Мет. Об. № 2.—Маємо порівняння „Тепловика“ Іжевського з ретортою Стафорда.

176. Караваев Г. К вопросу о тепловике Ижевского. Журн. С. М. О. стор. 925. Відповідаючи Левитському, автор визнає, що „Тепловик“ є цікавий і оригінальний апарат, але каже, що не має ще практичних наслідків роботи апарату, тому ще зарано робити порівнання з ретортою Стафорда.

177. Хохуля В. Перші спроби виготовлювати ливарні форми напівпостійного типу. Н. Т. В., а також Вестник Инженеров (М) № 2. Тут маємо докладний спис виготовлення напівпостійних форм на Харківському заводі Сельмаштресту. Це є поширення коротенької публікації англійського журналу. „The Foundry.

178. Калініенко К. Дослідження роботи чавунових виливниць на заводі ім. Петровського в Катеринославі. Н. Т. В.

179. Пинес Н. Электропечь для плавки цветных металлов системы проф. В. П. Ижевского. Вестник металло-промышленности № 1—2. Відсутність вугільних електродів позбавляє витрат енергії; безперервне переміщування, як наслідок, дає однорідний метал. Простота, дешевість, легковажність та инші переваги пічки проф. Іжевського надають їй велике значення у металургійній техніці.

180. Евреинов. Свойства электрической печи с вращающейся дугой. Известия Екатеринославского Горного Института. Цікава електропічка, що її винайдено в Катеринославі Євреїновим і Тельним, краща од тих, що вживалися у нас і закордоном. Тому тепер іде справа про поширення цих пічок закордон.

181. Аронов Л. Г. Порівняння електричної печи з обертальною вольтовою дугою з иншими дуговими печами И. Е. Г. И.—Перевагу має українська піч.

182. Симінський К. Кесон системи простору. Труди Ф.-М. Від УАН.

183. Зуев М. Д. Короткий опис неперервно дієвого дифузійного апарата для знецукрування бурякових стружків. Цей апарат має перевагу перед закордонними. Н. Т. В.

184. А. Зайцев і І. Цимбал. Пересувна цегельня з підземною круговою піччю, що працює без перерви за допомогою вентилятора. Н. Т. В.

185. А. Н. Щукарев. Спроба виготовити тривалу на зовнішній вплив різновагу.

186. О. Богатирьов. Конвеєр для фарбування борон на заводі Серп та Молот. Конвеєр для зборки борон.

187. К. Христаченко. Олійницька віялка для підсівання та одвіювання здграчованого сонячника. Н. Т. В.

188. И. Резников. О линейке системы Глебова для наивыгоднейшего резания. металлов.

189. Митрофанов М. Описание скреперной лебедки. Инженерный работник № 5.

190. Михайлов В. Г. Работа врубовых машин в Должанском Рудоуправлении. Инж. раб. № 7, 10, 12.

191. Данилов П И. Специальний опрокидыватель для разгрузки породы в бут. Инж. раб. № 5.

192. Одров В. О необходимости изменения в фитильном аппарате лампы Вольфа. Инж. раз. 8.

Покажчик скорочень.

1. Бюл. Д. О. ВУАН—Бюллетень днепропетровского отделения всеукраинской ассоциации инженеров (Екатеринослав).
2. В. М.—Вестник металлопромышленности (Москва).
3. В. И.—Вестник инженеров (Москва, Л-град).
4. Вісті К. П. І.—Вісті Київського Політехнічного Інституту (Київ).
5. В. У. В Г. К.—Вісник українського відділу Геологічного Комітету (Київ).
6. Збірник І. Т. М.—УАН.—Збірник Інституту Технічної Механіки Української Академії Наук (Київ).
7. Журнал Р. М. О.—Журнал русского металлургического Общества (ЛГ.).
8. Ж. Р. Ф. О.—Журнал Русского Физического Общества.
9. Инж. раб.—Инженерный работник (Екатеринослав).
10. Изв. Е. Г. И.—Известия Екатеринославского Горного Института (Екатеринослав).
11. Изв. Р. А. И.—Известия Российской Академин Наук (ЛГ.).
12. Изв. Т. И.—Известия Теплотехнического И-та (М).
13. К. и С.—Керамика и Стекло (М).
14. Н. и Т.—Наука и Техника (Одеса).
15. Н. Т. В—Науково-Технічний вісник (Харків).
16. Т. Э. В.—Технико-Экономический вестник (М.).
17. Т. Э. и П.—Техника, Экономика и Право (Київ).
18. Т. и Т. Б. П.—Телеграфия и Телефония без проводов.
19. Труды Г. Э. И. С.—Труды государственного Экспериментального Института Силиа тов при Н. Т. У.—ВСНХ.
20. Труды 2 Т. С.—Труды 2 Теплотехнического С'езда.
21. Труды Ф.-М. Від. УАН.—Труди фізико-математичного Відділу Української Академії Наук (Київ).
22. Сборник Н. Т. К.—Труды научно-технического Комитета Н. К. П. С.—Сборник бюро инженерных исследований (М.).
23. Укр. Ф. Зап.—Українські фізичні записки (Київ).
24. Эл.—Электричество.

Академик К. Симінський.

Гігіена і медицина.

Перед усім одмітимо кілька праць, що стосуються до такої важної галузі, як медична термінологія. В першу чергу треба згадати: Медичний латинсько-український словник, злагодив Др. М. М. Галін, видання спілки лікарів в Чехословаччині під редакцією Б. Матюшенка та В. Наливайка. Прага 1926 р. с. 304. Словник складено власне з двох словників Д-ра Галіна та Наливайка. Д-р Галін, який вже давно працював над медичною термінологією, поклав багато праці і при укладанню цього словника. Велику заслугу його можна бачити між иншим і у тому, що він вишукав по літературних джерелах чимало щиро народніх термінів і запровадив їх до загального ужитку, а це не мала справа, бо терміни ці розкидано в невеликій кількості по багатьох матеріялах, звідкіль їх дуже не легко вибрати.

Неологізми, без яких не можна було звичайно обійтись, утворені найбільш досконало і не ріжуть уха; треба сказати, що автор дуже влучно складає свої терміни і багато термінів, що містяться в Російському Мед. Словнику 1920 р. Київ, здобули загальне вживання і широко уживаються в сучасній медичній літературі.

Але те, що словник є латинсько-український значно утрудняє користуватись ним, бо загалу лікарів більш менш відомі латинські анатомічні та патологічні терміни, решта ж термінів мало відома і тому трудно буде

знаходити відповідний український термін, краще було б в основу покласти яку-небудь живу мову.

Минаючи деякі дрібні помилки, що можна знайти в словнику, треба визнати його цінним придбанням української медичної літератури.

Далі треба згадати про матеріяли до ембріологічної термінології, 22 ст. Укр. Мед. Вісті Ном. I, 1926 р. О. Черняхівський, які є продовженням праці „Nomina Anatomicu Ukraïnica“ і ембріологічні терміни увійдуть, як матеріяли, в великий медичний словник, що над ним працює медична секція.

До того ж ряду праць треба віднести і працю Акад. Корчака Чепурківського. Номенклатура хороб, латинські українські назви хороб та російський покажчик до їх ст. 50.

При складанню цієї номенклатури автор став цілком на бік Д-ра Галіна, утворюючи назви усіх запалень на *ща*, а опухи на *ач*. Але таким чином повстають неологізми, що часто буває трудно призвичаїти до їх ухо, тому б треба було б поруч з термінами, збудованими згідно з зазначеним вгорі принципом, уживати для запалень і опухів способу, прийнятого у німецькій та російській літературах.

Наукові спеціяльні праці містилися майже виключно в органі Київського Медичного Інституту „Українські Медичні Вісти“ і редакція випустила за 1926 р. 6 книжок (рік видання другий).

Тут з теоретичної медицини було уміщено: Проф. Богомолець (УМВ ч. 21) огляд про кризу в ендокринології. Не вважаючи на те, що ендокринологія збагатила біологію вченням про хемічну регуляцію життя організму, поширила вчення про виміну матерій, про діяльність нервової системи, про механізм морфогенези, а також дала грунт для раціонального лікування деяких хороб, усе таки автор вважає її за тяжко хвору, бо надмірна кількість фантастичних теорій і не досить критичне відношення до фактів зривають її авторитет і обертають у кабалістику. Щоб видужати, вона повинна увільнитися од панування безлічи гіпотез, більш критично ставитись до неперевірених експериментальних та клінічних спостережень і одмовитись від претензій зайняти доминуюче положення в фізіології та патології. Автор проте певен, що ця дисципліна щасливо подолає свою хоробу, бо збудована на дужому раціональному грунті експерименту.

Проф. С. Кравченко. Найближчі завдання хемії протеїнів у звязку з новішими успіхами в галузі їх гідролізу.(УМВ. ч. I). Завданням сучасного менту є вивчення натури і конституції протеїнових тіл, що становлять основу життєвим явищам. Для вивчення їх молекули вживали гідролізу з кислотами, лучами та ферментами травлення. Далі дослід йшов у двох напрямках: виділення та вивчення амінокислот а з другого боку синтез амінокислот у великі компоненти через їх ангідриди, що дало можливість Фішерові утворити цілу клясу поліпентидів. Оглянувши нові наслідки в ділянці гідролізу протеідів (Sadikow, Zelinsky, Traosgard, Abderhalden і т. и.), треба зробити висновок, що їх методи дають вже абіуретові комплекси. Але тепер треба звернути увагу на вивчення таких найпростіших основних складовин білкової молекули, які ще зберегло основні риси структури білкової молекули і за такі автор вважає біуретові продукти. Авторові пощастило витворити загальну методу розщеплення білкової частини до біуретових продуктів і ізолювання останніх.

С. Шаравський, Нова Колоїдна реакція спінальної ріднини і її клінічне значіння (Клініка нервових недуг, проф. Маньківський). УМВ ч. 2.

Для діягностики патологічних змін в спінальній ріднині утворено кільки колоїдних реакцій, але усі вони мають чимало незручностей для вжитку

у клініці; останніми часами Кавка для цієї мети виготовив колоїдальний розчин парафіну, що значно спростило справу. Автор випробував цей спосіб на своєму клінічному матеріялі і вважає її придатним для відокремлення сифілітичних форм захорувань від несифілітичних і також до певної міри для розріжнення ріжних форм останніх.

Штейнберг, Про утилізацію левульози ізольованим серцем (з фармак. лаб. проф. Шкавери) УМВ. ч. 2. Вважаючи на те, що левульоза має далеко більше значіння у виміні матерії, як то припускали раніш, з другого боку, що на можливість використання її організмом існують супротилежні погляди, автор поставив собі на меті з'ясувати, як вона засвоюється ізольованими органами і в першу чергу вирізаним серцем. Висновки: трусикове серце не використовує левульози, а собаче дуже мало.

Е. Золковер, До питання про лімфатичну систему пульпи (з лаборат. патологічної фізіології проф. Вашетка) УМВ. ч. 2. Автор запроваджував $H_2 O_2$ у зубну пульпу за методою Magnus'a, аби виявити в ній лімфатичні жили. На жаль, він був мало ознайомлений з літературою навіть коли і закінчив свою працю, він не знав, що метода ця одноголосно засуджена була, як цілком не придатна, на анатомічному конгресі у Гайдельберзі 1923 році, бо ця метода може давати лише штучні щілини в тканинах, що їх витворює там $H_2 O_2$. Коли ж авторові було вказано на цей дефект його праці, він в кінці розправи згадав і про згаданий анатомічний конгрес, але викладає погляди присутніх на конгресі видатних вчених у дуже змягченому вигляді, тоді як справді трудно знайти в літературі приклад, коли б яка-небудь метода знайшла до себе таке різке, однодушне негативне відношення, як метода Magnus'a. Зовсім зрозуміло, чого варті наслідки, які одержав автор з такою методою.

В. Іванов та І. Базилевич, Ферменти крови та періодична діяльність апарату травлення. УМВ. ч. 3. Ферменти крови, особливо ферменти травлення: амілаза, ліпаза, каталаза і почасти протеаза дають на тще серце в дужчих осіб закономірні періодичні хитання, звязані з періодичністю діяльности апарату травлення. М. Гацанюк, 1) Про вплив відсутности вітамінів на каталазу, протеазу, пероксидазу крови й загальний стан білих мишей, 2) До питання про вплив вітаміну А на стан очей у білих мишей. УМВ. ч. 4—5 та 6. Без фактору А сила перексидази зростає, каталози спадає. Праці цікаві, бо виясняють значіння цих важних для годування організмів субстанцій і особливо вплив їх на кров'яні ферменти. В. Радзимовська та Н. Юр'єва, До питання про межі активної реакції крови при експериментальній ацидозі та алкалозі УМВ. 4—5. 1) Значіння pH крови жаб наближаються до значень теплокровних тварин. 2) Мінімальне значіння pH при запровадженню борної або цитринової кислоти—6,0, максимально—8,0. 3) Лужні резерви хитаються між 8 куб. ц. до 250 кц. CO_2 на 100 кц. крови (Методи Van-Slykc'a).

А. Хазін, Хиби розвитку кінцівок. УМВ. ч. 4—5. а) Причина цих потворностей, певно, має ендогенний характер і впливає в чоловічій або в жіночій яйцеклітнині, або в запложеному яйці. в) Мабуть зачаток верхнього суглобового паростка Tibiae належить до fibulae потім відокремлюється од останньої і зростається з tibia с) Всі м'ясні голінки спочатку закладаються навкруги fibulue d) Нерви голінки і стопи суть функція від її м'яких тканин, е) Тужні м'яснів голінки з раннього періоду звязані між собою злучно тканевими перетинками.

І. Мищенко, До питання про адсобцію токсинів (З науково-дослідчої Катедри Фізіол. Репрева), УМВ. ч. 6. Діяння поверхні має в організмі надзвичайне значіння і вся поверхня дотику колоїдних частинок цілого людського організму, має понад 200 гектарів, і навіть явище імму-

нітету зводять тепер на чинність поверхневих сил. Метою досліду було, користуючись деякими токсинами та колоїдами з різною адсорбційною здатністю простежити in vitro ступінь вбирання їх на поверхнях тої чи иншої отрути. На підставі досвідів можна зробити висновок, що in vivo такі отрути, як септичні або сечеві не абсорбуються в організмі цілком, або дуже мало.

М. Пальчевка, До питання про вплив парасимпатичної нервової системи на гладенькі м'ясні і судини коси (з фармакол. лаб. проф. Шкавери), УМВ. ч. 6. 1) Ареколін, пілокарпін і пітуітрин провадять до звуження кровяних жил ізольованої коси, а пітуітрин та архолін опріч того впливає і на гладенькі м'ясні цього органу. 2) Пілокарпін на глад. м'ясні коси не впливає. 3) Парасимпатична нервова система має не лише елементи, що поширюють кров'яні жили і послаблюють гладенькі м'ясні (атриін), але й такі елементи, які викликають звуження кровяних жил і скорочення гладеньких м'яснів коси. 4) Речовини, що ними користувався автор, дають постійніший вплив швидче на парасимпатичні нервові елементи, що звужують жили, ніж на ті нервові елементи, що скорочують гладенькі м'ясні самої коси. 5) Певно парасимпатична система має функційно окремі нервові елементи для кров'яних жил та гладеньких м'яснів самої коси.

Профілактична медицина. Треба визначити промову акд. Д. Заболотного на X з'їзді бактеріологів у Одесі: Про епідемічну мікрофлору УМВ. ч. 4—5. Приймаючи на увагу те, що для боротьби з епидеміями треба знати добре мікробів підбудників хороб, опріч того инших мікробів, що сприяють інфекції, далі мікробів співробітників, особливо при мішаних інфекціях і на решті мікробів симбіонтів, яко сопутників та передвісників, нарешті мікробів антагоністів. Опріч того підчас епідемії ми маємо особливу мікрофлору у воді, в землі, в людському тілі. Щоб мати уявлення про цю флору—треба робити масові досліди безупинно так підчас епідемії, як і у періоди вільні від пошести, опріч того треба звернути увагу і на географічне розповсюдження ріжних рас мікробів і особливо вібріонів. Але щоб здійснити такі досліди потрібна дружна координована праця інститутів усього союзу.

Чимало праць за минулий рік було присвячено фізіології праці та професійним захоруванням: 1) Прф. В. Підгаєцький. До питання про вплив фізичного розвитку на продукційність праці робітниць цукрових плантацій. Укр. М. Віс. ч. I. 2) Заходи до оздоровлення праці при молотьбі; ibid. ч. 2. 3) Матеріяли до санітарної характеристики жіночої праці на цукрових плантаціях; ibid. ч. 3. 5) Вітте: Фізичний розвиток сільсько-господарського робітництва з данних обслідування 1925 р.; ibid. ч. 2. 6) Вороний. Матеріяли до санітарної характеристики роботи у відділі шумування на заводі „Червоний Дріжжевик"; ibid. ч. 4—5. 7) Драпалюк. До питання про морфологічну характеристику конституційних типів; ibid. ч. 1. Дослідження потомлености у жінок при вимірений фізичній роботі в звязку з конституцією жіночого організму ч. 2. Драпалюк. Дослідження потомленности при вимірений фізичній роботі в звязку з конституцією (ергографія); ibid. ч. 3. Драпалюк: Потомленність при вимірений фізичній роботі; ibid. ч. 6. Каган С. Соціяльна гігієна, як наука; ibid. ч. 6. Крупський О. Що конечне потрібне Миргородському курортові; ibid. ч. 2. Мазуть А. Рух захорувань на пропасницю на Трухановім острові. 1923—1925 р.; ibid. ч. 4—5. Петренко. До питання про визначення фекального забруднення води за допомогою індолової спроби за Gersbach'ом ч. 1. Шаравський. С. Нервові захорування робітників поліграфічного виробництва ч. 1. Шульга. Захорування верхніх дихальних шляхів у робітників дріжжевого виробництва ч. 6.

Клінічна медицина. І. Базилевич та А. Янченко. Поверхневе натягнення сечі у вагітних. К. М. В. ч. 6. Поверхневе натягнення сечі має значіння при діягнозі печіночних захорувань. А підчас вагітности настає функціональне порушення в печінці, констатувати останнє можна, вимірюючи поверхневе натягнення сечі. Автори констатують зниження поверхневого натягнення у вагітних і воно у другій половині вагітности досягає 60% випадків, тоб то, що підчас вагітности дійсно порушується функція печінки. Щеглова. Катаракта від удару блискавиці (очна клініка проф. М. Левитського). Катаракта від удару блискавиці трапляється дуже рідко, описано усього 37 випадків: катаракта залежить не од травматичного впливу блискавиці, але певно од впливу ультрафіялкового проміння. М. Рудницький. Дистоматоза, як етнологічний момент безкам'янцевого холециститу УМВ. ч. 5—4. Опріч бактерій споводувати холецистит може і глистюк, що живе в жовчових шляхах. Дистоматоза певно трапляється частіш, як то думають, лікувати її можна з успіхом емети-ном. В. Волошинов. Апарат для функціонального лікування довгочасним витяганням зламів плечевої кістки, УМВ, ч. 4—5. Автор радить лікувати злами плечової кістки в особливому апараті витяганням, бо апарат дозволяє зараз робити безболізні пасивні рухи в плечевому та лікгевому суглобах, а потім дуже скоро і активні. Зовсім зрозуміло, яке це має велике значіння для збереження функційних суглобів. О. Старовойтенко. Abscessus osseus УМВ. ч. 4—5: Abscessus osseus є рідка форма остеоміеліту і його можна віднести до лагідних захорувань. Тут лікувати треба секвестромією; дуплину, що таким чином повстає, обробляють карболовою кислиною і закладають шкуровоокістним клаптем. Це дуже скорочує час, потрібний аби зник кістковий дефект. О. Крупський. Ще одно зауваження, щоб запобігти перфорації уразу підчас штучного аборту. УМВ. ч. 4—5. Автор дає поради, як уникнути перфорації уразу підчас штучного аборту, яка звичайно має дуже тяжкі наслідки, а приймаючи на увагу широке розповсюдження в теперішній час абортів, ці поради мають велику практичну вартість. К. Жмакин. Реакція осідання (SR) червонокрівців у гінекології УМВ. ч. 4—5. SR має значиння в гінекології, як тонкий індикатор фази запального процесу. 2) Загострення процесу прискорює SR, видужання затримує. 3) Консервативне лікування треба переводити за контролем SR, безупинне прискорення SR примушує до обережности. 4) Коли SR<30′ оперувати (per l'aparotomiam) не слід, операція можлива лише при SR—60′ 5) При поворотах значення SR багато менше. 6) При міомах без ускладнень SR>60′ ускладнення прискорюють SR. 7) При кистах яєчника SR звичайно>60—90′; ускладнення прискорюють SR. 8) SR не полекшує діягностики Gravi ditas extra uterina, а також мало дає для діягнози лихих новотворів.

Я. Дмитрук. До питання про coccygodynia УМВ. ч. 4—5. 1) Coccygodynia найчастіш буває травматичного походження. 2) Біль в такому випадку залежить од стиснення нервів шрамом. 3) З початку хороби можна радити ванни, масаж, електризацію, а далі резекцію. А. Зюков. Про азотемію й лужний резерв крови при кахексіях УМВ. ч. 3 (клініка проф. Яновського). Остаточний Азот (RN) в крові трохи збільшується при кахексіях різноманітного походження, але коли нирки гаразд функціонують, збільшення це не буває значним. RN в крові збільшується при кахексіях за рахунок не уреїчних його інгредієнтів. При кахексії лужний резерв крови буває помітно знижений, особливо при діябетичних та туберкульозних кахексіях. Азотемія та визначення лужного резерву не можуть бути за діягностичну ознаку, за допомогою якої можна було б відрізняти пістрякові кахексії від кахексій иншого походження. Г. Хоменко. До

клінічного значіння гемоклязичної Widal'евої кризи (з клініки проф. Яновського) УМВ. ч. 3. Автор доходить до висновку на підставі своїх спостережень, що гемоклязична криза не має майже ніякого клінічного значіння. М. Скульський. Удосконалений капіляроскоп (клініки проф. Стражеско) КМВ. ч. 3. Автор радить модель удосконаленого капіляроскопа, що має певну перевагу над капіляроскопом звичайного типу. Ю. Краматенко. Переливання крови УМВ. ч. 3. Автор встановлює певні умови потрібні для переливання крови, виконання яких гарантує успіх. А. Янченко. До питання про pseudomyxoma peritonei (клініка проф. Пісемського). УМВ. ч. 2. Це захорування, що при йому в черевній дуплині скупчується багато колоїдних мас, виникає з псевдомуцинозних кіст яєчників та хробакового паростка. Разом з колоїдними масами в черевну дуплину потрапляють житездатні клітини, що прищепляються на очеревині, дають явища запалення, або навіть утворюють другорядові кісти. Завчасна діягноза і операція дають добрі наслідки. Т. Крижановський. До питання про значіння виміру венного тиснення (клініка проф. Стражеско) УМВ. ч. 2. При вадах правого та лівого серця венне тиснення міняється не однаково. Значне підвищення при аортальних вадах має несприяюче прогностичне значіння. Діягноза та набряки не завжди йдуть паралельно з підвищенням венного тиснення. При мітральних ендокардитах, що не мають виразних клінічних ознак, підвищення венного тиснення має де-яке діягностичне значіння. При нефропатіях венне тиснення здебільшого не підвищене. А. Окс. Гостра велико-коміркова лімфатична лейкеміа (факульт. клініки Одеського М. Інст. проф. Бухштаб). Ця лейкемія є кінцевою формою як гострої міелоїдної, так і гострої лімфатичної лейкемії. Встановити належність гострої великоміркової лейкемії до міелоїдної або лімфатичної форми можна тільки тоді, коли маємо весь цикл змін, що одбуваються у кровотворних органах. Випадок автора промовляє на користь монофілетично-дуалістичного погляду. С. Поплавський та С. Богданович. До питання про артропатії при psoriasis vulgaris (з клініки проф. Тижненка). Сполучення артриту з псоріязом не є випадкове явище. Такі артрити мають свої характерні риси. На вражених псоріязом місцях у поверховій жиловій сітці значно підвищується кров'яне тиснення, од чого повстають геморагії. Іваненко, Чопівський. До питань про солеву виміну при шлункових хоробах (клініка проф. Стражеско) УМВ. ч. 1. 1) Підчас шлункових хороб виділення Nace порушене 2) Затримка Nace в організмі при шлункових хоробах не має ниркового походження, але певно це залежить од функціонального порушення вегетативної нервової системи та ендокринних залюз. І. Шефтель. До протеїнової терапії (клініка проф. Губергриця) УМВ. ч. 1. Автор розбірає випадки, коли можна і не треба ужити протеїнову терапію і знаходить, що у відповідних випадках це є корисний спосіб лікувяння. О. Матвіїв. Вплив фармакологічних дратівників вегетативної нервової системи на осіданні червонокрівців (клініка проф. Губергриця). УМВ. ч. 1. Автор зробив спостереження на 130 випадках; він впорскував атропін, пілокарпін, адреналін і вважає, що запровадження цих фармакологічних дратівників вегетативної нервової системи має вплив на прискорення осідання уритроцитів. З. Міхальченко. Переінакшений розполог нутрощів та його клінічне значіння (клініка проф. Виноградова) КМВ. ч. 1. Інвертиків, які мають навіть дужий вигляд, не можиа вважати за здорових людей, вони менш витрівалі супроти ріжних впливів, легко вразливі. Ф. Удінцов. Про діягностичне значіння акустичного феномену „вогкого бурчання" шлунку.

Автор вважає, що цей феномен має певне діягностичне значіння.

К. Жмакін. До питання про мішані новотвори сечополового тракту (клініка проф. Писемського). УМВ. ч. 1. Мішані новотвори становлять окрему групу; найправдивіша теорія ембріонального походження цих новотворів за Vilms—R. Meyer'ом. Грониста форма новотворів уразової шийки трапляється частіш, як поліпозна. Кожен поліп вимагає уважного гістологічного досліду. Единий засіб лікування це рання радикальна абдомінальна операція за Wertheim'ом.

З популярної медичної літератури вийшло за 1926 рік до 70 книжечок в українській мові; з підручників: переклад фізіології людини проф. Данілевського, що треба вітати, як серйозне придбання для вузів, та підручник проф. Пучківського: хороби уха, горла і носа. Таким чином ми бачимо, що українські медики виявили досить велику й серйозну продукцію в минулому році, так що один журнал не зміг умістити усіх надісланих праць тому вже в Харкові з'явився другий.

На жаль, справа з виданням підручників для вузів стоїть в дуже поганому стані і за цей рік майже нічого не вийшло в світ. Це становить в дуже трудне і фальшиве становище викладачів вузів, що провадять навчання українською мовою, бо засвоїти термінологію і наукову мову без книжки студенти не можуть.

Не можна чекати того часу, коли інститут української наукової мови випустить усі свої словники, це справа, яка дуже скоро не може бути здійснена та цього і не потрібно, бо термінологія в головних рисах уже витворена кожним викладавцем, раз, як напр. в Київському Медичному Інституті навчання провадиться кілька років українською мовою, опріч того доказом тому є третій рік існування Українських Медичних Вістей у Києві. Лікарський Вісник у Львові; Український Лікарський Вісник у Празі. Укр. Медичний Архів у Харкові, Збірник математично-природописно-лікарської, секції у Львові, та (шість) книжок Збірника медичної секції Українського Наукового Товариства у Києві, містилися медичні розправи найріжноманітнішого змісту для них ніколи не бракувало потрібної термінології.

Проф. О. Черняхівський.

Критика, звідомлення, обговорення.

Antologie de la littérature Ukrainienne jusquáu milieu du XIX-e siècle avec un avant-propos de M. A. Meillet, *professeur du Collège de France.* Paris 1921 p. 14-XX + 144, in 16.

Це одно з тих видань Українського Соціологічного Інституту, що друкувалися за кордоном за загальним керівництвом М. С. Грушевського, і що про деякі з них уже вміщено рецензії в „Україні“ (напр. про „Documents pour servir à l'histoire de mouvement sociale en Ukraine. Dragomanov et le groupe socialiste de Genève, Wiene 1922 р., стор. 212 за загальною редакцією М. Грушевського—див. С. Єфремов, Україна, 1924 р., кн. 4, стор. 170, 2) Les origines de la société par М. Грушевський, Відень, 1921 р., с. 328,—див. статтю М. Сумцова, Україна, 1925 р., кн. 3, стор. 153). Зазначена вище книжка подає вибір з історії української літератури, починаючи з перших моментів її існування до середини XIX в. Спочатку ми знаходимо в цій книжці коротеньку „Передмову“ профес. Collège de France A. Meillet, відомого знавця слов'янських мов (про книжку його Le slave commun, Paris, 1924 р., XVI+448—див. рецензію Є. Тимченка „Україна“ 1925 р., 1—2, стор. 183). У своїй „Передмові“ А. Мейє каже, що велич (звичайно зовнішня) Романівської держави і оригінальність великоруської літератури XIX ст.,—все це робило таке враження на західніх европейців, неначе вся Росія репрезентується Москвою й Петербургом, коли цього в дійсності не було, бо на Україні завше тою чи иншою мірою розвивалося своє оригінальне культурне життя. Але А. Мейє не погоджується з думкою Смаль-Стоцького і Гартнера (Grammatik der ruthenischen (ukraïnischen) Sprache), що українська мова так само ріжниться від великоруської, як ця остання від сербської або польської—він думає, що всі три мови—великоруська, білоруська й українська вийшли з одної т. зв. праруської мови [1]). Але далі вони розійшлись так, що літератури, утворені на цих мовах, уже не подібні одна до одної. Думки, як бачимо, не нові для нас, але нові для багатьох освічених европейців.

Далі, по „Передмові“ А. Мейє, іде стаття, що її підписано М. Н. (М. Грушевський), La littérature ukrainienne, son nom, sondéveloppement, ses époques (VI—XXI), де автор коротенько розповідає спочатку про саму назву „Русь“, а потім і про старе політичне та літературне життя на Україні до середини XIX в. М. Грушевському і К. Грушевській належить і самий уклад збірки.

Подано в Anthologie такі зразки з української літератури: I від. Les origines—уривок з т. зв. Несторового літопису про походи Святославові, кінець казання Іларіонового, Слово на неділю по Великодні К. Туровського, початок (з деякими опущеннями) Слова о полку Ігоревім (кінчаючи перемогою Половців над військом Ігоревим), уривок з Галицького літопису про „Євшан зілля“, „Лазареве воскресіння“ і нарешті „Послание владики Місаїла до папи по благословення 1476 р., тому що цей твір продовжує традиції київської школи, хоч хронологічно належить до наступної епохи (див. М. Грушевський, т. V, в. I, стор. 185).

---

[1]) Ми не будемо тут торкатися цього спірного питання що-до існування т. зв. праруської мови, яке вирішується, як відомо, й инакше.

Із періода середнього наведено такі уривки: із Герасима Смотрицького проти нового календаря, Івана Вишенського проти утисків селян (Contre l'oppression des paysans) з листа до єпископів, уривок з „Плачу" М. Смотрицького, Меморандум, що його подали єпископи українські до уряду польського про козаків від 1621 р., Інтермедію Гаватовича про Климка і Стецька, Кваша (див. Возняк, Записки Наукового Товариства імени Шевченка у Львові, т. 96, Miscellanea, стор. 129—130—Вѣршь нище(н)сии(й), хороши(й) и смѣшни(й).

Далі йде відділ усної поезії—Poésie populaire—Колядка (див. Чуб. II, 409), Веснянка (Чуб. III, 109), Ой не ходи, старий, (Чуб. III, 146), Русальна, (Чуб. III, 190). Потім в відділі Echos de l'histoire наведено колядку про одруження героя (пор. Антонович і Драгоманів, т. I), з вставкою йменя Володимира Св., колядку про збудування Софії в Київі (Головацький, I, 196), Напад татар (Ан. і Др., I, 75), Три бранки 86, пісню про Стефана воєводу, Козак і кінь (Ан. і Др., I, 270), про трьох братів, про комаря, Стоїть явір, про двох голубів, І по той бік гора, З-за крутої гори, Чи ти милий, Ой ти, дівчино, зарученая.

Із творів XVIII в. наведено відому віршу, що її приписують Мазепі—Всі покою щиро прагнуть, уривок з передмови до літопису Самійла Величка, третю інтермедію до Різдвяної драми М. Довгалевського, уривок з Вертепу, починаючи з пісні Запорожця—„Та немае лучше...", Великодню віршу—Старенький біг, вірші Сковороди—Всякому городу нрав і права, Ой ти, птичко жовтобока, з промови П. Полуботка цареві Петру з Історії Русов, з „Енеїди" Котляревського—уривок з „Пекла" (Тепер Еней убрався в пекло, Енеїда, 1849 р., стор. 39—45 кінець).

З XIX в. під заголовком—„Séconde rénaissance" [1]) наведено IV сцену першого акту (в скороченні) і сцену XI з II акту Наталки Полтавки, Гулака-Артемовського—Пан та собака, Квітки Основ'яненка—Маруся (в скороченні), Є. Гребінки—Так собі до земляків—з Ластівки, М. Шашкевича—Побратимові, Підлісся, Як. Головацького про українську мову і кінець-кінцем—у відділі Les grandes maîtres du XIX siècle наведено твори Шевченкові—Наймичка, Кавказ, У тієї Катерини, Мені 13 минало, Я не нездужаю нівроку і Заповіт; уривок з відомої книжки „Книга битія українського народу", що за автора її вважається М. Костомарів, й уривок з Чорної ради П. Куліша про те, як Запорожці покарали Кирила Тура.

Взагалі „Anthologie" подає цікавий матеріял для звичайного читача, щоб ознайомитися з історією Української літератури.

Можна було-б додати дещо до того матеріялу, який тут подано, напр. з Перестороги, з укр. проповіди XVII в., з творів Івана Некрашевича, але мабуть цього не дозволяли розміри книжки. До майже кожного уривку наведено коротеньку передмову, яка подає найпотрібніші відомості про автора або твір. Перекладено взагалі всі уривки добре, так що вони передають і ритм, і стиль уривка, і часом навіть його оригінальну форму. Так, напр., ось уривок із „Слова о полку Ігоревім", що малює військовий рух підчас походу Ігоревого: O Boyane, rossignol des temps passés, c'est toi qui devrait chantes ce guerres. Les chevaux hennisent au bord de la Soula, sa gloire résonne à Kiev, les clairons sonnent à Novgorod les drapeaux flottent à Poutivle, c'est Igor, qui attend son frère Vsevolod (c. 6). Також добре передано енергійний стиль Івана Вишенського, коли він картає єпископів (18). Особливо вдало перекладено вірші Шевченкові, напр. в „Кавказі" додержано всіх переходів почуття й форми в цьому вірші. Також гарно перекладено відомий вірш Шевченків—У тієї Катерини:

---

[1]) Редактори починають, як звичайно, друге відродження з Н. Полтавки, а не з „Енеїди"

Nous avons parcouru la Pologne,
L'Ukraine entière,
Et nous n'avons pas vu de fille,
Comme cette Catherine-ci,

Le premier dit: „Frères,
Si j'étais bien riche,
Je donnerais tout mon or
A cette Catherine,
Pour l'avoir une heure".

Взагалі можна сказати, що „Anthologie" дала цікавий матеріял, щоб західній читач міг познайомитися з літературним життям на Україні до середини XIX в. Бажано було-б, щоб і дальші епохи, включно до нашого сьогодні, було також подано як-найскорше.

Михайло Марковський.

А. Шамрай, *Українська література. Стислий огляд.* Укрлікнеп при І. Н. О. Н. К О. У. С. Р. Р. Бібліотека українознавства. Державне видавництво України. Державний наук. метод. Комітет Н. К. О. У. С. Р. Р. по секції політосвіти дозволив до вжитку, як допомічну книжку, для В. Р. Ш. та на курсах українознавства. 1827 р. 3—194. Додатки: до розвою літературно-критичної думки на Україні (195—204) і Словничок історико-літературної термінології (205—209). Ціна 1 карб. 45 коп.

У передмові автор зазначає ту мету, яку має його книжка: не претендуючи і „в найменшій мірі на науковість чи на будь яку оригінальність у викладі", автор свій у „значній мірі компілятивнай нарис" призначає в першу голову для підвищених курсів українознавства. Цим і пояснюється підкреслена популярність роботи. Єдине, що вважає автор за своє завдання—це досягти найбільшої ясности й стислости у викладі, і це йому пощастило. Автор, беручи на увагу розміри його книжки, подає більш-менш повний нарис розвитку українського письменства, починаючи від найдавніших часів до нашого сьогодні, поширюючи значно свій виклад, коли йому доводиться оглядати новіші явища української літератури.

Відповідно до економічного й політичного становища українських земель автор поділяє всю історію українського письменства на шість періодів: 1) доба феодалізму (9—13) (XI—XII ст.), 2) доба розвитку торговельного капіталізму (XV—XVII ст.) (14—28), 3) розвиток торговельного капіталізму на Україні у XVIII і на початку XIX ст. (29—63), вносячи сюди й огляд „усної творчости"—наприкінці XVIII в. перед появою Котляревського, 4) а) зародження промислового капіталізму і б) доба розвитку промислового капіталізму на Україні в другій половині XIX стол. (64—104), 5) доба фінансового капіталізму (початок XX ст,) і 6) нова доба, війна і революція (140—194), взявши цю схему майже цілком у В. Коряка (Нарис історії української літератури. Література передбуржуазна, 1925 р., стор. 13), подаючи чіткі й ясні характеристики літературних явищ, хоч не скрізь тісно ув'язуючи їх з історичним життям, крім хіба XVII—XVIII вв., де автор, з його власних слів, уділив порівнюючи багато місця політичній й економічній історії України.

Характеризуючи літературні явища українського письменства А. Шамрай іноді подає свої думки, які заперечують загально, т. б. мовити, прийнятим. Так, автор правдиво зазначає, що лірика Л. Українки ширша своїм розмахом (у тематиці) за Олесеву, але-ж одноманітшніша й менш художня стилістично (132), що „ідейне багатство, оригінальність думок не рятує все таки (її) п'єсу від де-якої стилістичної схематичности, хоча з певного погляду її твори становлять собою велике художнє придбання" (136), що „ледве чи зможе її творчість у цілому імпонувати й пізнішим поколінням, на що сподіваються критики,—її поезія—це прекрасна квітка повна внутрішнього життя, але-ж заморожена викінченою класичною фор-

мою“ (137). Взагалі дуже влучне порівняння робить автор творів Л. Українки з класичними творами: „Розмови її героїв, насичені думкою, блискучими афоризмами, проте умовні й схематичні, як схематична для нас мова Есхіла, Софокла чи Корнеля“. Л. Українка здебільшого дійсно залишається автором для небагатьох. Правда, не можна зовсім погодитися з автором, коли він каже, що „в малюванні сцен інтимних, реалістичних вона ніколи не досягала такої художности, як у відтворенні світових подій“ (133), коли брати на увагу хоч би її славнозвісну „Лісову пісню“.

Тако-ж взагалі правдиво й об'єктивно підходить автор до оцінки молодих сучасних поетів, не перебільшуючи й не зменшуючи їхньої ваги. Так він зовсім правдиво не погоджується з високою оцінкою критиків поезій (віршових) Хвильового, кажучи, що в „його поезіях мало оригінального і взагалі вони швидше скидаються на лабораторні експерименти, ніж на твори, призначені для читачів“ (174), зазначаючи в той же час небуденну красу й правдиву оригінальність його прозових творів, якими він придбав собі почесне місце першого повістяра в сучасній літературі, хоч і тут автор знов же таки зовсім правдиво підкреслює де-які хиби Хвильового, як не „гладку“ літературну мову, з малою лексикою слів, русизми, неправильні конструкції (188). Так само подає автор правдиву характеристику й творчости В. Поліщука (175—176), зазначаючи, що „галасу в претензійних творах Поліщукових більше, ніж художньої вартости“.

Але є де-які й хиби в праці А. Шамрая, які треба виправити. Так перш за все характеристика декабристів вийшла в автора якась плутана: з одного боку „їхнє повстання мало, на думку А. Шамрая, великий вплив (не зважений й до цього часу) на розвиток революційної думки в Росії й на Україні“ (64), а з другого боку, трохи нижче, він уже каже, що декабрський рух „мав тільки де-який вплив на пізніші формування національно-революційні“.

Далі, навряд чи можна сказати, що виступ Котляревського проти кріпацтва в „Енеїді“ це тільки літературний стиль (63). З усього того, що каже Котляревський про панів й урядовців в „Енеїді“, видно, що він був принциповий ворог того поміщицько-поліцейського ладу, який тоді існував, хоч і не розумів основної його причини (пор. монархічні ідеали Котляревського). Це доказують і нові матеріяли про службову діяльність Котляревського, які малюють його „щиру прихильність до знедоленого люду і справжнє бажання його та заходи, щоб допомогти тому людові (Див. За сто літ, Книга, І, 1927 р. Службове листування. І. П. Котляревського, стор. 11). І правдиво каже П. Пущинський, автор статті про це листування Котляревського, що з нього встає перед нами той же самий Котляревський, що обмалював так гарно українське пекло.

Так само не можна так рішуче ставити питання про сентименталізм Квітки, як про щось запозичене, як це робить автор, кажучи, що „нарешті характер дівчини, надзвичайно чулої, тонко-слізої, що не зважаючи на селянське своє походження, справляє враження якоїсь випещеної та зденервованої „барышни“ XIX століття, очитаної в різних „чувствительных историях“, так само є продукт впливу цієї (сентиментальної) літературної школи“ (61). І хоч автор далі трохи й обмежує це своє твердження, кажучи, що Квітка „лишається до певної міри оригінальним у своїй творчості, націоналізуючи з великим, як на свій час, хистом західньоевропейські зразки“, і зазначаючи й ті позитивні риси, які має Квітчина літературна діяльність, але все-таки справа з сентименталізмом Квітчиним якось залишається не ясно розв'язана. А тимчасом, добре про Квітчин сентименталізм сказав ще М. Дашкевич у своїому відомому від-

читі про працю проф. Петрова: „Сентиментальность не отразилась у Квитки тѣми нелѣпостями, какія встрѣчаются у болѣе раннихъ сентименталистовъ, и соединялась съ натурализмомъ“ і що його твори малюють „народный характеръ и бытъ сочувственно и въ то же время талантливо, разносторонние и вѣрно“ (61).

Трохи дивно, що А. Шамрай майже нічого не говорить про український театр й драму першого періоду—особливо про драматичну творчість Карпенка-Карого (Тобілевича). Це просто прогалина неприпустима хоч би в такому стислому огляді, який подає А. Шамрай у своїй книжці, як і те, що він нічого не говорить про Тесленка (див. 132).

Нарешті ще про де-які дрібні помилки в книжці А. Шамрая. „Н. Полтавку“ й „Москаля Чарівника“ Котляревський написав не в 30-х роках XIX ст. (58), а в 1819 р. Казати, що судовий панич Фінтик і Возний у Котляревського, дяк у п'єсі Гоголя (батько), Кабиця у Кухаренка, Грицько у Квітки—це все типи одної категорії, те-ж не можна, бо це різні індивідуальності різної художньої вартости. Марко-Вовчок не була росіянка (87, див. Бойко, стор. 34), Пузиря нема в „Сто тисяч“ (Карпенка-Карого) (99), про Перчна в „Слові о полку Ігоревім“ ніде не згадується (12). Щось дивне каже автор про Тургенева, неначе зовсім не знає цього російського письменника „Як й у Тургенева, симпатії письменника (Свидницького) на стороні старого покоління з його щирістю й патріярхальністю. Як й у Тургенева, нова людина в постаті Базарова має щось для письменника страшного, щось сильного, але разом з тим негативного, що затруює прекрасну дворянську квітку Аркадія Кірсанова, так само й тут (у Свидницького), „звичайно в своєрідній інтерпретації, „нові люди“ чужої національності переважно типи аморальні, злочинні (Тип попа Тимохи, „Кацапа“, що забив по п'янці свою жінку,—доньку Любарацьких—89)“. Так казати можна тільки тоді, коли не знати того, як дійсно ставився Тургенев до Базарова, а по-друге, у Тургенева обмальовано момент ідейний, а у Свидницького національний. Трохи невдало висловлено взагалі правдиву думку про творчість Франкову: коли А. Шамрай пише, що „Його (Франка) мало цікавлять моральні проблеми“. „Людина—продукт обставин, не має претендувати на якісь вічні ідеали, змагатися до прекрасного і т. д., його життя—одвічна жорстока боротьба за існування і тому, той буває правий, хто переміг, хто зумів твердо стати на ноги“ (94). Далі автор пояснює, що це тільки філософія героїв Франківських, а не його самого, що він, спостерігаючи життя, прийшов тільки до висновків, що так є в житті, а не думає, що так повинно бути, але цю думку висловлено якось плутано, що може призвести до де-яких непорозумінь, особливо, коли автор так різко протиставляє з цього боку Франка народникам—Нечуєві, Мирному, то-що, а також беручи на увагу те, що й Франко шукав часто добрих почуттів у своїх героїв, і ціла, напр., збірка нарисів й оповідань „На лоні природи“—це гострий виступ письменника, як правдиво каже Музичка[1]), „Проти егоїзму, що в мистецтві визнає тільки естетизм, а в житті безоглядність у боротьбі за існування“. Окремо треба розглянути відділ у книжці А. Шамрая—„Усна творчість“ (41—48). Тут він підходячи до розгляду т. з. „народньої творчости“ з Марксівською аналізою, по-перше, відкидає саму можливість існування колективу, бо ми завше бачимо розподіл „на класові групи, дуже несхожі між собою, з різними смаками й уподобаннями. І, значить, витворити якусь колективну поезію однаково обов'язкову для всіх цих

---

[1]) Шляхи поетичної творчости Івана Франка, с. 189.

груп неможливо". Далі „ми не знаємо, що таке колективна творчість, як така" (42). Від предісторичних же часів, коли, як гадають де-які вчені, творчість була колективна, до нас не дійшло пам'яток, а тому й говорити про неї не доводиться". І автор приходить до висновку, що порівняння мотивів і тем української писаної літератури з усною творчістю, а надто з піснями різних століть, доводить безперечно те, що народньою поезією в тому вигляді, як вона збереглась, уживати в більшості усну традицію літератури книжної (43). Правда, автор виділяє з цього великого моря де-які види, які, і на його думку, витворились самостійно, без впливу книжної літератури: це де-які сюжети казок, приповідок, замовлень (43). Так ставиться тепер це питання в науковій літературі, про що каже й А. Шамрай, але не можна сказати, щоб воно було вже остаточно розв'язано, та й сам А. Шамрай тут якось плутається. Безперечно, усну українську поезію ми маємо в пізнішій інтерпретації XVII—XVIII вв., безперечно на ній відбилось багато впливів книжної літератури, як було й навпаки, коли усна поезія впливала на книжну, але сказати взагалі, що вся так звана усна творчість повторює книжку тільки з запізненням, здається не можна. Сам А. Шамрай говорить про велику художність т. з. обрядових пісень, яких захоронилося до нашого часу велика кількість: „пізніші напластування в них безперечні, але в основі їх без сумніву лежить первісна колективна творчість" [1]) яка проявлялась не тільки в дикунські часи, а іноді й пізніше, навіть уже в близькі до нас історичні часи, хоч би, скажімо, в епоху козацьких війн, коли за словами думи—

Була воля і дума єдіна.

Таких епох, коли можлива була колективиа творчість, що відповідала великому загалові людности, було чимало й в історичні часи. Зазначаючи між іншим, що українська пісня незрівняно художніша за пісню російську, автор пояснює це не „ріжницею національного типу", як любили це підкреслювати ідеалісти романтики" (слова А. Шамрая), а більшою анонімністю української витворної літератури, тим, що в твореннi пісні на українському грунті брали далеко активнішу участь письменники—професіонали. Але це можна з'ясувати й більшим взагалі культурним розвитком—через відомі історичні причини—всього Українського народу в XVII—XVIII ст., про що ми маємо чимало історичних свідоцтв.

Особливо хисткі позиції А. Шамрая там, де він хоче спертися на ритмику. На його думку, і метрика народня утворилась під упливом штучної поезії. Але відомо, що закони російського віршування Тредьяковський найшов в російських народніх піснях, та й українські письменники XVII в., напр. вони, підпадали під уплив народньої метрики [2]). Може б було краще не порушувати цього складного питання в такому популярному начерку, який подає А. Шамрай в своїй книжці.

В кінці книжки А. Шамрая ми знаходимо два додатки: 1) про розвиток літературно-критичної думки на Україні (195—204) і, 2) Словничок історико-літературної термінології (205—209). Тут, у цьому останньому (Словничку), торкаючись питання про т. зв. биліни, А. Шамрай каже, що хоч вони збереглись на півночі Росії, проте своїми темами вони ніби-то походять з Київської Руси (195). Тут можна було висловитись рішуче, особливо після виходу в світ IV тому „Історії української літератури" М. Грушевського, де, можна сказати, ці билини „приковано

---

[1]) Проф. М. Грушевський, Історія Української літератури, т. I. В. Коряк, Нарис.

[2]) Див. про це хоч би: П. Житецький, Рецензія на Историко-литературныя изслѣдованія и матеріалы В. Перетца, Отдѣльный оттискъ изъ Отчета о присужденіи премій митрополита Макарія въ 1901 р., СПБ., 1903 р.

до гір Київських", та й не казати також, що в українській усній традиції не збереглось биліних мотивів (такі мотиви збереглись, див. у того ж таки М. Грушевського).

Взагалі ж книжку А. Шамрая можна вітати, як стислий, ясний корисний підручник для широкого читача. Треба б тільки в другому виданні трохи поширити відділ про літературу Київського періоду й сказати трохи більше хоч-би про старий літопис та „Слово о полку Ігоревім".

Михайло Марковський.

Ograniczenia gospodarcze nacyj schizmatyckich i żydów we Lwowie XV i XVI wieku przez **Dr. Lucię Charewiczowa**, Kwartalnik Historyczny, Львів 1925 р. кн. 2. сс. 193—227.

Запроваджене в XIV—XV вв. в містах Західньої України німецьке міське право, яке пізніше привело до повного занепаду так міщанство як і самі міста, зразу же негативно відбилося на становищі не польських груп міського населення. Звичайно надання німецького міського права не містять ніяких спеціяльних застережень проти непольських національних груп. Напр. Казимирів привілей 1358 р., виданий м. Львову, зазначає „що з особливої ласки короля до користування з німецького права припускаються всі народності львівські: Вірмени, Жиди, Сарацени, Русини й инші, о скільки б вони лише самі того хотіли: як би самі хотіли зістатися при своїх національних юрисдикціях і правах, то їм вільно" [1]). Але фактично „німецький міський устрій, уважаючися привілеґією, тим самим уже призначався за польських часів не так для тубільців—Русинів, як для ріжних протеґованих зайдів передовсім Німців і Поляків" [2]). Одною бо з умов користування правами міськими, як політичними так і господарчо-торговельними, являлась приналежність до римсько-католицької церкви. Отже всі инші національно-релігійні групи міського населення лишалися по-за чинністю цього права, та зазнавали чималі обмеження. Так обмежалися вони лише певною, означеною участю в міських урядах або зовсім виключалися від них, не дозволялося вільно займатися торговлею, ремеслами, виконувати релігійні обряди, жити на цілій території міста, лише в певних призначених для цього вулицях і т. и. Найяскравіше ці обмеження простежити можна на прикладі м. Львова, який зі своїм численим українським населенням, великими колоніями Вірмен та Євреїв являє разом з тим взірцеве місто що до поширення в ньому німецького міського права, офарбленого специфічно польськими умовами. Дорівняти Львову може в цьому хіба ще Кам'янець.

Розвідка д. Charewiczow'oї як раз присвячена тим обмеженням, що зазнавали не польські національності у Львові в XV—XVI вв. в галузі господарчій. Зазначивши, що в основі всіх обмежень непольських націй у Львові лежали релігійні переконання, оскільки тут як і в цілій державі панувала середньо-вічна европейська доктрина державна „cujus regio ejus religio" (с. 193) авторка цілком справедливо гадає, що в великій мірі до тих обмежень спричинялися ще й моменти економічні, а саме—бажання з боку привелійованої групи купців та ремісників Поляків, які посідають усі міські уряди, позбутися небажаної конкуренції з боку инших національностей. Далі авторка докладно зупиняється на становищі господарчому в XV—XVI вв. головніших трьох національних груп Львівського населення—Українців, Вірмен, Євреїв.

Вже з часів першого заняття Поляками міста, з 1340 р., каже авторка, польська група міського населення здобула низку привілеїв та переваг

[1]) М. Грушевський, Історія України—Руси Львів, 1905, т. V. с. 240.
[2]) Ibidem, с. 238.

перед Українцями. Швидко Українці опиняються зовсім по-за межами політичного життя міста: мешкають вони на передмістях, на які не поширюється чинність німецького міського права—в самому місті їх майже не було; не мають і своєї орґанізації національної на взірець тої, яку мали инші непольські національності. Натяки на певну орґанізацію львівських Українців у де-яких джерелах відносить авторка справедливо до церковної їх орґанізації—братства, яке, пізніше перетворившись в ставропігію, відограє велику орґанізаційну ролю в житті Львівського українського міщанства та купецтва, репрезентує навіть в XVI в. цілу українську націю.

Протягом цілого XV в. не відограють Українці жадної ролі в міському політичному житті, хоч з свого початкового пасивного стану виходять. З середини XV в. помітно більшу участь Українців у міській торгівлі, творять Українці-купці по-між себе спілки, мають торговельні стосунки з такими містами як Краків, Смоленське, Новгород, одвідують околичні ярмарки, то-що. Проте не намагаються вони ще розпочинати боротьбу за свої політичні права, яка виникає лише з XVI в.

В мурах міста в XVI в. знаходиться вже чимало Українців, що мешкають на вулиці Руській. 1520 р посідають Українці в ринкові 6 крамниць та 4 ремісничі заклади (с. 197). Чути вже скарги на відсутність представництва в міському уряді. Спостерігається загальне пожвавлення господарчо-економічне. Але це пожвавлення звертає на себе увагу польських торговельних сфер, що вбачають у цьому небезпечну для себе конкуренцію. Під тим взглядом обмежує рада міська Українців у праві роздрібного торгу сукном, який торг був найпоширеніший; отже обмеження це досить дошкульне. Пильно стежить місто також за розвитком броварництва та шинкарського промислу серед Українців—які промисли давали чималі прибутки—та забороняє Українцям як вироб так і продаж усяких трунків (с. 199). Дальший хід подій є то постійна боротьба міського уряду з Українцями, постійне обмеження їх у правах та поруч із тим стремління Українців перемогти оті обмеження, поширити свої права та привілеї. Боротьба ця точилася з перемінним успіхом, але мала завше одне закінчення. Досить було Українцям здобути певні королівські привілеї чи захопити певні економічні позиції, як зараз же починаються скарги Поляків на поширення Українців та на ті кривди що зазнають Поляки від них. Так після пожежі 1527 р., користуючись із загальної депресії поляків, Українці роблять спроби поширити межі своєї „Руської вулиці“ стараючись придбати нові місця для будівель. І наслідок—скарги що Українці „місця й крамниці християн римської віри позахоплювали“ (с. 199).

В звязку з певними політичними змінами кінця XVI в. Українці львівські дістали за привілеєм 1572 р. де-які поширення своїх прав. Дозволено їм провадити вільно торг усяким крамом у всякому місці в цілій Польщі на Волині, Підляшші, Київщині, право вільно шинкувати всякими трунками, то-що. Міський уряд зараз же починає боротися проти цих привілеїв. І швидко досягнуто того що привілей 1572 р. втрачає всяке значіння. Дозволено бо провадити той торг лише підчас ярмарків, обмежено право шинкування.

В розвиткові боротьби із економічною причиною цих господарчих обмежень все ширше місце займає також і чинник релігійний. Загострення релігійної ворожнечі відбивається на економічному становищі Українців, бо, як каже авторка, „обмежувано їх у їх економічній діяльності, що б для захования своїх вольностей тим швидче схилились вони до унії“ (с. 202). Українці продовжують відчувати ряд обмежень еконо-

мічного характеру. Підкреслює авторка відсутність певної солідарности по-між Українцями та Вірменами, що могли б знайти в сфері релігійної боротьби де-який спільний ґрунт для порозуміння й об'єднання в боротьбі за свої права (с. 203). Хоч це твердження є до певної міри сумнівним. Відомо бо що Вірмени досить близькими були до Українців. Відомі такі факти, що Вірмени ще в XVI і XVII вв., коли український елемент по містах було відтиснуто зовсім на другий план, носять українські прізвища та ймення, а в Кам'янці, де Вірмени мали свою осібну орґанізацію й юрисдикцію, багато Вірмен жило добровільно під юрисдикцією українською і на праві українськім [1]).

Побіжно торкається авторка обмежень Українців в справі ремесла. Не мали Українці права бути обраними в цехах на цехмістра, зазнавали низку обмежень що до учнів і инш. В ріжних цехах існували ріжні обмеження, проте Українців до цеху приймали. Але з часів Берестейської унії, з загостренням релігійної боротьби повстало питання про участь у цехах не католиків і зрештою двері цехів для Українців було закрито.

Обмежені в своїй столиці в усіх правах людських, позбавлені права вільно мешкати, торгувати, займатися ремеслами, вільно висловлювати свої релігійні переконання, Українці проте в одній галузі не зазнавали, на думку авторки, жадних перешкод. Це в галузі друку. Вільно бо могли вони друкувати й поширювати свої видання, хоч і тяжили над ними мито і побори королівські. Проте статися могло це тому лише, що місто „не має очевидно ще розуміння того значіння, яке приносить пропаганда друкованого слова" (с. 204). Але цілком вірно зазначає авторка, що, не дивлячись на всі обмеження, „цифри і факти стверджують, що в розвиткові економічнім Львова в XVI віці відограють вони (Українці) ролю значно важливішу, аніж у репрезентації станів міста, де займають останнє місце" (с. 199).

В дальших розділах своєї розвідки авторка так само детально зупиняється на господарчо-економічному становищі двох инших національних груп м. Львова—Вірмен та Євреїв. Кожна з цих національностей мала своє національне об'єднання. Обмежені спочатку в праві торгу та ремесел, з плином часу, групи ці завойовують певні економічні позиції, не дивлячись на постійну боротьбу з ними міського уряду. Володіючи грошовим капіталом, Вірмени та Євреї захоплюють у свої руки більшу частину торгівлі міської. Року 1588, напр., становище таке: „Українці тримають 7 крамниць, Вірмени 22, Католики 9, з тих останніх 2 власне мають перейти теж у руки Вірменів" (с. 211). Проте й місто в своїй боротьбі проти цих двох чужинецьких груп менш рішуче, аніж у боротьбі проти Українців. Так 1571 р. після пожежі, коли вигоріла більша частина Вірменської вулиці, місто дозволяє Вірменам орендувати міські ґрунта в усякій частині міста, з правом лише будувати крамниці, склепи, стайні й инші господарчі заклади—річ, яка цілком була заборонена Українцям (с. 209). Це визначають Українці, скаржачись „чому нічого не вільно нам, а вільно все „Євреям, імення Божого і Христа св. ворогам". Аджеж вони, Українці, в нерівній, в значно більшій мірі, ніж ці нехристіяни, несуть на собі всі тягарі та обов'язки міські й в обороні міста й в усякій военній потребі, про що єсть свідчення, бо з давен-давна на вежі та мури міські „половина Руси а половина Ляхів виходила" (с. 203). Але тому були поважні причини. Залежність польського уряду від вірменських та єврейських банкирів, ті чималі прибутки, що держава мала, оподатковуючи торговельні їх операції, все це не давало змоги міському уряду львівсь-

[1]) М. Грушевський, Історія України—Руси, Львів, 1905, т. V. с. 253.

кому накласти на них свою тяжку руку та обмежити їх на взірець Українців. В дальших століттях остаточно виявилося це. Тоді як вірменська група цілком підпала під вплив польської, і зрештою остаточно спольщилася, розтворилася в польській, єврейська поширилася, захопила в свої руки торгівлю і всі промисли міські, українська, що не хотіла втрачати своєї національности та що була економічно слабшою за єврейську, опинилася на останньому місці.

На жаль авторка подає замало фактів, які ілюстрували б економічні взаємини поміж оцими національними групами—Поляками, Українцями, Вірменами, Євреями. Не згадує зовсім про иншу групу національну—Німців, що хоч не зазнавали жадних обмежень економічно-політичних, проте новий вплив на життя міста тих часів мали. Також варт було б не зупинятися лише на одних обмеженнях торговельних націй не польських, але освітлити й инші обмеження—в справі ремесла, релігійні, політичні. Занадто тісно бо вони переплітаються між собою і, напр., говорячи про торговельні обмеження, авторці не раз доводилося посилатися й на обмеження релігійні.

Літературою авторка користувалася переважно польською. З українських праць використано для цієї розвідки роботи І. Крипякевича „Львівська Русь“ та М. Грушевського „Історія України Руси“ т. V.

В цілому праця д. Charewiczew'oї цікава і знайомство з нею, яко із загальним оглядом обмежень в галузі торгівлі непольських національностей у Львові в XV—XVII вв. є необхідним для дослідника історії міст Західньої України. *Михайло Карачківський.*

P. P. Panaitescu, *L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila archevêque de Kiev dans les principautés roumaines.* Extrait des „Mélanges de l'Ecole Roumaine en France“ (V. 1926), Paris, 1926, ст. 98.

Невеличка праця молодого румунського славіста, дуже інтересна сама по собі, нагадує нам велику, незаповниму прогалину в українських студіях—в тім, що дотикає українсько-румунських відносин. Ні стара, офіціяльна російська наука, ні нова українська не опанувала сеї ділянки, незвичайно важної для роз'яснення ріжних питань в історії східнього Слов'янства і Східньої Европи: для історії східнє-слов'янського розселення, для формації антропологічного типу в карпатсько-дунайських краях, для ріжних питань діялектології, матеріяльної культури, обрядовости і народньої словесности, для відносин церковних, літературних і політичних. Ні старі церковні дисципліни, ні славістичні студії—так сильно форсовані в старій Росії, не займалися сими питаннями навіть в приближенню стільки, як того вимагали сі дисципліни. Причини лежали в малім поширенню знання румунської мови, в загально-запізненім розвитку румунських студій, нарешті в ріжних обставинах, які не сприяли тіснішому контактові наукових центрів румунських з слов'янськими. Сі несприятливі факти тяжать і над українськими студіями, і недостача в спеціялістах румуністики, в обзнайомленні з румунськими матеріялами, з румунською літературою дають себе відчувати на кожному кроці. Такі прогалини, правда, існують у нас і в відносинах українсько-турецьких, українсько-угорських, і т. д. Українські студії не поспівають за швидким зростом вимог української науки і культури, українського життя. Але мусять старатись поспівати скрізь, де існують отакі прогалини, як отся, що я зазначив.

Молодий румунський учений нагадує, що тим часом як впливи київського культурного руху XVII в. на Московщині досить студіювались і вияснялись, в тіні лишалося аналогічне і одночасне поширення впливів

київської школи, книжности і літератури в краях румунських. „Вони не студіювалися досі в загальних рамцях експансії тої праці, що була довершена в Київі".

Се правда. Московські учені займалися виясненням впливів „київської учености" на культуру і державність московську, і ми трохи про них знаємо. Але поруч сеї експансії на північний схід ішла аналогічна експансія на полудневий захід, до країв Балканських: не тільки до Молдавії й Валахії, але також до країв Сербських і Болгарських, і досі ми не маємо навіть найзагальніших обрисів сеї експансії, теж незмірно цікавої і з загально-культурного становища, і спеціяльно—з погляду українських студій.

Д. Панаітеску спеціяльно взяв своєю темою впливи на культурне життя Молдави і Волощини Петра Могили і його київських установ. „Історична румунська наука, каже він, загалом уважає Петра Могилу властиво за втраченого для свого народу і його діло за чуже румунському духовому життю. Але дослід його політичної й інтелектуальної діяльности доводить протилежне". Коротко згадавши про власні претенсії Могили до молдавського престолу і традицію молдавського походження, так старанно ним культивовану, автор спиняється на його ролі в організації друкарства, шкільництва і книжности в Валахії й Молдаві: на ролі київських піонерів друкарства і графіки, висланих ним спочатку до Валахії, потім на Молдаву, на бажання тутешніх господарів, на значінню київських і львівських, і ширше—українсько-білоруських взірців для тутешніх передруків, перекладів, компіляції і т. д. Спиняється ближче на історії колегії в Ясах, що мала становити фактичну філію київської—паралельно з московською, і на Яському синоді 1642 р., де відбулися диспути українських і грецьких богословів: обрахунок старої царгородської теології з новою київською з приводу нового катехизма, довершеного заходами Могили. Застерігається, що брак всього потрібного матеріялу не дає йому можливости війти в усі потрібні деталі зачеплених питань, тому більше спиняється на загальніших моментах: як українських піонерів згодом заступали місцеві робітники, як спиралися матеріяли українські з полудневo-слов'янськими, київська книжність в латинськім офарбленню, поданім Могилою, з течіями грецькими, царгородськими. Підчеркує паралелізм боротьби, витриманої київськими ученими з Греками на московськім ґрунті, з аналогічною боротьбою, що їм довелося витримати на ґрунті молдавськім, і т. д. Деякі прогалини в першоджерелах і в літературі, яку мав під руками автор, дають себе відчувати. Місцями ближче обзнайомлення з українською історією пояснило б, що те, що автор бере за персональне діло Могили, він застав уже готове по своїх попередниках. Але се не позбавляє інтереса його цінної студії, що не одно цікаво освітлює, а ще більше—закликає до ближчого прослідження і освітлення. Лишається тільки витати його працю та бажати її продовження.

І ще одно. Студія виходить як відбитка з V тому праць „Румунської школи в Парижі". Два роки тому я говорив на сторінках „України" про необхідність катедри українознавства в Парижі; за сі два роки справа, на жаль не посунулася наперед. А тимчасом обставини нагадують неустанно про потребу такого безпосереднього стику українських студій з західніми, в формі таких катедр, або таких шкіл чи інститутів в Парижі, Лондоні, Римі—потребу пекучу і негайну. *Михайло Грушевський.*

Др. Микола Чубатий, *Про правне становище церкви в козацькій державі.* Богословія, 1925 р. кн. III. сс. 19—53, 181—203. Львів.

Надрукована у галицькім церковнім журналі стаття М. Чубатого без сумніву має не аби який інтерес. Отже питання про становище церкви

на Гетьманщині майже зовсім ще не досліджене (як що не рахувати праці Маркевича „Выборное начало въ духовенствѣ въ древне-русской преимущественно юго-западной церкви до реформы Петра I“, яка торкається одного лише питання). Розвідка М. Чубатого має такі розділи: I. „Церква, а державна влада та громадянство—по правнім актам II половини XVII в.“ (ст. 20—30), II. „Роля світського громадянства при обсаді духовних посад“ (сс. 30—46), III. „Участь світських людей в заряді церковним майном“ (сс. 46—49), IV. „Церковні люди“ (сс. 49—53), V. „Упривілеювання духовного стану“ (сс. 181—188) та VI. „Церковне судівництво та його компетенція“ (сс. 188—203).

У першім розділі змалювавши в коротких рисах історичний розвиток становища церкви на Україні, автор вказує, що на його погляд характерна риса церкви на Гетьманщині це—її самостійність від держави і, в той саме час залежність від громадянства, що активно впливало на її справи. Автор називає це—„громадянський папізм“. Причина цього становища на думку Чубатого—в історичнім розвитку української церкви, що на її устрій міцно впливала громада ще за „старого вічевого ладу“. Зокрема зупиняється М. Чубатий у розділі II-му на питанні про вибірність церковних посад. На виборах бували й духовні й світські особи. Цей розділ найліпше вдався авторові і він більш-менш докладно характеризує організацію виборів митрополита, єпископа, ігуменів, парафіяльного духівництва. Натомість невеличкий III-й розділ, очевидно, не слід було відокремлювати від инших. Отже про участь мирян в управлінні церковним майном автор може сказати вельми мало і в коротких словах описує лише діяльність ктиторів по парафіяльних церквах. Інтересний мав би бути розділ про церковних людей. Церковні люди: „се всі фізичні і правні особи, які під публично-адміністраційним та судовим оглядом підпадають під юрисдикцію церкви“ (с. 49), тоб-то священики з родинами, манахи, причет церковний, населення церковних маєтностей. Але й тут авторові не пощастило дати огляд правного становища всіх цих груп і він найбільше уваги присвятив спеціяльному питанню про перехід із козаків до духовного стану. Слідуючий розділ присвячений церковному судівництву та його компетенції. Вона (минаючи більш-менш широку компетенцію що до людей церковних) була на Гетьманщині вельми вузька. Лише справа про розводи належала суду церковному та й то до середини XVIII ст. в цім з ним конкурували суди світські. Закінчується розвідка характеристикою суду церковного: епіскопського, протопіпського та вищої над ними апеляційної інстанції—суду митрополита.

Як ми вже сказали вище тема цієї роботи вельми цікава. Опріч суто-наукового інтересу, що його викликає розвідка на неопрацьовану тему, він збільшується тим, що церква в минулім мала першорядне значіння в суспільнім життю. Вона міцно впливала на ідеологію своєї „пастви“; з другого боку її вплив збільшувався й тим першорядним економічним значінням, що його церква завжди вміла здобути. Й на Гетьманській Україні церква (манастирі, вище духівництво) мала великі земельні маєтки й грошеві капітали. Усе це позначилося й на її стані.

Характеризуючи, оцінюючи розвідку львівського ученого, ми-б як раз у першу чергу вказали на те, що він зовсім не ставить значіння церкви в звязок із економічними причинами. Однак ця економічна вага й значіння, плідно впливали й на правне становище церкви. В розвідці про це не згадується. У автора немає ніякої, хоч загальної, оцінки діяльности церкви на Гетьманщині. Звичайно, сторінка канонічного журналу не давала можливості для об'єктивної оцінки церкви, в діяльності якої на Україні—„Війську запоріжськім“ було багато негативних моментів.

Згадаймо за ролю церкви в закрепаченні селянства: отже в її маєтностях не було навіть тимчасового звільнення селян при повстанні Б. Хмельницького. Згадаймо за визиск праці манастирських підданих, за жорстоку й свавільну систему керування манастирськими маєтками, що її вживали манастирські городничі. Згадаймо за спроби закрепачення козаків й т. ин. Отож нам хотілося-б навіть від праці про правний устрій церкви, щоб не затушовувалося мовчанням того фону соціяльних відносин і соціяльної боротьби, що на нім базувалася вся правна набудова.

Переходячи до окремих сторін роботи, вкажемо, що характерна для автора риса це—характеристика стану церкви трохи не виключно за „Правами по которымъ судится малороссійскій народъ“ та витягами з указів, які містяться в екстракті р. 1786, що його видав академик М. П. Василенко. Звичайно укази дуже важливе, найважливіше правне джерело. Але вони не численні, спорадичні й не всі боки правного життя охоплюють. Цілу низку норм можна було-б вивести із активного матеріялу, бо, очевидно, частково устрій церковний покоївся на праві звичаєвім, а його можна вивести шляхом дослідження цих старих актових матеріялів. Безумовно, важко вимагати від ученого з-закордону знайомлення з матеріялом архівним. Цього ми й не робимо. Але друковані акти авторові слід було-б ретельніше переглянути. В них він знайшов би чимало цікавих відомостей що до становища церкви, а це зробило-б його розвідку й повнішою, й цікавішою. Тепер що до посилок на „Права...“, що до них вельми часто вдається автор. На цей інтересний і важливий юридичний пам'ятник у нас справді мало посилаються, хоч він раз-у-раз міг би схарактеризувати певні відомости. Ми пригадаємо собі лише працю М. Е. Слабченка „Наказанія въ жизни и правѣ Малороссіи XVII—XVIII вв.“ [1]), де автор так само, як і М. Чубатий, використав „права...“ (і це дало йому багато цінних спостережень). Але нам з другого боку здається, що при цім треба застерігати певної обережности. Отже автори цього проекту кодекса могли бути в деяких питаннях новаторами і не повторювати постанови старого писаного й неписаного права, але зміняти й реформувати їх. Оскільки „Права...“ ще докладно не досліджено, не можна знати в кожнім конкретнім випадку чи не робили вони таких новаторств що до певних норм. Отже на нашу думку постановами „Права...“ можна не визначати норми правного життя й устрію Гетьманщини, а лише характеризувати й освітлювати їх. Цієї обережности вимагає наукова точність роботи.

Автор, думаємо, надто вже прихильний до метода пояснювати ті чи інші явища норми старими земськими порядками (приміром, обрання парафіяльного духівництва—це, за автором, звичай, який зберігся ще з часів, коли його вживала вервь!). Мабуть ним не слід зловживати, бо треба мати на увазі, що церква на Україні пережила від земської до гетьманської доби складну й довгу еволюцію, яка значно мабуть змінила й її порядки.

Характерна риса, думає автор, для становища церкви на Гетьманській Україні це—її незалежність від держави й вплив на неї громадянства. Але в другім розділі він сам доводить вплив держави в таких важливих церковних подіях, як вибори митрополита й єпіскопа: за автором, вони відбувалися на радах, то-б-то державних установах.

Така розвідка М. Чубатого. Як ми бачимо, вона непевна, не вільна від деяких хиб. Але безперечна заслуга автора в тім, що він поставив цікаву проблему. У нього не вистарчило матеріялу її цілком вирішити,

---

[1]) Опыты по исторіи права Малороссіи XVII—XVIII вв. О. 1911. сс. 29—237.

але з його думками доведеться рахуватися майбутнім дослідникам правного становища церкви на Україні, зокрема на Україні козацькій. І ще одна є вельми добра риса досліду М. Чубатого, це ясність думки й прозорість мови. Це дуже й дуже приємне (і на жаль не таке часте серед багатьох неясних думкою, непрозорих, многословних праць) явище: розвідку легко й приємно читати.

Зрецензована робота М. Чубатого зустріла прихильну оцінку в німецькій історично-юридичній літературі. Маємо на увазі рецензію H. F. Schmil'a v „Zeitschrift der Savigny für Rechtsgeschischte [1]).

Лев Окиншевич.

Гулак Артемовський, П. *Твори.* Редакція, вступна стаття та примітки І. Айзенштока. Д. В. У. 1927, 4 ненум.+379+5 ненум., 8⁰.

Вступна стаття (5–94) містить у собі найдокладнішу й найпоправнішу з досі відомих біографій поета й короткий огляд його творчости. Сам автор цієї статті й редактор творів Гулака-Артемовського зауважує, що стаття його „переросла всі встановлені й звичайні канони“ для подібних статей (стор. 94). І дійсно, в той час, коли більшість подібних статтів у нас звичайно складається похапливо на скору руку, одним автором зразу для багатьох видань „вибраних творів“, у даному разі ми маємо статтю, зложену з виключною сумлінністю й усвідомленням поважности справи рекламування перед громадянством одного з українських класиків красного письменства. Зразу впадає на очі повнота бібліографічних розшукувань І. Я. Айзенштока. Зібрано відомості не тільки з книжок, але й з газет і про видання творів поета та їх проєкти і про особу його. Поодинокі моменти з життя Артемовського освітлено документально й точно. Освітлено між иншим і російські спроби Артемовського, які досі мало притягали уваги з боку дослідників. Харківський період діяльности поета розглядається на ґрунті того оточення, яке він там зустрів і яке могло спонукати його вдатися до української мови в поетичній творчості. Образ Артемовського-Гулака „кепського професора, дбалого службовця та кар'єриста“ (стор. 57), його літературні інтереси, змальовано в І. Я. Айзенштока взагалі правдиво. Ми б тільки сказали, що був з нього не „кепський“ професор, як це на підставі свідчень сучасників про неглибокий зміст його лекцій кажуть, а звичайний середній професор, яких у той час було чимало. Освітленню творчости Гулака-Артемовського в І. Я. Айзенштока передпослано де-які відозви критики. До цих відозов ми додали б ще одну, в І. Я. Айзенштока незгадану.

Свого часу нам довелося натрапити на статтю А. Станиславського „Нѣсколько словъ, сказанныхъ у гроба заслуженнаго профессора и поч. чл. Харьковскаго Университета д. ст. сов. П. П. Артемовскаго-Гулака, 3 окт. 1865 г.“ („Духовный Вѣстникъ“, 1865 вересень, тут саме також промова Добротворського). Тут між иншим знаходимо такі слова: „Я привыкъ почитать поэтическое дарованіе и великое мастерство въ употребленіи малороссійскаго слова. Да, господа! Многіе изъ присутствующихъ, быть можетъ, вовсе не знаютъ или позабыли, что почивающій въ этомъ гробѣ былъ поэтъ. А между тѣмъ онъ былъ имъ несомнѣнно и было время, когда произведеніями его музы восхищались всѣ, кто только понималъ языкъ этой музы—языкъ малорусскій. Не одни лишь юноши, всегда склонные къ восторженности, съ жадностью и наслажденіемъ читали въ двадцатыхъ и тридцатыхъ гг. нашего вѣка, поэтическіе оды и баллады Артемовскаго; сановитые государственные люди, какъ Рѣпнинъ,

[1]) XLVI Band. Kononstische Abteilung XV. Weimar. 1926. cc. 550—557.

Паскевичъ и мн. другіе, услаждали ими свои досуги". Далі говориться, що тут не місце поширюватися про обставини, що стримували поетову творчість, а в кінці наводиться чотири рядки віршів А. Г. в листі до одної овдовілої матери: „Вибравсь татусь, вибравсь рідний" (див. Айзенштокъ, стор. 207, текст однаковий). В примітці: Изъ рукописнаго стихотворенія, подареннаго мнѣ авторомъ 2 янв. 1856. Див. стор 232).

Цей некролог цікавий своїм підкресленням слави поетової, як факту давно минулого (20 і 30 роки), конкретним змалюванням того середовища, яке було споживачем його творів. Факт популярности Гулака-Артемовського - цілком відповідає першому, найважливішому періодові його творчости, який І. Я. Айзенштокъ визначає рр. 1817—1832.

Байку „Пан та собака", з'ясовано у статті взагалі за М. Зеровим. Зваживши запозиченість того знаменитого місця її, на підставі якого звичайно говорять про ліберальну ідеологію поета, І. Я. Айзенштокъ рішучо відкидає це твердження (стор. 66). Це безперечно має рацію, але в силі залишається факт, що л і б е р а л ь н е значіння в розумінні кількох поколінь байка все ж таки в і д о г р а л а й почасти відограє тепер. Крім того належить відтінити особливу вдачу певної групи інтелігенції того часу, а до такої групи належав Гулак-Артемовський—уміння сполучати в собі водночас з явним консерватизмом навіть монархізмом, також здатність до певної добродушної сентиментальної симпатії до кріпаків. Належить підкреслити також те, що поет, який п е р е р о б л ю в а в Красицького, не пропустив і не обезбарвив цього місця (Той дурень, хто дурним іде панам служити, а більший дурень хто їм дума догодити). Отож, як що перенестися в добу, коли жив Гулак-Артемовський, поглянути на вдачу його очима доби, за якої він жив, відмінної всіма сторонами від нашої, то не буде викликати нашого здивування, не буде видаватися суперечною з цілим життям Артемовського все ж таки не випадково, з нашого погляду, висловлена в нього думка. Наші сучасні противенства або далеко направо, або навпаки далеко наліво—це є психіка цілком чужа і психіці Котляревського, Квітки і психіці Артемовського. Гадаємо, що ці міркування будуть незайвими, коли б хотіти достатньо розібратися в такій тендитній, складній і змінливій речі, як соціяльні почування людини перших десятиліть минулого століття.

Деякі зауваження викликає уступ статті про оди Гулака-Артемовського. Дуже влучним є зауваження І. Я. Айзенштока про необхідність розмежовувати травестію від пародії (це питання свого часу знімали й ми в рец. на кн. Дорошкевича, М. Зерова й В. Коряка). Наводить автор дефініцію словника Остолопова травестії як опису жартівливих подій, що їх раніш було описано складом високим, і п а р о д і ї, яка полягає в пристосуванні тогож твору до инших подій із зміною деяких висловів. З цих дефініцій І. Я. Айзенштокъ робить дуже неточний висновок: „Инакше кажучи, автор пародії має діло виключно з текстом, автор „изнанки"—лише з сюжетом" (68).

Коли так розуміти дефініцію словника Остолопова, то „Енеїду" І. П. Котляревського (а такий тип творів Остолопов наводить на приклад и з н а н к и) ми ніяк не назовемо травестією, бо тут перероблюється і сюжет і самий стиль. Гадаємо однак, що зміст дефініції в Остолопова травестії зовсім ясний: в цьому жанрі раніш викладене високим стилем викладається жартівливо. Користуючись невикінченим висловом Остолопова—„Опис жартівливих подій", не варто камінь наріжний ставити на сюжет. Так само не варто цілком буквально розуміти дефініцію в словнику пародії—теж невикінчену. Коли на користь нашого розуміння дефініції травестії кажуть наведені в Остолопова приклади (Скарон, Оси-

пов і Котельницький), то в даному разі що до пародії становище є важчим і вимагало б шукати инших підтверждень у свідченнях того часу. У всякому разі навряд чи розуміння пародії дуже ріжнилося тоді від такого: звичайне подається в ній у певній формі благородній високій [1]).

У всякому разі покликання на словник Остолопова, як на виразника літературних смаків, який „лише зафіксував загально відомі й поширені на початку XIX віку канони, правила та твердження“ (стор. 69) ми вважали б за доцільне, однак далеко недостатнє для ствердження дійсної загальности й особливо точности його дефініції для свого часу. Ставлячи під сумнів основну позицію І. Я. Айзенштока, коли він відмовляється застосувати оди Артемовського-Гулака до травестій і до пародій, ми з свого боку радше підтримали б старий погляд на ці оди (М. Зерова), як на травестії. Серіозні Горацієві оди поет розповідає жартівливим стилем, травестує їх.

Але І. Я. Айзеншток іде й ще далі. Він відмовляється визнати в одах Артемовського присутність бурлеску й при тому покликається на свідчення Т. Г. Шевченка про оди—сприймання їх, як точного перекладу (значить не умисне бурлескного) й свідчення самого автора (Гулака-Артемовського): „философия (Горация) мало чем розличествует с философиею наших малороссийских Пархомов: фалернское и горилка—вот вся разница“ (в І. Я. Айзенштока див. стор. 73). Коли навіть приняти, що українські імена (замість латинських) в одах не сприймалися в комедійному тоні (це більше ймовірно що-до російських імен в російських перекладах замісць латинських), то й тоді в одах залишиться чимало явних бурлескних виразів, розрахованих на комічний ефект: в щасті не брикай, лізеш рачки, з'їси за гірку працю дулю і т. п. Наколи так, то не варто надавати фактам, наведеним в І. Я. Айзенштока (свідчення повісти Шевченка й самого Артемовського) того значіння, якого він їм надати стремить. Оціночне судження в повісті Шевченка варто б замісць надавати йому значіння реального відбиття сприймання, спробувати з'ясувати. Чи немає тут нічого иншого, як абстраговане виявлення пошани до українського письменника, пошани, що з'явилася в наслідок глибокого естетичного враження. Доказування точности перекладу це є тільки засіб до реабілітації автора, до підвищення його майстерности. Що ж до примітки самого Гулака-Артемовського, то в ній аж ніяк не висловлюється вся правда про рівнобіжну відповідність Горацієвих і його од, а тільки частина цієї правди, взята в найглибшій абстракції. Це є свого роду самовиправдання письменника перед читачами за свої українські поезії, застереження їх від можливого неприняття його „перекладу“, від деякої відрази. Далі ми цілком погоджуємося з І. Я. Айзенштоком, коли він твердить, що творчість Артемовського не вкладається в рамках „котляревщини“, про те однак гадаємо, що і оди його і „Пан та собака“ належать до одного типу поетичної творчости: де в чому відмінно, де в чому в деталях відповідно вони розроблюють один і той самий тип творчости—бурлеск.

Не викликають наших заперечень поправки І. Я. Айзенштока до аналізи „Рибалки“. Ще деякі зауваження викликає твір Гулака-Артемовського „Пан Твардовський“ (з р. 1827), якого І. Я. Айзеншток торкається дуже побіжно, відзначаючи головним чином те, що поет українізував польську баладу Міцкевича „Pani Twardowska“. Взагалі треба сказати, що цьому утворові українського поета досі надавалося далеко менше

[1]) Див. Die Physiologie und Psychologie des Lachens und des Komischen. Ein Beitrag zur experimentellen Psychologie fur Naturforscher, Philosophen und gebildete Laien von Dr. Ewald Hecker, Berl. 1873, c. 302.

значіння, аніж він на це заслуговував. Є, наприклад, відомості (?), що про цю баладу з великою прихильністю озвався сам Міцкевич. Рославський-Ростовський у некролозі зауважує, що Міцкевич, „не щадя своєго авторского самолюбия", казав, що український переклад вищий від первотвору.

В справі з'ясування Твардовського Гулака Артемовського, українського Фавста, пригадаємо, що на Заході, як це надзвичайно влучно підкреслив у своїй дисертації відомий харківський учений проф. О. І. Білецький [1]), було дві основних течії легенди.—Людина віддається чортові з відчаю або легковажности, чи то засліплення й у такому разі може одержати пробачення, бо вона є безвинною жертвою, що попала в сіті через чарівника, який до речи запропонував свої послуги, або самого чорта в образі людини, який бродить по землі, шукаючи кого б пожерти. Другий відлам цієї легенди—свідомий союз людини з дияволом, зречення її церкви.—Це невмолимий гріх, який карається смертю (стор. 68—69). Друга течія легенди остаточно була оброблена в Німеччині і ця обробка перейшла ріжні стадії, а за доби найбільшого розвитку уявлень про демонів у часу реформації, легенда сконцентрувалася навколо історичної особи Фавста. Бажання грішників, що запродують дияволові свою душу, бувають ріжноманітні (мудрість, влада і т. п.), а найбільше бажань виявляє Фавст, який вимагає повного знання, задоволення геть чисто всіх бажань взагалі. Розмір цієї рецензії не дає нам змоги широко прослідити польські легенди про запродану чортові людину (проф. О. І. Білецький розглядав тільки західні). Тут також є дві течії легенд, рівнобіжних до західних. Існує й особлива література про польського Фавста, що має тут инше ім'я—„Пан Твардовський". Деякі дослідники гадають, що така особа дійсно існувала. Зауважимо тут тільки одно.—Міцкевич користувався одною з тих версій легенди про Твардовського [2]), які являють собою занепад „забобонних" вірувань. В часі, коли всі вірування почали розхитутися, раз-у-раз почав поширюватися комедійний елемент у легенді—диявол попадає в смішне становище—він не виконав останньої з примх Твардовського одружитися з жінкою його.—Однак у Міцкевича переказується властиво лише друга частина легенди—мент, коли чорт приходить по його душу до корчми „Рим". А тимчасом у деяких [3]) переказах легенда починається з менту укладання умови, в других [4]) додається ще переказ про дитинство Твардовського й розповідається, як батько сам того не знаючи, запродав сина чортові та як той потім відібрав церографа. Твардовський змальовується або як свідомий злочинець—тоді його врешті роздирає диявол, або несвідомий—тоді розвязка инша. Оброблюючи легенду про Твардовського, деякі польські письменники надто наближали її до німецької про Фавста, надавали їй філософічного змісту—й це викликало скарги з боку критики, які хтіли бачити більшу відповідність літературних обробок до народньої легенди.

---

[1]) Легенда о Фаустѣ въ связи съ исторіей демонологіи. „Зап. Неофилологич. Общ. при И. Спб. У-тѣ. Вип. V. Спб. 1911.

[2]) Є відомості, що Міцкевич знав на память якусь польську пісню про Твардовського й очевидячки використував її в своїй баладі. Це заперечує Jozef Tretiak. Młodość Mickewicza. T. I sbb. 1828.

[3]) Такий переказ дав Jan Barszczewski: „Szlachtic zawalnia czyli Białoruś w fantastycznych opowiadaniach... Peterb. 1844, стор. 11—15. До цієї ж категорії очевидячки належать записи в Luciana Siemieńskiego.—Podania i Legendy polskie, ruskie, litewskie.. Poznan, 1845. стор 149, в K. Wł. Wòjcickiego. Kleshdy, starożytne podania i powieści ludowe zebral i spisał.. T. I. Warsz. 1851 стор. 202—212. також в рукоп. Possel'я на який посилаються дослідники.

[4]) Див. запис W. Kosinskiego. Materyiały do etnografii gòrali Bieskidowych. V. W Krakowie. 1888 c. 150 і в друг.

Це й постарався зробити Міцкевич, який, як ми вказували, взяв для обробки комедійний відлам легенди зі стисло матеріяльною мотивацією вчинку Твардовського. Переробка Гулака-Артемовського тільки поглиблює баладу в напрямі наближення до народніх перекладів. Досі властиво не вдалося ще достотно виявити міру користування Артемовським народнім матеріялом, який, як це вказано в Айзенштока, був йому відомий. В українських переказах про людину, що запродала свою душу, матеріяльна мотивація запродажу понайбільше пануюча (напр. за шість кабанів) [1]). В Польші були сприятливіші умови для розвитку легенди про Твардовського. Краківська Академія, яка в XV—XVI століттях славилася таємними науками, відограла в даному разі свою ролю. Нічого подібного на Україні не було. Ім'я Твардовського в записаних легендах зустрічається надзвичайно рідко.—Розповідається, напр., про Твардовського-Повітовича, який запродав себе чортові, бо захтів гроші, а нема їх де дістать. За це він потім повис між небом і землею [2]). Про поширення легенди про Твардовського „на Руси" говорив .Бандтке [3]), а Мацейовський чув, що коло Лубен є корчма під назвою „Рим", де чорти роздерли Твардовського. М. Максимович „Малор. пѣсни" (1827) каже, що пісні про Твардовського люди співають на Полтавщині. Як що б з'явилися друком які-небудь нові записи легенди про Твардовського або видобуто старі, то можна було б пояснити той вірш Орловського, який ми передали І. Я. Айзенштокові і який у його виданні видруковано (301—310). В цьому віршу розповідається про укладання самої угоди й її наслідки, цеб-то про те, що Міцкевич і Артемовський поминули. Цей мент у переказах освітлювався (порівн. наші зауваження про польські легенди). Автор знайденого нами віршу його літературно обробив, наслідуючи Артемовського-Гулака. Всі ці міркування ми подали почасти з метою, щоб хоч би трохи пояснити видрукований у І. Я. Айзенштока новий матеріял.

Поминаємо освітлення в І. Я. Айзенштока инших моментів творчости Гулака-Артемовського, взагалі побіжного.

Видання самих творів поета своїми принципами викликає з нашого боку повну підтримку. Редактор ставить собі за мету „очистити тексти поетові від попередніх редакторських поправок" (стор. 18) і переводить серйозну критику тексту. В кінці книжки додано цінні для історика письменства „Примітки" (стор. 313—379), де можна знайти ввесь матеріял до критики тексту.—В такому обсязі, з таким апаратом твори нашого письменника з'являються друком уперше. Взагалі видання доводиться визнати за зразкове. Що ж до вступної статті то особливу цінність має в ній докладна наукова біографія. Огляд творів, як ми бачили, теж містить у собі чимало нового, хоч де-що викликало б і заперечення.

Кость Копержинський.

Євген Чикаленко, *Спогади 1861—1907.* Львів. Ч. I і II р. 1925 Ч. III 1926 р. (172+139+126). З 4 фотографічними знімками.

Спогади відомого українського діяча видавця та редактора першої української газети з 1906 року, звернули на себе особливу увагу і зацікавили широкі кола громадянства. Заможній землевласник на Херсонщині (с. Перешори) і Полтавщині (с. Кононівка) Євген Харлампович Чи-

---

[1]) Див. М. Драгомансвъ. Малорусскія народныя преданія и разсказы. К. 187 стор. 56—57.

[2]) „Етногрф. Зб. Н. Т. ім. Ш. у Льв., II. 1902. с. 203.

[3]) Samuel Bandtke Dzieje Narodu Polskiego. T. II. w. Wrocławiu. 1835 стор. 75—76. [4]) A. Maciejowski Polska az do pierwszej połowy XVII w. pod względem obyczajow t. IV, 1842.

каленко жваво і яскраво оповідає про життя селянського люду на межі степу і поля Дністерсько-Бугського басейну в половині XIX-го віку, за часи господарювання його діда, батька й дядька, про життя власне й родинне за 60-ті роки, дитинство й виховання, перші кроки самосвідомости і захоплення демократичними і національно-українськими ідеями, про сільсько-господарську свою працю і відносини з селянами, знайомство з видатними українськими діячами і громадським життям Лисаветграду, Харкова, Одеси, Київа з 80-х років та згадує і змальовує докладно й виразними рисами ті 15 років (перед 1908-м), коли він приймав безпосередньо участь майже у всіх видатних українських справах, поклав чимало почину і коштів і праці в літературно-громадські підприємства і відограв значну ролю майже у всіх головних заходах і подіях українського руху. За тяжкі часи кінця минулого віку і часи першої революції. Останній розділ книжки Чикаленка і є „Перший рік першої щоденної газети на Великій Україні“ (1905—1907 рр.).

„Спогади“ Євгена Харламповича не мають анекдотично-сенсаційного характеру. Написано їх з обміркованням, подібрано матеріял типовий і в самому оповіданні, навіть, про особисте життя, залишається загальноцікава та громадська вартість того, що змальовує в живих, виразних рисах автор. Від багатьох инших споминів величезної зараз мемуарної літератури закордоном і в Росії спогади Чикаленка приємно відрізняються серйозністю, щирістю і переважно правдивим освітленням подій та людей, гуртового і партійного життя, мрій, планів, пригод і вдатних досягнень,—разом усього, що приваблювало, турбувало, засмучувало, нервувало, злостило, тішило, бадьорило, ущасливювало освіченого самосвідомого і відданого ідейній праці Українця національно-демократичного напрямку, проте толерантного, визнаючого можливість та слушність инших думок і рухів. Незавше, правда, щастило Чикаленкові на протязі всіх спогадів уникнути неприємного йому „яканья“, хоча, за словами автора, й у житті свойому „раз-у-раз старався оте своє я не виставляти наперед, заховати на задній плян“ (Передмова ст. 4). Та це вже, здається, неминучий огріх усяких споминів, коли людина згадує те, що вона сама бачила, переживала, в чому приймала участь, від чого боліло її серце, чим раділо і що задовольняло душу оповідача.

Візьмемо на увагу ще дві приємні особливості сих спогадів. Перша —його любов до людей, розуміння їх життя, виправдування невистачок і хиб людських, доброзичливе відношення і до тих, хто не тільки з одвертою душею і приязливо ставився до його намірів, праці й до нього самого. Автор підходить до людей з довір'ям, уникає злослів'я, знаходить і підкреслює переважно симпатичні риси в портретах людей, з якими він зустрічався, працював, у яких вчився уму-розуму та які сприяли його громадському переконанню. Друге, що підіймає вартість книжки Чикаленка,—досить витримана в умовах можливих для споминів про недавнє минуле й пережите. Побутові малюнки, характеристики людей, оповідання про історичні події і громадські справи, не втрачаючи своєї виразности і кольоровости, набувають чималої цінности, завдяки такій доброзичливості до людей і об'єктивному відношенню до того, що тільки оце за останні часи сталося минулим—та зовсім не таким вже давноминулим уявляється нам і зараз....

Недарма „Спогади“ Є. Х. Чикаленка викликали надзвичайну зацікавленість в самих широких колах української людности і, навіть поза її межами. Додамо й те, що українська мемуарна література—була й раніш, так і тепер—дуже бідна література. Ми маємо хіба деякі невеликі спомини в статтях та уривках про наше колишнє особливо гуртове, гро-

мадське життя. Спогади видатних українських діячів відомі надрукованими, мало не всі чи дуже випадкового, побіжного, несистематичного характеру, чи уриваються на самому початку: то на дітячих то на ранніх юнацьких літах. Через те зрозуміло, що спомини за 45 років життя повні і доведені до кінця (Чикаленко має надію колись ще зредагувати і видати свій Щоденник, який почав занотовувати з 1907-го року) викликають таку повселюдну зацікавленість, а їх зміст надовго стане важним джерелом мемуарно-історичного матеріялу що до українського руху за кінець XIX-го і початок XX століття. Це накладає на автора відповідальність за точність фактів, хронології, топографії то що. На жаль, з цього боку в „Спогадах" зустрічаються помилки, дрібні огріхи, недогляди. Вони цільно виправдуються тим, що спомини писалися далеко рідного краю, без достатніх документальних матеріялів, без листування і ділових паперів, які за невеликим винятком знищено було у 1917-19 роках на місцях сталої оселі автора. Проте, є обов'язок і в тих, хто дещо пам'ятає з недавнього минулого і переживав його поряд за автором спогадів, виправляти хиби, а де й додати фактичного змісту до оповідання Чикаленка.

На перший раз ми дамо декілька поправ в невеликому обсягові місця й часу, попережаючи загодя, що не докоряємо авторові помилками, а маємо на меті, щоб не пішли далі і не стали певними назавше деякі фактичні огріхи спогадів поважаного українського діяча і письменника.

З київськими громадянами Чикаленко уперше ознайомився в 1881 році, коли й сам вступив до молодого „Читанківського" гуртка, про що оповідає докладно, але з деякими помилками. Він згадує, що насамперед побував у М. В. Лисенка в будинку на Мерінговській вулиці (ч. I, ст. 88), якої до 90-х рр. у Київі зовсім не було, а Лисенко жив тоді в будинку Мезера, на Хрещатику, проти Фундукл. вулиці.—О. О. Русов в 80-ти роки вже не був учителем гімназії (ст. 91), яку посаду залишив років за 6 до того, а редагував у Київі в початку 80-х рр. газету „Труд."—Волошин і Турбойський не „пощезали з українського круговиду (Ibid), а перший переїхав на рідну Кубанщину, був радником Катеринодарського обласного управління, займався українською етнографією, а лікар Турбойський (не з Кубані, а з Корсуня на Київщині) до смерти в 1889 році не залишав української справи.—Професор київський Мик. Пав. Дашкевич ніколи не був і близько біля Київської Громади (стор. 92), а в 80-ти роки діяльним членом її був адвокат (пізніш сквирський нотар) Пав. Мих. Дашкевич.—Член виконавч. комітету „Народньої волі" з прізвищем Гартинський (ст. 91)—людина невідома.—Неправдиво освітлено відношення В. Б. Антоновича [1]) до Старої Громади в 90-ти роки з приводу А. І. Арабажина. Ображений Антонович, оповідає автор, „через те, що Громада не прийняла його ученика і улюбленика Арабажина, якого він провадив у члени Громади" тоді й „вийшов з складу Громади" (ч. II, стор. 38, 93). „Словесника" київського університету К. Арабажина (кінчив у-т у 1889 р., автор праці на медаль по катедрі слов'янознавства проф. Флоринського „Казимир Бродзинський") ніхто ніколи й не думав пропонувати у члени Старої Громади, а 1885–1886 рр. з ним розійшлася близька до старогромадян молода українська громадка („Читанка"), що повело до пересердя і ускладнення відносин В. Б. Антоновича за свого улюбленика, з яким В. Б. через який час цілком розійшовся,—з Громади ж старої Антонович ніколи не виходив, хоча довго, з другої половини 80-х років, уникав бувати на її засіданнях.—Теж саме невірні відомості подає Чикаленко, коли пише, що з приводу „другої жінки Антоновича—Стара Громада

[1]) В родині В. Б-ча, між иншим, українська мова зовсім не була рідною, постійною (ч. II, стор. 92).

постановила, по запорожському звичаю, не приймати в число своїх членів жінок і додержала тої постанови до самої своєї смерти, тоб-то до 1917 р., коли вона тихо і непомітно перестала існувати" (ч. II, ст. 93). У перше—такої постанови Старої Громади „по запорожському звичаю" не було, у друге—Стара Громада в 1917 році не вмерла, а в самому кінці року, в грудні, перетворилася, відповідно умовам часу, в легальне товариство під тією ж назвою з затвердженим судовим порядком статутом і в Громаді занотовано було серед десятків трьох членів і сім жінок.

Непевні фактичні повідомлення автора „Спогадів" і про існування петербурзької Громади в 90-х роках. За його оповіданням виходить, що він, приїхавши депутатом від Киян в 1896 р. на ювілей Д. Л. Мордовцева, яко ініціятор, а потім і його знайомі Є. Волянський та В. Леонтович, ото й заснували в Петербурзі Українську Громаду в початку 1897 року (ч. II стор. 28, 32—35 та ин.). Справа провадилася не зовсім так. В Петербузі ще з часів Костомарова існувала Українська Громада; правда, вона перебувалася споминами, традиціями та живою виявлялася в кінці лютого кожного року, за часи панахиди та вечірок і поминок Т. Г. Шевченка. Дезорганізоване невелике товариство сходилося иноді в складі Д. Л. Мордовцева, Ю. Ю. Цвітковського, В. Л. Беренштама, В. Г. Котельникова, П. М. Саладилова, В. В. Балашова та инших. В першій половині 90-х років зорганізовано було цим гуртом „Товариство імени Шевченка для допомоги учням вищих шкіл з Південної Росії". Переїзд до Петербургу енергійного О. І. Бородая (інженер-електрик Бородаєвський), заходи про видання українського перекладу евангелія та ювілей Мордовцева [1]) розворушили апатію старого гурта українських громадян, і з ними сполучилися молодші прихильники українства—з першу Є. Волянський (з яким то і радився Чикаленко), а потім П. Я. Стебницький, Білиловський, а хутко після того, коли з старих відійшов дехто (Котельников Балашов), приєдналися до Громади з молодших—В. В. Ігнатович, І. П. Житецький, Я. П. Забіла, П. П. Катеринич, В. О. Алексієв, а пізніше з переїздом до Петербургу О. І. Лотоцький, М. А. Славинський та инші. Тодіж у 1898-му році було засновано з ініціятиви військового службовця і кооператора М. Хведоровського, а не Стебницького, „Благодійне товариство видання українських книжок", де перший час і головував Хведоровськнй, потім Д. Мордовцев, а з 900-х років став на чолі Стебницький. За останнього теж непевні відомості в „Спогадах"; в 1901 р. (а не 1903, як у Є. Ч-ка) не „зоскілька професорів та громадських діячів подали цареві Миколаєві II протест проти биття поліцією студентів на вулицях Петербургу (ч. II, ст. 35—36) а протест подано „Союзом писателей" з великою кількістю підписів. Серед них був і підпис службовця міністерства фінансів П. Я. Стебницького; а за ним вже слідкувала з приводу українських зносин тогочасна жандармерія і зробила в нього трус. Міністр Вітте ні крихти не обороняв Стебницького, а звільнив його від служби, але редактор „Вѣстника финансов, промышленности и торговли" М. М. Федоров залишив П. Я-ча, яко незамінного співробітника на редакційній і торгов. телегр., агентській праці „по найму"; в стані керівника Камери Відділу Телегр. агентства (з р. 1904) Стебницький і перебував до часів революції 1917-го року.

Ще за дрібні помилки Чикаленка усякого змісту. „Аліянс Олександра III з Францією виявився років за 3 до його смерти в 1894 р., а

---

[1]) В 1859 видано „Козаки й море" Мордовцева; 35 років—1894 й рік, але ювілей відбувся в кінці 1895-го року. Те-ж помилка, що Мордовцев був ніби то співробітником „Нового Времени",—він багато писав у ліберальній газеті „Новости" Нотовича, а не у Суворіна.

не на початку царювання" з 1881-го року, через те й не могло бути й не було, щоб „заключення союзу з Республіканською Францією подавало облудні надії громадянству... і в значній мірі відвернуло громадянство від революційного руху і примирило значну частину (!) лібералів з урядом" (ч. II, ст. 45).—Війна з Японією розпочалася не в 1903, а в 1904-му році (ст. 135) і в подіях 1905-го р. Распутін не грав при Миколі II ролі, яка виявилася пізніше (ч. III, ст. 49).—„Сын Отечества" в 1905-6 рр. видавався не в Москві, а в Петербурзі (ст. 80).—Будинок Конського стояв у Київі не на Маріїнсько-Благовіщ. вул. „майже насупроти" ч. 91, а на кол. Бібіковськім бульварі, проти кол. Безаківської вул. (ч. II ст. 86).—В. Беренштам в Київі прожив 1898—1904, а не три роки (ст. 91) і М. Лисенко був молодшим, а не старшим від нього на 3 роки (ч. III, ст. 3) і т. инше.

Ми не будемо перелічувати далі дрібних та більших помилок в „Спогадах", залишаючи це обов'язком молодших живих і досі українських діячів і письменників, яких згадує Є. Х. Чикаленко,—головне—за для установи на майбутнє певних фактичних відомостів про недавнє наше минуле.

Ігнат Житецький.

Atheneum Wileńskie, czasopismo naukowe, poswięcone badaniom przeszłości ziem W. K. Litewskiego. Rok I 1923 № 1—4; rok II 1924 № 5—8.

Сей часопис, що видає „Towarzystwo Przyjacioł. Nauk w Wilnie", має за мету спріяти виучуванню історії земель, що входили в склад в. кн. Литовського. У редакційній програмовій передмові споминається, що наукова праця такого напрямку провадилась колись переважно у Вільні з її університетом, у якому працювали Лелевель, Данилович та инші учені. Коли університет було скасовано (р. 1832), праця все ж не припинилася: Нарбут, Ярошевич, Балинський, Крашевський продовжували працювати над історією Литви; за редагуванням Крашевського десять років (1834—1843) видавався часопис під назвою „Atheneum". У другій половині минулого та на початку цього сторіччя наукове життя у Вільні завмирає; але над історією Литви багато працювали польські учені (прізвища цих учених наводяться у передмові)[1]). Далі[2]) відновлюється наукова праця й у Вільні. В 1907 засновано Towarzystwo Przyjacioł. Nauk w Wilnie; з'являються такі наукові видання як „Kwartalnik Litewski" (1910 в Петербурзі), „Litwa i Ruś" (1912 у Вільні). А в останні часи, коли змінюються умови політичного та наукового життя у краї, коли відновлено університет у Вільні, розгортаються нові шляхи для наукової діяльности, і Towarzystwo вирішило видавати свій часопис.

Такий зміст передмови. Не можна не привітати нового відживлення наукової діяльности у давній столиці Литви, але неможна теж не помітити, що ця столиця не входить в межі нової Литовської республіки, і відновлений у ній університет має польську назву (Uniwersitet Stefana Batorego). Можна побоюватися, що такі „умови політичного та наукового життя" будуть до де-якої міри відбиватися на діяльності учених, що будуть брати участь у часописі. А проте не будемо вдаватися в передчасні міркування; самий зміст часопису дасть відповідь на це запитання.

Часопис—трьохмісячник середнього розміру; книжки часто подвійні, річник 1923 дає разом 604 сторінки, 1924—506. Кожна книжка складається з чотирьох відділів: 1) rozprawy, 2) miscellanea archiwalne, 3) przegląnd krytyczny, 4) kronika. Головне місце займає перший, на статтях якого ми

---

[1]) Не можемо не додати, що у цій галузі багато працювали й українські та російські учені, але про них у передмові не поминається. [2]) Після першої російської революції.

й зостановимося більш докладно. Усіх статтів більш як 20. Іх можна поділити на три категорії: у одних розглядаються історичні події чи особи; другі відносяться до явищ економічного чи юридичного стану Литви; треті присвячені місту Вільну та його життю.

Статті першої категорії почасти обговорюють мало досліджені події давніх періодів історії Литви, другі—більш відомі події XVIII та XIX ст. Ми будемо розглядати ці статті, додержуючися хронологічного порядку подій, що в них обговорюються.

Стаття Якубовського: „Czy istnieli kniaziowie Nieświescy?“ (1923 № 1) належить переважно до XVI ст., але торкається й XIII. Головний зміст її у тому, що резиденція Радзивилів м. Несвиж (на Білій Русі на п. з. від Мінську) приняло назву князівства лише у XVI ст., коли його власник Миколай Радзивил дістав від цісаря Карла V диплома на князівство; раніш це була незначна маєтність чи другорядний замок. Між тим авторитетні історики припускали, що таке князівство було ще у XIII ст. на тій підставі, що у літопису поминається „князь Юрій Несвѣжскій“, що загинув на Калці р. 1224; а в документах XV ст. теж поминається кн. Несвицький наім'я Федко. Автор слушно вказує, що ці звістки відносяться до иншого князівського роду, що княжив десь у иншому місті. Автор уміщує це князівство десь на сході, поруч з Суздалем та якимсь Шумським, чи Шуйським. На наш погляд це помилка; у бою на Калці брали участь князі південної Руси, кн. Федко тож був князем південно-руським: йому належали Зборів, Вінниця, Хмельник. Містечка Несвіч і Шумськ і досі існують на Волині. Відома й дальша участь цього княжого роду. В 1508 кн. Василь Несвицький виїхав до Москви; у Росії й до останніх часів були нащадки цього роду, князі Несвицькі.

Стаття Пашкевича: „Ze studiów nad politykoju Bolesława Jerzego, ostatniego kniazia Rusi Halicko-Wołyńskiej (1923, № 5, 6)—це спроба кинути промінь світла на темні часи історії Галицько-Волинської землі перед приєднанням її до Польщі. Автор визнає труднощі такого завдання, але всеж досліджує, на підставі друкованого актового матеріялу та праць багатьох польських, українських та російських учених, діяльність двох останніх Романовичів та їхнього наступника Б. Ю. Тройденовича. У діяльності та трагичній загибелі цих князів він бачить багато спільного. Останні Романовичі—Андрій та Лев, каже він, відстоювали державні та свої династичні завдання, і це ставило їх у ворожі відносини до могутніх галицьких бояр, що хотіли забрати владу за допомогою Татар. Наслідком була нагла смерть князів—їх отруїли бояри. Болеслава, що прийняв їм'я Юрія, посадив на Галицький стіл король Владислав Локетек, каже автор—за Прохаскою, хоча помічає, що Грушевський та Абрагам з цим не згоджуються. Цього князя автор називає людиною видатною. Він енергійно відстоював свою владу, провадив уперту боротьбу з боярами, допомагав королям Владиславу та Казимиру у боротьбі з Татарами, але серед таких подій загинув як і його попередники. Р. 1340 його було вбито; ріжні джерела називають вбивців Rutheni, sui, nobiles Ruthenorum. На погляд автора це теж були галицькі бояри.

Не можна заперечити ймовірності поглядів автора, але важко визнати їх за цілком доведені. Сам факт вбивства Романовичів не усі дослідники почитають доведеним. Не доведені й звязки бояр галицьких з татарами. Автор посилається на Грушевського, що доказав, що у Київщині після татарського навалу не було князів, а були автономні громади, та перекидає це й на Галичину, яка була у зовсім инших умовах. Характеристика Б. Юрія теж не доведена; але стаття всеж дуже інтересна.

Відомий польський учений др. Антоній Прохаска подав дві статті про події, що не мали практичних наслідків, але були зв'язані з важливими питаннями політичного життя західної Европи XV ст. Обидві статті написані з звичайною в шановного ученого докладністю, та у звичайному для нього напрямку—прихильности до політики Ягелонів та римської церкви. До статій приєднано кілька документів з Метрики Коронної.

Перша стаття—„Znaczenie niedoszłey koronacij Witolda (1923 № 3–4) складається з трьох розділів: 1) Consilia, 2) Zamiary króla Zygmunta, 3) Cele Marcina V, 4) Znaczenie consiliów i koronacij. Справу з коронацією Витовта автор розглядає тут як прояв боротьби папства з імперіялізмом, що скінчилася повною поразкою Сигизмунда, а тріумфом папства. Що ж до Литви, то там до цього, головного, питання приєднувалось ще инше—про відношення Литви до Польщі. Значіння Городельської унії та автономні змагання Витовта автор обминає, але у статті яскраво виступає його симпатія до унії.

Друга стаття: „Wyprawa Sw. Kaziemierza na Węgry“ (1923, № 1 і 2) присвячена події менш видатній, але також звязаній з важливими подіями тодішньої політики. Похід королевича був викликаний бажанням його батька, короля Казимира придбати для нього угорську корону, як старшому королевичу Владиславу пощастило придбати корону чеську. Угорщина мала вже свого, обраного короля—національного героя—Матвія Корвина. Ягелони не признали цього обрання, та відстоювали свої, досить сумнівні династичні права. Папа Сикст IV визнавав королем Матвія, бо покладав на нього великі надії що до боротьби з Турками і навіть наложив на Казимира екскомунікату. Королевич не поділяв поглядів батька, а все-ж виконував його плани. Справа скінчилася зовсім невдало для королевича. Прохаска з великою пошаною відноситься до молодого ще королевича (на початку війни р. 1471 йому було 13 років, а помер він р. 1474). Він відмічає, що королевич був вихованцем Длугоша та гуманиста Калімаха, що називав його divus adolescens; з повагою описує його побожність та аскетичні вчинки; nocami leżał krzyzem w przedsionkach swiątyń wileńskich). „Королевич був нещасливим претендентом на корону венгерську, але це дало йому корону небесну“, каже др. Прохаска. Взагалі, все, що говориться про королевича, має характер не біографії, а гагіографії.— Крім походу королевича у статті поминається Флорентійська унія—з великою пошаною до представників унії—митр. Ісидора й його наступника Григорія і з дуже негативним відношенням до митроп. Іони.

Велика (більш як 100 сторінок) стаття Ф. Конечного „Rzekoma koalicija Litwy z Tatarami przeciwko Moskwie r. 1480“ (1923, № 2 3—4) це розділ другого тому ще ненадрукованого твору автора „Dzieje Rusi“. Не знаючи змісту цілого твору, ми не можемо докладно оцінювати його частину; скажемо лише, що автор користувався багатьма виданнями актового матеріялу, але з російських істориків називає лише одного Карамзіна!

Стаття Тишковського „Odgłosy rokoszowe na Litwie“ (1923, № 1) представляє рокош Зебржидовського як боротьбу магнатських родів за свої інтереси. Найбільш яскраво виявилося це, на його погляд, у Литві, що не мала сприятливих умов для rokoszowego chwastu через слабшу культурність. Рокош у Литві автор малює як боротьбу двох магнатьских фамілій—Радзивилів та Ходкевичів. Приводом для боротьби був шлюб кн. Слуцької, останньої представниці роду Олельковичів, вихованки Ходкевичів, з Янушем Радзивилом, навпаки замірам Ходкевичів. Після цього молодий Радзивил мріяв про гетманську булаву, а король дав її Ходкевичові. Тоді Радзивил став виступати на соймі з опозиційними про-

мовами, а коли почався рокош взяв у йому діяльну участь, приваблюючи до себе дисидентів, користуючися обороною від кн. Острозького, та заводячи зносини з Москвою. Автор пояснює поведінку Радзивила його честолюбивістю та бунтовничою вдачою, але сам же наводить такі факти: Радзивил був унуком „голови дізунії" кн. К. Острозького, в юнацьких роках жив на дворі цього „wołynskiego krolika" а далі брав участь „у цілій низці інтриг", що розводив Острозький в боротьбі з Берестейською унією. Як це відбивалося на рокоші, автор не пояснює і таким чином обминає, здається, найбільш характерні риси рокошу на Литві.—Не можемо не помітити, що якесь чудне вражіння викликає у незвиклого читача манера автора називати дієвих персон не прізвищами, а урядами, які вони займали—воєвода, підчаший то що.

Статті, що відносяться до подій XVIII та XIX ст., мають характер епізодичний і не порушують питань загальних. Стаття Косцьолковського „Z dziejow Komissyi Skarbowej Litewskiej" (1924 № 7—8) є лише частина монографії автора, пвисвяченої А. Тизенгавзові й малює життя литовського суспільства за часи Сигизмунда Августа.Стаття Конопчинського „Tajemnica Michała Jana Paca" (1924, № 7—8) оповідає про розшукування автором документів головного проводиря Барської конфедерації Паца. Автор дуже прихильно ставиться до конфедерації, зве її genezą czy kuznicą naszego nowowczesnego patriotyzmu і тому ретельно розшукував ці документи, але знайшов лише невелику їх частину.

Стаття Дубецького Apolin Hofmeister, naczelnik wojewodstwa Brzesko-litewskiego w powstaniu styczniowem (1923, № 2), дуже горяче написана, присвячена учаснику двох польських повстань—1846 та 1863 р. Він два рази по 10 років відбував каторгу, а далі одержав дозвіл виїхати за кордон і р. 1890 помер у Кракові. Крім участи у двох повстаннях, Гофмейстер залишив по собі добрий спомин, як господар свого маєтку. Він ще перед реформою дав волю своїм селянам та наділив їх безплатно землею. Селяни дуже його шанували і коли він оселився у Краковізверталися до нього з листами. Кілька таких листів зберегається у Ягелонівській бібліотеці у Кракові. Писані вони, каже автор, po rosyisku, gdyz lud Bialoruski nie był biegły w wyrozaniu swych mysli po polsku. Автор наводить одного з цих листів, але, на жаль, у польському перекладі. Нікого з своїх селян до участи у повстанні Гофмейстер не закликав. Автор пояснює це так, що, він мав надію, що колись селяни самі підуть тою дорогою, якою kròczyć będzie patriotyczna myśl dworu...

Дуже цікава стаття Івашкевича „Plemie Sarmatòw (1923, № 3—4) малює скрутний стан віленського університету за часи ректорства Пелікана (1826—1830), якого протегував Новосильців. Інтриги, непотізм, казнокрадство, суворі кари студентів (навіть кари на тілі) от характерні риси керування Пелікана. Р. 1827—1828 було звільнено сто студентів по наговорам педелів (одного за те, що не зняв шапки перед педелем). Не диво, що серед студенства це викликало обурення, що виявилось у формі конспиративній, „Plemie Sarmatòw", якому присвячена розвідка,—це потайне товариство, що намагався заснувати студент Заха і притягав до нього инших студентів. Товариство складалося на взірець багатьох таємних товариств, що тоді існували по цілій Европі, у Вільні ж було ніби то продовженням Союзу Філаретів. Далі вироблення статуту справа не пішла, бо один з членів був провокатор (студент Fisjean). Справа скінчилася суворою карою „змовників".

У такому же неприємному вигляді виявляє сувору добу Миколаївських часів друга стаття Івашкевича „Rabunek mienia polskiego na Litwie" (1923, № 2). У статті цій говориться про долю дорогоцінних художніх колек-

ції, що залишилися у конфіскованих після повстання 1831 р. маетках, польських магнатів—у Деречинському палацу Сапегів та Свислочському Тишкевичів.

Де-які з конфіскованих цінностей тепер уже повернені, чи мають бути повернені, як можна бачити із статті Ригіля „Sprawa zwrotu mienia kulturnego Wileńszczyzny z Rosij“ (1924. 5—6). Але я не буду обговорювати цієї статті, бо у справі звороту порушаються дуже складні питання про відношення між трьома державами: Литвою, Польщею та СРСР.

Розглянувши головні статті історичного змісту, переходимо до статей другої категорії. До економічного та юридичного стану в. к. Литовського відносяться дві дуже цікаві великі статті та кілька менших, що їх ніби то доповнюють. Стаття Ловмянського „Wchody miast litewskich“ (1923, № 3—4) дуже докладно пояснює питання про ті „wchody“—термін, що автор слушно пояснює латинським „servitutes“ та польським „wolnosci“. Автор указує походження цього інституту та відношення до його князів, а далі й приватних власників—духовенства й шляхти, при чому підкреслює уперту боротьбу міщанства за користання входами. Значна частина вказівок відноситься до українських земель, що входили в склад в. к. Литовського. Стаття написана на підставі багатьох актових (друкованих) матеріялів та розвідок учених, переважно українських (Антонович, Вл. Буданов, Грушевський, Леонтович, Любавський) і заслугує повної уваги.

Стаття Еренкрейца „Stan badań nad Statutami Litewskiemi“ (1924, № 7—8) докладно розглядає дослідження ученими, починаючи з Чацького і до останіх часів, ріжних редакцій статутів. Обсяг рецензії не дає можливости зостановлюватись над цим оглядом. Скажемо лише, що автор визнає за Даниловичем, що всі три редакції Статуту писані „руською“ мовою. Вирішенню питання. яка саме була ця мова, автор присвячує довгий, на наш погляд зайвий, екскурс, у якому, на підставі праць Соболевського, Карського, а переважно Шахматова, пояснює, що це була мова білоруська, відмінна від великоросійської. Далі автор з великою пошаною оповідає про збірання Даниловичем багатьох рукописних та друкованих примірників Статутів, та його побажання про критичне видання усіх трьох редакцій Статуту і переходить до поглядів ріжних учених на походження та джерела статутів. Російські (чи краще було б сказати українські) учені Леонтович, Чарнецький, Максимейко, Лаппо, Лященко почитають Статут пам'ятником руського чи українського права, складеним на підставі права звичайного, та Руської Правди, польські вчені (Пекосинський, Бальцер) почитають Статут пам'ятником польського права. Автор докладно передає погляди цих учених, але відноситься до них критично та не почитає за доведені. Свого погляду він не виказує рішуче. Тільки, переказуючи слова Якубовського, що Статут є об'єднанням двох прав литовського та руського, але що належало у ньому до литовського, а що до руського це зостається „тайною“, автор додає, що Якубовський одначе намітив шлях до розвязання цієї тайни—виявлення литовської основи Статуту. На це, додає він, звертав увагу й Грушевський.

Цікава стаття Еренкрейца заслугує повної уваги своїм багатим змістом та досить об'єктивним і суто науковим характером, хоча не зо всіма його поглядами можна погодитися.

За браком місця не будемо зупинятися на статтях, що присвячені м. Вільну, хоча для віленського видання вони мають великий інтерес. Таких статей чотири: 1) Др. Фіалек „Opisy Wilna aż do połowy XVII wieku“ (1923. № 3-4, 1924 № 5-6)—дуже докладна стаття, до якої додано, у другому відділі, і текст тих описів. 2) Маковська-Сублінова „Wileńskie cechy

tkackie do 1795 roku“ (1924, № 5-6), 3) Ловмянський „Papiernie Wileńskie w XVI w. (1924, № 7-8), 4) Бернштейн „Zegarmistrzowstwo Wileńskie w w.w. XVI i XVII (1923, № 1).

Не будемо також зостановлюватися на инших відділах, хоча й там є багато цікавого. У другому відділі (miscellanea) наведено з відповідними коментаріями низку документів з ріжних епох литовської історії. У третьому—рецензії книжок відповідного змісту та бібліографія нових книжок і статей, починаючи з р. 1922. У четвертому (Kronika) вміщені справоздання Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, звістки про наукові з'їзди, виставки й т. инш. Окремо, поза цими відділами, у кількох числах часопису вміщені некрологи кількох учених. Найбільш докладно складено некролог відомого польського й литовського історика, професора Станислава Смольки (1854-1924) під заголовком: „Stanowisko Smolki w rozwoju badań nad przeszłością W. K. Litewskiego“ (1924, № 7-8). Це ціла, досить велика, стаття, написана редактором часопису, проф. Ходиницьким.

Володимир Щербина.

„Вісник С.-Г. Науки“, вид. С. Г. Наук. Ком. Укр., 1927 р., № 1, ст. 1—112, 8⁰. Харків.

„Жовтнева революція відкрила перспективи для розвитку сільського господарства СРСР і України. В епоху, що ми її переживаємо, реально накреслюється нова ера державного соціялістичного будівництва так в галузі великої промисловости, як і сільського господарства...

В мілійонах селянських господарств України йде надзвичайно напружений і глибокий творчий процес шукання нових шляхів і способів господарства в сучасних умовах... Перед нашою с. г. наукою в цілому стоять надзвичайно великі й відповідальні завдання. Роля цієї науки, як одного з головніших чинників розвитку і планової індустріялізації сільського господарства, є одною з першорядних...“

Приведеними словами від редакції починається перше число „Вісника С.-Г. Науки“ за 1927 р., що відновився оце друком після перерви протягом двох років.

„Вісник С.-Г. Науки“—провідний орган С.-Г. Н. К. У., що ставить собі завданням зібрати всі розпорошені с.-г. наукові сили і установи, які працюють на науковій та практичній с.-г. ниві на Україні, об'єднати їх навколо С.Г. Н. К. У., виявити й синтезувати всі досягнення с.-г. науки на Україні, планувати й координувати наукову роботу і наукове будівництво в різних галузях сільського господарства в найтіснішому зв'язку з планóвою роботою держави, передавати досягнення с.-г. науки в масове селянське господарство.

Відновлення виходу провідного наукового с.-г. журналу є величезне досягнення на ниві сільсько-господарській, бо всі галузі с.-г. науки на Україні освітлюватимуться на його сторінках, а широке суспільство матиме можливість, за допомогою „Вісника“, стежити за розвитком с.-г. науки на Україні.

Вважаючи відновлення „Вісника“ за величезне досягнення нашої с.-г. науки, слід зазначити, що це є наслідок чи не найголовнішого нашого досягнення в царині сільського господарства — наслідок реорганізації С.-Г. Н. К. У. в центральну с.-г. наукову установу Республіки.

Виходячи з того, що С.-Г. Н. К. У. мусить обслуговувати конкретні потреби сільського господарства України, Колегія НКЗС ще в липні минулого року визнала за потрібне ближчими роками сконцентрувати роботу Комітету на таких першочергових проблемах і питаннях: планова індустріялізація українського сільського господарства, в звязку з вимо-

гами ринку; природне та с.-г. економічне районування України; організація сільського господарства і техніки його в посушливих районах; проблеми ринку с.-г. продуктів, зокрема експорту; проблеми Дніпробудівництва: організація с.-г. науки, використовування її наслідків та її ефективности. Протягом найближчого часу С.-Г. Н. К. У. підведе підсумки с.-г. наукових досліджень на Україні і зокрема роботи с.-г. досвідних станцій та їхнього впливу на господарство місцевих селян.

Вся сільсько-господарська науково-дослідча робота на Україні концентрується у С.-Г. Н. К. У., ним планується і координується в звязку з планово-державним будівництвом та творчими шуканнями селянського активу. Чи це-ж не досягнення? Чи мріяли про це в старі часи, до революції. Нема вже і не може бути науки для науки. Державне будівництво, наука і народня творчість,—тепер це лише окремі ланки великого ланцюга—нового радянського життя.

Переходячи конкретно до „Вісника", бачимо, що своїм змістом він уже дійсно став фокусом с.-г. науки і с.-г. практики. Статті життьові, актуальні, проблемні.

Зміст такий: Соколовський, О. С. Наука і життя (Уваги до проблеми організації с.-г. науки на Україні); Філіповський, О. До питання про аналізу явищ с.-г. економіки: Городецький, С. Про науково-дослідчий інститут цукрової промисловости на Україні; Махов, Г. Досягнення з грунтознавства на Україні за останні 5 років; Данилов Л. Досягнення світової науки в справі передбачення погоди; Кузьменко, А. Чергові завдання в справі дослідження культурних польових рослин України.

Далі йде хроніка, що широко й всебічно освітлює с.-г. наукову діяльність на Україні та по-за її межами, подає інформації про міжнародній лісовий конгрес у Римі, Всесоюзний з'їзд геологів у Києві, Всеукраїнську с.-г. дослідну раду, II-у Всеукраїнську конференцію с.-г. освіти.

Численні рецензії на найважливішу с.-г. літературу, так українську, союзну, як і закордонну, та бібліографічні списки новішої с.-г-. літератури, що подаються Бібліографічно-Бібліотечним Бюром С.-Г. Н. К. У., закінчують журнал, надаючи йому авторитетности, ставлячи його в шерег видатніших науково-провідних журналів Европи. Редагує журнал Андрій Головко.

С.-Г. Н. К. У., як центральна науково-дослідча установа Республіки, та його провідний орган—„Вісник С.-Г. Науки", це ті першодосягнення, що потягнуть за собою величезні нові й нові досягнення в нашій індустріяльно-аграрній країні.

К. Дубняк.

Хроніка.

Історичні установи Української Академії Наук.

Організація культурно-історичного досліду. В попереднім огляд (Україна 1926, I) були подані відомості про три установи: „Культурно історичну комісію", „Комісію історичної пісенности" Укр. Академії і „Кабінет Примітивної Культури" Науково-дослідчої Катедри історії України при тій же Академії, що з кінцем 1925 року, як там було зазначено, утворили фактичну „асоціяцію культурно-історичного досліду", яка продовжує на Україні діло, розпочате за кордоном „Українським Соціоло-

гічним Інститутом". Тоді робота сеї асоціяції була тільки в початках. За півтора року, що минули з того часу, вона в значній мірі встигла розгорнути її і виявити себе, не вважаючи на дуже несприятливі умови своєї праці. В 1926 р. ті всі три установи разом мали саму одну штатну посаду і тільки з 1 січня 1927 р. прибула ще одна. Операційні кошти, котрі вони одержували, були цілком незначні. А свого приміщення ні одна з тих установ не має й по нинішній день. Робота велась на дев'ять десятих руками добровільних робітників, в приймах инших установ. Одначе вона все таки велась енергійно, планово й успішно. Правильно, щомісячно відбувалися засідання—до вакацій с. р. було їх 24. На них заслухано 51 доповідь. Не просто заслухано, а грунтовно продискутовано: доповідь звичайно служила приводом для освітлення, силами всього колєктиву, даної теми в аспекті соціологічного методу, в світлі загальної еволюції соціяльних відносин і форм, і культурних взаємин. Осередок обріс молодняком, і крім постійних учасників праці асоціяції, старих і молодших, з'явилася приготовча група, в формі етнографічної секції краєзнавчого гуртка Київського Інституту Нар. Освіти, що працювала весь академічний рік 1926/7 під керівництвом Кабінета Примітивної Культури. З'явився постійний орган—щорічник в трьох випусках: „Первісне Громадянство" прийнятий в видавничий план Державного Видавництва України—перший річник його закінчився з кінцем червня с. р. (три випуски в двох книжках, разом 1.600 тис. букв). Видання се звернуло увагу в наукових кругах, союзних і закордонних, і притягає все нових співробітників. Дослідницька робота розгортується з року на рік, в міру того як зростає контінгент дослідників; анкети і програми, що виробляються асоціяцією, втягають все більші кадри кореспондентів. В хвилі коли пишуться сі стрічки, Історична Секція Академії нарешті дістає для свого приміщення невеличкий будинок (ул. Короленка ч. 35), в котрім обіцяє дати окреме приміщення також асоціяції: вона дістане таким чином першу підставу для розгорнення своїх збірок, своїх робітень, фольклорного архіву і т. д. Тепер все залежить від засобів для дальшого розвою: чи зможе ся асоціяція, оперуючи новими методично підготованими науковими силами і найбільш витонченими методами досліду, зараз же розгортуватися в інституцію світового значіння, вповні увязану з сучасним світовим науковим рухом,—чи прийдеться їй, ще довго, висиджувати в хатнім запічку, чекаючи, що коли небудь набіжить хвиля зрозуміння, уваги й заінтересування до таких інтересів народнього життя, і з тим знайдуться відповідні кошти і потрібне сприяння. Колись етнографічні інтереси були нервом українського руху; се не може повторитися в такій пропорції,—бо пропорції не повторяються. Але народознавство, як складова частина українського життя, мабуть доживає часи свого занедбання і упадку, що так сильно позначилось в останніх десятиліттях. Бо ж інтереси здорового національного і соціяльного розвитку невідклично вимагають відродження народознавства—в нових аспектах і в нових освітленнях. В сім моменті черговим питанням дальшого розвитку являється перетворення Кабінету Примітивної Культури в Науково-дослідчий Інститут, з твердим бюджетом, відповідним штатом наукових співробітників і науково-операційними коштами. НарКомОсвіти увів його до свого плану 1927/8 року; коли Інститут справді війде в життя з осени 1927 року, се дасть першу тверду підставу роботі нашої асоціяції—уможливить її перші кроки справжнього наукового поступу. Коли ні—прийдеться „означати крок на місці" ще рік, два чи хто зна скілька років, з великою шкодою для науково-культурного і громадського життя: для защіплення йому нових цінних ідей, даних новіщими успіхами сих дисциплін в світовій перспективі.

Згаданий орган асоціяції: „Первісне Громадянство“ має підзаголовок: „Примітивна культура та її пережитки на Україні, Соціяльна Преісторія, Народня творість в соціологічному освітленню“. Сі три пункти відповідають головним напрямам занять тих трьох наукових установ, що обслуговуються сим органом. „Примітивна культура та її пережитки в побуті і творчості українського народу“—се головний предмет занять Кабінету Примітивної Культури. „Соціяльна преісторія“: дослідження на підставі історичного, історично-літературного і фольклорного матеріялу передісторичних форм соціяльних відносин на Україні—се завдання Культурно-історичної Комісії. Нарешті дослідження з соціологічного становища народньої української творчости, перед усім народньої епіки на історичні теми, а в звязку з нею—також відбить історичних переживань в народній творчості взагалі—се діло Комісії Історичної Пісенности.

Коротенько переглянемо ще—головніше і конкретніше, що робилось і досягалося кожною з сих установ.

Культурно-історична комісія Академії—се була та „тричі щаслива установа“, що одна з усіх трьох мала принаймні хоч одного штатного співробітника. Була ним К. Грушевська, яка через се обслуговувала в ріжній мірі всі три установи—сповняючи обов'язки секретаря для всіх трьох, редактуючи орган, кермуючи заняттями Кабінету Прим. Культури і т. д. Крім неї в заняттях Комісії особливо діяльну участь приймали: Ф. Я. Савченко (керівничий Комісії Зах. України), Л. П. Шевченко (співр. Комісії Лівобічної України), К. В. Квітка (керівничий Кабінету народньої музики), проф. Ф. Колеса—звісний знавець народньої тоніки (Львів), К. О. Копержинський (завідатель відділу бібліотеки в Одесі), В. Гр. Кравченко, (зав. етн. відділу музею в Житомирі). Головною роботою комісії було—обслідування найбільш законсервованих частин Української землі для збирання культурних пережитків, які освітлюють світогляд і соціяльні відносини далеких часів, що залишили свої сліди в фольклорі і обрядовости. Головним тереном сеї дослідчої роботи було Припетське Полісся, але поруч нього обслідувалися й ріжні инші місця Української території, де помічалися цікаві з якого небудь погляду пережитки. Обслідування велось екскурсіями і розсилкою анкет і програм. Так по-при Припетський район велись обслідування в побережжу Дніпра, в Димерському районі, на Остерщині, в околиці Ніжина, в районі Запоріжжя, на Херсонщині, і т. д.; останніми часами в звязку з будовою Дніпрельстану особливу увагу присвячено сій території. Працювали в сім напрямі Л. Шевченко (головна „полева“ дослідниця), Т. Гавриленко, В. Денисенко, І. Смолинська, В. Стеценко й инші. В звязку з студіюванням наукової літератури, зібраного вже фольклорного матеріялу і здобутків даних екскурсіями членів асоціяції, обговорювались певні цікаві явища в її засіданнях, і кому небудь з членів (одному чи кільком) доручалось розроблення програми для дальшого збирання відомостей про дане явище та підготовку загальної інформативної статті (вступу до програми), що освітлювала б становище сього питання в науковій літературі і в комплексі споріднених соціяльних явищ. Така програма і стаття потім грунтовно обговорювалась в засіданнях Асоціяції в звязку з гадками і вказівками піднесеними колєктивом, на підставі літературних фактів і власних спостережень і матеріялів; програма і стаття підпадали новим обробленням, розпадаючися часом на цілу групу анкет і статей і заміток, присвячених порушеним питанням. Обростаючи поволі матеріялом, спостереженнями і висновками, сі питання кінець кінцем викликали студію, в котрій реалізувалася праця не тільки індивідуального автора,

але й цілого колективу, який не тільки вчиться на сих доповідях і викликаних ними діскусіях, але й творить і розробляє порушені питання спільними силами. Протягом двох років розроблювалися такі питання:

Огонь—його роля в економічнім і соціяльним побуті (К. Грушевська і В. Кравченко).

Обрядовість будови житла і роля колектива в ній (Л. Шевченко).

Поколінні організації (Ф. Савченко).

Обрядовість хову і випасу худоби та її продажу (Т. Гавриленко, К. Грушевська, В. Денисенко, Л. Шевченко).

Обрядовість урожаю (К. Копержинський).

Породини і приймлення новопородженого до родини і роду (М. Грушевський і П. Глядківський).

Обрядовість звязана з смертю і роля колєктиву супроти смертного припадку (В. Денисенко).

Народній сонник (з ініціятиви лондонського Антропологічного Інституту—дослід вела К. Грушевська).

Ухил розроблення сих питань—соціяльний. Завдання досліду—наближати до розвязання проблеми соціяльної преісторії, себто помагати висвітленню соціяльних відносин передісторичної та ранньої історичної доби, слабо або й зовсім не освітлених історичними пам'ятками. (Приклади такого освітлення, за фолькльорним матеріялом, дані в І т. Історії Укр. Літератури М. Грушевського).

Комісія історичної пісенности мала одного штатного співробітника в 1924/5 році, але її позбавлено його з осени 1925, і досі всі клопотання про надання їй хоч би одного—зістаються безрезультатними. Тимчасом Комісія провадить велику й актуальну роботу, котра для своєї успішности вимагає і сил і засобів. Дуже сумно, що таку роботу приходиться здійснити добровільськими силами при дуже і дуже малих, просто таки ніяких коштах. Історична пісенність заникає до решти. Старі записи, зроблені протягом останнього пятдесятиліття, пропадали і пропадають—за браком заінтересования. Ті початки обслідування історичної пісенности, що почались були в 1870-х рр., з тої ж причини не дістали дальшого розвитку, поглиблення і методизації. Дуже сумно коли почини, зроблені Укр. Соціол. Інститутом і далі ведені в Комісії Істор. Пісенности не дістануть потрібної підтримки і опіки.

Черговим завданням Комісії являється видання Корпуса Українських Народніх Дум. Перший том сього капітального видання виготовлений К. Грушевською як раз сими днями виходить у світ. Він містить в собі велику студію редакторки: Збирання і видавання дум XIX і початках XX віку (понад 200 стор. формату 4^0); тут описується історія думової традиції, поскільки вона нам приступна, від перших записів, в першім і другім десятиліттю XIX в.; заходи інтелігенції коло консервования сеї поезії, і препарації її до друку; історія видань; відомості про носіїв сеї події—кобзарські школи і визначніших кобзарів, райони шкіл, їх репертуари і под. Се не тільки дуже важна праця для пізнання думової поезії, де вона ставить і освітлює цілий ряд основних питань,—але і незвичайно цікава сторінка українського культурного життя, народознавських інтересів і т. д. Тексти тринадцяти нумерів дум, що війшли сюди (Невільники, Плач невільників, Іван Богуславець, Маруся Богуславка, Сокіл, Кішка Самійло, Олексій Попович, Буря на морі, Розмова Дніпра з Дунаєм, Утеча трьох братів з Озова, Три брати самарські, Смерть козака на долині Кодимі, Плач Зозулі) представлені всіми досі виданими текстами і доповнені цілим рядом досі непублікованих: нових записів останніх літ, і старих—

досі похованих в ріжних приватних збірках. Редакторка вміла в процесі роботи розхитати загальну інерцію, що запанувала в останніх десятиліттях, розворушити інтерес і видобути цілий ряд інтересних записів (старі збірки В. Горленка, П. Мартиновича, О. Сластіона й ин.) Правдоподібно, другий том корпуса принесе їх ще більше.

Крім сеї головної, чергової праці Комісія підготовляла видання історичних пісень XVIII віку: Ф. Я. Савченко далі енергійно підготовляє збірку пісень звязаних з Запорожжям—хоч після того, як одинока штатна посада, яку мала Комісія, і він її займав, була скасована в осени 1925 р., і він зайняв посаду в Комісії Зах. України, він мусить ділити свою працю між сими двома комісіями. Робота над збіркою опришківських пісень, що взяв був на себе пок. ак. Гнатюк, перервалася з його недугою і смертю в самих початках. Комісія нетерпливо чекає штатної посади, що дала-б змогу, хоч до певної міри заступити новою силою сього невіджалованого співробітника.

Дослідницька робота над піснями—освітленням їх з соціологічного становища представлена кількома цінними працями: К. Грушевської—Пригода на морі Поповича, її ж—Іван Богуславець і Маруся Богуславка; Ф. Я. Савченка—Гнат Голий.

Крім того Комісія займалася студіями українського старецтва як професійного носія української пісні. Соціологічне освітлення сього своєрідного явища дала К. Грушевська в студії: До соціології старцівства, надрукованій як вступ до цінної збірки чернигівського матеріялу, зробленої Б. Л. Луговським, прегарним знавцем старцівства, що вмів підійти до нього ближче, ніж хто небудь досі. Комісія, поскільки позволяють се їй трудні матеріяльні обставини, заходиться коло збирання всякого роду пам'яток і ілюстрацій, що освітлюють сей цікавий інститут.

Кабінет примітивної культури при підсекції історії інтелектуальної культури Н. досл. Катедри Історії України ставить собі завдання головно методологічні: освітлення за поміччю досягнень світового соціологічного, етнологічного і порівняно-фольклорного досліду соціяльних і інтелектуальних пережитків в народнім життю України. Ся робота як з одного боку вимагає пильного стеження за поступами світового досліду, за науковою літературою, так з другого—потрібує і самостійної роботи на сім полі; бо ж засобів для механічного прикладання до українського матеріялу вислідів порівняного світового досліду примітивної культури та її пережитків світова наукова література не дає: ся проблема вимагає самостійних студій на своїм матеріялі. Нарешті вона вимагає також обрахунку з наверствованнями на українськім життю, фольклорі і обрядовости тих культурних впливів, що перехрещувалися на українській землі і в українськім життю: передне й дальнє-азійських, античних, семитських християнських і західнє-европейських. Систематична робота в сих напрямках вимагає багато сил і чимало засобів: проєкт інституту, що мав би витворитися з дотеперішнього „Кабінету Приміт. Культури", поданий сього року УкрНауці, передбачає власне таку організацію, що мала б змогу вести роботу в тільки що зазначених напрямках. Але, як сказано було вище, хоч сей інститут принципіяльно прийнятий в план Нар. Ком. Ос., але його здійснення все ще не певне, і тимчасом „Кабінет" являється тільки мініятюрним ембріоном такої справжньої організації праці, і може її здійсняти тільки в дуже малих розмірах, засобами кустарними, а не удосконаленими. Робота його полягала—в слідженню за головнішими явищами світової літератури з методології, соціології, порівняної етнології і фольклору, та реферуванню їх на засіданнях „Кабінету". В освітлюванню тих явищ, де український фольклор дає особливо виразні сліди

пережитків примітивної культури. В аналізі наверствовань на таких пережитках впливів економічної й соціяльної еволюції, пережитої людністю, і культурних запозичень з вище вказаних джерел: передне і дальнеазійських, античних і західнє-европейських, та релігійних систем старших і новіших. Нарешті—в хронологізації явищ в звязку з загальним ходом економічної, соціяльної та ідеологічної еволюції. Імпульси до сеї роботи давали новини наукової західнє-европейської літератури, цінні нахідки матеріялу, дані екскурсіями або кореспондентськими звідомленнями, запитання кореспондентів і т. д. Виливалася ся робота в оцінках і звідомленнях про наукові новини, що містилися в „Україні“ і в „Первіснім Громадянстві“, в програмах і інформаційних статтях анкет, нарешті—в спеціяльних розвідках. Обговорення їх в засіданнях кабінета служило методологічною школою для членів і учасників роботи; прийнялося, що всі висловлюють свої гадки з приводу зачитаного, ставлять запитання, дають критичні замітки, жадають пояснень. Засідання Кабінету являються таким чином заняттями семінарія з методології примітивної культури, соціології, етнології і фольклору; до них загодя приготовляються не тільки доповідачі, але й учасники. Кермування заняттями сього семінарія лежало в руках К. М. Грушевської, керівниці занять Кабінета. Ф. Я. Савченко кермував заняттями етнографічної секції краєзнавчого гуртка Інституту Нар. Освіти (колишнього університету), що являється просемінарієм Кабінету. Головніші теми, які оброблялися в семінарі і просемінарі: головніші ступіні економічної еволюції; історія житла; організація родового і племінного колєктива, поколінні організації, вірування і обрядовість уродин; вірування, обрядовість і народня творчість звязана з смертю; тотем і мана; початки моралі і релігії.

Постійні члени, співробітники і учасники занять Культурно-історичної Комісії, Комісії Історичної та Кабінету Примітивної Культури в рр. 1925—7:

Акад. М. Грушевський, голова комісій, Жуковська Марія Аркадіївна—секратар зборів, Гавриленко Тодор Матвієвич, Глядківський Павло Семенович, Акад. Гнатюк Володомир Михайлович (помер 1926 р.), Грушевська Катерина Михайловна, Денисенко Василь Семенович, Житецький Гнат Павлович, Квітка Климент Василевич, Колесса Філарет, Кондратьєва Катерина Борисівна, Копержинський Кость Олександрович, Кравченко Василь Григорович, Курило Олена Борисівна, Луговський Борис Левович, Ляскоронський Василь Григорович, Мочульський Михайло Михайлович, Покровський Олексій Іванович, Савченко Федір Якович, Смолинська Євгена Сергіївна, Стеценко Василь Кіндратович, Тобілевич Софія Виталієвна, Філь Юхим Павлович, Шевченко Людмила Прокоповна, Штепа Константин Федосієвич, Щербина Володимир Іванович.

Головніші доповіді заслухані й обговорені на засіданнях:

Л. Шевченко: Закладини хати на Україні. П. Глядківський: Казки і легенди про вдячного мерця. В. Денисенко: Повір'я про чорногузів на Запоріжжю. К. Грушевська: З новішої літератури про сімболізм. М. Грушевський: Пострижини й инші обряди відправлювані над дітьми і підлітками. Його ж: Відродження французької соціологічної школи. К. Грушевська: Проба соціологічного методу дослідження казок. В. Ляскоронський: Русалчин Великдень на Чернигівщині. Л. Шевченко: Анкета про скотарство на Україні. К. Копержинський: Обряди збору врожаю в слов'янських краях в новішу добу розвитку. Ф. Савченко: Парубоцькі й дівоцькі громади. А. Степович: Чесько-моравський обряд: Гоньба короля. К. Квітка: Первісні тоноряди. Т. Гавриленко: Матеріяли про скотарство з Херсонщини. К. Грушевська: Людський колектив як підвалина памяти. П. Тутківський: Причини т. зв. „наступів азійських варварів на Европу“. В. Денисенко: Відбиття з голосіннях вірувань про смерть і посмертне життя мерця. М. Грушевський: Праці О. О. Потебні в історії слова, мисли і поетичної творчости. Ф. Савченко: Соціологія в розумінню французької „нової демократії“. П. Глядківський: Ланцюг зі стріл, казковий мотив. В. Денисенко: Підкарпатські посидження при мерці. М. Грушевський: Погляди Ф. К. Вовка на завдання етнографії. К. Копержинський: Систематична магія в косарських звичаях. Його-ж: Праці Ол. Брікнера про слов'янську мітологію. К. Грушевська: Кілька методологічних заміток з приводу нового російського етнографічного видавництва. К. Штепа: Де-які проблеми старо-українського сінкретизму. Акад. О. Малиновський: Злочин і кара в примітивному громадянстві.

Праці вміщені в першім річнику „Первісного Громадянства“: вип. 1—2: К. Грушевської: Дума про пригоду на морі поповича. К. Копержинського: Обряди збору врожаю у слов'янських народів у найдавнішу добу розвитку. Ф. Савченко: „Родини, хрестини і похрестини“, запись О. Марковича. М. Грушевського: „Пострижини й инші обряди відправлювані над дітьми і підлітками. Л. Шевченко: Звичаї звязані з закладинами будівлі. К. Грушевської: Спроби соціологічного об'яснення народньої казки. М. Грушевського: Відродження французької соціологічної школи М. Возняк: Невидана стаття Драгоманова про фолькльорну літературу. П. Глядківського: „Вдячний мрець“ тимч. резюме. В. Кравченко. Від'їзд на море у м. Бердянську. Вип. 3. П. Тутковського: Причини т. зв. „наступів азійських варварів“ на Европу. К. Квітки: Первісні тоноряди. Ф. Савченка: Парубоцькі та дівоцькі громади на Україні. К. Грушевської: Людський колєктив як підвалина памяти. Ф. Савченка: Соціологія в розумінні французької „нової демократії“. К. Копержинського: Новіші праці з слов'янської мітології. Л. Шевченко: Спомини про ак. В. Гнатюка. К. Грушевської: До соціології старцівства. В. Луговського: Чернигівські старці.

Засідання Комісії Західньої України УАН. В звязку з запрошанням представників Львівського Наукового Товариства ім. Шевченка до участи в Правописній Конференції, що скликав на місяць травень Народний Комісаріят Освіти у Харкові, тісніше закріпився фактичний звязок між Укр. Академією Наук та Львівським Науковим Товариством, що розпочався у жовтні 1926 р. приїздом голови Товариства Акад. К. Студинського та Директора Національного Музею Д-ра І Свєнціцького на святкування ювілею Акад. М. Грушевського. Тоді вже виступали вони на засіданнях Історичної Секції УАН з науковими доповідями й інформаціями, звітами про наукове життя на Західній Україні і поновили їх в сей новий приїзд в засіданнях Комісії Західньої України. Сим разом до них приєднався ще й Др. В. Сімович, ректор Педагогічного Інституту в Празі також запрошаний на Правописну Конференцію. Повертаючись з неї він зупинився в Київі і виголосив в Комісії Західньої України доповідь присвячену сучасному положенню Буковини, звідкіль він сам походженням.

Сі три доповіді Західно-Українських вчених, ентузіястично приняті київським громадянством, утворили замітний момент як в роботі цілої Академії так і її Історичної Секції зокрема. Вони документували не тільки моральний звязок між двома найвищими науковими осередками України в Київі та Львові, обміну статтями, листування, але здійснюється також і давніше побажання акад. М. Грушевського що до безпосередньої персональної участи в роботі членів обох українських Академій.

Академик К. Студинський в цій своїй подорожі на Правописну Конференцію прибув до Київа 19 травня, саме в той день, коли Історична Секція Уан призначила своє чергове засідання, присвячене продовженню науково-бібліографічних оглядів за 1926 р, які заінтересували і звернули на себе увагу ширших кол Київського громадянства, а тепер друкуються в чергових книгах „України“, починаючи з 3-ої.

Голова Історичної Секції акад. М. Грушевський запрохав шановного львівського гостя—голову Львівського Наукового Товариства ім. Шевченка одночасно й дійсного члена нашої Академії поділитись перед присутніми своїми поміченнями над науковими досягненнями на західніх землях Українських.

Акад. Студинський протягом чотирьох років тісно звязаний з роботою всіх трьох наукових секцій, як відповідальний керівник наукової й адміністративної організаційної діяльности Товариства, не зважаючи на таку обмеженість часу, ласкаво погодився на запрохання і виголосив блискучу доповідь, що цілковито захопила численну, присутню на засіданню, авдиторію.

Підкресливши надзвичайно тяжкі сучасні умови наукової праці в Галичині, де всі члени Товариства в неустанній боротьбі за щоденним хлібом і при максимальній нагрузці роботою по гімназіях, знаходять час і сили, щоб віддавати їх безкорисно науковій роботі, він змалював

відрадну і світлу картину розвитку науки за останній період. Почавши з дослідів філологічнних та історичних докладно оповідав він і про праці математиків, природників та лікарів. Здається не проминув він нікого з галицьких наукових робітників, ані придніпрянців, що перебувають тепер в Галиччині або на Чехословаччині. Для всіх них, як академиків—Смаль-Стоцького, Горбачевського, Дністрянського, так і наймолодших знайшлись у нього щире об'єктивне слово оцінки. Моментами особливої сердечности й теплоти були його спогади про недавній ювілей математика Волод. Левицького і доповідь на ньому проф. Зарицького „Математика й Поезія". Звернув він увагу і на щасливу вдачу геолога Юрія Полянського, що скрізь де лише появиться добуває ріжні археологічні і палеологічні пом'ятки. Окрему згадку присвятив він дослідам д-ра Ол. Тисовського в галузі біології. Доповідь свою влучно закінчив згадкою, що заснуванням своїм Т-во ім. Шевченка завдякує спільній праці галицьких і придніпрянських наукових робітників, що перетворення його на Наукове було ділом рук Кониського, Антоновича, Ол. Барвінського, Мих. Грушевського.

Доповіді І. С. Свєнцицького про Галицьке малярство XIV—XVI вв. було присвячене спеціяльне засідання Комісії Західньої України 24 травня. Тому що се не був звичайний день прилюдних засідань Історичної Секції. і звичайне їх місце—саля бібліотеки ім. Антоновича—було зайняте иншими засіданнями, Комісія Зах. України мусіла визначити своє засідання в приміщенню Історичої Секції (вул. Короленка 37). Невеличке се приміщення було набито вщерть публікою, привабленою як цікавою темою, так і особою доповідача; на жаль в такій тісності не всі могли ознайомитися з найважнішим—фотографіями цих пам'яток малярства, головно іконного, що зберегають галицькі музеї—в величезній масі привезеними і демонстрованими доповідачем. В формі коментарія до сеї колекції доповідач—директор Українського Національного музею у Львові, зазначив головні течії в західнє-українськім малярстві, впливи східнє-слов'янського, полуднево-слов'янського мистецтва, західньої готики і ренесансу. З приводу сього виникла дуже цікава дискусія, в якій забрали голос особливо М. О. Макаренко і покійний тепер Д. М. Щербаківський. Докладач мусів перервати її, щоб не спізнитися на залізницю, і присутні закінчили дискусію побажанням, щоб розмова на сі теми, надзвичайно важні і для освітлення східнє-українського мистецтва, поновилася в найскоршому часі.

Доповідь проф. В. Сімовича про „Сучасне положення українське в Буковині" була дуже цінним завершенням роботи Комісії Західньої України в 1926/7 акад. році. Моральному успіху цієї доповіді окрім видатних ораторських здібностів бесідника й загального інтересу й симпатій великої кількости присутніх слухачів до долі й життя наших західних братів, сприяв особливо самий сюжет її—Буковина, про яку з ріжних причин у нас найменше знають і яка знаходиться в найтяжчому стані в порівнанню навіть з двома другими окупованими частинами нашої землі—Галичиною і Закарпатською Україною.

Проф. Сімович мав можливість минулого року проїхати із Праги до Чернівців і на власні очі побачити ті трагічні зміни що до розвитку і положення української культури з 1914 року.

Коли до війни Буковина займала в австро-угорській імперії перше місце що до пропорції українських шкіл і гімназій серед инших українських земель імперії Франца-Йосифа, то тепер вона займає останнє. В університеті в Чернівцях нема жадної української катедри. Українці в умовах сучасних парламентарських виборів, що проходять під контролем і нажимами румунської поліцейської влади, не можуть мати ніякого політичного значіння і впливу. Існує дві українських газети, але

читати їх можна лише в Чернівцях, а не на провінції, що і роблять ретельно селяни—коли приїздять на базар до міста. Багато з них висловлювало думку, що такий стан і режим довго продовжуватись не може, і тому дивляться оптимістично на прийдуче, пам'ятаючи також про існування Української Радянської Республіки.

Досить в доброму стані знаходяться деякі фінансово-економічні українські заклади, що існували ще з старих часів і які зуміли зберегти своє майно і навіть помешкання.

Доповідач з великою докладністю відповідав на всі ті писані й усні запитання, з якими звертались до нього багато присутніх. Голова зборів, акад. М. Грушевський, в кінцевому слові звертаючи увагу на цей величезний інтерес у у присутніх до положення Буковини запевнив представника Буковинської землі про такі-ж почуття серед цілого українського народу на Великій Україні.

У нас є тверде переконання, що доповіді ці не будуть останніми і в прийдучому році за підтримкою цілої Української Академії Наук ще поширяться спільна робота з Науковим Товариством ім. Шевченка у Львові, представники якого матимуть змогу частіше брати участь в засіданнях і роботі Комісії Західньої України У. А. Н.

Керівник Комісії *Федір Савченко.*

Вшанування 25-их роковин зі дня смерти Ол. Лазаревського в Конотопі. Конотопське Округове Т-во Краєзнавства 17 квітня ц. р. вдруге влаштувало прилюдне урочисте засідання, присвячене пам'яті покійного історика й видатного громадського діяча Конотопщини Ол. М. Лазаревського (перше засідання відбулося 25/IV 1926 р.). Сьогорічне засідання відбулося в залі Конотопського Педтехнікуму й зібрало численну авдиторію, що складалася з членів Т-ва Краєзнавства, вчителів, студентів Педтехнікуму й учнів місцевих шкіл, а також представників Окр. Вик—у, членів профспілок і селян, що прибули з сіл Підлипного й Шевченківки (б. Гирявка).

Після коротенької вступної промови головного інспектора Окріно т. Мойсюка К. К., що відкрив засідання, зачитано привітальні телеграмми від УАН, ВУАК'у, Ред. „України"—акад. Грушевського М. С., родини небіжчика, Комітету Чернигівського Держ. Музею та Роменського Окр. Музею. Від імени Прилуцького Музею вітав зібрання зав. музею т. Маслов В. Н. Далі т. Осадчий Т. И. зробив доповідь на тему „Лазаревський, як історик Українського селянства".

Тов. Сулиз П. Х. в доповіді про життя та діяльність Лазаревського докладно зупинився на його роботі на Конотопщині. Після доповіди т. Сулиза збори вшанували память покійного історика вставанням, при чому селяни, що добре знали небіжчика, попрохали слова, щоби поділитися власними спогадами про свого земляка й незабутнього щирого друга. Селяни з с. Гирявки—Лисенко М. розповів про взаємовідносини Ол. М-ча з селянами й допомогу його останнім у викоханні дітей, нагадавши про виховання Дементьєва Н. В., відомого народнього вчителя й б. члена II-ї Держ. Думи.

Опріч того Лисенко продекламував складеного ним вірша, присвяченого Ол. М. Селянин Батюк з с. Підлипного розповів, як Лазаревський допомагав підлипенцям, особливо бідноті й скривдженим у всіх справах.

Далі т. Мойсюк від імени Виконкому Рад сповістив зібрання про постанову Окр. Вику відносно надання імени Лазаревського місцевому музею. Наприкінці збори ухвалили прохати Окр. Вик.: 1) про перейменування б. Лизогубівської, нині Виконкомівської в., де міститься музей і школа, де вчився небіжчик, в ул. Лазаревського, 2) надати ім'я Лазаревського заснованій ним школі в с. Шевченківці, перетворивши її в семирічку.

Після засідання присутні оглядали присвячену Лазаревському виставку, влаштовану при місцевому музею.

П. Б.

Чергове Наукове Свято. Ухвалене Історичною Секцією Укр. Академії Наук, ще в квітні с. р. святкування століття „Малороснйскихъ пѣсенъ“ Максимовича, знайшло широкий відгомін і співчуття в наукових і педагогічних українських кругах по обох боках кордону. Поруч урочистого засідання Історичної Секції, призначеного на 2 жовтня і присвяченого історично-філологічній праці Максимовича, в якім візьмуть участь доповідачі і представники наукових установ Радянської України і України закордонної, намічається на другу неділю, 9 жовтня окреме урочисте засідання, присвячене спеціяльно доповідачам з Закордонної України, про тамошній науковий рух і умови сучасної культурної праці. Між сими двома засіданнями, на 3 жовтня, намічається об'єднане засідання природничих товариств, присвячене діяльности Максимовича в сфері природничих наук і популярної природничої літератури. Намічається в однім з близчих до того днів (може 5 жовтня) засідання присвячене науково педагогічній роботі Максимовича, як організатора київського університету і одного з найвизначніших фундаторів популярної літератури. Далі — етнографічний концерт в пошану століття першої збірки українських пісень (мабуть 8 жовтня).

Приізд представників з других українс ких міст київські наукові організації надіються використати для обміркування чергових науково організаційних питань: планів наукових конференцій 1928 року, всеукраїнських і всесоюзних ріжних колективнних видань, планів обслідування (між иншим Дніпрельстану), то що. Сей збір українських сил у Київі розпочинає всеукраїнський з'їзд хірургів, що почався 9 вересня і закінчується 14/IX. Того ж вечора 14/IX, розпочинається всесоюзний з'їзд патологів, що буде привітаний представниками київських медичних установ і шкіл, він потріває до 20 вересня. Намічається засідання присвячене спеціяльно Черниговщині—з нагоди виходу збірника „Чернигів і північне Лівобережжя“ що саме кінчиться друком і инш.

Слов'янські Інститути за кордоном. В місяці червні відвідав Історичну Секцію Академії проф. Славік, з Праги, в справі нового Слов'янського Інституту, що засновує чеське міністерство заграничних справ. На чолі його стоїть проф. Нідерле, найбільш авторитетний з чеських славистів; фактичне керування належить проф. Славіку, що спеціалізується в історії революційної доби. Найближчим завданням Інституту, як оповів проф. Славік, являється скомплектування наукової літератури всіх слов'янських народів. В двох попередніх роках Інститут занимався комплектованням російської і польської літератури, сього року проф. Славік поставив своїм завданням скомплектувати укр. відділ і для цього побував в Харкові і Київі, і звідси поїхав до Львова. Неприємною несподіванкою для нього були труднощі звязані з комплектованням укр. видань останніх десятиліть, лихий стан нашої антикварної торгівлі, рідкість навіть найбільших капітальних видань (як Записки Наукового Товариства, журнали 1910 року то що). Але чеське міністерство заграничних справ не жалує коштів на сі цілі і проф. Славік не сумнівається, що йому удасться скомплектувати українські видання так само як болгарські, югослов'янські і т. и. Завдяки своїм значним коштам Інститут розпоряджає вже дуже гарними серіями видань революційної доби, а також придбав дуже цінні, єдині в своїм роді архіви, вивезені підчас революції з ріжних країв

бувшої Росії. З сього боку проф. Славік дуже оптимистично задивляється на наукові перспективи Інституту.

Про польський слов'янський Інститут, так зване Studium Slovańskie в Кракові, містять Wiadomości Literackie з 17 квітня інтерв'ю одного з своїх співроботників з проф. Нітшем—одним з керовників Studium.

Проф. Нітш дивується тому інтересові котрий виявили Wiadomości Literackie до справ Інституту, бо до тепер вони не знаходили ні признання, ні зацікавлення. З зовнішнього боку справа тільки видимо задовольняюча. Поки що Інститут розпоряджає трома катедрами, на 1-е квітня відкриються ще три; в програмі мало бути 8 або 9 слов'янських катедр, окрім того було би потрібно завести румунську і мад'ярську фільольогію. Перепони до цього двоякого роду. Першим ділом бракує кандидатів на ці катедри. До тепер в Польщі так мало занималися слов'янськими студіями, що досі не має написаної ні одної слов'янської граматики, ні одного підручника по історії літератур. На катедру югослов'янських літератур був призначений проф. Грабовський, але він віддався дипльоматичній кар'єрі; на катедру історії руської літератури призначався проф. Ледніцький, але він, як видимо, недавно перейшов до Брюселю. Ще гірше обстоїть справи з фінансами. Для організації Інституту була призначена спеціальна сума, котра і була одержана на 1-е квітня. Але, не зважаючи на великі зусилля, на ці гроші вдалося тільки придбати необхідні підручники, ані на поповнення бібліотеки ані утримання її в руху, а тим більш на організацію власних публікацій коштів не вистарчило. Немає навіть приміщення, деб розташувати Інститут. Тимчасом як в Львові, в Вильні і Познані гуманітарні студії мають не погані приміщення, в Кракові не знають куди його приткнути. Після довгих зусиль було знайдено приту-лок, де кінець кінцем можна було улаштувати кімнати для професорів і студентів. Контракт зложено на три роки. Але що буде далі невідомо!

На питання, чи завдання Інституту находять зрозуміння в висших сферах—була відповідь: „Тільки видимо. Нас займає знання слов'янства в Польші, пропаганда польскої культури між слов'янами, про розбудження наукового інтересу до цих справ. Здавалось би, що наші зусилля мусіли-б знайти підтримку не тільки у міністра освіти, але також і в міністерстві закордонних справ, тимчасом замісць полекшень ми знайшли тільки самі трудноші, напр: до Кракова приходять студенти з закордонних університетів: так ми мали 2 Болгар, 1 Серба, 1 Словака і 1 Словинця. У нас існували навіть дві чеських і одна югослов'янська стипендії; нормально сі студенти повинні бути в Кракові вже в жовтні; замісць цього, дякуючи урядовим затримкам—вони з'являються до Інституту тільки в травні".

„З обміном професорів справа стоїть не краще. Ми до тепер маємо, як гостя, тільки болгарського літературознавця Пенева. Поруч з професорами є лекторати, між ними для російської мови—Віхров, чехословацької—Зух, сербокроатської—Франціч і болгарської—Фашицький. Найбільшу ж підтримку інститут має у викладах з царини польської фільольогії і культури" На думку Нітша, „саме Краків повинен би ужити всіх зусиль щоб зробити свій Інститут центром слов'янських студій,—а тимчасом в столиці Ягайлонів не знаходиться навіть підходячого приміщеннядля сього"!

На Україні ми, на жаль, не можемо похвалитися і такою установою. Слов'янські студії в наших університетах, розпочаті з 1830 років, мали занадто офіціозний характер, і вигасли в бурях революції, не лишивши після себе наступства в нинішних вищих школах, а ні в инших наукових установах.

Се шкода і про сю прогалину в наших наукових студіях час би подумати. Колись українські слов'янофіли 30—40 років, тішили себе гордо-

витими мірями про особливу місію України в слов'янському світі, як того узла, в котрім стикається слов'янство східнє, західнє і полудневе. Тепер нам розуміється не час підіймати які небудь претенсії. Але слов'янський романтизм „Соєдиненних Слов'ян" 1820 р., харьківських словянофілів 1830—40 і Кирило-Методіївського Братства, повинний знайти собі наукове продовження в дослідах тих перехресних впливів, які так тісно об'єднують історію Словя'нських народів, що без їх дослідження дуже богато буде зіставатись неясним в їх історії, втім—і історії України.

М. Ж.

До листування акад. В. Гнатюка з акад. М. Грушевським. В інтересі правди прошу ВП. Редакцію „України" помістити в одній з чергових книжок „України", що слідує: як головний бібліотекар Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, що в липні 1914 р. перевозив бібліотеку НТШ. з Академичного Дому до новонабутого будинку НТШ. при вул. Чернецького ч. 24, заявляю рішуче, що слів приписаних мені, в листі пок. В. Гнатюка до акад. Грушевського, надрукованім в ки. 6 за 1926 р. „України" (ст. 186), або взагалі подібних змістом, я зовсім не сказав. Чому-ж згадані у листі пок. В. Г. папери залишилися в Акад. Домі, про це говорю докладно в записці, що її переслав ВП. Редакції дн. 15. IV. 1926 р. З високим поважаням. Ів. Кревецький Директор Бібліотеки НТШ. Львів, 5. VII. 1927. р.

Ернест Романович Штерн. 27-го квітня 1924 року в Галле (Германія) зійшов в могилу ректор Галле-Віттенберзького університету, професор загальної історії, археолог Е. Р. Штерн. Своєчасно ця утрата не була у нас одмічена; вважаєм потрібним хоч і з спізненням присвятити покійному кілька слів.

Німець з походження Е. Р. Штерн 15 найкращих років свого життя в розцвіт своїх сил і талановитої діяльности віддав діяльності на полі українського досліду і залишив значний слід на вивченні нашого півдня—надчорноморських степів. Тому то смерть цього талановитого, видатного дослідника болем віддається в серцях українських дослідників і культурного суспільства.

Е. Р. Штерн народився в р. 1859 у маєткові Зейгергоф у Ліфляндії, здобув середню і розпочав вищу освіту у Дорпаті, але закінчив її у Ляйпцигу, в Російському Філологічному Інститутові року 1880.

В році 1883 за працю „Catilina und die Parteikampf in Roma der Jahre 66—63" одержав ступінь магістра. а в році 1884 за працю „Geshichten den Spartanischen und Thebanicher Hegemonie, won Königstraden bis zur Schlaceht bei Montinea (Dorpat 1884)"—ступінь доктора класичної філології.

Далі поступово мав посади приват-доцента новоросійського університету (1884—1886), екстраординарного (до 1888 р.) та ординарного професора (1888—1910) того ж університету. Одночасно був викладачем та деканом історико-філологічного факультету вищих жіночих курсів в Одесі. Від року 1910 Е. Р. Штерн переїздить до Галлє, спочатку на посаду професора історії, а скоро стає ректором гальського університету. Останню посаду Е. Р. Штерн ніс до останньої хвилини свого життя.

Наукову діяльність Е. Р. Штерна можна розділити на два нерівних періоди, що не мають поміж себе різкої дільниці: період від 1883—1893 року, період виключних історичних студій, збудованих на класичних філологічних дослідах, та час від 1893—1924, рік смерти,—період переважних археологічних студій, над українським матеріялом.

Перший період його історико-філологічних студій, характеризується м. и. повною відсутністю яких будь слідів археологічних заінтересовань. Предметом студій Е. Р. Штерна в цей час є історія Спарти, історія війн Ганібала, російська література по класичній філології (Revue des Revues т. XI, XIII, XIV, XVI). Праці з класичної філології продовжуються і в другий археологічний період його життя з великими перервами. Другий період—період археологічного заінтересування надчорноморськими степами розпочинається з року 1893 статтею про нововідкопаний Ольвійський напис (Зап. XVI). Від цього часу археологічні студії його Надчорномор'я йдуть все поширюючися і поглиблюючися, аж до самої смерти.

Так виданню та інтерпретації написів одеського музею ним присвячено низку статей в „Записках Од. Об-ва Истории и Древностей" (т. XVI, XVII, XVIII, XX, XXII (5 статей), XXIII, XXIV, XXV, XXVII, XXVIII). Після виходу у світ томів Кодексу написів В. В. Латишова: „Inscriptiones antique orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae"—(т. I в р. 1885, т. IV в р. 1901) праці низки членів Од. Т-ва (Марті, Шкорнил т. инш.) та Е. Р. Штерна особливо доповнювали це видання, авторитетною та влучною критикою направляли та корегували наукову думку. Особливо важливою послугою Е. Штерна епіграфіці треба вважати винайдення конкретних даних до виявлення фальшованих написів.

З року 1894 розпочинаються студії Е. Р. Штерна над керамикою Надчорномор'я. Ці студії—одна з найкращих сторінок української археології. Поступово і методично вивчає Е. Штерн матеріяли одеського музею, уміло й певно розкриває одна за одною сторінки нашого буття.

Це йому належить пошана за встановлення факту заснування найдавніших елінських торговельних факторій на терені України—мілетійцями, виявлень культурного звязку України VIII—VII ст. перед Різдвом з Мілетом, Навкратисом, Самосом, Клазіменом та Корінтом та встановлення глибини просягнення культурних впливів цих факторій до Київщини.

Штерну належить блискуче відкриття незашарованої пізнішими нащадками елінської оселі, цього найдавнішого періоду скито-елінських стосунків на острові Березані, у гирлі Дніпровому. На превеликий жаль цей чудовий дослід, що тривав кілька років і досі залишається виданим лише в попередніх звітах (розкопки З. О. О. И. Д. XXVIII, XXIII, XXV, XXVII), а багатий керамічний матеріял ще чекає свого дослідника.

Е. Штернові належить постановка і вповні задовольняюче рішення питання про винайдення наукового критерію для виявлення серед класичних керамічних виробів—їх місцевих надчорноморських форм і груп: „Античная глазированная посуда с юга России" З. О. О. И. Д. XXII; „К вопросу об елинистической керамике" З. О. О. И. Д. XXVIII; „Значение керамических находок на юге России" (Die griechische kolonisation am Nordgestade des Schwarzen Meeras. Klio. IX) та визначення олександрійської групи посуду еліністичної доби в знахідках північного Надчорномор'я, як документ культурних зносин наших степів з Єгіптом („Relations commerciales entre L'Egypte et les colonies grecques au bord septentrional de la Mer noire).

Е. Р. Штерн не обмежувався студіями т. з. класичної кераміки. В процесі планового будування музею, в якому він стояв міцно на грунті всебічного районового вивчення краю, він торкнувся і пізніших фаз розвитку кераміки культури Надчорномор'я: доби генуезького панування, турецького („Феодосия и ея керамика"). В особі Е. Р. Штерна вони мали палкого дослідника, що одночасно переводив як польові (Акерман, Теодосія) досліди, так і кабінетну обробку матеріялів, що весь час шукав і

науково доводив низку традицій в культурі степової України. Типові в цім відношенню праці: „Надпись религіознаго Об-ва в Феодосии", „Къ вопросу о происхожденіи готскаго стиля издѣлій предметовъ ювелирного искусства" та загальни праці, як „О воздѣйствіи античной культуры на народы Ю. Россіи внѣ района осѣдлыхъ греческихъ колоній" і др.

Поруч цього археологічного напрямку діяльности в одеський період її Е. Р. Штерн переводить грандіозну, непомітну для загалу, але важливу працю—працю по інвентаризації, розборці, впорядкуванню і систематиці одеського музею „Общества исторіи и древностей". Треба бачити сотні терпляче зліплених, з найменших частинок зреставрованих під керуванням Е. Р. Штерна раритетних примірників доісторичної і класичної керамики (Петрени, Березань, та инш.), переглянути кілька тисяч його власноручних інвентарних записів, зважити неоціниму плануючу працю в одеському музеї, в праці Т-ва „Истории и Древностей", в його виданнях, щоб зрозуміти силу організаційних здібностів, працьовитість, вперті сть, відданість справі, а через це і значіння Е. Р. Штерна для Одеси, української науки. Праця Е. Р. Штерна ставить одеський музей в число найбільших музеїв України, Росії і дає йому почесне місце серед музеїв Европи.

Розширення діяльности одеського музею, поширення і поглиблення планового досліду надчорноморського степу привели професора Е. Р. Штерна до студій над Трипільською культурою, якій ним присвячено два роки польових дослідів та низку праць і заміток: „Доисторическая греческая культура на юге Россіи" (Тр. XIII Археол. С'езда т. I. „Prämykenishe kultur in Südrussland". (Тр. XIII археол. С'езда т. I). „Предварительныя сообщения о раскопках в имении Петрены" (Зап. XXV.), „Die leuhnnwnibrenung in der prämykenischen Kultur Südrusslands"—„Экскурсія на островъ Критъ" і др. є пам'ятками цього заінтересовання.

Хоч Петренські знахідки Е. Р. Штерна і не були новиною на тлі розвитку археологічного українського досліду, тимчасом композиція здобутих фактів, значна широчінь кругозору автора зробили цей дослід ключом до рішення грандіозної історичної проблеми, що відкривала ще безмежніші дослідчі перспективи.

Поступово грунтовно переглядає Е. Р. Штерн одну за одною основні досягнення европейської науки в галузі вивчення неолітичної Европи й Азії й угрунтовано то нищить їх ілюзорну непохитність, то підпирає яскравими непохитними фактами Українського матеріялу.

Так ним остаточно знищена гіпотеза про виключну геометричність орнаментації европейського неоліту в протилежности орнаментації елементами органічного світу керамічних форм в давніх культурах Тигру і Ефрату, про постійне обов'язкове обпалювання трупу давніми греками перед похороном (проти В. Дерпфельда). Ним остаточно грунтовно ліквідовано помилкові припущення всіх дослідників мальованої кераміки перед 1902 роком про трипільську культуру, як відблиск мікенської, слідом за Milchhöfer'ом, Furtwengler'ом, H. Smidt'ом, Much'ом приходить до висновку про европейське, а не егіпетське походження спирального орнаменту керамики. Натомісць Е. Р. Штерном створена гіпотеза, що має багато ознак і доказів дійсности про передмікенський зріст трипільської культури на Україні, про просту залежність мікенських (до-грецьких) форм від форм Дніпрово-Дунайської мальованої керамики, про поступове пересування культуртрегерів мальованої кераміки з України з півночі на південь (на береги Малої Азії, острови Егейського моря та до грецьких материкових земель). Мимохідь Е. Р. Штерн відхиляє також спробу M. Much'a та H. Smidt'a зробити етнологічне прив'язання трипільської

культури Тракійцям не відводить певного й відповідального місця припущенню Хв. Вовка, що до малоазійського походження трипільської керамики, хоч це припущення й до сьогодні не має свого угрунтування.

Безперечно дуже важливим матеріялом для вивчення трипільської культури на Україні є звіт Е. Штерна про подорож до Криту і персональне вивчення критських музеїв і розкопок там під керовництвом авторів їх. З'єднання в особі Е. Штерна глибокого знання трипільських пам'яток України, першорядне знання класичної археології і літератури дозволили йому у висновках дослідників Криту знайти низку хиб і зловити ту концепцію доісторичних культур Егейського Світу і України, яка освітила факти Трипілля новим світлом.

Глибоке знання класичної археології, гострий спостережливий розум й високі критично-аналітичні методи праці дали змогу проф. Е. Р. Штернові разом з А. Бертє де-ля Гардом прокласти перші і глибокі борозни на полі археологічного джерелознавства і винайти наукові засади для виявлення фальшування, фальшування пам'яток нашої старовини, якої-б технічної досконалости це фальшування не досягло. Штернові першому належить честь викриття автора віртуозної, по замислові й тонкості виконання, підробки тіари Саптаферна та наукове оброблення і публікація матеріялів до техніки й історії підробок в антикварських майстернях Одеси, Очакова, Миколаєва, Евпаторії, Керчи та Атенах. Спостереження Е. Р. Штерна в сфері підробок нашої старовини в таких його працях: „Нѣсколько замѣтокъ по поводу статьи В. В. Латышова о поддѣльныхъ греческихъ надписяхъ въ Южной Россіи"; „О поддѣлкѣ предметовъ классической древности на Югѣ Россіи"; „О новѣйшихъ поддѣлкахъ въ области керамики на Югѣ Россіи"; „Die Goldfälschungen in Sudrussland und die Tiara des Saitapharnes"; „Рец. A. Turtwängler: „Neaere Täilschungen vnn Antiken" Sur la falsification; des antiquites en Russie"; „Новый способъ поддѣлки античныхъ вазъ; „О новомъ способѣ фальсификаціи въ мраморѣ и серебрѣ", та инші...

Ці сторінки Е. Р. Штерна разом з відповідними працями А. Бертє де-ля Гарда—важливе джерело для вироблення в дослідникові наукового критицизму та способів наукової інтерпретації археологічних джерел нашого Надчорномор'я. Торкнувся Е. Р. й питання про необхідність заведення наукових методів розкопок і залишив свої корисні міркування в цій справі (Тр. XIV Арх. С. т. III, 96—99). Решта наукової спадщини, що залишалася після Е. Р. Штерна в десятках статей, переважно рецензії та публікації окремих археологічних знахідок Надчорномор'я.

В пошану Е. Р. Штерна за життя його видано два збірники: 1) Записки Имп. Одеского Общества Исторіи и Древностей Т. XXX". 2) „In memoriam" Regen am Sarge des rectors E. w. Stern. Halle. 1924 р.

В особі Е. Р. Штерна, що віддав свої найкращі роки і сили Україні українська наука понесла передчасну і тяжку втрату.

П. Курінний.

ДОПОМОГАЙМО ГАЛИЧИНІ.

Жертвуйте для Галичан, що потерпіли від поводи. Жертви збирає Український Червоний Хрест (Київ, Пушкінська 30. Біжучий рахунок Українбанку № 736).

Від Редакції „УКРАЇНА" надіслано 50 карб.

ЗМІСТ.

РОЗВІДКИ Й ЗАМІТКИ:

Двадцять п'яті роковини смерти Ол. М. Лазаревського: Стор.

Акад. Михайло Грушевський, Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження (з портретом) 3

Акад. Микола Василенко, Олекеандр Матвієвич Лазаревський (1834—1902). Матеріяли до його біографії (з малюнками) 18

Катерина Лазаревська, О. М. Лазаревський і старе українське мистецтво . . . 83

Ігнат Житецький, Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова 98

Тихон Осадчий, Про діяльність О. М. Лазаревського в останні часи на Конотопщині 105

МАТЕРІЯЛИ З ГРОМАДСЬКОГО І ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ XIX І ПОЧАТКІВ XX СТ.:

До історії полтавського театру (1852—1882), подав *Д. Граховецький* (з малюнком) 107

З подробиць реформи 1861 р. Лист Г. П. Галагана про його козелецький і прилуцький маєток, подав *Андронік Степович* 111

З революційного українського руху 1870—80 рр. Єлизаветградський гурток, подав *Олександр Рябінін-Скляревський* 112

З листування М. П. Драгоманова з О. С. Суворіним, подав *Дмитро Абрамович* . 123

Доктор Іван Франко (малюнки зі споминів), подала *Наталя Романович-Ткаченко* 151

До українського некрополю: могила Сергія Подолинського, подав *Федір Максименко* (з малюнком) 155

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД:

Науково-дослідчий і науково-видавничий рух Радянської України в 1926 році:

Проф. Олександр Попов, Економіка 157

К. Дубняк, Сільське господарство 162

Акад. К. Симінський, Техніка 165

Проф Олександр Черняхівський, Гігієна і медицина 175

КРИТИКА, ЗВІДОМЛЕННЯ, ОБГОВОРЕННЯ:

Михайло Марковський: Antologie de la littérature Ukrainienne, 1921 182

Його-ж: А. Шамрай, Українська література, 1927 184

Михайло Карачківський: Ograniczenia gospodarcze nacyj schizmatyckich i żydów we Lwowie XV i XVI wieku przez dr. Lucię Charewiczową, 1925 188

Акад. Михайло Грушевський: P. P. Panaitescu, L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila archevêque de Kiev dans les principautés roumaines, 1926 191

Лев Окиншевич: Микола Чубатий, Про правне становище церкви в козацькій державі, 1925 192

Кость Копержинський: Гулак-Артемовський, Твори, 1927 195

Ігнат Житецький: Євген Чикаленко, спогади, 1925 199

Володимир Щербина, Atheneum Wileńskie, 1923—1924 203

К. Дубняк: Вісник С. Г. Науки, 1927 208

ХРОНІКА:

Історичні Установи Української Академії Наук 209

Засідання Комісії Західньої України УАН, подав керівник комісії *Федір Савченко* 215

Вшанування 25-их роковин зі дня смерти О. Лазаревського в Конотопі подав *П. Б.* 217

Чергове Наукове Свято 218

Слов'янські інститути за кордоном, подала *М. Ж.* 218

До листування акад. В. Гнатюка з акад. Грушевським 220

Ернест Романович Штерн (некролог), *П. Курінний* 220

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Вже вийшов випуск другий (і останній) V тому

ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Акад. М. ГРУШЕВСЬКОГО

містить: перше відродження, 1580—1610.

Ціна 4 карб.

Вже вийшов випуск третій щорічника

ПЕРЕВІСНЕ ГРОМАДЯНСТВО

ТА ЙОГО ПЕРЕЖИТКИ НА УКРАЇНІ

(Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціяльна преісторія, народня творчість в соціологічному освітленні).

ВАЖНЕ ДЛЯ КРАЄЗНАВЦІВ І УКРАЇНІСТІВ!

Передплатники „України“ одержують випуски 1—3 за доплатою 2 карб. 85 коп. замість 5 карб. 70 коп.

ВИЙШЛА З ДРУКУ ПЕРША КНИЖКА ЗБІРНИКА:

ЗА СТО ЛІТ,

матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття, за редакцією М. С. ГРУШЕВСЬКОГО, стор. 8+205. Ціна 4 карб. 50 коп.

(Передплатники „України“ можуть одержати сю книгу за доплатою 3 карб.).

Цей дуже інтересний збірник становить доповнення до „Матеріялів“, що друкуються в „Україні“. В сій першій книжці містяться: автобіографії і спомини Франка, Кропивницького, Русова, Дебогорія-Мокрієвича, Суслова. Листування приватне й урядове: Ів. Котляревського, Оп. Марковича, В. Гнилосирова, М. Кропивницького, Драгоманова-Навроцького, Доманицького. Документи політичних процесів і спомини про них Опанаса Марковича, Русова, Навроцького, київської й одеської Громади. Непропущені цензурою і з инших причин не надруковані твори: Велецького, Кропивницького, Тобілевича, Русова, Франка, Коцюбинского. Документи й пояснення до політичного й громадського життя, що їх дали В. Міяковський, Н. Богданова, Г. Шамрай, Є. Рудницький, Є. Витошинський, Ол. Русов, О. Рябінін-Скляревський, К. Студинський, О. Гермайзе. Спеціяльно—матеріяли для історії українського театру, що їх подали А. Музичка, Т. Слабченко, П. Ярош, О. Суслов

ПРОДОВЖУЄТЬСЯ ПРИЙОМ ПЕРЕДПЛАТИ НА 1927 РІК.

„ЖИТТЯ Й РЕВОЛЮЦІЯ“

Рік видання 3-й.

щомісячний громадський літературно-науковий журнал за редакцією О. Дорошкевича, М. Терещенка та І. Н. Лакізи (відповідальн. редактор).

Журнал знайомить з досягненнями українського та чужоземного мистецтва, особливо літератури, всебічно освітлює питання культури й побуту.

Ціна на 1 рік—7 крб., на півроку—3 крб. 75 к., на 3 міс.—2 крб.

„ЛІТЕРАТУРНА ГАЗЕТА“

орган Всеукраїнської Спілки Пролетарських Письменників (ВУСПП) освітлює літературно-мистецькі проблеми і їх ролю в нашому радянському будівництві. Дає критичну оцінку поточним літературним фактам і явищам; подає широку інформацію про літературно-мистецьке життя України, Союзу і Закордону. Освітлює всі позитивні й негативні сторони побуту наших письменників. Містить поезії, оповідання, критичні теоретичні статті, огляди літературного й загально-культурного життя, репродукції картин, фотографії, шаржі, карикатури, пародії, то-що.

Передплата: на рік—2 крб., на півроку—1 крб. 10 к.; на 3 міс.—60 коп.

„ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“

Рік видання 5-й

місячник, під головною редакцією т. Затонського, дає широкому читачеві найкраще, що з'являється на полі художньо-літературно-наукового та політичного життя.

Ціна на рік—12 крб., на півроку—7 крб., на 3 міс.—4 крб.

Передплату надсилати: Київ, вул. Короленка 49, Періодсектор Д. В. У.

Ціна 2 крб. (Р)